

Accno 3185

ప్రథమ ముద్రణము : 500 కాపీలు.

గ్రంథ ప్రాప్తిస్థానములు :

1. శ్రీమత్ ఉభయవేదాంతాచార్యపీఠ కార్యాలయము.

294, సతారా వీధి,

శ్రీరంగమ్ (తిరుచి జిల్లా.)

2. శ్రీవిశిష్టాద్వైతప్రచారకసంఘ కార్యాలయము,

నడిగడ్డపాలెం, తెనాలి తాలూకా,

గుంటూరు జిల్లా.

కిష్కింధాకాండ కథానుక్రమణికా

చర్య సంఖ్య.

మృష్ట సంఖ్య.

౧. అథ రామస్య సలక్షణస్యాఽతిరమణీయసంపాసరోదర్శనం, తత్తాదృశరమణీయపుష్కరిణీదర్శనోద్దీపితసీతావిరహోనలస్య చిత్తక్షోభపూర్వకం లక్షణం ప్రతి నానావిధవృక్షలతాగుల్మరమణీయపుష్పాదినర్ణనం, నానావిధహంససారసక్రౌంచమద్దుమయూరనత్యాహస్రభృతిపక్షిణాం మిథునీభూయ చరతాం దర్శనేన స్వస్య కామోద్దీపనకథనం, ఏతాదృశవసంతఃకుతునమయే అతిమనోహరమలయమారుతసంచారే కథం సీతాం వినా మమ జీవితధారణ మిత్యాదిరీత్యా అతీవాఽవసాదనం, తతో లక్షణేన 'భవాదృశానా మేన మతి రేవం చే త్కథ మితరే వర్తేర? ఏషియజనే అతిస్నేహః మహాపద్రవాయ భవేత్, అతో ధైర్య మవలంబ్య సీతాధిగమసాధనప్రయత్నం కుర్వీ' త్యాశ్వాసనం, తావతా రామస్య సదైర్యస్య లక్షణేన సాకం పంపా మతీత్య ఋశ్యమూకసమీపగమనం, తౌ ద్వౌ విలక్షణరూపలావణ్యౌ మహాజనౌ సర్వభయంకరశరచాపాసిధరో దృష్ట్వా సుగ్రీవస్య ససచివస్య వాలిపేరితబుద్ధ్యాఽతీవ త్రానశ్చ ప్రథమే.

1

౨. అథ రామలక్షణౌ దృష్ట్వా త్రస్తస్య సుగ్రీవస్య తయోః స్వరూపపరిజ్ఞానార్థం తత్సమీపం ప్రతి హనుమత్ప్రేషణం ద్వితీయే.

35

౩. అథ సుగ్రీవప్రేతస్య హనుమతో భిక్షురూపస్య రామసమీపగతస్య రామలక్షణరూపలావణ్యతేజఃసరాక్రమాయుధాదిప్రశంసావ్యాజేన తయోః కులగోత్రనామాదిప్రశ్నః, తావత్తద్వాక్యన్దైరోష్యగుణపౌష్కల్యపరవశహృదయేన శ్రీరామేణ స్వయం లక్షణం ప్రతి తద్వాక్యశ్లాఘాపూర్వకం తత్ప్రతివచనకథనాయ లక్షణనిరూపనం, తతోఽతిచతురేణ రామానుజేన సంగ్రహేణ సుగ్రీవదర్శనార్థ మేవాఽఽవయో రాగమన మితి ప్రత్యుక్తిశ్చ తృతీయే.

41

౪. అథాఽతినిపుణం సౌమిత్రివచనం కృతవతా తత్క్షణ ఏవ సుగ్రీవస్య రాజ్యాగమనం సిద్ధం మన్వానేన హనుమతా సామాన్యతః కార్యార్థిత్వే దర్శితేఽపి పునః కులనామాజ్యభ్రంశనిమిత్తాదిప్రశ్నః, తదా నియుక్తేన లక్షణేన పితు ర్దశరథస్య తస్య జ్యేష్ఠపుత్రస్య

స్వాగ్రజస్య రామస్య తద్దాన్వైకనిరతస్య స్వస్య చ యథోచితం గుణనామాదికథన
పూర్వకం శ్రీరామస్య రాజ్యభ్రంశం, స్వేన సీతయా చ సహా చనే వాసం, రక్షసా
కేనాపి తస్యా హరణం, తన్నామాద్యపరిజ్ఞానం, ఏతాదృశస్య రామస్య విషయే సుగ్రీవే
జ్ఞైవ సాహాయ్యం కర్తవ్యమితి తవృరణవరణప్రయత్నం చోక్త్యా పదస్సమాపనం,
తతో హనుమతా సుగ్రీవో యువమో స్సాహాయ్యం కరిష్యతీతి ప్రతికథనం, తతో
లక్ష్మణేన శ్రీరామం ప్రతి సుగ్రీవసమీపగమనప్రార్థనం, తతో హనుమతా రామలక్ష్మ
ణాభ్యాం సాకం సుగ్రీవసమీపగమనం చ చతుర్థే.

53

౫. అథ హనుమతా ఋశ్యమూకే రాఘవో ప్రతిష్ఠాప్య, సమీపస్తమలయగిరిం గతవత
సుగ్రీవస్య సమీపం గత్వా, రామవృత్తాంత మావేద్య తేన సాక మృశ్యమూకాగమనం,
తతో రామస్య సుగ్రీవేణ అగ్నిప్రదక్షిణపూర్వకసఖ్యకరణం, అథ సుగ్రీవేణ వాలి
సకాశా దభయప్రార్థనం, రామేణ వాలివధప్రతిజ్ఞానం చ పంచమే.

60

౬. అథ సుగ్రీవేణ శ్రీరామం ప్రతి సీతా మాసీయ దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞానం, తత స్సీతా
త్యక్తభరణప్రదర్శనం, తత శ్రీరామేణ తద్దర్శనకృతపరిచేవనం, తత స్తేన రావణ
వాసస్థానాదిప్రశ్నశ్చ స్యషే.

66

౭. అథ సుగ్రీవేణ స్వస్య రావణస్థానాపరిజ్ఞానేఽపి రావణం హత్వా సీతా మాసీయ
దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞానం, తతో రామేణ సీతాన్వేషణకరణనియోజనం, తతః పున
ర్వాల్లివధశపథేన సుగ్రీవస్య సంతోషణం చ సప్తమే.

71

౮. అథ సుగ్రీవేణ దేహాదిత్యాగం కృత్వాపి మిత్రకార్యం కర్తవ్యమితి కథనం, తత శ్రీరా
మేణ పున శృపథపూర్వకం వాలివధప్రతిజ్ఞానం, తత సుగ్రీవేణ స్వీయయౌవరాజ్య
దారహరణాదికథనం, తత శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య వాలినా సాకం వైరకారణప్రశ్నః,
తత సుగ్రీవేణ వైరకారణకథనారంభ శ్చాఽష్టమే.

77

౯. అథ సుగ్రీవేణ పురా స్వపితృమరణానంతరం జ్యేష్ఠతయా వాలినో మంత్రిభి రాజ్యేఽభి
షేచనం, తతః కదాచి న్యాయావినామ్నోఽసురస్య రణాయ వాల్మీహీనం, తత
స్వేన సాకం వాలినిర్గమనం, వాలిభీతస్య మాయావినః బిలప్రవేశనం, తతో వాలినా
బిలద్వారే స్వనిక్షేపపూర్వకబిలాంతఃప్రవేశనం, తతో మహతో రక్తప్రవాహస్య
దర్శనేనాఽసురనిర్హోషశ్రవణేన చ వాలినం మృతం మత్వా బిలద్వారం గంధకైశేనా

ఓఓచ్చాద్య స్వస్య నగరాగమనం, తతో మంత్రిభి స్వస్య రాజ్యాభిషేచనం. అసురం నిహత్య నగరం ప్రత్యాగతస్య వాలినో నమస్కూరాదిపూర్వక మజ్ఞానకృత మిద మితి సాంత్యనేఽపి ప్రసాదాకరణం చ కథిత మితి కథా నవమే.

85.

౧౦. అథ పున స్సుగ్రీవేణ కుపితస్య వాలినః బహుశ స్సాంత్యనేఽపి ప్రసాదాకరణం, ప్రకృతి రాసియ మాయావియుద్ధే రాజ్యకాంతయా బిలే మాం రురోధే త్యుత్వా మాం విర్యాపితవా నితి కథనపూర్వక మభయప్రార్థనః, తతో రామేణ తథైవ కరిష్యామితి ప్రతిజ్ఞానం, తచ్చృవణేన సుగ్రీవసంతోషశ్చ దశమే.

90.

౧౧. అథ పున స్సుగ్రీవేణ వాలివిక్రమప్రకారోపక్షేపః. తతః కదాచి ద్వాలిమందుభ్యో ర్యుద్ధం, వాలినా తం నిహత్య స్రవద్రుధిరప్రవాహస్య తదీయదేహస్య దూరప్రక్షేపణం, తత స్తద్రుధిరబిందుభి రృతంగాశ్రమమాషణం, క్రుద్ధేన మతంగేన వాలినః స్వాశ్రమప్రవేశే వధోఽస్త్వితి శాపప్రదానం, తదీయవానరాణాం చ తత్రప్రవేశే శైలిభవనశాపః, తత్రత్యానాం నప్తసాలానాం పూర్వం వాలినా బలేన రంధ్రీకరణ ప్రదర్శనం, తతో దుందుభికశేబరస్య ఏకేన పాదేన ధనుశ్శతద్వయచూరం ప్రక్షేప ప్రార్థనం, రామేణ పాదాంగుష్ఠేన దుందుభికాయస్య శతయోజనవర్యంతం ప్రక్షేపణం, తావతా అత్పుష్టేన సుగ్రీవేణ సాలభేదనాభ్యర్థనం చైకాదశే.

96

౧౨. అథ శ్రీరామేణైకవాణేన సప్తసాలగిరిసాతలాలానాం భేదనం, తత స్సుగ్రీవేణ వాలి వధాయ రామేణ సాకం కిష్కింధాసమీపగమనం, తదుపకంఠే రామాదీనాం వృత్తై రాత్మగోపనపూర్వక మవస్థానం, తతో వాలిన స్సుగ్రీవేణ ద్వంద్వయుద్ధం, వాలిసుగ్రీ వయో రాకృత్యాదిభి రత్యంతసాదృశ్యేన భేదజ్ఞానా ద్రామేణ తూష్టి మవస్థానం, తావతా సుగ్రీవస్య ఋశ్యమూకం ప్రతి పలాయనం, తతో వాలిసుగ్రీవభేదప్రదర్శనార్థం సుగ్రీవ కంఠే లక్ష్మణేన గజపుష్పలతాబంధనం, తతః పునః కిష్కింధాం ప్రతి రామాదిభి స్సహ సుగ్రీవస్య ప్రయాణోపక్రమశ్చ ద్వాదశే.

111

౧౩. అథ కిష్కింధాం ప్రతి రామాదిభి స్సహ సుగ్రీవస్య గమనం, తత స్సుగ్రీవేణ రామం ప్రతి సప్తజనానా మాశ్రమమాహాత్యైకథనం చ త్రయోదశే.

119.

౧౪. అథ కిష్కింధోపకంఠే రామాదీనాం వృత్తై రాత్మగోపనపూర్వక మవస్థానం, సుగ్రీవేణ కిష్కింధాద్వార మావృత్య గర్జనం చ చతుర్దశే.

124.

౧౫. అథ యుద్ధాయ వాలినిర్గమనం, తత్ర తారయా 'సుగ్రీవసహాయభూతేన శ్రీరామేణ సాకం విరోధ స్తవాఽయుక్తః, అత సుగ్రీవస్య యౌవరాజ్యదానపూర్వక ముపలాలనం కుర్వి' త్యాదిహితవచనం, తారావచనస్య వాలినా అనంగీకరణం చ వంచదశే. 129
౧౬. అథ తారాశ్వాసనపూర్వకం నిర్గతస్య వాలినః సుగ్రీవేణ సాకం ద్వంద్వయుద్ధకరణం, సుగ్రీవబలహానినమయ ఏవ రామేణ జాణేన వాలివక్షసి తాడనం, తత్క్షణ ఏవ వాలినో భువి పతనం చ జ్ఞోడశే. 137
౧౭. అథ భువి పతితస్య ముమూర్షో ర్వాలినః రామం ప్రతి బహుశో నిందావచనం, తతో బహుభాషణ క్లేశకుష్కముభేన వాలినా తూష్టింభవనం చ సప్తదశే. 144
౧౮. అథ శ్రీరామేణ భూమౌ నిపతితం వాలినం ప్రతి ధర్మశాస్త్రనిరూపణపూర్వకం సమాధానవచనం, తచ్ఛ్రవణసంజాతజ్ఞానేన వాలినా స్వావరాధక్షౌవణపూర్వకం అంగదే సుగ్రీవ ఇవ సప్రేమవర్తనప్రార్థనం, త దంగీకృత్య రామేణ వాలినం ప్రతి దైవగతే ద్ధర్మివారతావ్రదర్శనేన పున స్సాంత్యనం చాఽష్టాదశే. 159
౧౯. అథ రామజాణేన నిహతం వాలినం శ్రుతవత్యా స్తారాయాః అంగదేన సాకం వాలి సమీపాగమన మేకోనవింశే. 174
౨౦. అథ తారాయాః ప్రలాపో వింశే. 180
౨౧. అథ హనుమతా తారాసమాశ్వాసన మేకవింశే. 185
౨౨. అథ దైవాత్ ప్రాప్తవైతనేన వాలినా సుగ్రీవం ప్రేక్ష్య, పూర్వం స్వకృతాపకారవిస్మారణపూర్వకం తస్మిన్నంగదరక్షణభరసమర్పణం, స్వస్య మహేంద్రదత్తాయా దివ్య మాలాయా స్తస్మై ప్రదానం, తదా పున రంగదం ప్రతి సుగ్రీవవిషయే వర్తనప్రకార విక్షణం, తావ ద్వాలినః ప్రాణోత్క్రమణం, వానరాణాం పరిదేవనం చ ద్వావింశే. 189
౨౩. అథోత్క్రాంతప్రాణం వాలినం నిరీక్ష్య తారాయాః ప్రలాప స్తయోవింశే. 196
౨౪. అథ వాలివదేనాఽమితం శోక ముపగతాంతారాంతాదృశం చాఽంగదం నిరీక్ష్య సుగ్రీవేణ స్వస్యాగ్నిప్రవేశాయ రాఘవం ప్ర త్యనుజ్ఞాప్రార్థనం, సుగ్రీవదర్శనజనితాదృశాన్తి నా శ్రీరామేణ తారాసమాశ్వాసనాయ వాలినమీపగమనం, తదా తారయా అద్భుష్టపూర్వ

దివ్యసంహసనశ్రీరామదర్శనజనితదివ్యజ్ఞానేన స్తుతిపూర్వకం స్వస్యాపి వచాభ్యర్థన
పర్యంతశోకప్రలాపః, తత స్తస్యా అంగదయౌవరాజ్యదానాదిభావిసౌఖ్యనిదర్శన
పూర్వకం శ్రీరామేణ సమాశ్వాసనం చ చతుర్వింశే.

201

౨౩. అథ శ్రీరామేణ వాలిసంస్కారనియమనం, తతః సుగ్రీవాదిభి ర్వాలిన భృబిరాహోపబ
పూర్వకం నదీపుళినే అగ్నిదానం, తత సుగ్రీవాంగదాదీనాం నద్యాం స్నానపూర్వక
ముదకదానం, సుగ్రీవస్య పశ్చా ద్రామసమీపగమనం చ పంచవింశే.

214

౨౪. అథ శ్రీరామేణ వర్షర్తుతయా సీతాన్వేషణానమయతాప్రదర్శనపూర్వకం సుగ్రీవస్య
రాజ్యాభిషేకనియోజనం, అంగదస్య యౌవరాజ్యాభిషేకనియోజనం, తథై వ తయో రభి
షేచనం చ షడ్వింశే.

225

౨౫. అథ శ్రీరామేణ సలక్ష్మణేన కిష్కింధాసమీపవర్తినః ప్రసవణనామ్నః పర్యతస్య
కస్యాంచిదుహాయా మాషాధాదిమానచతుష్టయసమాపనం, తతో రామేణాత్మరమణీయ
పర్యతతటాకప్రభృత్యుద్దీపకవస్తుదర్శనస్మారితసీతావిరహతయా బహుశ శోచనం, తదా
సౌమిత్రిణా సమాశ్వాసనం చ సప్తవింశే.

232

౨౬. అథ రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి విస్తరేణ వర్షఋతువర్ణనపూర్వకం స్వస్య రాజ్యా
చ్యుపనం దారనాశం ప్రబలశత్రుకత్వం చ విచింత్యానుశోచనం. పునశ్చ లక్ష్మణేన
సమాధానం చాఽష్టావింశే.

241

౨౭. అథ వర్షకాలేఽతీతే హనుమాన్ మిత్రకార్యం విస్మృతవంతం సుగ్రీవం సమ్యక్ స్మృతి
బోధ్య తన్ముఖేన సీలస్య పంచదశరాత్రా దంతరైవ సకలసేనాసమానయనాజ్ఞాపన
మేకోసత్రింశే.

257

౩౦. అథ శరది ప్రాప్తాయా మపి సీతాన్వేషణప్రయత్నాభావ మనహమానేన రామేణాను
శోచనం, తతో లక్ష్మణేనాఽఽశ్వాసనం, తతః పునా రామేణ శరద్గుణవర్ణనపూర్వకం
సంకేతతమాసచతుష్టయ మతిక్రమ్యాపి నిరుద్యమం సుగ్రీవం ప్రతి వక్తవ్యతయా
లక్ష్మణం ప్రతి కథనం, తచ్చుగ్ధిత్వా సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణస్య నిగ్రహసంకల్పశ్చ త్రింశే.

264

౩౧. అథ లక్ష్మణేన సుగ్రీవహసనార్థం గమనోద్యోగః, తావతా శ్రీరామేణ సోష్ఠక్తభీషకవచన
మాత్రకథనాయ సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణస్య ప్రేషణం, తతః కిష్కింధాసమీప

మాగతం ప్రవృద్ధకోపం లక్షణం ప్రేక్ష్య సర్వై ర్వానరై రంగదేన చ సుగ్రీవసమీపే
లక్షణాగమనకథనం, తత స్తస్మిన్ ప్రమత్తసుగ్రీవప్రదోధనే అంగదేన ప్లక్షప్రభావాభ్య
మంత్రిభ్యాం సహ సుగ్రీవసమీప మాగత్య మంత్రిముఖేన లక్షణాగమనాదివృత్తాంత
జ్ఞాపనం చై కత్రించే.

౩౨. అథ లక్షణస్య ద్వార్యవస్థానం శ్రుతవత స్సుగ్రీవస్య రామకోపం ప్రతి కారణవిచింత
నాయ మంత్రినియోజనం, తావ ద్ధనుమతా స్వసంకేతితకాలాతిక్రమ ఏవ కోపనిమి త్తం
స్వదోధనార్థ మేవ లక్షణాగమనం అతోఽంజలిం బద్ధ్వా లక్షణం ప్రసాదయిత్వా
స్వప్రతిజ్ఞార్థం నిర్వృత్యైతి సుగ్రీవం ప్రతి హితోపదేశశ్చ ద్వాత్రించే.

290

౩౩. అథ లక్షణస్య కిష్కింధానగరరామణీయకదర్శనపూర్వకం సుగ్రీవాంతఃపురప్రవేశః,
తత్ర రమణీజనసూపురారావశ్రవణజనితకోపేన లక్షణేన జ్ఞాన్వనకరణం, తావ
జ్ఞ్యారవశ్రవణపరిచకితేన సుగ్రీవేణ లక్షణాఽపశమనాయ ప్రథమత స్తారాప్రేషణం.
తయీ లక్షణసమీప మాగతయా లక్షణసాంత్యనపూర్వకం తస్యాఽంతర్నయనేన
లక్షణస్య సుగ్రీవసమీపగమనం చ త్రయత్త్రించే.

294

౩౪. అథ లక్షణదర్శనేన వృథితేంద్రియస్య సుగ్రీవస్య త్తీజనేన సహఽఽననా దుత్థాయా
ఽవస్థానం, తావ దేవ లక్షణేన సంకేతితకాలాతిక్రమదోషప్రయుక్తస్య రామవాక్యస్య
కథనం చ చతుత్త్రించే.

306

౩౫. అథ కుపితం లక్షణం ప్రతి తారాసాంత్యనం పంచత్రించే.

309

౩౬. అథ తారావాక్యేన ప్రశాంతకోపం లక్షణం ప్రతి సుగ్రీవేణ శ్రీరామగుణప్రశంసనం.
తచ్చరివణసంతుష్టేన లక్షణేన చ సుగ్రీవప్రశంసాపూర్వకం స్వోక్తపరుషపచనస్య
జ్ఞాపణం చ షట్త్రించే.

314

౩౭. అథ సుగ్రీవేణ పూర్వం హనుమంతం ప్రతి వానరానయనార్థం దశాహ న్యవధీకృత్య
పున ర్భూతప్రేషణాజ్ఞాపనం, తత స్తథైవ హనుమతా దూతప్రేషణం, తై ర్వానరనికేత
నేషు గత్వా తేషాం తస్వరణకరణం, తత స్తత్తత్కేస్తానేభ్య స్సర్వవానరాణాం చ నిర్గ
మనం, పూర్వం నీలముఖేన ప్రేరితానాం మాతానాం మాపేశ్వరయజ్ఞాయతనస్థమాన
పర్యంతతృప్తికరఫలాదీనా మాహరణం, తత్సమర్పణపూర్వకం సర్వవానరాగమన
వృత్తాంతకథనం చ సప్తత్రించే.

318

౩౮. అథ చూతానాం బహుమానపూర్వకం వినర్జనం, తత స్సుగ్రీవస్య లక్షణేన సహ శివికారోహణపూర్వకం శ్రీరామసమీపగమనం, తత స్సుగ్రీవం ప్రతి శ్రీరామేణ అమిత్రవేరసచమిత్రసంగ్రహణాదిరూపరాజధర్మశిక్షణపూర్వకం సీతాధిగమోపాయ చింతనాజ్ఞానం, తావ త్సుగ్రీవేణ అనేకసేనాపరిపృథవానర యూథపాగమనజ్ఞాపన పూర్వకం తదుద్యోగప్రదర్శనేన శ్రీరామమనస్తోషణం చాపష్టత్రింశే.

324

౩౯. అథ రామేణ సుగ్రీవశ్లాఘనం, తతోఽనంభ్యేయర్షవానరగోలాంగూలనికురుంబై కార్ణవీ భవనం, తత ఆగతవానరయూథపానాం సుగ్రీవేణ రామసన్నిధౌ తత్తత్సర్వరూపకథన పూర్వకం యథోచితవాసస్థానాదిజ్ఞాపనం చైకోనవత్వారింశే.

329

౪౦. అథ సుగ్రీవేణ శ్రీరామసన్నిధౌ ఆగతవానరాణాం కార్యనియోజనప్రార్థనం, తతో రామేణ రావణవాసస్థానస్య సీతాజీవనస్య చ జ్ఞేయత్వాయ సర్వాస్యపి చిక్షు వానరా మార్గతాయ ప్రేషయితవ్యా ఇతి సుగ్రీవనియోజనం, తత స్సుగ్రీవేణ రామలక్ష్యైః సన్నిధౌ వినతో నామ యూథవం ప్రతి ప్రాచీం విశం గత్వా సీతారావణనిలయం చాదిగిమ్యాఽఽగచ్ఛేతి నియోజనం చ చత్వారింశే.

335

౪౧. అథ సుగ్రీవేణ హనుమన్మిలజాంబవత్సుహౌత్రశరారిశరగుల్మగజగవాక్షగవయసుషేణ ర్షభమైందద్వివిదవిజయగంధమాదనోల్కాముఖాసంగాఘ్యా వానరయూథపతి నంగద సహితా చమేక్ష్య 'సీతా యథా లభ్యేత తథా ప్రయత్నం కురుతే' తి దక్షిణాం దిశం ప్రతి ప్రేషణం, తత్ప్రేషణప్రకార శ్చైచిత్రవత్వారింశే.

348

౪౨. అథ పున స్సుగ్రీవేణ మరీచిపుత్రం, తారాయాః పితరం స్వశ్వశురం సుషేణం చ ప్రతి 'సశ్చిమదిశం గత్వా సీతాం రావణనిలయం చ విచిత్య నివర్తధ్వ' మితి నియోజనం ద్విచ త్వారింశే.

356

౪౩. అథ పున స్సుగ్రీవేణ శతవలినామానం యూథపతిం ప్రతి 'ఉత్తరాం దిశం గత్వా తత్ర రామపత్నీం రావణనిలయం చ విచిన్వతే' తి ప్రేషణప్రకార త్రివత్వారింశే.

366

౪౪. అథ పున స్సుగ్రీవేణ సీతాధిగమో హనుమత్తైవేతి నిశ్చిత్త్య హనుమతి విశేషతః స్తుతి పురస్కరం సీతాధిగమరూపకార్యభారనిక్షేపరవచనం, తత శ్రీరామేణ స్వనామాం గుళీయక్రమనపూర్వకం త్వయై వైతత్కార్యం సాధనీయ మితి కార్యభారనిక్షేపశ్చ చతుశ్చత్వారింశే.

378

౪౫. అథ పున స్స వ్యకృతాజ్ఞాకరణదర్శాయ సుగ్రీవేణ సర్వా న్వానరాః ప్రత్యపి సామాన్యతః మయా యథోక్తం తథా సర్వైః ద్విచేతవ్య మితి పున రాజ్ఞాకరణం, తతోవానరాణాం ప్రయాణసన్నాహం దృష్ట్వా సుగ్రీవస్యాఽతిసంతుష్టహృదయతయాఽవస్థానం, తత స్సర్వైరపి ప్రయాణసమయే నానావిధవీరవాదకరణం చ పంచచత్వారింశే. 381
౪౬. అథ సర్వవానరగమనానంతరం శ్రీరామేణ సుగ్రీవం ప్రతి 'విఖిలభూమండలవృత్తాంతో భవతా కథం విదితః' ఇతి ప్రశ్నకరణం, తత స్సుగ్రీవేణ పూర్వం మాయావియుద్ధే అజ్ఞానకృతాపరాధేన కుపితవాల్యభిద్రుతమత్పూరాయనసమయే మయా సర్వ మపి భూమండలం దృష్ట మితి ప్రత్యుత్తరకథనం చ షట్పత్వారింశే. 385
౪౭. అథ వినతశతవతిసుషేణైః పూర్వోత్తరవల్లిమదిక్పైషితైః స్వస్వదిగ్విచయనపూర్వకం మాసాంతే సమాగత్య 'సీతా న దృష్టా, హనుమా నేవ తాం ద్రక్ష్యతీ'తి సుగ్రీవం ప్రతి కథనం సప్తచత్వారింశే, 389
౪౮. అథ దక్షిణదిగ్ ప్రేషితేన తారాంగదాదినహితేన హనుమతా వింధ్యోపాంతశూన్యారణ్య విచయనపూర్వకం మరుభూమివిచయనం, తత్ర గిరిగహ్వరే కంచనాఽసురం దృష్ట్వా రావణప్రాంత్యాఽంగదేన హననం, తత స్తదావానభూమివిచయనపూర్వకం పరిశ్రమాదేకత్ర వృక్షమూలేఽవస్థానం చాఽష్టచత్వారింశే. 392
౪౯. అథ వానరాః ప్ర త్యంగదేన మాసాతిక్రమసుగ్రీవోగ్రదండత్వాదీః ప్రదర్శ్య పున స్సమ్యగ్విచయనాయాజ్ఞాపనం, తతో గంధమాదనేనాపి తాః ప్రతి హితవచనకథనం, తతో రజితపర్వతాదీః విచిత్ర ముహూర్తం విశ్రమ్య పున రిత స్తతో విచేతుం ప్రవృత్తి శ్చైకోసపంచాశే. 397
౫౦. అథ ఋక్షబిలే వానరాణాం స్వయంప్రభాదర్శనం పంచాశే. 400
౫౧. అథ స్వయంప్రభయా వానరాః ప్రతి ఋక్షబిలవృత్తాంతకథన మేకపంచాశే. 407
౫౨. అథ హనుమతాఽభిగమనహేతుకథనం ద్విపంచాశే. 410
౫౩. అథ బిలా దుత్తీర్ణానాం వానరాణాం నిర్వేద త్రిపంచాశే. 413

౫౪. అథ వానరాణాం మంగదస్య చ ప్రాయోపవేగాలోచన మాలోక్య హనుమతా తన్మతభేదన
పూర్వకం అంగదస్య మగ్నివసమీవగమనాయ నియోజనం చతుఃపంచాశే. 420
౫౫. అథ హరీణాం ప్రాయోపవేశః పంచపంచాశే. 424
౫౬. అథ వానరాణాం సంపాతేశ్చ సంవాద షట్పంచాశే. 428
౫౭. అథ సంపాతిప్రశ్నస్య అంగదేన ప్రత్యుక్తికథనం సప్తపంచాశే. 433
౫౮. అథ సంపాతినా సీతాస్థానకథన మష్టపంచాశే. 436
౫౯. అథ జాంబవతా పృష్టేన సంపాతినా స్వపుత్రసుపార్శ్వవచనేన రావణకృతం సీతాపహ
రణ మవగత మితి కథన మేకోనషష్టితమే. 442
౬౦. అథ పున సంపాతినా అంగదం ప్రతి నిశాకరాఖ్యమహర్షిసమిపే స్వపక్షదాహాది
వృత్తాంతకథనం షష్టితమే. 447
౬౧. అథ సంపాతినా అంగదం ప్రతి మునిసమిపే స్వస్య మర్తవ్యత్వాభిలాషః కథిత ఇతి
కథన మేకషష్టితమే. 450
౬౨. అథ సంపాతినా పున రంగదం ప్రతి సీతాన్వేషకవానరాణాం తత్త్వానవృత్తాంతకథనేన
స్వస్య పక్షలాభ స్స్యాదితి ముని రవోచ దితి కథనం ద్విషష్టితమే. 453
౬౩. అథ వానరాణాం సీతావృత్తాంతకథనేన సంపాతేః పక్షప్రరోహః, తతో వానరాణాం
సీతాన్వేషణోద్యోగశ్చ త్రిషష్టితమే. 455
౬౪. అథ జటాయుషః కృతోదకం సంపాతిం స్వస్థాన మాసీయ వానరాణాం సముద్రతీర
గమనం, తత్కృష్ణముద్రతరణే కన్య కియతీ శక్తిః రితి అంగదేన ప్రశ్నకరణం చ
చతుషష్టితమే. 457
౬౫. అథ వానరాణాం స్వస్వశక్తికథనం పంచషష్టితమే. 461
౬౬. అథ జాంబవతా హనుమత్ప్రోత్సాహనం షట్షష్టితమే. 466
౬౭. అథ హనుమతా సముద్రలంఘనాయ విజృంభణం సప్తషష్టితమే. 472

ఇతి శ్రీకిష్కింధాకాణ్డవిషయానుక్రమణికా.

హరి: ఓమ్

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్న హనుమత్సమేత
శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీమద్రామాయణే శ్రీగోవిందరాజీయవిశిష్టే కిష్కింధాకాండప్రారంభః

స తాం పుష్కరిణీం గత్వా * పద్మోత్పలరుషాకులాం.

శ్రీ గో విం ద రా జీ య వ్యాఖ్యా

శ్లో॥ క్వాఽహం మందమతి ర్గభీరమధురం రామాయణం త త్కృచ్చ చ
వ్యాఖ్యానేఽన్య పరిభ్రమ న్నహ మహో హసాస్పదం ధీమతామ్ ।
కో భారోఽత్ర మమ స్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపా
ఽఽకూపారో రచయ త్యద స్సవది మజ్జిహ్వగ్రసింహాననః ॥

శ్రీరామాయణరాజన్య నమర్చ్య మణిమేఖలామ్ ।
సారోద్ధార మిమం హరి మర్చయిష్యామి సంప్రతి ॥

వీవం పూర్వస్మిన్ కాండే దీనజనసంరక్షణరూపో ధర్మోఽనుష్ఠాపితః. అథ కిష్కింధా
కాండే మిత్రసంరక్షణరూపో ధర్మోఽనుష్ఠాప్యతే. తథా పూర్వస్మిన్ కాండే మోక్షప్రదత్వ రూపం
పరతత్త్వచిహ్న ముపదర్శితం, అత్రాఽసంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వం ప్రతిపాద్యతే. వస్తుతస్తు
ప్రథమే కాండే శ్రీమత్త్వం శ్రీమత్పదోదీరిత ముక్తం, ద్వితీయే సర్వజనవ్యామోహవిషయతోఽక్వా
నారాయణశబ్దార్థః, తృతీయే వంచవటివాసపర్యంతవృత్తాంతేన మునిజనకృత కైంకర్యోక్త్యా చతుర్థ్యర్థ
ఉక్తః. ఖరాదివృత్తాంతేన నమశ్శబ్దార్థ ఉక్తః. అథ మారీచదర్శనవృత్తాంత మారభ్య చేతనోజ్జీవన
ప్రకారః ప్రదర్శ్యతే. తత్ర మారీచదర్శనవృత్తాంతేన భగవన్నిత్యానుభవయోగ్యస్య చేతనస్యాఽప్రాప్త
విషయప్రావణ్యం, తేన రావణరూప మహామోహాక్రమణం, జటాయువ్యాపారేణ రావణానివృత్తికథనాత్

* తన్నిశ్లోకీ. (పద్మేతి) సీతాయా ముఖానుస్మరణం. ఉత్పరేతి నేత్రానుస్మరణం. యుషేతి
గేత్రచాంచల్యానుస్మరణం, సౌమిత్రే ఇతి తస్య దుఃఖవిష్కరణపాత్రత్వం చ వ్యజ్యతే.

రామ స్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాఽఽకులేంద్రియః.

౧

తస్య దృష్ట్యైవ తాం హర్షా ద్దింద్రియాణి చకంపిరే,

స కామవశ మాపన్న స్సౌమిత్రి మిద మబ్రవీత్.

౨

సౌమిత్రే శోభతే పంపా వై దూర్యవిమలోదకా,

పుల్లపద్మోత్పలవతీ శోభితా వివిధై ర్ద్వైమైః.

౩

సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాః కాననం శుభదర్శనం,

యత్ర రాజంతి శైలాభా ద్రుమా స్సశిఖరా ఇవ.

౪

కేవలకర్మణా సంసారస్యాఽనివర్త్యత్వం, లంకాప్రవేశేన సాంసారికకరీరప్రవేశః, ఏకాక్ష్యేకర్ణీప్రభృతి వ్యాపారై స్తావత్రయాభివృత్తిః, రామాన్వేషణేన భగవత శ్చేతనోజ్జీవనోపాయవింతనం చోక్త మారణ్యకాండే, అథాఽఽనార్యముఖేన చేతనస్య స్వవిషయభక్త్యుత్పాదనకృతే, తదన్వేషణ ముచ్యతే కిష్కింధాకాండే. తత్ర ప్రథమే సర్గే నిత్యకైంకర్యపరనిత్యసూరిదర్శనేన ఏతత్తుల్యభోగస్య ప్రాప్తో జీవవర్గః కిమితి న మాం ప్రాప్తః ఇతి భగవతః క్షేమాతిశయం దర్శయతి. 'స ఏకాకీ న రమేతేతి హ్యుక్తం.

(స రామిత్వాది.) పద్మోత్పలయుష్మైః కమలేందీవరమత్తైస్త్వి, ఆకులాం, తాం పంపాఖ్యాం, పుష్కరిణం సరసిం, గత్వా, ముఖనయనకటాక్షవర్యాః తాంతాయాః స్మారకత్వేన వ్యాకులేంద్రియః మోహం ప్రసాదం చ ప్రాప్తః స రామః, తాదృశదైర్ఘ్యవిష్టోషి, సౌమిత్రిసహితః ఆశ్వాసకాం తరంగపురుషసహితోపి, విలలాప.

ఆకులేంద్రియ ఇత్యేత ద్వివృణ్వ స్నాహ (తస్యేతి.) దృష్ట్యా స్థితస్య తస్య ఇంద్రియాణి హర్షా చ్చకంపిరే, చ్యుతానీ త్యర్థః.

ప్రలాపవకర మాహ (సౌమిత్రే ఇత్వాదినా.) అనేన భక్తిద్రుతహృదయ స్తత్సాచకముఖ ప్రసాద స్సపరీకరః పురుష ఉచ్యతే.

(సౌమిత్రే ఇతి.) యత్ర కాననే, శిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభి స్సశృంగా ఇవ స్థితాః, అత ఏవ శైలాభాః, అనేన భగవద్దయారసోపజీవిన ఆచార్యాః తదుపజీవినోంతేవాసిన్ శోచ్యంతే. "అత్ర పరత్ర చాపీ" తి న్యాయేన నిత్యవిభూతావపి శిష్యవత్త్వం సిద్ధం.

(పంపాననవర్ణనం)

* మాం తు శోకాఽభినంతప్తం మాధవః పీడయన్నివ.
భరతస్య చ దుఃఖేన వై దేహ్యో హరణేన చ.

† శోకాఽఽర్తస్యాపి మే పంపా శోభతే చిత్రకాననా,
వ్యవక్తిర్ణా బహువిధైః పుష్పైశ్చ శ్శీతోదరా శివా.

నశినై రపి సంఘన్నా హ్యత్యర్థం కుభదర్శనా,
సర్పవ్యాళానుచరితా మృగద్విజనచూకులా.

(మాం త్వితి.) భరతస్య దుఃఖేన సగరాత్ బహిః ర్వ్రతోపవాసాదినియమకృతదుఃఖేన.
వై దేహ్యో హరణేన చ, పూర్వమేవ సంతప్తం మాం, మాధవో వసంతః, తు విశేషేణ, పీడయన్నివ
భవతీ త్యర్థః. వస్తుతః పీడాభావా దివశట్టః. అనేన సంసరతో జీవస్య దుఃఖేన దుఃఖితత్వ ముక్తం. *

సర్వేషు మద్భక్తేషు సుఖం వసత్సు కిమర్థ మేతే సంసారిణః క్లిశ్యంతీ త్యభిప్రాయేణాహుః
(శోకార్త స్మేత్వాది.) శోకార్తస్యాపి మయి శోకార్తేపి, శోభతే, వ్యర్థేయం శోభతీ భావః.

(నశినై రితి.) అపిశబ్దేన కుముదాదికం సముచ్చీయతే, వ్యాశోఽజగరః. సర్పవ్యాళా
ఏవానుచరాః, తే అస్యా స్సంజాతా ఇతి సర్పవ్యాళానుచరితా, సర్పవ్యాళానుచరితత్వేపి నశిన
సంఘన్నత్వా దత్యర్థం కుభదర్శనా భవతీ త్యర్థః. అనేన జ్ఞానినో యః కల్ప ద్దోషోపి న తస్య హేయతా
పాదక ఇత్యుక్తం. “తేషాం తేజోవిషేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యత” ఇతి స్మృతేః.

* రామానుజీయం. (మాం త్విత్వాది.) భరతస్య దుఃఖేన ప్రార్థనాభంగజనితభరతసంబంధి
దుఃఖేన, వై దేహ్యో హరణేన చ. పూర్వమేవ శోకాభినంతప్తం మాం, మాధవః, అధికం పీడయన్నివ.
వర్తత ఇతి శేషః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ఆధయః పీడయంతి వై - ఇతి పాఠే వక్ష్యమాణవసంత
వర్ణన స్వారస్యం నాస్తి.

† రామానుజీయం. (శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే.) దుఃఖితే మనసి సర్వ మసహ్య మితి
న్యాయేన సర్వాసహ్యతాపాదకశోకార్తస్యాపి మే, పంపా, అతిరమణీయతయా హృదయంగమా
భవతీ త్యర్థః.

అధికం ప్రతిభా త్యేత స్నీలపీతం తు శాద్వలం,
ద్రుమాణాం వివిధైః పుష్పైః పరిస్తోమై రివాఽర్పితం.

౮

పుష్పభారసమృద్ధాని శిఖరాణి సమంతతః,
లతాభిః పుష్పితాగ్రాభి రుపగూఢాని సర్వతః.

౯

సుఖాఽనిలోయం సౌమిత్రే కాలః ప్రచురమన్యథః,
గంధవాః సురభి ర్మాసో జాతపుష్పఫలద్రుమాః.

౧౦

పశ్య రూపాణి సౌమిత్రే వనానాం పుష్పశాలినాం,
స్మృతాం పుష్పవర్షాణి తోయం తోయముచా మివ.

౧౧

ప్రస్తరేషు చ రమ్యేషు వివిధాః కాననద్రుమాః,
వాయువేగప్రచలితాః పుష్పై రవకిరంతి గాం.

౧౨

(అధిక మితి.) ఏత దితి పరిసరప్రదేశ మంగుళ్యా నిర్దిశతి, స్నీలపీతమితి మయూర కంఠవర్ణ ఉచ్యతే, పరిస్తోమైః కుష్పైః, 'పరిస్తోమః కుఢో ద్వయో' రిత్యమరః. అనేన నానాగురు ముఖలబ్ధజ్ఞానరతయా భగవద్వాసయోగ్యః పురుష ఉచ్యతే.

౮

(పుష్పేతి.) శిఖరాణి పృష్ఠాగ్రాణి, సమంతతః సర్వత్ర ప్రదేశే, ఆమూలాగ్రం ఉప గూఢాని, శోభంత ఇతి శేషః. అనేన గార్వాస్థ్యేపి నిరవధికబోధా ఉచ్యంతే.

౯

(సుఖేతి.) అనేన జనరాదివ దైశ్వర్యే సత్యపి భగవత్జ్ఞానరత ఉచ్యతే.

౧౦

(పశ్యేతి.) తోయం స్మృతాం తోయముచాం రూపాణివేతి పూర్ణోపమా, అనేన పరోపదేశ ప్రవృత్తా ఆచార్యా ఉచ్యంతే.

౧౧

(ప్రస్తరేష్వేతి.) ప్రస్తరేషు పాషాణేషు, గాం భూమిం, ప్రస్తరభూమి మిత్యర్థః. అనేన కఠినహృదయేష్వపి దయావశాత్ జ్ఞానవర్షిణ ఉచ్యంతే.

౧౨

(పంపాకాననవర్ణనం)

పతితైః పతమానైశ్చ పాదపద్మైశ్చ మారుతః,

కుసుమైః పశ్య సౌమిత్రే క్రిడన్నివ సమంతతః.

౧౩

విక్షిప న్వివిధా శ్శాఖా నగానాం కుసుమోత్కచాః,

మారుత శ్చలితస్థానైః షట్పదైః * రనుగీయతే.

౧౪

మత్తకోకిలనన్నాదై ర్నర్తయన్నివ పాదపాఞ్,

శైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీత ఇవ చాలనిలః.

౧౫

(పతితై రితి.) పతమానై పతద్భిః, అనేన సర్వగురుప్రేరణైకలిల స్సర్వాంతర్యామ్యవ్యతే.

౧౩

(విక్షిపన్నిలి.) కుసుమోత్కచాః కుసుమోత్కటాః. విక్షిపఞ్ కంపయఞ్, మారుతః, చలితస్థానైః స్వస్థానకుసుమోచ్ఛాలితైః, షట్పదైః అనుగీయతే, అనేన, 'జ్ఞానీ త్యాత్మైవ మే మత' మిత్యాత్మభూతజ్ఞానినాం భక్తివృద్ధయే భగవతి భువ మవతీర్ణే, 'ఇమాఞ్ లోకాఞ్ కామా స్మికామరూప్యనునంబరఞ్, ఏత ర్నామ గాయ న్నాప్తే' ఇత్యుక్తరీత్యా త మనుగచ్ఛఞ్ భక్తలోక ఉచ్యతే.

౧౪

(మత్తేతి.) మత్తకోకిలనన్నాదైః ముఖవాద్యస్థానీయైః. పాదపా న్నర్తయఞ్. శైలకందరనిష్క్రాంతయా తన్నిష్క్రమణధ్వనియ్యుక్తయా, ప్రగీత ఇవ గాతు మువక్రాంత ఇవ. ఆదికర్మణీక్తః. కర్తృ చేతి కర్తరి నిష్ఠా. యద్వా, పాదపాఞ్ నర్తయఞ్ నర్తయితుమివ, లక్షణహే త్వోరితి శత్రుప్రచ్యయః. మత్తకోకిలనన్నాదైః, ప్రగీతః ప్రహృష్టగీతస్సఞ్. శైలకందరాత్ నైవభ్యస్థానా నిష్క్రాంతః. అనేన వేదప్రవర్తనముఖేన లోకస్య భక్త్యుత్పాదనాయ వైకుంఠా దవతీర్ణో భగవాని త్యుచ్యతే.

౧౫

* రామానుజీయం. (సీయత ఇవ) పుష్పరసోత్కంఠయా స్తూయత ఇవ. అనుగీయత ఇతి పాఠే అనుసృత్య గీయత ఇత్యర్థః.

• రామానుజీయం. అత్ర వాయో ర్నర్తకగాయకసాధర్య ముచ్యతే, నర్తయతుం ముఖవాద్యస్థానీయై ర్మత్తకోకిలనన్నాదైః పాదపా న్నర్తయన్నివ.

తేన విక్షిపతాఽత్యర్థం పవనేన సమంతతః,

అమీ సంసక్తాభాగ్రా గ్రథితా ఇవ పాదపాః.

౧౬

* స ఏష సుఖసంస్పర్శో వాతి చందనశీతలః,

గంధ మభ్యావహ స్పృణ్యం శ్రమాపనయనోఽనిలః.

౧౭

అమీ పవనవిక్షిప్తా వినదంతీవ పాదపాః,

షట్పదై రనుకూజంతో వనేషు మధుగంధిషు.

౧౮

• గిరిప్రస్థేషు రమ్యేషు పుష్పవద్వి ర్మనోరమైః,

(శీనేతి.) విక్షిపతా వివిధం ప్రేరయతా, పవనేన, అత్యర్థం సమంతతః, సంసక్తాభాగ్రా అమీ పాదపాః, గ్రథితాః చాలావ స్పృణ్ధా ఇవ, భాంతి, అనేన భగవత్కృపయా పరస్పరము రక్తా భాగవతా ఉచ్యంతే.

౧౬

మందమారుతం వర్ణయతి (స ఏష ఇతి.) స్పృశ్యనప్రత్యక్షత్వా దేష ఇత్యుక్తిః. చందన శీతళః మలయగతచందనేన శీతళః, దక్షిణమారుత ఇత్యర్థః. చందనవ చ్చీతళో వా. గంధం పుష్ప గంధం, పుణ్యం రమ్యం, సుఖసంస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్య ముక్తం. ఏవం శైత్యమాంద్య సౌరభ్యవా. అత ఏవ శ్రమాపనయనః. అనేన 'సర్వగంధ స్సర్వరస' ఇత్యుక్తస్య భగవతో భక్తేషు సాన్నిధ్య ముక్తం.

౧౭

(అమీ ఇతి.) అనేన భగవదనుభవబలాత్కారేణ 'ఏత త్సమ గాయ న్నాస్త' ఇత్యుక్త సామగానరసికా ఉచ్యంతే.

౧౮

(గీరితి.) గిరిప్రస్థేషు, విజప్రస్థే ష్విత్యర్థః. తదుత్పన్నై డ్భూమైః సంసక్తభిరాః.

* రామానుజీయం. పూర్వశ్లోకే విక్షిపతేతి పఠితం వాయో స్త్రీప్రగతిత్వం నివారయతి. (స ఏష ఇతి.) అచక్షుర్విషయే త్వనితే ఏష ఇతి నిర్దేశ స్తదాసీతనాసాంధ్రపరాగదర్శనాత్.

• రామానుజీయం. (గిరిప్రస్థేష్వితి.) అత్రావివిక్షితసంబంధప్రస్థేష్విత్యర్థః. తత్తోత్పన్నై ర్మహాద్యుమై స్సంసక్తభిరా ఇతి సంబంధః. అనేన ద్రుమాణా మౌన్నత్యం సూచితం.

(పంపాకాననవర్ణనం).

సంసక్తశిఖరా శైలా విరాజంతే మహాద్రుమైః.

౧౯

పుష్పసంభన్నశిఖరా మారుతోత్థేవచంచలాః,

అమీ * మధుకరోత్తంసాః ప్రగీతా ఇవ పాదపాః.

౨౦

పుష్పితాగ్రాన్తు పశ్యేమా న్కర్ణికారాః సమంతతః,

హాటకప్రతిసంభన్నా న్నరా న్పీతాంబరా నివ.

౨౧

అయం వసంత స్సౌమిత్రే నానావిహగనాదితః,

సీతయా విప్రహీణస్య శోకసందీపనో మమ.

౨౨

మాం హి శోకసమాక్రాంతం సంతాపయతి మన్మథః,

పరస్పరసంక్లిష్టాగ్రాః, శైలా భాంతి. మహంతః పుష్పరాశయ ఇవ భాంతీ త్యర్థః. అనేన సర్వేషాం జ్ఞానినా మేకకంఠత్వ ముక్తం.

౧౯

(పుష్పేతి.) మధుకరా ఏవ ఉత్తంసాః శిఖరాణి యేషాం తే. 'పుంస్సుత్తంసావరంసౌ వా కర్ణపూరేషి శేఖర' ఇత్యమరః. పుష్పావృతభోపరి నిలోష్టిషధారిణ స్సగీతికం నృత్యంత ఇవ భాంతీ త్యర్థః. అనేన భగవద్భక్త్యా సర్వనవరా గమ్యంతే.

౨౦

(పుష్పితేతి.) పుష్పితాగ్రాః పుష్పితోపరిప్రదేశాః, అత ఏవ హాటకసంభన్నాః పీతాంబరాంశ్చ, నరానివ పశ్య, పుష్పితాగ్రాః కర్ణికారాః సువర్ణవస్త్రాభరణవంత ఇవ భాంతీ త్యర్థః. అనేన భగవత్పారూప్యం గతా ఉచ్యంతే.

౨౧

ఏవం మద్భక్తేషు సర్వేషు మదనుభవతృప్తేషు, బద్ధా మాం దుఃఖీకుర్వంతీ త్యాహ (అయ మితి.) ఇదానీం వసంతవర్ణనేన సగరిన్గమ మారభ్య త్రయోదశ వత్సరా గతా ఇతి గమ్యతే.

౨౨

ఏవం వాసంతపుష్పసమృద్ధిం వర్ణయిత్వా, తద్దైవోద్దీపనభూతపక్షిరవా నాహ (మా మిత్యాదినా.) పూర్వార్థం సృష్టం. మాం శోకినం మాం, హృష్ట కోకిలః, ప్రవదమానః ప్రవదన్.

* మధుకరోత్కృతా ఇతి వా పాఠః.

హృష్టః ప్రవదమానశ్చ మా మాహ్వయతి కోకిలః.

౨౩

ఏష సత్యూహకో హృష్టో రమ్యే మాం వసనిర్హరే,
ప్రణద స్మస్మథావిష్టం శోచయిష్యతి లక్ష్మణ.

౨౪

శ్రుత్వైతస్య పురా శబ్ద మాశ్రమస్థా మమ ప్రియా,
మా మాహూయ ప్రముదితా పరమం ప్రత్యనందత.

౨౫

ఏవం విచిత్రాః పతగా నానారావవిరావిణః,
వృక్షగుమ్మలతాః పశ్య సంపతంతి తత స్తతః.

౨౬

విమిశ్రా విహగాః పుంభి రాత్మవ్యూహాభిసందితాః,
భృంగరాజప్రముదితా స్సామిత్రే మధురస్వరాః.

౨౭

విజయఘోషం కుర్వన్ నన్, ఆహ్వయతి స్పర్ధత ఇవేతి గమ్యోత్ప్రేక్ష. జ్ఞానైకవత్సలం మా మవిజ్ఞాయ కేవలం కర్మతా మాం స్పర్ధంత ఇతి భావః.

౨౮

(ఏష ఇతి.) సత్యూహకః కుక్కుటభేదః, వసనిర్హరే ప్రణద నిత్యన్వయః, అనేన కేవలజవపరా ఉచ్యంతే, జ్ఞానభక్త్యో రేవ భగవత స్సద్యః ప్రీత్యావహత్వాత్ సాధనాంతరపరో నాఽతిప్రియ ఇతి రహస్యం. 'జ్ఞానీ త్యాత్మైవ మే మతం' 'భక్తిక్రీతో జనార్దన' ఇత్యాది పదనాత్.

౨౯

కి మయం సర్వరేఖం శోకావహః? నేత్యాహ (శ్రుత్వేతి.) శ్రుత్వా ప్రముదితా ప్రియా, మా మాహూయ, పరమం ప్రకామం, ప్రత్యనందత, సత్యూహరవాకర్ణనోద్దిప్తితా మా మాహూయ. వివిధం క్రీడారస మనుభూతవతీ త్యర్థః. అనన్యప్రయోజనస్య జపః ప్రీత్యావహ ఇతి భావః.

౩౦

(ఏవ.మితి.) స్పష్టం.

౩౧

(విమిశ్రా ఇతి.) విహగాః ప్రియః, పుంభిః పుంవిహగైః, విమిశ్రాః, ఆశ్లిష్టా సన్వయః. ఆత్మవ్యూహాభిసందితాః అనురూపేణ కాంతేన సహితాసీ త్యేవం సజాతీయై ర్భ్రామితాః, భృంగ రాజప్రముదితాః భృంగరాజపుంకారశ్రవణసంతుష్టాః, తదుద్దీపనేన మధురస్వనాః, రమ్యరతి కూటితాః, వర్తంతే, ఏతాన్ పశ్యేతి శేషః, అనేనాచార్యపరతంత్రా స్సామగానపరా ఉచ్యంతే.

౩౨

(పంపాకాననవర్ణనం)

అనంతరము

- అస్యాః కూలేప్రముదితాః సంఘశ శ్శకునా స్త్విహ]
 నత్యూహరుతవిక్రందైః పుంస్కోకిలరుతై రపి,
 స్వనంతి పాదపా శ్చేషేషా మఘానంగప్రదీపనాః. ౨౮
- అశోక స్తభకాంగార స్వత్పుదస్వననిస్స్వనః,
 మాం హి పల్లవతామ్రార్చి ర్వనంతాగ్నిః ప్రధక్ష్యతి. ౨౯
- న హి తాం సూక్ష్మపక్ష్యక్షీం సుకేశీం మృదుభాషిణీం,
 అపశ్యతో మే సౌమిత్రే జీవితేఽస్తి ప్రయోజనం. ౩౦
- అయం హి దధుత స్తస్యాః కౌలో రుచిరకాననః,
 కోకిలాకులసీమాంతో దయితాయా మమాననఘ. ౩౧

(నత్యూహేతి.) విక్రందైః శబ్దైః, స్వనంతి స్వనంతీవ. అనేన నానావిధభగవన్నామకీర్తన
 పరా శ్లాఘ్యంతే. ౨౮

(అశోకేతి.) (స్వత్పుదస్వననిస్స్వన ఇతి.) అగ్నేర్నిస్స్వనవత్త్వం జ్వలనావస్థాయాం
 దృష్టం. అనేన స్వప్రేమజనకభక్తియుక్తా ఉచ్యంతే. ౨౯

(నహీతి.) ఏతే ష్వేవం మత్ప్రేమపరతంత్రేషు సంసారిచేతనో దుఃఖ మనుభవతి త్యేత
 న్మమాననహ్య మిలి భావః. ౩౦

(అయ మితి.) అయం కౌలో, మమ దయితాయాః, రుచిరో హి ప్రియత్వరోహిత్యర్థః.
 యదీ హేదానీం దయితా స్యా త్తదాన తవ తుష్ట్యే దితి భావః. కోకిలాకులసీమాంతః, కోకిలరవా
 కులదతుసీమ ఇత్యర్థః. ౩౧

మన్మథాయాససంభూతో వసంతగుణవర్ధితః,

అయం మాం ధక్ష్యతి క్షిప్రం శోకాగ్ని ర్నుచిరాదివ. ౩౨

అవశ్యత స్తాం దయితాం పశ్యతో రుచిరద్రుమాః,

మమాఽయ మాత్మప్రభవో భూయస్తస్య ముపయాస్యతి. ౩౩

అదృశ్యమానా వై దేహీ శోకం వర్ధయతే మమ,

దృశ్యమానో వసంతశ్చ స్వేదనంసర్గదూషకః. ౩౪

మాం హ్యద్య మృగశాబాక్షీ చింతాశోకబలాత్కృతం,

సంతాపయతి సౌమిత్రే కూర శ్రేష్ఠో వనానిలః. ౩౫

* అమీ మయూరా శోభంతే ప్రవృత్త్యంత స్తతస్తతః,

నైవః పక్షైః పవనోద్ధూతై ర్గవాక్షైః స్ఫాటికై రివ. ౩౬

(మన్మథేతి.) మన్మథాయాససంభూతః మదనపీడాజనితః, వసంతస్య గుణేన రామణీయకేన, వర్ధితః, క్షిప్రం ధక్ష్యతి న తు చిరాత్. ఇవశద్ధో వాక్యాలంకారే. ౩౨

(అవశ్యత ఇతి.) ఆత్మప్రభవః మన్మథః, భూయస్తస్యం ప్రవృద్ధత్వం. ౩౩

(అదృశ్యమానేతి.) దృశ్యమానః పుష్పాదీద్వారా, స్వేదనంసర్గదూషకః మలయమారుతద్వారా స్వేదనంబంధనివర్తకః, రతిశాంతిహర ఇత్యర్థః. ౩౪

(మాం హీతి.) కూరః మన్మథోద్దీపకత్వాత్, అత్ర చకారో ద్రష్టవ్యః. ౩౫

(అమీ ఇతి.) తతస్తతః తత్ర తత్ర ప్రదేశే, పవనోద్ధూతైః, అత ఏవ స్పష్టదృష్టకుభ్ర నాశజాలత్వాత్ స్ఫాటికై ర్గవాక్షై రివ స్థితైః, యద్వా, స్ఫాటికైః స్ఫాటిక ప్రధానైః, చంద్రార్క పరంపరాయస్తత్తుల్యత్వా దితి భావః. ఆనన భగవత్కృపాప్రవర్తితవివిధకర్మపరా ఉచ్యంతే. ౩౬

* రామానుజీయం. (అమీ ఇతి.) పక్షై ర్పక్షైః. బద్ధాణాం స్ఫాటికగవాక్షసామ్యం నర్తనా వస్థాయాం అంతరాంతరా వితతోర్ధ్వకుభ్రనాశతయా. ౩౬

(పంపాకాననవర్ణనం)

శిఖినీభిః పరివృతా స్త ఏతే మధమూర్ఛితాః,
మన్మథాభిపరీతస్య మమ మన్మథవర్ధనాః.

౩౭

పశ్య లక్ష్మణ నృత్యంతం మయూర ముపనృత్యతి,
శిఖినీ మన్మథారైషా భర్తారం గిరిసానుషు.

౩౮

తా మేవ మనసా రామాం మయూరోః ప్యవధావతి,
వితత్య రుచిరౌ పక్షౌ రుత్తై రపహసన్నివ.

౩౯

మయూరస్య వనే నూనం రక్షసా న హృతా ప్రియా,
తస్మాన్నృత్యతి రమ్యేషు వనేషు సహకాంతయా.

౪౦

(శిఖినీ రితి.) శిఖినీభిః మయూరస్త్రీభిః, పరివృతాః, అత ఏవ మధమూర్ఛితాః మద
వ్యాప్తాః, త ఏతే పూర్వశ్లోకోక్తా ఏతే శిఖినీ, మన్మథాభిపరీతస్య పూర్వ మేవ మన్మథాభివ్యాప్తస్య.
మమ పున ర్మన్మథవర్ధనాః, అన్యరతిదర్శనస్య ఉద్దీపనత్వా దితి భావః. సశిష్యభక్తదర్శనం మే
సర్వత్ర భక్త్యుత్పాదనవ్యామోహం జనయతీ త్యర్థః.

౩౭

(పశ్యేత్వాదిశ్లోకద్వయ) మేకాన్వయం. నృత్యంతం స్వయం లీలారసప్రవృత్తం, భర్తారం
ప్రతి, మన్మథార్తా రత్యర్థం త మాక్రష్టుకామా, శిఖినీ, ఉపనృత్యతి. తామేవ రామాం కాంతాం, మనసా
ఉపధావతి, సమీప మాగంతు మిచ్ఛతీ త్యర్థః. ఉపధావనం చ రత్యర్థ మితి ద్వ్యోతయతి (వితత్యేతి.)
రుత్తైః రతికూజితైః ఉపలక్షితః, పక్షవిస్తారణం రత్యర్థవ్యాపారః. అపహసన్నివ, ప్రసన్నముఖ
ఇత్యర్థః. యద్వా, కాంతావిరహిణం మా మపహసన్నివేత్సుత్ప్రేక్షే. అత్ర శిష్యాచార్యయో రన్యోన్య
ప్రాపణ్య ముచ్యతే.

౩౮-౩౯

(మయూరస్యేతి.) వనే ఉపభోగయోగ్యే దేశే, రావణ స్థితాం హృతవాః. న తు నగర
ఇతి హోర్దో భావః. న హృతా, అన్య భాగ్యవతా దితి భావః. (తస్మా దిత్వాది.) ఏతాదృశరమ్యదేశ
కాలేషు ధన్యాః కాంతాభిః క్రిడంశీతి భావః.

౪౦

* మమ త్వయం వినా వానః పుష్పమానే సుదుస్సహః,

౪౦౪

పశ్య లక్ష్మణ సంరాగం తిర్యగ్యోనిగతే ష్యఫి.

యదేషా శిఖిని కామా ద్భర్తారం రమతేఽంతికే.

౪౦౫

• మమాప్యేవం విశాలాక్షీ జానకీ జాతసంభ్రమా.

మదనేనాభివర్తేత యది నాభవహృతా భవేత్,

౪౦౬

పశ్య లక్ష్మణ పుష్పాణి నిష్పలాని భవంతి మే.

† పుష్పధారసమృద్ధానాం వనానాం శిశిరాత్యయే,

౪౦౭

అమ మేవాశయ ముద్ఘాటయతి (మమ త్వతి.) వినా, సీతయేతి శేషః.

౪౦౮

(పశ్యేతి.) సమ్యక్రాగః సంరాగః, తం, కాంతానురాగ మిత్యర్థః. తిర్యగ్యోనిగతేషు తిర్యగ్యోనిజాతేషు, (యదేషేతి.) లోకే ప్రీయం పుమా నను వర్తతే, న తు స్త్రీ పురుషం. అతోఽతీవాఽస్యాః కామః. అహో వసంతవైభవ ఇతి భావః.

౪౦౯

(మమాప్యేవ మితి.) విశాలాక్షీ మదవలోకనవిష్ఫూరితేక్షణా, జాతసంభ్రమా జాతత్వరా, యది నాభవహృతా భవేత్, తదా మా మేవాభివర్తేత. అత్ర చావలం నామ సంచారీభావః.

౪౧౦

(పశ్యేతి.) శిశిరాత్యయే వసంతే పుష్పధారసమృద్ధానాం పుష్పాణి, అమితాని పుష్పాణీత్యర్థః. సంసారిదుఃఖం పశ్యతో మే జ్ఞానిలాభోఽకించిత్రకర ఇవ భాతీత్యర్థః.

౪౧౧

* రామానుజీయం. (మమేతి.) వినా, సీతయేతి శేషః. అన్య శ్లోకన్య 'మమాప్యేవ' మిత్యేతన్యోక్తానంతరావస్థాన ముచితం, వనదుర్గవర్జనప్రకరణస్వారస్యాత్.

• 'మయూర' స్మృతి శ్లోకానంతరం 'మమాప్యేవ' మితి శ్లోకః. ఇతి టీకా.

† రామానుజీయం. (పుష్పధారేతి.) సమం మధుకరోత్కరై రిత్యంతేన పుష్పధారాణాం మకరందనిర్భరత్వం సూచితమ్.

అథ వా వర్తతే తత్ర వసంతో యత్ర మే ప్రియా.

రుచిరాణ్యపి పుష్పాణి పాదపానా మతిశ్రయా.

నిష్ఫలాని మహీం యాంతి సమం మధుకర్మోత్పత్తయైః. ౪౪౪

వదంతి రావం ముదితా శృకునా స్సంఘశః కలమ్.

ఆహ్వాయంత ఇవాఽన్యోన్యం కామోన్మాదకరా మమ, ౪౪౫

వసంతో యది తత్రాపి యత్ర మే వసతి ప్రియా.

నూనం పరవశా సీతా సాఽపి శోచ త్యహం యథా, ౪౪౬

నూనం న తు వసంతోఽయం ధేశం స్మృశతి యత్ర సా.

కథం హ్యసితపద్మాక్షీ వర్తయే త్సా మయా వినా, ౪౪౭

* అథ వా వర్తతే తత్ర వసంతో యత్ర మే ప్రియా.

కిం కరిష్యతి సుశ్రోణీ సా తు నిర్భర్తినితా వరైః. ౪౪౮

ఉక్త మర్థం విశిష్య దర్శయతి (రుచిరాణ్యపితి.) అతిక్రియా అత్యంతకాంత్యా, రుచిరాణ్యపి, అస్మదనుపయోజనా నిష్ఫలాని భవంతి. నిర్భరమకరందభరితయా మధుకరనమూహై స్సమం మహీం యాంతి. ౪౪౪

(వదంతి.) శకునాః మమ కామోన్మాదకరా స్సంతః అన్యోన్య మాహ్వాయంత ఇవ, కలం మధురం, రావం వదంతి శబ్దం కుర్వంతి త్యర్థః. మమ కామోన్మాదకరణార్థం సంఘభవతు మన్యోన్య మాహ్వాయంత ఇవే త్యుత్ప్రేజై. అనేన స్వదయోత్తంభకజ్ఞానివ్యాపార ఉక్తః. ౪౪౫

(వసంత ఇతి.) శోచతి శోచేత్. ౪౪౬

గూఢదేశప్రావణేన రద్దేశే వసంతప్రసంగాఘాపా న్న తస్యా శోకప్రసక్తి రిత్యాశంక్య వసంతాభావేఽపి మాం వినా న జీవితం ధారయిష్యతి త్యాహ (నూన మితి.) ౪౪౭

వసంతప్రాప్తి మంగీకృత్యాహ (అథవేతి.) ౪౪౮

* రామానుజీయం. వసంతగుణోపలంభనపక్షే మదనాతురా వరై ర్భర్తినితా చ సా ధా మనస్తాం ప్రపద్యతః ఇతి సంశయేనాహ (అథవేత.)

శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ మృదుపూర్వాభిభాషిణీ.

నూనం వసంత మాసాద్య పరిత్యక్త్యతి జీవితం.

౪౯౫

దృఢం హి హృదయే బుద్ధి ర్మమ సంప్రతి వర్తతే.

నాలం వర్తయితుం సీతా * సాధ్వీ మద్విరహం గతా.

౫౦౫

మయి భావస్తు వై దేహ్యో స్తత్త్వతో వినివేశితః.

మమాపి భావ స్సీతాయాం సర్వథా వినివేశితః.

౫౧౫

ఏష పుష్పవహో వాయు స్సుఖస్పర్శో హి మావహః.

తాం విచింతయతః కాంతాం పావకప్రతిమో మమ.

౫౨౫

(శ్యామేతి.) శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా.

౪౯౫

ఉక్త మర్థం సహేతుకం ద్రఢయతి (దృఢం హీతి.) అస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం.
వర్తయితుం జీవితం, నాలం న సమర్థా.

౫౦౫

అత్ర హేతు మాహ (మయీతి.) భావోఽనురాగః, తత్త్వతః ఏకతత్త్వతయా, సర్వథా
'న చాన్య మాతా న పితా న చాన్య స్సేన్నహో ద్విశిష్టోఽస్తి మయా సమో వే' త్యుక్తప్రకారేణ. అనేన
స్వస్య జీవసంబంధ స్సాన్వభావిక ఉక్తః.

౫౧౫

ఏవం వసంతోద్ధీపనతా ముక్త్యా మలయమారుతోద్ధీపనతా మాహ (ఏష ఇత్యాదినా.) పుష్ప-
వహః పుష్పగంధవహః, అనేన సౌరభ్య ముక్తం. సుఖస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్యం. హి మావహః
హిమవత్త్వావహ ఇతి కైతవ్యం. 'తుషార శ్శీతల శ్శీతో హిమ స్సప్తాఽన్యలింగతా' ఇత్యమరః, తాం
విచింతయతః, విరహిణ ఇత్యర్థః. పావకప్రతిమః, సంతాపకర ఇత్యర్థః.

౫౨౫

* రామానుజీయం. సాధ్వీ. విరహం గతేతి చ విశేషణద్వయం హేతుగర్భితం.

(సంపాకానందం)

సదా సుఖ మహం మన్యే యం పురా నహా సీతయా.

మారుత స్స వినా సీతాం శ్రోక్తు వర్ధయతే మమ.

౫౩౪

తాం వినా స విహంగో యః పక్షీ ప్రణదితస్తదా.

వాయసః పాదపగతః ప్రహృష్ట మభినర్దతి.

౫౩౫

ఏష వై తత్ర వై దేహ్యో విహగః ప్రతిహరకః.

పక్షీ మాం తు విశాలాక్ష్య స్సమీప ముపనేష్యతి.

౫౩౬

* శృణు లక్ష్మణ సన్నాదం వనే మదవివర్ధనమ్.

పుష్పితాగ్రేషు వృక్షేషు ద్విజానా ముపకూజతాం.

౫౩౭

ఉక్తమర్థం వివృణోతి (సదేతి.) ఆభ్యాం సంసారి ణ్యక్తిం చిత్కరీ స్వదయా స్వస్యా వ్యసహ్యే త్యువ్యతే.

౫౩౪

మధ్యే యత్కించి దాశ్వసనం దృష్ట మనువదతి ద్వాభ్యాం (తా మితి.) తదా ప్రథమదర్శన కాలే, సీతాయా వియోగపూర్వకాలే వా, వాయసః పక్షీ విహంగః, ఆకాశగత స్స, యః ప్రణదితః పరుషం వాశితవా, సః ఇదానిం తాం వినా తద్విరహవస్థాయాం, పాదపగత స్స ప్రహృష్టం యథా తథా అభినర్దతి, పూర్వ మాకాశగత స్స పరుషనాదేన తద్విశ్లేషం సూచితవా, ఇదానిం పాదపగత స్సన్ ప్రహృష్టనాదేనాస్యా స్పంశ్లేషం సూచయతీ త్యర్థః.

౫౩౫

ఏత దేవ వివృణోతి (ఏష ఇతి.) తత్ర తదానిం, ప్రతిహరకః వియోజక స్స, ఆభ్యాం యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శన ముక్తం.

౫౩౬

(శృణ్వేతి.) అనేన పరమపదే జ్ఞానప్రధానే సామగాయనాం నిత్యముక్తానాం స్థితి రుక్తా.

౫౩౭

* రామానుజీయం, (పశ్యేతి.) సన్నాదం వశ్యః శబ్దం శృణ్వేత్యర్థః.

పశ్య లక్ష్మణోతి రామానుజీయపాఠః.

విక్షిప్తాం పవనేనైతా మసౌ తిలకమంజరీమ్.

షట్పద స్సహసాఽభ్యేతి మదోద్ధూతా మివ ప్రియాం.

౫౭౫

కామినా మయ మత్యంత మశోక శోకవర్ధనః.

స్తబక్తైః పవనోత్తిష్టై స్తర్జయన్నివ మాం స్థితః,

౫౭౫

అమీ లక్ష్మణ దృశ్యంతే చూతాః కుసుమశాలినః.

విభ్రమోత్సిక్తమనస సాంగరాగా నరా ఇవ,

౫౭౫

సౌమిత్రే పశ్య పంపాయా శ్చిత్రాసు వనరాజిషు.

కిన్నరా నరశార్దూల విచరంతి తత స్తతః,

౬౦౫

ఇమాని కుభగంధీని పశ్య లక్ష్మణ సర్వశః.

నశినాని ప్రకాశంతే జలే తరుణసూర్యవత్,

౬౦౫

(విక్షిప్తా మితి.) పవనేన, విక్షిప్తాం కంపితాం, ప్రియా మివ స్థితాం, తిలకమంజరీం, షట్పదః షృంగోఽభ్యేతి, అనేన భగవద్దయావిషయభూత స్యోత్తరక్షణే ద్వయప్రాప్తి ర్భవితే త్యుచ్యతే. ౫౭౫.

(కామినా మితి.) కామినాం విరహిణాం, శోకవర్ధనః దుఃఖవర్ధనస్వభావః, స్వభావతో దుష్టప్రకృతి రిత్యర్థః. అశోకః, పవనోత్ ఓపైః వాయునా పత్రాణాం బహి శ్చాలితైః, స్తబక్తైః మాం తర్జయన్నివ స్థితః, త్వత్సంహారార్థ మిమే తప్రణాణాః పంచదాశేన స్థాపితా ఇతి భీషయన్నివ స్థిత ఇత్యుత్పేక్ష. సంసారిణ మనుజ్జీవయంతం మాం జ్ఞానినో లజ్జితం కుర్వంతి త్యర్థః. ౫౭౫.

పున రపి జ్ఞానినాం సమృద్ధిం దర్శయ స్వర్ణయతి (అమీ ఇత్యాదినా.) కుసుమశాలినః, అత ఏవ సాంగరాగాః, విభ్రమోత్సిక్తమనసః విలాసగర్వితమనసః, రాగిణ ఇతి యావత్. నరా ఇవ భాంతి. ౫౭౫.

(సౌమిత్ర ఇతి.) స్పష్టం.

౬౦౫

(ఇమానీతి.) నశినాని, రక్తోత్ఫలాని, జలే తరుణసూర్యవత్ ప్రతితరంగం ప్రతిఫలిత బాలసూర్యవత్. ౬౦౫.

(పంపాకాననవర్ణనం)

ఏషా ప్రసన్నసలిలా పద్మనీలోత్పలాయుతా.

హంసకారండవాక్కిర్ణా * పంపా సౌగంధికాయుతా,

౬౨౪

జలే తరుణసూర్యాభై షట్పదాహతకేసరైః.

పంకజై శోభతే పంపా సమంతా దభినంవృతా,

౬౨౫

చక్రవాకయుతా నిత్యం చిత్రప్రస్థవనాంతరా.

మాతంగమృగయూతైశ్చ శోభతే సలిలార్థిభిః,

౬౨౬

పవనాహితవేగాభి రూర్మిభి ర్విమలేఽంభసి.

పంకజాని విరాజంతే తాడ్యమానాని లక్ష్మణ.

౬౨౭

పద్మపత్రవిశాలాక్షీం సతతం పంకజప్రియాం.

అపశ్యతో మే వై దేహీం జీవితం నాభిరోచతే,

౬౨౮

విరజాదృష్ట్యా పంపాం వర్ణయతి (ఏషేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః.) 'సౌగంధికం తు కల్పార' మిత్యమరః. శోభత ఇతి శేషః.

౬౨౪

(జల ఇతి.) పంకజై రభినంవృతే త్యన్వయః.

౬౨౫

(చక్రవాకేతి.) చిత్రప్రస్థవనాంతరా చిత్రతీరవనపరిధానా, ఆంతరం పరిధానం.

౬౨౬

(పవనేతి.) పవనాహితవేగాభిః పవనోత్పాదితవేగాభిః, తాడ్యమానానికాభి స్తాడ్యమానానివ.

౬౨౭

ఏవం పంపాదర్శనజకామోద్దేక మరత్యవస్థయా దర్శయతి (పద్మేతి.) 'స ఏకాకీ న రమే తే'తివ ద్విరజాతీరవాసో మే న రోచత ఇతి లక్ష్మణాయాభివ్యంక్తి.

౬౨౮

* రామానుజీయం. "పంపా సౌగంధికాన్ని తే'తి పాఠః.

అహో కామస్య వామత్వం యో గతా మపి దుర్లభాం.

స్మారయిష్యతి కల్యాణీం కల్యాణతరవాదినీమ్, ౬౭౪

శక్యో ధారయితుం కామో భవే దద్యాఽఽగతో మయా.

యది భూయో వసంతో మాం నః హన్యా త్పుష్పితద్రుమః, ౬౮౪

యాని స్మరమణీయాని తయా సహ భవంతి మే.

తాన్యేవాఽరమణీయాని జాయంతే మే తయా వినా, ౬౯౪

* పద్మకోశపలాశాని దృష్ట్వా దృష్టి ర్హి మన్యతే.

సీతాయా నేత్రకోశాభ్యాం సదృశానీతి లక్ష్యణ, ౭౦౪

(అహో ఇతి.) వామత్వం వక్రత్వం, గతాం దూరగతాం, స్మారయిష్యతి స్మారయతి, కల్యాణతరవాదినీం శుభతరవచనశీలాం, మృగ మాహరేతి చరమశ్రుత మేవ వాక్య మన్య హృదయే వర్తతే. ౬౭౪

(శక్య ఇతి.) అద్యాగతః ఇదానీం వర్తమానః, పుష్పితాః ద్రుమాః యేన స పుష్పిత ద్రుమః, సర్వథా కామో దుస్సహ ఇద్యుత్యతే. ౬౮౪

భోగ్యస్య వసంతస్య కుతో బాధకత్వం? తత్రాహ (యానీతి.) ౬౯౪

(పద్మేతి.) నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రదళాభ్యాం, సీతానేత్రే స్మారయిత్వా సంతాపయంతీ త్యర్థః. ౭౦౪

* రామానుజీయం. పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళోపరిదళాని. నేత్రకోశాభ్యాం - నేత్రకోశ శబ్దేన నేత్రపిదానభూతపక్షప్రదేశ ఉచ్యతే.

(పంపాకాననవర్ణనం)

పద్మకేసరసంస్పృష్టో వృక్షంతరవినిస్సృతః.

నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా వాతి వాయు ర్మనోహరః.

౨౦౫

సర్వప్రాణీనాం ప్రాణహేతు ర్వాయురేవాన్మత్సర్వస్వావహారం కురుత ఇత్యాహ (పద్మకేసరేతి.) (పద్మకేసరసంస్పృష్టః) ధూళీకరణం వాయుకార్యం. తథాచ సర్వప్రాణహేతు రేవ పర్వధూళీకరణప్రవృత్తః, సర్వసంహారప్రవృత్త ఇత్యర్థః. యద్వా - పద్మావిరహాత్ పద్మకేసరాణి ప్రతి కూలాని సంతి వాయో స్సాహాయ్యం కుర్వంతి. 'పాదారుంతుద మేవ పంకజరజ' ఇతి స్వజననహజబాధకం కథ న్నాన్మద్బాధకం? రాజసప్రకృతిత్వా దస్మానపి బాధిత ముపక్రమతే. కేసరశబ్దేన తత్స్థస్స రజసోఽత్ర వివక్షితత్వాత్, కింజల్కానా మానయనాయోగాత్. ఏతస్మ్యులం కంటకినంసర్గః. పద్మకేసరసంస్పృష్టః, నాయం వాతః, కింతు కేసరీ సింహ ఇత్యపి ధ్వనిః. యద్వా - పద్మకేసరై స్సంస్పృష్టః, స్వయమేవ సంహారక్షమః, తదుపరి ననహాయః. యద్వా - రూపవాక్ హృదయహృదయశూరః; రూపరహితోఽయం కథం న సహాయ మపేక్షిత? రూపవాక్ దృఢశరీర ఇత్యపి ధ్వనిః. వాయుర్బాధక శ్చేత్త్వయా పూర్వ మేవ పరిహృత్య వర్తితవ్యం, తత్రాహ (వృక్షంతరవినిస్సృతః.) దూరే దృష్ట్వా పరిహర్తుం శక్యతే, వృక్షవందే పూర్వ మాత్మావం సంగోవ్య స్థిత్యా యుటితి వినిర్గతః. యద్వా - యథా రాజకుమార స్సౌకుమార్యేణ ఛాయామార్గేణాఽఽగచ్ఛతి తథాఽయ మపి త్యర్థః. యద్వా - మన్మథతాపేన విశ్రమాయ తరుచ్ఛాయ మపి నాశ్రయతుం క్షమతే. యది లేఽహం బాధకః తస్మి దూరా దపసరే త్యత్రాహ (నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా) పూర్వపరిచితవ దవభానమాన తయా పరిహర్తు మపి న శక్నోమి. యద్వా - సీతానిశ్శ్వాసతుల్యతయా సాఽత్ర కిం వృక్షమూలే నిలీనా సమాగచ్ఛతితి చాపలాశియేనాఽన్యత్ర న చలితుం శక్నోమి; 'సురభినిశ్శ్వసితే దధత స్తృషా' మితి నిశ్శ్వాసస్య సౌరభ్యం కవిభి రుక్తం. యద్వా - న కేవల మనిల స్సపరికర ఏవ బాధతే; కింతు స్మారకతయాఽపి. (వాతి) న కదాచి దాయాతి, సర్వథా యాతి, సకల మపి కాననం సవిలాసం సంవరతి. యద్వా - (వాతి.) 'వా గతిగంధనయోః'. స్వార్జితగంధేన సర్వాః పరవశీకరోతి. ఏతా దృశబాధకోఽపి న యః కశ్చి దిత్యాహ (వాయుః) సర్వోజ్జీవనహేతుః. యద్వా - 'భీషాఽస్మా ద్వాతః పవత' ఇతి మతో భీతో మాం భర్త్యయతి. బాధనప్రకారమాహ (మనోహరః.) ఆంతర మపి పదార్థ మవహరతి. పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్యనేన కైత్యముక్తం. వృక్షంతర వినిస్సృత ఇత్యనేన మాంద్యం. నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా ఇతి సౌరభ్యం. యద్వా (పద్మకేసరసంస్పృష్ట) ఇత్యనేన చోరసమాధి రుచ్యతే; స్వస్వరూపాపరిజ్ఞానాయ భీరుజనభీషణాయ చ భస్మోద్ధూళితవదన స్సమాయాతి. (వృక్షంతర వినిస్సృతః) పథికానాం స్వసమీపాగమనవర్యంతం గూఢతయా స్థిత్యా తేషు సమీప మాగతేషు సవది

సౌమిత్రే పశ్య పంపాయా దక్షిణే గిరిసానుని.

పుష్పితాం కర్ణికారస్య యష్టిం పరమశోభనాం,

224

అధికం శైలరాజోఽయం ధాతుభి స్సువిభూషితః.

విచిత్రం సృజతే రేణుం వాయువేగవిఘట్టితం,

234

సముత్తిష్ఠన్నివ భాతి. (నిశ్వాస ఇవ సీతాయాః) చిరవరిచిత ఇవ సరస సల్లాపవిశేషైః “క స్తే గ్రామః, కిం తే నామే”తి సంభాషమాణ ఇవ స్థితః. (వాతి) ధనస్య హస్తగతిపర్యంతం నిస్పృహ తయా తత స్తతః సంసరన్నివ స్థితః. (వాయుః) చౌర్యం దృష్ట్వా కేనచిత్ గృహీతు ముద్యుక్త శ్చేల్లాఘవేన హస్తగ్రహణాన్వహః. (మనోహరః) నాఽఽపాతతోఽపాహరత్, అపి తు సుగుప్త మపి. అనేన నిర్దే తుకహరిదయావ్రవాహ ఉపవర్ణ్యతే. (సద్మకేనరసంస్పృష్టః) ‘జ్యాపో స్సంజ్ఞాభందసో’ రితి హ్రస్వః. పద్మాయాః కేనరైః తత్తుల్యానురాగైః సంస్పృష్టః, పురుషకారభూత లక్ష్మీప్రణయప్ర వృత్త ఇత్యర్థః. ‘ఏతేవ త్వత్ప్రేయా’ జనని పరిపూర్ణాగసి జనే, హితశ్రోతోవృత్త్యా భవతి చ కదాచి త్కలుషధీః, కి మేతన్నిర్దోషః క ఇహ జగతీతి త్వ ముచితై రుపాయై ర్విస్మార్య స్వజనయసి మాతా త దసి సః’. (వృక్షేంతరవినిస్సృతః.) ‘ఉర్ధ్వమూల మధశ్శాఖ మశ్వత్థం ప్రాహు రవ్యయ’ మితి వృక్షత్వేనోక్త సంసారమండలే ప్రవృత్తః. (నిశ్వాస ఇవ సీతాయాః) ‘స్త్రీప్రాయ మితరత్సర్వ’ మితి పరతంత్రతయా స్త్రీతుల్యానాం లోకానాం అశ్వానకో ధారక శ్చేత్యర్థః. (వాతి) అనవరతం ప్రవహతి. (వాయుః) సార్వత్రికః. (మనోహరః) మానసికసకలకల్మషహరః. [ద్రవిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాతారైః ర్వాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః].

244

అథ విరజాయా అర్వాక్రృదేశవర్తినాం రాజసతామససాత్త్వికభేదధిన్నానాం చేతనానాం స్వరూపం స్వకటాక్షవిషయభూతం దర్శయతి (సౌమిత్ర ఇత్యాదినా.) దక్షిణ ఇత్యనేన పంపాదక్షిణ తీరం క్రమేణ ప్రవిష్ట ఇత్యవగమ్యతే. అనేన కర్ణికారవర్ణనేన సత్యలోకాదిషు జృంభమాణా రాజసి స్పృతి రుచ్యతే, యష్టిం లతాం.

254

(అధిక మితి.) అనేన ఋశ్యమూకసమీపగమనం ద్యోతితం. రజోవర్ధకలోక ఉక్తః. 234

(పంపాకాననవర్ణనం)

గిరిప్రస్థాస్తు సౌమిత్రే సర్వత స్సంప్రవృషివైః.

విష్పత్నైః సర్వతో రమ్యైః ప్రదీప్తా ఇవ కింకుతైః.

౨౪౫

పంపాతీరరుహా శ్చేమే సంసక్తా మధుగంధినః.

మాలతీమల్లికాషండాః కరవీరాశ్చ పుష్పితాః.

౨౪౬

కేతక్య సింధువారాశ్చ వాసంత్యశ్చ సుపుష్పితాః.

మాధవ్యో గంధపూర్ణాశ్చ కుందగుల్మ్యాశ్చ సర్వశః.

౨౪౭

చిరిబిల్వా మధూకాశ్చ వంజులా వకుళాస్తథా.

చంపకా స్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షైః సుపుష్పితాః.

౨౪౮

నీపాశ్చ వరణాశ్చైవ ఖర్జూరాశ్చ సుపుష్పితాః.

పద్మకా శ్చోపశోభంతే నీలాశోకాశ్చ పుష్పితాః.

౨౪౯

(గీర్తి.) ప్రదీప్తాః జ్వలితాః.

౨౫౦

(పంపేత్యాది) సార్థసప్త శ్లోకాః. ఇమే ఉపశోభంత ఇత్యన్వయః. తదుపరి దృశ్యస్త ఇత్యన్వయః. సంసక్తాః అవరణాః, మధుగంధిన ఇతి సర్వవిశేషణం. లింగవచనవిసరిణామః కార్యః. ఏవం పుష్పితపద మపి. పంపాతీరరుహ ఇమే మాలత్యాదయః పదార్థా ఉపశోభంతే ఇత్యేకోఽన్వయః. మాలతీ వాతిః, మల్లికాషండాః మల్లికానమూహాః, కరవీరాః ప్రసిద్ధాః. సింధువారాః నిర్గుండ్యః, వాసంత్యః “ముల్లై” ఇతి ద్రమిడనామయుక్తాసు లతాసు పీతవర్ణపుష్పాః లతాః, అత్ర పీతాయాం ‘వాసంతీ హేమ పుష్పితే’ తి వైజయంతీ. మాధవ్యః అతిముక్తలతాః, గంధేన పూర్ణా గంధపూర్ణాః, కుందానాం గుల్మ్యాః కక్షాః కుందగుల్మ్యాః, చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః, మధూకా మధుద్రుమాఖ్యా వృక్షాః, వంజుళాః వేతసాః, వకుళాః ప్రసిద్ధాః. తిలకాః జీరకాః, నాగవృక్షైః నాగకేసరాః, నీపాః జలకదంబాః, చరుణాః వరుణపుష్పాః, ఖర్జూరాః ప్రసిద్ధాః, పద్మకాః పద్మపర్ణాఖ్యా వృక్షవిశేషాః. లోద్రాః శాబరపుష్పాః.

లోద్రాశ్చ గిరిపుష్పేషు సింహకేసరపింజరాః.

అంకోలాశ్చ కురంటాశ్చ పూర్ణకాః పారిభద్రకాః,

౭౯౪

చూతాః పాటలయశ్చైవ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః.

ముచుళిందార్జునాశ్చైవ దృశ్యంతే గిరిసానుషు,

౮౦౪

కేతకోద్దాలకా శ్చైవ శిరీషా శ్శింశుపా ధవాః.

శాల్మల్యః కింశుకాశ్చైవ రక్తాః కురవకా స్తథా.

తినీశా నక్తమాలాశ్చ చందనా స్పృందనా స్తథా.

౮౦౫

[హిస్తాలా స్థిలకాశ్చైవ నాగవృక్షాశ్చ పుష్పితాః]

పుష్పితా న్పుష్పితాగ్రాభి ర్గ్రతాభిః పరివేష్టితాః,

ద్రుమాః పశ్యేహ సౌమిశ్రే పంపాయా రుచిరాః బహూః.

౮౦౬

వాతవిక్షిప్తవిటపాః యథాసన్నాః ద్రుమా నిమాః,

లతా స్సమనువర్తంతే మత్తా ఇవ వరశ్రీయః.

౮౦౭

సింహకేసరపింజరాః సింహకేసరవర్ణా ఇత్యర్థః. అంకోలాః నికోచకాః, కురంటాః వీరవర్ణపుష్పా. మహాసహాభ్యా గుల్మ్యాః, పూర్ణకాః శాల్మలిభేదా వృక్షవిశేషాః. పారిభద్రకాః నిందాః, పాటలయః, ఇవారంత అర్జుః. కోవిదారాః యుగవత్రకాభ్యా వృక్షేః, ముచుళిందాః నారంగవృక్షేః, అర్జునాః కమభవృక్షేః, కేతకాని హేమవర్ణపుష్పాణీతి పూర్వస్మా ద్విశేషః. ఉద్దాలకాః శ్లేష్మాతకవృక్షేః. శిరీషాః కపీతనాభ్యా వృక్షేః, శింశుపాః భిన్నగర్భాభ్యా వృక్షేః, ధవాః మధురాభ్యా వృక్షవిశేషాః. కురవకాః రక్తవర్ణపుష్పా మహాసహాభ్యా గుల్మ్యాః, రక్తపదం విస్పష్టార్థం. తినీశాః నేమిద్రుమాః. నక్తమాలాః చిరిదిల్వభేదాః, చందనాః ప్రసిద్ధాః. స్పృందనా వృక్ష విశేషాః.

౮౦౮

(పుష్పితా నితి.) పంపాయాః, సంబంధిన ఇతి శేషః.

౮౦౯

(వాతేతి.) వాతవిక్షిప్తవిటపాః వాయువిధూతశాఖా నితి తాత్కాలిక కాంతివిశేషోక్తిః.

యథాసన్నాః యథా సంస్పృష్టం శక్యతే తథా అసన్నాః, సమీపవర్తిన ఇత్యర్థః. ఇయతా గ్రంథేన విషయాంతరప్రవణాః ప్రాకృతాః ఉక్తాః.

౮౧౦

(పంపాకానవర్ణనం)

పాదపా త్పాదపం గచ్ఛన్ తైలా చ్ఛైలం వనా ద్వనం,
వాతి నై కరసాస్వాద స్సంమోదిత ఇవాఽనిలః.

౧౫

కేచి త్పర్యాప్తకుసుమాః పాదపా మధుగంధినః,
కేచి స్మృకుళసంవీతా శ్యామవర్ణా ఇవాఽబభుః.

౧౬

* ఇదం మృష్ట మిదం స్వాదు ప్రపుల్ల మిద మిత్యపి.
రాగమత్తో మధుకరః కుసుమే ష్యవలీయతే.

౧౭

నిలీయ పున రుత్పత్య సహసాఽన్యత్ర గచ్ఛతి,
మధులుద్ధో మధుకరః పంపాతీరద్రుమే ష్యసౌ.

౧౮

(పాదపా త్పాదప మితి.) కచ్చాత్కచ్చ మిత్యపి జ్ఞేయం. నై కరసాస్వాదః, అనేకమధురస కలిశనేన, సంమోదితః సంజారసమ్మోద ఇవ.

౧౫

(కేచి చితి.) పర్యాప్తకుసుమా ఇత్యనేన ముకుళాల్పత్వం, ముకుళసంవీతాః ముకుతైః సమంతా ద్వేష్టితా ఇత్యనేన వికసితపుష్పస్వల్పత్వం చాఽపగమ్యతే. శ్యామవర్ణాః పృంతవర్ణనేతి భావః. అబభుః అభాంతి. లడధే లిట్.

౧౬

(ఇద మితి,) మృష్టం రమ్యం, స్వాదు రసనత్, రాగమత్తః, అభినవ పుష్పకుతూహలా కుల ఇత్యర్థః. అవలీయతే సక్తో భవతి.

౧౭

పున ర్మధుకరన్య చాపలం దర్శయతి (నిలీయేతి,) నిలీయ క్వచి త్పుష్పే క్షణమాత్రం స్థిత్వా, పుష్పాంతరే భూయసీ మివ మధుసమ్మర్ధిం దృష్ట్వా తత్క్షణా దన్యత్ర పుష్పే గచ్ఛతి. ఏవం సర్వత్రేతి జ్ఞాపయితుం పంపాతీరద్రుమేష్య త్యక్తం.

౧౮

* రామానుజీయం. మధులిష్యం పుష్పా పుష్పాంతరం గచ్ఛంతం మధుకరం విలోకోక్య త్రేక్షతే (ఇద మితి.)

ఇయం కుసుమసంఘాతై రుపస్తీర్ణా సుఖా కృతా,
స్వయం నివతీతై ర్భూమి శ్శయనప్రస్తరై రివ.

౮౯

వివిధా వివిధైః పుష్పై నైరేవ నగసానుషు,
వికీర్ణైః పీతరక్తా హి సౌమిత్రే ప్రస్తరాః కృతాః.

౯౦

* హిమాంతే వశ్య సౌమిత్రే వృక్షజాం పుష్పసంభవమ్,

౯౦౫

పుష్పమాసే హి తరవ స్సంఘర్షా దివ పుష్పితాః.
అహ్వయంత ఇవాన్యోన్యం నగా ష్షట్పదనాదితాః.

(ఇయ మితి.) ఇయం భూమిః, స్వయం నివతీతైః అతిసుకుమారై రిత్కర్థః. కుసుమ సంఘాతైః, ఉపస్తీర్ణా వ్యాప్తా సతీ, శయనప్రస్తరైః శయనప్రస్తరజై రివ, సుఖా కృతా సుఖావహా కృతా.

౯౧

(వివిధా ఇతి.) నగసానుషు వికీర్ణైః వివిధైః ఇత స్తత స్వయం పతితైః పుష్పైః, వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హి త్యుత్పేక్ష. వివిధా ఇత్యన్య వివరణం పీతరక్తా ఇతి, ఇద ముపలక్షణం. నానావర్ణా ఇత్యర్థః. క్వచి త్పీతవర్ణచంపకాదిపుష్పాణి పతితాని హేమమయవర్ణంక ఇవ భవంతి. క్వచి ద్రక్షవర్ణకర్ణికారాదిపుష్పాణి పతితాని వజ్రవత్తరచితతళిమానీవ ఇత్యేవం నానావర్ణనానాశయ్యా ఇవ భాంతీతి భావః.

౯౦

(హిమాంత ఇత్యర్థం.) హిమాంతే వసంతే, వృక్షజాం పుష్పసంభవం పుష్పసమృద్ధిం, వక్ష్యమాణస్య సంక్షేపేణోక్తిః.

౯౦౫

(పుష్పేతి.) పుష్పమాసే వసంతే, సంఘర్షాత్ పుష్పితా అమీ తరవ ష్షట్పదనాదితా స్సంతః. సరస్పర మాహ్వయంత ఇవ, యాయం వయ మివ న పుష్పితా ఇత్యన్యోన్యం భృంగరవేణ వ్యాజేన.

* రామానుజీయం. హిమాంతే శివరాదౌ, వృక్షజాం యః పుష్పసంభవోఽస్తి తం అస్మిన్ కారే వశ్యేత్కర్థః.

(శ్రీరామస్య వియోగశోకప్రకారః)

కుసుమోత్తంసవిటపా శోభంతే బహు లక్ష్మణ.

౯౨

ఏష కారండవః పక్షీ విగాఙ్మ్యా నలిలం శుభం,
రమతే కాంతయా సార్థం కామ ముద్దీపయన్మమ.

౯౩

మందాకిన్యా స్తు య దిదం రూప మేవం మనోహరం,
స్థానే జగతి విఖ్యాతా గుణా స్తస్యా మనోరమః.

౯౪

* యది దృశ్యేత సా సాధ్వీ యది చేహ వసేమహి,
స్పృహయేయం న శక్త్రాయ నాఽయోధ్యాయై రఘూత్తమ.

౯౫

వదంతీ వేత్సుత్రేక్షే, అర్ధత్రయ మేకాన్వయం వా. ఆహ్వాయంత ఇవే త్యుక్త్వా, కుసుమోత్తంస విటపాః పూర్వోక్తా స్తరవః, బహు అధికం, శోభంత ఇతి.

౯౨

(ఏష ఇతి.) కామ ముద్దీపయన్, అన్యరతిదర్శనస్య ఉద్దీపకత్వా దితి భావః.

౯౩

(మందాకిన్యా ఇతి.) య దిదం పంపాయా రూపం, ఏవం మందాకిన్యాశ్చ మనోహరం రూపం. కథ మేతత్సాదృశ్యం తస్యా? ఇత్యుక్తాహ (స్థాన ఇతి.) మనోరమః జగతి విఖ్యాతాః, తస్యా గుణాః, స్థానే యుక్తాః.

౯౪

(యదీతి.) నను పరపురుషేణాపహృతా కథం రతయే ప్రార్థ్యతే? తత్రాహ (సాధ్వీతి.) వసేమహి. 'భవాంస్తు సహ వై దేహ్యో గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతః స్వపత శ్చ తే' ఇత్యుక్తపతా త్వయా సహ వసేమే త్యాశయేన బహువచనం. శక్త్రాయ శక్రత్వాయ, ఐశ్వర్యే ఇంద్రత్వస్య ప్రాథమికత్వా త్తథోక్తం. 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి వతుర్భీ. ఉత్తమం పురుషం ప్రతి నాఽనత్య ముచ్యత ఇత్యాశయేన రఘూత్తమే త్యుక్తిః.

౯౫

* రామానుజీయం. యది చేహ వసే న్యయి మత్సమీపే.

* స హ్యేవం రమణీయేషు శాద్వలేషు తయా నహ,
రమతో మే భవే చ్చింతా న స్పృహోన్యేషు వా భవేత్.

౯౬

అమీ హి వివిధైః పుష్పై స్తరవో రుచిరచ్ఛదాః,
కానలేన్మిన్వి నా కౌంతాం చిత్త మున్మాదయంతి మే.

౯౭

పశ్య శీతజలాం చేమాం సౌమిత్రే పుష్కరాయుతాం,
చక్రవాకానుచరితాం కారండవనిషేవితాం.

ప్లవైః క్రౌంచైశ్చ సంపూర్ణాం వరాహమ్మగనేవితాం,

౯౮

అధికం శోభతే పంపా వికరాజద్భి ర్విహంగమైః,

౯౯

దీపయంతీవ మే కామం వివిధా ముదితా ద్విజాః,

శ్యామాం చంద్రముఖీం స్మృత్వా ప్రియాం పద్మనిధేజ్జడాం.

౧౦౦

ఉత్తేర్యే హేతు సూహ (న హీతి.) రమతః రమభూతస్య, హి యస్మాత్, చింతా వ
భవేత్ అయోధ్యాయా అలాభకృతా చింతా న స్పృహ, 'అన్యేషు శక్రత్వాదిషు, రహస్యము ద్వేషం
విభూతానుషర్వభావనానురూపం వచనం' యోగివో బుధ్యేర స్మితి.

౯౬

(అమీ ఇతి.) వినా, వర్తమానస్యేతి శేషః.

౯౭

(పశ్యేత్వాది స్పృహ్యేకః,) పుష్కరైః పద్మైః, ఆయుతాం వ్యాప్తాం, కారండవాః జలరాజాః,
ప్లవైః జలకుక్కుటైః, (వరాహేతి.) తీర ఇతి శేషః.

౯౮

(అధిక మిత్యర్థమ్.) విహంగమైః ఉత్తఖిన్నైః.

౯౯

(దీపయంతీతి.) స్మృత్వా, వర్తమానస్యేతి శేషః.

౧౦౦

* రామానుజీయం. (న హీతి.) న స్పృహోన్యేషు వా భవే దితి నమ్యత్. అన్యేషు
బ్రహ్మలోకాదిషు.

(శ్రీరామస్య వియోగకోకప్రకారః)

వశ్య సానుష్ఠుచిత్రేషు మృగీభిః సహితా మృగాః,

* మాం పునర్మృగశాఖాజ్యై వై దేహ్యై విరహీకృతం. ౧౦౧

వ్యథయంతీవ మే చిత్తం సంచరంత స్తత స్తతః,

అస్మిన్ సానుని రమ్యే హి మత్తద్విజగణాయుతే. ౧౦౨

పశ్యేయం యది తాం కాంతాం తత స్స్వస్తి భవే నృమ,

౧౦౩

జీవేయం ఖలు సౌమిత్రే మయా సహ సుమధ్యమా.

సేవతే యది వై దేహీ పంపాయాః పవనం సుఖం, ౧౦౪

పద్మసౌగంధికవహం శివం శోకవినాశనం.

(పశ్యేతి.) పున స్వర్థః. విరహీకృతం. విరహిణ మిత్యర్థః, మృగీభిః సహితా మృగాః వశ్య. వై దేహ్యై విరహీకృతం మాం పునః పశ్యే త్యన్వయః. ఏతేషు సకళత్రేషు సుఖం సంచరన్తు. మమైకస్యాఽహో కష్టావస్థేతి భావః. ౧౦౧

(వ్యథయంతీతి.) సంచరంతః, మృగాదయ ఇతి శేషః. ౧౦౨

(పశ్యేయ మిత్యర్థమ్.) తతః తదా, స్వస్తి భుభం. ౧౦౩

(జీవేయ మితి.) స్పష్టం. ౧౦౪

(పద్మేతి.) పద్మకల్పారగంధవహ మితి లక్షణయాఽర్థః. ధన్యాః సకాంతాః. పద్మప్రయోజనం త్వాదార్యా ఊహుః. పద్మం చ సౌగంధికం చ పద్మసౌగంధికే, తే వహతి ప్రాపయతీతి పద్మసౌగంధికవహం. అత్ర పద్మసౌగంధికయో ర్వహసానుపపత్తే స్తద్గంధో లక్ష్యతే; లక్షణాయాశ్చ ప్రయోజనేన

* రామానుజీయం. పునశ్శబ్దోఽవ్యర్థే. మా మపి పశ్యేతి సంబంధః.

ధన్వాంత్యుని సేవస్తే పంపోపవనమారుతం,

౧౦౪౫

శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ ప్రియా పీఠహితా మయా.

కథం ధారయతి ప్రాణాక్షో వివశా జనకాత్మజా,

౧౦౪౬

కిన్ను వక్ష్యమి రాజానం ధర్మజ్ఞం సత్యవాదినం.

సీతాయా జనకం పృష్టః కుశలం జననంనది,

౧౦౪౭

యా మా మనుగతా మందం పిత్రా ప్రవ్రాజితం వనం.

సీతా సత్పథ మాస్థాయ క్వ ను సా వర్తతే ప్రియా,

౧౦౪౮

భా. పు. ౧౦

భవితవ్యం. యథా గంగాయాం ఘోష ఇత్యుక్త పావనత్వాది. తథాఽత్ర ప్రయోజనం - యథా పద్మపైఠే భూజనమీపానయనేఽపి ఉపరిస్థితః పరిమళ శీతశో గృహ్యతే, నాఽంతస్థిత ఉష్ణ మిశ్రః, తథాఽయం వాయు రపి ఉపరిస్థితశపరిమళ మాదాయ సమాగచ్ఛతీ త్యర్థః. యద్వా - పద్మ కేసరసంస్పృష్ట ఇత్యనుక్తేః పద్మసౌగంధికోపరివర్తితమిశ్రాపహ ఇత్యర్థః. గుణగుణిణో రుభేదవివక్షయా శ్లద్మసౌగంధికేత్యుక్తిః. ఉభయోర్త్యా నానాపుష్పగఢితమాలికాధారిణ ఇవ నానాపుష్పపరిమళం ప్రహతి చ్యవ్యతే. శివం శుద్ధం, తథా బాన్ధాఽనంసృగ్భితోక్త్యా ప్రాథమికమలయమార్గుత ఇత్యుచ్యతే. (శోకవినాశనం) విరహిణో దక్షిణపంచన శోకవర్ధనః, న తు శోకవినాశనః. తథాచ జీవతో హి శోకం కుర్యాత్. జీవితాపాయకరణేన శోకధర్మ్యభావా చ్ఛోకవినాశనం. (ధన్యాః) వీవంవిధే మలయా నిలే వాతి సతి ఏకాంతస్థల మన్వేష్య శయనపరాః కేచన సంతి హి, సేవంతే కదా సమాగమిష్య త్యయం పవన ఇత్యవసరప్రతిజ్ఞా భవంతి. సేవా హ్యవసరప్రతిజ్ఞా. (పంపోపవనమారుతం) ఆకరా దాగ తాన్ని మివ స్థితం. సముద్రా దుత్థితబడదానల మివేత్యర్థః. [తనిశ్లోక్యామ వ్యయమేవాఽభి ప్రాయ ఉక్తః].

౧౦౪౯

(శ్యామేతి.) వివశప్రాణత్యాగేఽపి న స్వతస్త్రోత్యర్థః.

౧౦౫౦

(కిన్నివతి.) సీతాయా సహ మమ కుశలం పృష్ట ఇత్యర్థః.

౧౦౫౧

(యేతి.) మందం ధాగ్యరహితం. 'మూఢాల్పావటునిర్భాగ్యా మందా స్సుప్తి' రిత్యమరః. సత్పథం పతివ్రతామార్గ మాస్థాయ లఘుగతే త్యన్వయః.

౧౦౫౨

(శ్రీరామస్య వియోగకోకప్రకారః)

తయా విహీనః కృపణః కథం లక్ష్మణ ధారయే
యా మా మనుగతా రాజ్యా ద్రుష్టం విగతచేతనం,

౧౦౮౫

త చ్చార్వంచితపక్షౌక్షం సుగంధి శుభ మవ్రణం,
అవశ్యతో ముఖం తస్యా స్సేదతీవ మనో మమ,

౧౦౮౬

స్మితహాస్యాంతరయుతం గుణవ న్మధురం హితమ్.
వై దేహ్యా వాక్య మతులం కదా శ్రోష్యామి లక్ష్మణ,

౧౦౮౭

ప్రాప్య దుఃఖం వనే శ్యామా సా మాం మన్మథకర్మితం.
నష్టదుఃఖేన హృష్టేవ సాధ్వీ సా ధ్వజ్యధావత,

౧౦౮౮

(తమేతి.) ధారయే జీవామి, విగతచేతనం వికలహృదయం,

౧౦౮౫

(త దితి.) అంచితపక్షౌక్షం అంచితాని పూజితాని, స్నిగ్ధాస్థితి యావత్, పక్షౌణి యయోస్తే.
అంచితపక్షౌణి అక్షిణి యన్య తత్, శుభం శోభమానం, అవ్రణం, నిర్దోష మిత్యర్థః. ప్రణకిణరహితం
వా.

౧౦౮౬

(స్మితేతి.) స్మితహాస్యాంతరయుతం, 'కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసే' త్యుక్తరీత్యా
స్మితేన నై సర్గికస్మితేన, హాస్యాంతరేణ ఆగంతుకహాస్యేన చ యుక్తం, గుణవత్ స్వవచనాపేక్షయా
ఉత్కర్షవత్, మధురం హితం ప్రియహితం, అతులం, 'ప్రియవాదీ చ భూతానా' మిత్యుక్తరామవచన
మవ్యన్య న సదృశ మిత్యర్థః. సంసారా దుత్తీర్ణస్య చేతనస్య 'ఏత త్సామ గాయ న్నాస్త' ఇత్యుక్త
సామధ్వనిం కదా శ్రోష్యామితి వ్యంజయతి.

౧౦౮౭

(ప్రాప్యేతి.) స్వయం దుఃఖం ప్రాప్య స్థితాఽపి స్వదుఃఖ మప్రకాశయంతీ హర్షం భావ
యంతీ, సాదు మన్మథాత్రినివర్తకం, వచన మభ్యధావత, పూర్వ మితి శేషః. అనాదికాలం మమ
కైక్కర్యయాగ్యో జీవ ఇత్యర్థః.

౧౦౮౮

కిన్ను వజ్రమి కౌసల్యా మయోధ్యాయం నృపాత్మజ.

క్వ సా స్నుషేతి పృచ్ఛంతీం కథం చాఽతిమనస్వినీం, ౧౧౨౪

గచ్ఛ లక్ష్మణ సశ్య త్వం భరతం భ్రాతృవత్సలం.

* న హ్యహం జీవితం శక్త స్తా మృతే జనకాత్మజాం, ౧౧౩౪

ఇతి రామం మహాత్మానం విలపంత మనాభవత్.

ఉవాచ లక్ష్మణో భ్రాతా వచనం యుక్త మవ్యయం, ౧౧౪౪

సంస్తంభ రామ భద్రం తే మా శుచః పురుషోత్తమ.

నేదృశానాం మతి ర్మందా భవ త్యకలుషాత్మనాం, ౧౧౫౪

(కిన్నితి.) సా స్నుషా క్వ? కథం కీదృక్ప్రకారేతి పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిం వజ్రమి? అతిమనస్వినీ మిత్యనేన యథార్థం వజ్రమి చేత్తదానీ మేవ వాత్సల్యాతిశయా న్నశ్యే ది త్యుచ్యతే. ౧౧౨౪

కి మత్ర యుక్తం? తత్రాహ (గచ్ఛేతి.) ఋతే వినా. ౧౧౩౪

(ఇతీతి.) అవ్యయం యుక్తిభి రవినాశ్యం. ౧౧౪౪

(సంస్తంభేతి.) సంస్తంభ సంస్తంభస్వ, ధైర్య మవలంబిస్తే త్యర్థః, అకలుషాత్మనాం సదై ర్యహృదయానాం, ఈదృశానాం త్వాదృశానాం, మందా అల్పా, కలుషితే త్యర్థః. ౧౧౫౪

* రామానుజీయం. 'న హ్యహం జీవితం శక్త స్తామృతే జనకాత్మజా' మి త్యస్యానంతరం 'ఇతి రామస్థు విలప' నిత్యాదయః కేవల స్తోత్రాః. కతిపయకోశేష దృశ్యంతే. తే బహుకోశే వ్యవృత్త్యా ద్వాత్మీకిపాకావతీతేశ్చ తై ర్విినా కథా సంగమ్యసపత్తేశ్చ న వ్యాఖ్యాతాః.

(లక్ష్మణకృతం రామసమాశ్వాసనం)

స్మృత్వా వియోగజం దుఃఖం త్యజ స్నేహం ప్రియేజనే.

అతిస్నేహపరిష్వంగా ద్వర్ధి రార్ధ్రాఽపి దహ్యతే,

౧౧౬౫

యది గచ్ఛతి సాతాళం తతో హ్యాధిక మేష వాః

సర్వథా రావణ స్తావ న్న భవిష్యతి రాఘవ,

౧౧౬౬

ప్రవృత్తి ర్లభ్యతాం తావ త్తస్య పాపస్య రక్షసః

తతో హాస్యతి వా సీతాం నిధనం వా గమిష్యతి,

౧౧౬౭

యది యా త్యదితేర్గర్భం రావణ స్సహ సీతయా.

తత్రా ప్యేనం హనన్యామి న చే ద్దాస్యతి మైదిలీం,

౧౧౬౮

* స్వాస్థ్యం భద్రం భజస్వాఽఽర్య త్యజ్యతాం కృపణా మతిః.

అర్థో హి నష్టకార్యార్థై రాఽఽయత్సేనాఽధిగమ్యతే,

౧౧౬౯

(స్మృత్వేతి.) వియోగజం దుఃఖం భవతీ త్యేత ల్లోకవృత్తం స్మృత్వా తద్దేతుభూతం ప్రియజనవిషయాతిస్నేహం త్యజేత్యర్థః. తత్ర శ్లేషగర్భ మధారతర్రం న్యస్యతి (అతీతి.) స్నేహః ప్రీతిః, తైలం చ. అతః వాత్సల్యప్రవృత్తిం విహాయ చేతనసంతరణోపాయం చింతయే త్యర్థః.

౧౧౬౫

(యదీతి.) న భవిష్యతి, వినిష్యతి త్యర్థః.

౧౧౬౬

(ప్రవృత్తి రితి.) ప్రవృత్తి ర్వారా.

౧౧౬౭

(యదీతి.) అదితేః ఇంద్రస్య మాతూ.

౧౧౬౮

(స్వాస్థ్య మితి.) స్వాస్థ్యం భైర్యం, నష్టకార్యార్థైః నష్టకార్యరూపప్రయోజనైః పురుషైః, అయత్సేన యత్నాభావేన.

౧౧౬౯

* రామానుజీయం. స్వాస్థ్యం స్వభావావస్థానం, భైర్య మితి యావత్.

ఉత్సాహో బలవా నార్య నాఽన్యుత్సాహో త్పరం బలం.

సోత్సాహస్యాఽస్తి రోకేఽస్మి న్నకించి దపి దుర్లభం.

౧౨౧౫

ఉత్సాహవంతః పురుషా నాఽవసీదంతి కర్మసు.

ఉత్సాహమాత్ర మాశ్రిత్య సీతాం ప్రతిలభేమహి.

౧౨౧౬

త్యజ్యతాం కామవృత్తత్వం శోకం సన్న్యస్య పృష్ఠతః.

మహాత్మానం కృతాత్మాన మాత్మానం నాఽవబుధ్యసే.

౧౨౧౭

ఏవం సంబోధిత స్తత్ర శోకోపహతచేతనః.

న్యస్య శోకం చ మోహం చ తతో దైర్య ముపాగమత్.

౧౨౧౮

సోఽభ్యతీక్రామ దవ్యగ్ర స్తా మచింత్యపరాక్రమః.

రామః పంపాం సురుచిరాం రమ్యపారిష్లవద్రుమాం.

౧౨౧౯

అతో యత్నః కర్తవ్య ఇత్సాహ ద్వాభ్యాం (ఉత్సాహ ఇత్యాదిభ్యామ్.)

౧౨౨౦

(త్యజ్యతా మితి.) కామే వృత్తి వ్యాపారో యస్య స తథా, త్వం, పృష్ఠతః సన్న్యస్య, తిరస్కృత్యేత్యర్థః. ఆత్మానం, కృతాత్మానం శిక్షితమనస్కం, మహాత్మానం మహాదైర్యం, నాఽవబుధ్యసే... తస్మా త్యజ్యతా మిత్యన్వయః. కిం వాత్సల్యేన తవ్యసే? సాధుకారీ సాధు ర్భవతి, పాపకారి పాపీ భవతి. భవద్వి రేవ కృతాం శాస్త్రమర్యాదాం కిం నాఽవబుధ్యస? ఇత్యర్థః.

౧౨౨౧

(ఏవ మితి.) అత్ర శోకమోహశబ్దాభ్యాం దయావాత్సల్యే ఉచ్యేతే, తయో స్త్యాగో నామ శాస్త్రమర్యాదానుసారేణ చేతనరక్షణోద్యోగః.

౧౨౨౨

(స ఇతి.) అభ్యతీక్రామత్ - అచింత్యత్వా దడభావః. పారిష్లవద్రుమాం చంచలద్రుమాం... అనేన భగవతః సంసారిమండలాభిముఖ్యం సూచితం.

౧౨౨౩

(సుగ్రీవస్య రామలక్ష్మణదర్శనం)

నిరీక్షమాణ స్సహసా మహాత్మా సర్వం వనం నిర్దురకందరాంశ్చ.

ఉద్విగ్నచేతా స్సహ లక్ష్మణేన విచార్య యఃఖోపహతః ప్రతస్థే, ౧౨౬౫

తం మత్తమాతంగవిలాసగామీ గచ్ఛంత మవ్యగ్రమనా మహాత్మా.

స లక్ష్మణో రాఘవ మప్రమత్తో రరక్ష ధర్మేణ బలేన చైవ, ౧౨౬౬

తా వృశ్యమూకస్య సమీపచారీ చరణ దదర్శాద్భుతదర్శనీయౌ.

శాఖామృగాణా మధిప స్తరస్వీ వితత్రసే నైవ చిచ్ఛే కించిత్, ౧౨౬౭

సగర్భం పున స్సంగ్రహేణ దర్శయతి ద్వాభ్యాం (నిరీక్షమాణ ఇతి.) విచార్య, సీతా చున్విష్యే త్యర్థః. ౧౨౬౪

(తం మత్తేతి.) మత్తగజవత్ విలాసేన గంతుం శీల మస్యాప్రీతి తథా. అనేన వనదుర్గ ప్రదేశేఽపి నిర్భయసంచారిత్వ ముచ్యతే. అవ్యగ్రమనాః అచంచలచిత్తః, అప్రకంప్యరామవిషయ ప్రేమభార ఇత్యర్థః. మహాత్మా అప్రచ్యుతధైర్యః, అప్రమత్తః గమనసౌందర్యానుభవేఽవ్యసక్తః, సః 'రామే ప్రమాదం మా కార్షిః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛ తీ'తి సుమిత్రయా సందిష్టః, లక్ష్మణః కైంకర్య లక్ష్మీయుక్తః, తం సీతావియోగార్తం, గచ్ఛంతం 'మత్తమాతంగగామిన' మిత్యుక్తరీత్యా గమన చారుతయా సర్వాణా వశీకుర్వంతం, రాఘవం, ధర్మేణ 'సంస్తంభే' త్యాదిరాజనీతికథనేన, బలేన 'తత్రాప్యేనం హనిష్యా' మీతి స్వబలకథనేన చ, రరక్ష నిర్దుఃఖ మకరోత్. ౧౨౬౫

అథ సీతాప్రాప్తిబీజ ముపక్షిపతి (తా వితి.) ఋశ్యమూకస్య ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతస్య, సమీపచారీ సమీపసంచరణశీలః, చాభిభయా దితి శేషః. చరణ కదాచి త్పంఖోపాంతే పర్యటణ, అద్భుతం యథా భవతి తథా దర్శనీయౌ, శాఖామృగాణాం వానరాణాం, అధిపః సుగ్రీవః, తరస్వీ బలవాన్, వితత్రసే తత్రాస. వ్యత్యయేనాఽఽత్మనేపదమ్. భీతోఽఘో. న చిచ్ఛే న చిచ్ఛే. వ్యత్యయేనాఽఽత్మనేపదమ్. యేన పరస్మైపదం. స్తథోఽఘో దిత్యర్థః. ౧౨౬౬

తత స్స సచివేభ్యస్తు సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః,

శశంస పరిమోద్విగ్మః పశ్యం స్తౌ రామలక్ష్మణౌ.

౫

ఏతౌ వన మిదం దుర్గం వాలిప్రణిహితౌ ధ్రువం,

చద్యనా చీరవననౌ ప్రవరంతా విహౌఽఽగతౌ.

౬

తత స్సుగ్రీవసచివా దృష్ట్వా పరమధన్వినౌ,

జగ్ము ర్గిరితటా త్రస్మా దన్య చ్చిఖర ముత్తమం.

౭

తే క్షిప్ర మధిగమ్యాఽథ యాథపా యాథపర్షథం,

హరయౌ వాసరశ్రేష్ఠం పరివా ర్యౌపతస్థిరే.

౮

* ఏక మేకాయనగతాః ప్లవమానా గిరే ర్గిరిం,

(తత ఇతి.) రామలక్ష్మణౌ తత్స్వభావం, శశంస.

౫

(ఏతా వితి.) ప్రణిహితౌ చారౌ, చద్యనా ఋషివేషవ్యాజేన,

౬

(తత ఇతి.) జగ్ముః, సుగ్రీవసచినే హితత్వబుద్ధ్యేతి శేషః.

౭

(త ఇతి.) అధిగమ్య నానాదిజ్ఞ పలాయతాః ఏకత్ర సమాగమ్య.

౮

(ఏక మితి.) పున రపి గిరే ర్గిరిం ప్లవమానాః, గిరీడాం శిఖరాబ్జాపి ప్రకంపయంతః, ఏకాయనగతాః క్రమేణైకస్థానగతా స్సంతః, ఏకం ఏకాకినం, సుగ్రీవ ముపతస్థిర ఇర్యనుషంగః.

* రామానుజీయం. (ఏన మితి.) అపిశబ్దో ధిన్నక్రమః. ఏన మేకాయనగతా అపి పూర్వోక్త ప్రకారే ఐకస్థానగతా అపి, గిరీడాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః, గిరే ర్గిరిం ప్లవమానాః, జగ్ము రితి శేషః. అత్ర గిరిశబ్దో గిర్యేకదేశవాచీ. 'ఏక మేకాయనగతా' ఇతి పాఠే. ఏకం పలాయనేన ఏకాకినం, యాథాపర్షథం సుగ్రీవ మధిగమ్య, అత ఏవ ఏకాయనగతా ఏకస్థానగతాః, పరివార్యౌపతస్థిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః.

* ఏకాయనగతాః ఏకమార్గగతాః 'అయనం వర్తమాన్తాధ్వపంథాన' ఇత్యమరః. సుగ్రీవేణ ఏకసుఖదుఃఖా హరయః. ఇతి లత్తవ్వదీపికా.

(సుగ్రీవాదిభిః కర్తవ్యసమాలోచనం)

ప్రకంపయంతో వేగేన గిరీణాం శిఖరా ణ్యపి.

౯

తత శ్శాఖామృగా స్సర్వే ప్లవమానా మహాబలాః,
బభంజుశ్చ సగాం స్తత్ర పుష్పితాః దుర్గసంశ్రితాః.

౧౦

ఆప్లవంతో హరివరా స్సర్వత స్తం మహాగిరిం,
మృగమార్జారశార్దూలాం స్త్రాసయంతో యయు స్తదా.

౧౧

తత స్సుగ్రీవసచివాః * పర్వతేంద్రం సమాశ్రితాః,
సంగమ్య కపిముఖ్యేన సర్వే ప్రాంజలయ స్థిసృతాః.

౧౨

తత స్తం భయసంవిగ్నం వాలికిల్పిషశంకితం,
ఉవాచ హనుమా న్వాక్యం సుగ్రీవం వాక్యకోవిదః.

౧౩

‘ఏవ మేకాయనగతా’ ఇతి పాఠే - ఏవం ఉక్తరీత్యా, ఏకాయనగతా స్తే ప్రకంపయంతోఽభవ
న్మితి యోజనా.

౯

(తత ఇతి.) దుర్గం గిరిః.

౧౦

(ఆప్లవంత ఇతి.) ఆప్లవంతో యయుః, న తు మందం యయు రిత్యర్థః.

౧౧

(తత ఇతి.) పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకం, పర్వంత పర్వతేషు తత్ర తత్ర గత్వా పున
స్త మేవ ఋశ్యమూకం యయు రిత్యర్థః.

౧౨

(తత ఇతి.) వాలికిల్పిషేణ వాలికపటేన, శంకితం, వాలినా ప్రేషితా విమా వితి శంకిత
మిత్యర్థః.

౧౩

, సంభ్రమ స్తజ్యతా మేష సర్వై ర్వాలికృతే మహాః,
మలయోఽయం గిరివరో భయం నేహ స్తి వాలినః.

౧౪

యస్మా దుద్విగ్నచేతా స్త్వం ప్రద్రుతో హరిపుంగవ,
తం క్రూరదర్శనం క్రూరం నేహ పశ్యామి వాలినం.

౧౫

యస్మా త్తవ భయం సౌమ్య పూర్వజా త్పాపకర్మణః,
స నేహ వాలీ దుష్టాత్మా న తే పశ్యా మ్యహం భయం.

౧౬

అహో శాఖామృగత్వం తే వ్యక్త మేవ స్లవంగమ,
లఘుచిత్తతయాఽఽత్మానం న స్థాపయసి యో * మతో.

౧౭

బుద్ధివిజ్ఞానసంపన్న ఇంగితై స్సర్వ మాచర,
న హ్యబుద్ధిం గతో రాజా సర్వభూతాని శా స్తి హి.

౧౮

(సంభ్రమ ఇతి.) వాలికృతే వాలినిమిత్తం, సంభ్రమ స్తజ్యతాం. మలయ ఇతి పర్వత మాత్రస్య నామ. అయం మలయః - అయం పర్వతః, గిరివరః ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః.

౧౪

వాలీ వేషాంతరధారీ సమాగత ఇతి భ్రమం వారయతి (యస్మా దిత్యాదినా.) యస్మాత్ వాలినః, క్రూరం క్రూరకర్మాణం.

౧౫

(యస్మా దితి.) పాపకర్మణః అనుజ్ఞార్యాపహారిణః, భయం భయహేతుం.

౧౬

(అహో ఇతి.) మతో నమ్య గ్నివారే.

౧౭

(బుద్ధితి.) బుద్ధిః సామాన్యతో జ్ఞానం, విశేషతో జ్ఞానం విజ్ఞానం, ఇంగితం అభిప్రాయ సూచకో వ్యాపారః, సర్వం కార్యం, అబుద్ధిం అబుద్ధ్యాదికం.

౧౮

, రామానుజీయం. (సంభ్రమ ఇతి.) మలయోఽయ మృశ్యమూకావయనపర్వతః. 'పర్వతా దృశ్యమూకాత్తు పుష్లవే యత్ర రామవా' వితి మలయస్యైవ ఋశ్యమూకశబ్దేన వక్ష్యమాణత్వాత్.

* రామానుజీయం. మతో నమ్యగ్నివారవిషయబుద్ధౌ.

(సుగ్రీవేణ హనుమత్ప్రేషణమ్)

సుగ్రీవస్తు శుభం వాక్యం శ్రుత్వా సర్వం హనూమతః,
తత శుభతరం వాక్యం హనూమంత మువాచ హ.

౧౯

దీర్ఘబాహూ విశాలాక్షౌ శరచాపాసిధారిణౌ,
కన్య న స్యా ద్భయం దృష్ట్వా ఘోరౌ సురసుతోపమా.

౨౦

వాల్మీకీహితా వేదౌ శంకేఽహం పురుషోత్తమా,
రాజానో బహుమిత్రాశ్చ విశ్వాసో నాఽత్ర హి క్షమః.

౨౧

అరయశ్చ మనుష్యేణ విజ్ఞేయా శ్చన్నచారిణః,
విశ్వస్తానా మవిశ్వస్తా రంద్రేషు ప్రహరంతి హి.

౨౨

కృత్యేషు వాలీ మేధావీ రాజానో బహుదర్శనాః,
భవంతి పరహంతార స్తే జ్ఞేయాః ప్రాకృతై ర్నురైః.

౨౩

(సుగ్రీవ ఇతి.) తత శుభతరం తద్వాక్యా దత్యంతశుభం.

౧౯

(దీర్ఘబాహూ ఇతి.) దీర్ఘ బాహవో యయో సౌ దీర్ఘ బాహూ - ఇత్యేవం సర్వత్ర

సమాసః.

౨౦

(వాల్మీకీహితా వితి.) వాల్మీకీహితౌ - నాఽహం వాలీ సమాగత ఇతి బిభేషి, కింతు
తత్రేషితా వితి మత్ప్రేతి భావః, ఏతద్భుతతదీయపురుషన్య వా ప్రసక్తి స్తత్రాహ (రాజాన ఇతి.)

అత్ర రాజవిషయే.

౨౧

(అరయ శ్చేతి.) చన్నచారిణోఽరయః మనుష్యేణ శత్రుమతా జ్ఞేయాః. కుత ఇత్యత్రాహ
(విశ్వస్తానా మితి.) విశ్వస్తానాం శత్రుణాం, రంద్రేషు ప్రహరేషు సర్వ, స్వయ మవిశ్వస్తా స్సంతః
ప్రహరంతి హి.

౨౨

(కృత్యే ష్వితి.) కృత్యేషు కర్తవ్యకార్యేషు, వాలీ, మేధావీ దూరదర్శి. స్వభావ శ్చాయం
రాజా మిత్యాహ (రాజాన ఇతి.) రాజానః బహుదర్శనాః బహుపాయజ్ఞాః, పరహంతాదో భవంతి.
శే. ప్రాకృతైః దీనవేషదరైః, నరైః జ్ఞేయాః.

౨౩

* తౌ త్వయా ప్రాకృతేనైవ గత్వా జ్ఞేయా స్లవంగమ,
ఇంగితానాం ప్రకారైశ్చ రూపవ్యాభాషణేన చ.

౨౪

లక్షయన్స్వ తయో ర్భావం ప్రహృష్టమనసౌ యది,
విశ్వానయన్ప్రళంసాభి రింగితైశ్చ పునః పునః.

౨౫

మమైవాఽభిముఖం స్థిత్యా పృచ్ఛ త్వం హరిపుంగవ,
ప్రయోజనం ప్రవేశస్య వనస్యాఽన్య ధనుర్ధరౌ.

౨౬

శుద్ధాత్మానౌ యది త్వేతౌ జానీహి త్వం స్లవంగమ,
వ్యాభాషితై ర్వా విజ్ఞేయా సా దుష్టాఽదుష్టతా తయోః.

౨౭

ఇత్యేవం కపిరాజేన సందిష్టో మారుతాత్మజః,
చకార గమనే బుద్ధిం యత్ర తౌ రామలక్షణౌ.

౨౮

(తా వితి.) ప్రాకృతేన ప్రాకృతవేషేణ, ఇంగితానాం భావసూచకకాయకవ్యాపారాణాం,
ప్రకారై రవాంతరభేదైః, రూపేణ సౌమ్యాసౌమ్యలక్షణేన, వ్యాభాషణేన అన్యోన్యసంభాషణేన చ,
తౌ జ్ఞేయౌ.

౨౪

(లక్షయన్వేతి.) యది ప్రహృష్టమనసౌ యది శుద్ధభావౌ, తదా ప్రళంసాభిః తదనుకూలేం
గితైశ్చ పునః పునః విశ్వానయన్, మమైవాఽభిముఖం అనుకూలం యథా భవతి తథా, స్థిత్యా
స్థాపయిత్వా, ధనుర్ధరౌ, ధనుర్ధరతయా అత్ర వనే ప్రవేశస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛ.

౨౫-౨౬

(శుద్ధేతి.) య ద్వేతౌ శుద్ధాత్మానౌ తదా పున రపి జానీహి, కిం తేనే త్యత్రాహ(వ్యాభాషితై
రితి.) వాకార శ్చార్థః. అదుష్టతేతి భేదః.

౨౭

సుగ్రీవవచనం సమీచీన మమన్యతే త్యాహ (ఇతితి.)

౨౮

* రామానుజీయం. (తా విత్యాది.) రూపవ్యాభాషణేన చ తయో ర్భావం లక్షయన్స్వ. యది
ప్రదుష్టమనసౌ ప్రళంసాభి రింగితైశ్చ పునః పున ర్విశ్వానయన్ మమైవాఽభిముఖం యథా భవతి తథా,
స్థిత్యా స్థాపయిత్వా, అన్య వనస్య ప్రవేశస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛ. ధనుర్ధరా వేతౌ శుద్ధాత్మానౌ యది
తదాపి మపి, పూర్వోక్తప్రకారేణ తౌ మదీయౌ కృత్వా ఆగమనప్రయోజనం జానీహి.

(హనుమతః రామలక్ష్మణసమీపగమనం)

తథేతి సంపూజ్య వచ స్తు తస్య తత్కపేన్సుభీమస్య దురాసదస్య చ,
మహానుభావో హనుమా న్యయౌ తదా స యత్ర రామోఽతిబలశ్చ లక్ష్మణః.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, ద్వితీయ స్కంధః.

అథ తృతీయ స్కంధః

వచో విజ్ఞాయ హనుమాన్ సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
సర్వతా దృశ్యమూకా త్తు పుష్పవే యత్ర రాఘవౌ.

(తథేతి.) సంపూజ్య శ్లాఘయిత్వా, సుభీమస్య దురాసదస్యే త్యేతాభ్యాం సుసీతిభ్యః
సూచితం. మహానుభావః వేషాంతరధారణసమర్థః, సః హనుమాన్, యత్ర రామో లక్ష్మణశ్చ తం
దేశం యయా విత్యన్వయః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవాక్యాఖ్యానే,
ద్వితీయ స్కంధః.

అథ తృతీయ స్కంధః.

అవతారికాః - ప్రథమే సర్గే వైకుంఠవాసినో భగవతః స్వీయేషు కేషాంచిత్ స్వపరత్వే
సర్తమానే కేషాంచి ద్విషయాంతరప్రావణ్య మవలోక్య దూయమానమానసస్య దయావృత్తివిశేషః
ప్రతిపాదితః; ద్వితీయే చేతనస్య భగవదసరాధదండభీతస్య తస్మి న్నాభిముఖ్య ముక్తం; అథ తల్లాభ
హేత్వావార్యకృత్యం దర్శయతి తృతీయే (వచ ఇత్యాదినా.)

కపిరూపం పరిత్యజ్య హనుమా న్మారుతాత్మజః,

భిక్షరూపం తతో భేజే శరబుద్ధితయా కపిః.

* తత స్స హనుమా న్వాచా శ్లక్ష్యయా సుమనోజ్ఞయా,

విసితవ దుపాగమ్య రాఘవౌ ప్రణిపత్య చ.

(కపి.తి.) రూపాంతరపరిగ్రహసామర్థ్య ముచ్యతే (మారుతాత్మజ ఇతి.) శరబుద్ధితయా వంచకబుద్ధితయా, భిక్షరూపం సన్న్యాసివేషం. 'భిక్షః పరివ్రాట్ కర్మంధీ పారాశ ర్యపి మస్కరీ' ఇతి ముద్రా.

(తత ఇతి సార్థః.) విసితవత్ సవినయం, ఉపాగమ్య, ప్రణిపత్య సమస్కృత్య, శ్లక్ష్యయా అపరీక్షయా, సుమనోజ్ఞయా అర్థతోఽతిరమ్యయా, వాచా ఆబిభాషే. యథావ త్పరమార్థ తయా, ప్రశశంస చ. అత్ర భిక్షరూపస్య హనుమతః ప్రణామా దన్యత్రాపి భిక్షో ర్గృహస్థాదిషయే ప్రణామః కర్తవ్య ఏవేతి విజ్ఞాయతే. సన్న్యాసినో గృహస్థాదిప్రణామనిషేధవచనా న్యజ్ఞవిషయాణీతి మంపఞ్చాని. యది హి జ్ఞానాధికం దృష్ట్వా కర్మమాత్రేణాఽధికో యతి ర్న ప్రణమేత్, తస్మి 'విప్రావాం జ్ఞానతో జ్యైష్ఠ్యే' మితి మనువచనం విరుద్ధేత. న హి తత్రప్రణామనిషేధకం మనువచనం కించి ద్దృశ్యతే. కిం త్వనారభ్యాధీత మదృష్టాకరం యత్కించి ద్యతిప్రణామనిషేధవచనం కింపదంతి సిద్ధం. తస్య చ విషయోఽజ్ఞగృహస్థాదిరూపః. యత్తు కైశ్చి దుక్తం - అత్యద్భుతరామలక్ష్మణరూప దర్శనసంజాతానివస్మయ స్స స్మంగీకృతం భిక్షరూపం విస్మృత్య 'అవశాః ప్రతిపేదిరే' ఇతివత్ ప్రణామేతి న విరోధ ఇతి, తన్ను; ఉపక్రమవిరోధాత్. ఇంగితవచనాదిభిః పరహృదయజ్ఞానార్థం హి ప్రేషితోఽయం, న హి తథా నియుక్త స్సునిపుణమతి స్సవినయరంధరః స్వకార్యవిరోధకరం పరిగృహీతాకారవిరుద్ధ మవిసంభవేతుత్వేన సరేంగితానావిష్కారహేతుభూతం కార్యం మర్ధ్యాత్.

* రామానుజీయం. 'తత స్స హనుమాన్ వాచా శ్లక్ష్యయా సుమనోజ్ఞ' యేతి పాఠః. (ప్రణిప త్యేతి.) సమస్కారః పరిగృహీతభిక్షవేషవిరుద్ధ ఇతి చేత్, అత్యద్భుతవస్తుదర్శనసంజాతానివస్మయ స్స అంగీకృతం భిక్షరూపం విస్మృత్య 'అవశాః ప్రతిపేదిర' ఇతివత్ ప్రణామేతి న విరోధః. యద్వా - హనుమాన్ 'రూప మేవాఽన్యైతన్మహిమానం ద్యావష్టే' ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రే జ్ఞాతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షమహిమానా వితి జ్ఞాత్వా పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకట ముతం సమస్కారం కృతవా నితి న దోషః. అత ఏవ హ్యత్తరత్ర తయోః ప్రత్యుత్తరకథనా

(హనుమతః రామలక్ష్మణాభ్యాం సహ సంభాషణం)

అబధాషే తదా వీరౌ యథావ త్రప్తశశంస చ,

౩౪

సంపూజ్య విధివ ద్వీరో హనుమా న్సార్వతాత్మజః.

* ఉవాచ కామతో వాక్యం మృదు సత్యపరాక్రమౌ,

౩౫

యదప్యక్తం 'రూప మేవాఽన్యైతన్మహిమానం వ్యాపషే' ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రే ఐతా సుగ్రీవ
విరోధినిరసనదశై వితి నిశ్చిత్య పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం
కృతవా నితి న వోష ఇతి, తదపి న; తథా సతి 'సుగ్రీవో నా' మేత్వాది వక్ష్యమాణమేవ ప్రథమం
కథయేత్. కేచిత్తు - భిక్షు ర్నృహ్మదారీ - అతో న వోష ఇత్యాహుః. ౮ న్ను; దాచ్యశభిషిర్వస్య పూర్వ
మేన సిద్ధత్వేన ఇదానీ మపరిగ్రహ్యాత్వాత్. అపరే తు - సర్వథా 'కపిరూపం పరిత్యజ్యే' త్యుపక్రమాత్,
ఉపరిష్టాత్ ప్రవృత్తుతోవైత్యా చ మానుషరూపాంగికారావశ్యంభావా త్తద్రూపవిగ్ధం బ్రహ్మచర్య
మేవాత్ర భిక్షజ్జేనోచ్యత ఇతి న విరోధ ఇత్యుచిరే. తత్పక్షే తు పూర్వోక్తయా దిశా చూషణం
చింత్యమ్.

౩౫

(సంపూజ్యేతి.) కామతః భక్త్యా, పూర్వోక్తప్రశంసా భక్తికృతా, స తు కేవలపరీక్షా
కృతేతి భావః.

౩౬

చూర్వమేవ సుగ్రీవస్వరూపం, స్వస్వరూపం, స్వస్య సుగ్రీవనచిహత్వం, భిక్షరూపప్రతిచ్ఛన్నత్వం,
సుగ్రీవస్య రామసఖ్యాభిలాషం చ కథితవాః. వస్తుతస్తు - త్రిదండాదిబాహ్యవేషచారణమాత్రేణ
ఆపాదములం రోమనిచితస్య నవాలస్య నానరూపస్య ప్రతిచ్ఛన్నత్వాయోగా న్మానుషశరీరపరిగ్రహపూర్వక
మేవ బాహ్యస్య కన్యచి ద్వేషస్య ధారణం వక్తవ్యం. అత ఏవ హి 'కపిరూపం పరిత్యజ్యే' త్యు
పక్రాంతం. తత్ర హనుమతః స్వరూపేణ వటుత్వేఽపి మానుషరూపేణ వటుత్వ మేవాఽత్ర ప్రకరణే
భిక్షజ్జేనోచ్యత ఇతి న యతే ర్గృహస్థపందనాపత్తి రితి. అబధాషే అభిముఖీపకార.

* రామానుజీయం. (ఉవాచేతి.) కామతః సుగ్రీవోపదేశావిరుద్ధస్వేచ్ఛాతః.

రాజర్షి దేవప్రతిమా తాపసౌ సంశితవ్రతౌ.

దేశం కథ మిమం ప్రాప్తౌ భవంతౌ * వరవర్ణినౌ,

౫౪

త్రాసయంతౌ మృగగణౌ నన్యాంశ్చ వనచారిణః.

పంపాతీరరుహౌ స్వృజౌ నీక్షమాణౌ సమంతతః,

౬౪

ఇమాం † నదీం శుభజలాం శోభయంతౌ తపస్వినౌ.

దైర్ఘ్యవంతౌ సువర్ణాభౌ కౌ యువాం చీరవాససౌ,

౭౪

నిశ్శ్వసంతౌ వరభుజౌ పీడయంతౌ విమాః ప్రణాః.

సింహవిప్రేక్షితౌ చీరౌ సింహాతిబలవిక్రమా.

౮౪

(రాజర్షి త్యాగిన్లోకద్వయం.) మృగాః అన్యాః వనచారిణశ్చ త్రాసయంతౌ, సమంతతః పంపాతీరరుహౌ వృక్షౌ వీక్షమాణౌ స భవంతౌ, వరవర్ణినౌ స్నిగ్ధరూపవంతౌ, కర్మధారయాదపి మత్స్వర్థీయౌ దృష్టవరః. అత ఏవ రాజర్షి దేవప్రతిమా, సంశితవ్రతౌ తీక్షణవ్రతౌ, అత ఏవ తాపసౌ తపస్వివేషౌ. భూత్వా, ఇమం దుర్గమం దేశం, కథం ప్రాప్తౌ ?

౫౪-౬౪

(ఇమా మిత్యాది) సార్థశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. పంపాయా స్ఫురత్ప్రేక్షపి స్వల్పతయా పూర్వాపరప్రవాహవత్ప్రేక్ష నదీత్వ మవిరుద్ధం. శోభయంతౌ, స్వతేజసేతి శేషః. సువర్ణాభౌ - రామస్య శ్యామత్ప్రేక్షపి లక్ష్మణస్య పీతవర్ణత్వా చ్ఛుత్రిన్యాయాత్ సువర్ణకాంతిత్వం, నిశ్శ్వసంతౌ వనసంచారాయాసాత్; వరభుజౌ సుందరభుజౌ, హస్తీహస్తేత్యనేన దైర్ఘ్యపివరత్వయౌ ర్వక్ష్యమాణత్వాత్. ఇమాః ప్రణాః పక్షిష్టుగాదీః, పీడయంతౌ అపూర్వదర్శనేన విద్రావకా వితర్కః. సింహస్యేవ

* రామానుజీయం. వరవర్ణినౌ - వర్ణినౌ ప్రకస్తవర్ణౌ. వరౌ చ తౌ వర్ణినౌ చేతి విగ్రహః. 'పంపాతీరరుహౌ వృక్షౌ వీక్షమాణౌ సమంతత' ఇత్యంతస్య భవంతౌ. కథం ప్రాప్తౌ విత్యనేన సంబంధః.

† పంపానరసౌ నదీత్వవ్యవదేశస్తు ఆయామవత్తయా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(హనుమతః రామలక్ష్మణాభ్యాం సహ సందాషణం)

శక్రచాపనిభే చాపే గృహీత్వా శత్రుసూదనౌ.

శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమా,

హస్తీహస్తౌపమభుజౌ ద్యుతిమంతౌ నరర్షభౌ.

౧౦

ప్రభయా పర్వతేంద్రోఽయం యువయౌ రవభాసితః,

౧౦౫

రాజ్యార్హా ఏమరప్రభ్యా కథం దేశ మిహోఽఽగతౌ.

పద్మపత్రేక్షణౌ వీరౌ జటామండలధారిణౌ,

౧౦౬

అన్యోన్యసదృశౌ వీరౌ దేవలోకా దివాఽఽగతౌ.

యదృచ్ఛయేవ సంప్రాప్తౌ చంద్రసూర్యౌ వసుంధరాం,

౧౦౭

విశాలపక్షసౌ వీరౌ మానుషౌ దేవరూపిణౌ.

సింహస్కంధౌ మహోత్సాహౌ సమదా వివ గోవృషౌ,

౧౦౮

విప్రేక్షితం వీక్షణం యయౌ స్తౌ, సింహాతిలలివిక్రమా సింహాతిశాయబలపరాక్రమా, శక్రచాపనిభే ఇంద్రధనుస్తుల్యే, చాపే, గృహీత్వా, శత్రుసూదనౌ శత్రుసంహారకౌ, నీలభేదపరభాగతయా ధనుషో రాధరణత్వం, శత్రుసంహారకత్వేనాయుధకోటిప్రవిష్టత్వం చ దర్శిత మాభ్యాం విశేషణాభ్యాం. శ్రీమంతౌ కాంతిమంతౌ, రూపసంపన్నౌ సౌందర్యయుక్తౌ, వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమా వృషభశ్రేష్ఠగమనౌ, ద్యుతిమంతౌ తేజస్వినౌ, తేజస్తు శ్రీయౌ భిన్న మితి న పునరుక్తిః. ఏవంభూతౌ యువాం కా? విత్యన్వయః. ౭-౧౦

(ప్రభయే త్యర్థం.)

౧౦౯

(రాజ్యేత్వాది) శ్రయ ఏకాన్వయః. అమరప్రభ్యా దేవతుల్యపరాక్రమా, దేవలోకా నాగతౌ వీరా వివ స్థితౌ, యదృచ్ఛయా దైవాత్, వసుంధరాం ప్రాప్తౌ, చంద్రసూర్యవివ స్థితౌ, దేవ రూపిణౌ దేవతుల్యరూపిణౌ, వీరౌ మానుషౌ యువాం రాజ్యార్హా వసి రాజ్యం త్యక్త్వా వీరౌ, జటా మండలధారిణౌ నవిచ్ఛిన్నజటామండలధారిణౌ. భూత్వా, ఇహ దేశం వనదేశం, కథం కిమర్థం, ఆగతౌ? సమస్తరాజ లక్షణలక్షితయో ర్యువయో రాజ్యభోగ ఏవోచితః, న తు వనవాస ఇతి భావః. ౧౦-౧౦౯

ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చ బాహవః పరిఘోషమాః.

* సర్వభూషణభూషార్థాః కిమర్థం న విభూషితాః,

౧౪౪

ఉభా యోగ్యా వహం మన్యే రక్షితుం వృథివీ మిమాం.

ససాగరవనాం కృత్వాం వింధ్యమేరువిభూషితాం,

౧౪౫

(ఆయతా శ్చేతి.) ఆయతాః ఆజానువిలంబినః, సువృత్తాః భుజగభోగవద్యవృత్తాః, బాహవః 'రామస్య దక్షిణో బాహు' రితి లక్ష్యణస్య రామబాహుత్వా త్తద్బాహుభ్యాం బహువచనం. యద్వా-హను మతో భక్తత్వేన తస్య చతుర్భుజవేషేణ దృశ్యోఽభవత్. యద్వా - ద్వయోర్బాహువచతుష్టయవత్త్వా ద్బాహువచనం. పరిఘోషమాః - పరిఘా గదావిశేషః, తదుపమాః - స్వసౌందర్యానుభవపరాజాం సమస్తవిరోధినివర్తనక్షమా ఇత్యర్థః. సర్వభూషణభూషార్థాః 'ఆభరణస్యాభరణ' మిత్యుక్తరీత్యా భూషణా న్యపి భూషయతు మ్హ్యః, కిమర్థం న విభూషితాః? ఇమాం భూషణై రలంకృత్య ఆభరణాభరణత్వం కి మితి న ప్రకాశిత? మిత్యర్థః. యద్వా - దృష్టిదోషపరిహారాయ ఏతాదృశబాహుసౌందర్య మాచ్ఛా దయితవ్యం, త త్కిమర్థం నాచ్ఛాదిత? మితి భావః. యద్వా - ఆభరణచ్ఛన్నసౌందర్యమేవాఽల మస్మద్దృశీకరణాయ, అధికం నిరావరణసౌందర్యప్రదర్శన మితి భావః. యద్వా - రాజకుమారాజాం క్షణమాత్రం తాంబూలాభావే మ్హానతావ త్క్షణమాత్రవిరహేఽపి స్థాతు మనర్హా భూషాః కిమర్థం విశ్లేషితా? ఇతి భావః. యద్వా - ఏవం భూషణవిరహః కస్య వా శత్రో ర్భూలభూతా యేతి భావః. అనేన అప్రతిహతసంకల్పత్వేఽపి నిత్యసూరీ విహాయ చతుర్థాఽవతరణే కో హేతు? రిత్యుక్తం. ౧౪౪

(ఉభా విః.) వింధ్యమేరువిభూషితా మితి దృష్టాంతార్థః. యథా వింధ్యమేరూ భూరక్షకౌ తథా భవంతా వసీతి.

౧౪౫

* తస్మిన్లోకే. సర్వభూషణభూషార్థాః - సర్వేషాం భూషణానాం అంగదకేయూరాదీనాం, భూషాయాం అలంకరణే, అర్థాః; ఏతేన బాహునాం సర్వభూషణాతీతరాంతిమత్తస్య ముక్తం. తమేవార్థం విశదయతి - ఆజానుదీర్ఘబాహుత్వ మాయతత్వం, వృత్తానుపూర్వత్వం సువృత్తత్వం, పీఠరదృఢసంస్థానత్వం పరిఘోషమత్వం, కిమర్థం న విభూషితాః భూషణధారణేన ఏతేషాం భూషణా ధికకాంతిమత్త్యం కిమర్థం న ప్రకాశిత? మిత్యభిప్రాయః.

(హనుమతః రామలక్ష్మణాభ్యాం సహ సంభాషణం)

ఇమే చ ధనుషీ చిత్రే శ్లక్ష్యే చిత్రానులేపనే.

ప్రకాశేతే * యథేంద్రస్య వజ్రే హేమవిభాషితే,

౧౬౫

సంపూర్ణా నిశితైర్బాణై స్తూణాశ్చ శుభదర్శనాః.

జీవితాంతకరై ర్హోరై శ్శ్వసద్భి రివ వన్నగైః,

౧౬౬

మహాప్రమాణౌ విస్తీర్ణౌ తప్తహాటకభూషితౌ.

ఖడ్గా వేతౌ విరాజేతే నిర్ముక్తౌ వివ వన్నగౌ,

౧౬౭

ఏవం మాం పరిభాషంతం కస్మా దై వినాభిభాష్యథః.

౧౬౮

సుగ్రీవో నామ ధర్మాత్మా కశ్చి ద్వాసరయాభవః,

దిరో వినికృతో ఛాత్రా జగ ద్రుఘతి దుఃఖితః.

౨౦

(ఇమే ఇతి.) చిత్రే లోకే ఏతాదృశధనుషో రదర్శనా వచ్చుతావహే, వజ్రే ఇత్యభూతోపమా.

౧౬౫

(సంపూర్ణా ఇతి.) తూణా ఇతి బహువచనం, ఏకైకస్య పార్శ్వద్వయేఽపి తూణీరద్వయసత్వాత్.

౧౬౬

(మహేతి.) మహాప్రమాణౌ వితి దీర్ఘత్వం, విస్తీర్ణౌ వితి విశాలతా. తప్తహాటకం ద్రుతకనకం, నిర్ముక్తౌ నిర్ముక్తత్వచౌ.

౧౬౭

(ఏవ మితి.) పరిభాషంతం పునఃపున ర్వాసమాణం, నాభిభాషథః నాభిభాషేథే. వ్యత్యయత్సర్వః.

౧౬౮

ఏవం స్వవాక్సృష్టవేన తూష్టింభూతౌ దృష్ట్వా స్వకార్య మావేదయతి (సుగ్రీవ ఇత్యాదిన్.) వినికృతః పంచితః.

౨౦

* 'యథేంద్రస్య వజ్రే' ఇతి ఏకత్వేన ప్రసిద్ధస్యా పృథమానత్వేనోపాత్తస్య వజ్రాయుధస్య అనేకత్వకల్పన ముపహేయానేకత్వనిబంధన మి త్యవిరుద్ధం. ఇతి టీకా.

ప్రాప్తోఽహం ప్రేషిత స్తేన సుగ్రీవేణ మహాత్మనా,
రాజ్ఞా వానరముఖ్యానాం హనుమా న్నామ వానరః.

౨౧

యువాభ్యాం సహ ధర్మాత్మా సుగ్రీవ స్సఖ్య మిచ్ఛతి,
తస్య మాం సచివం విత్తం వానరం పవనాత్మజం.

౨౨

భిక్షరూపప్రతిచ్ఛన్నం సుగ్రీవప్రియకామ్యయా,
ఋశ్యమూకా దిహ ప్రాప్తం కామగం కామరూపిణం.

౨౩

ఏవ ముక్త్వా తు హనుమాం స్తై వీరా రామలక్ష్మణౌ,
వాక్యజ్ఞా వాక్యకుశలః పున ర్నోవాచ కించన.

౨౪

ఏత చ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
ప్రహృష్టవదన శ్రీమా న్నాథరం పార్శ్వత స్థితం.

౨౫

సచివోఽయం కపీంద్రస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
త మేవ కాంక్షమాణస్య మమాఽంతిక ముపాగతః.

౨౬

త మథ్యభాష సౌమిత్రే సుగ్రీవసచివం కపిం,
వాక్యజ్ఞం మధురై ర్వాక్యైః స్నేహాయుక్త మరిందమ.

౨౭

(ప్రాప్త ఇతి.) మహాత్మనా మహాబుద్ధినా.

౨౮

(యువాభ్యా మితి.) విత్తం. విదే ర్లోటి మధ్యమపురుషద్వివచనం.

౨౯

తస్మి కథం భిక్ష రసీ త్వత్రాహ (భిక్ష్యుతి.)

౩౦

(ఏవ మితి.) నోవాచ తద్వచనశ్రవణేచ్ఛయేతి భాషః.

౩౧

(ఏత దితి.) హనుమంతం స్తోతుం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తిః.

౩౨

(సచివ ఇతి.) ఉపాగతః, స ఏవ, సచివద్వారేతి శేషః.

౩౩

(త మితి.) స్నేహాయుక్తం-మయి సుగ్రీవే చ ప్రీతియుక్త మిత్యర్థః. అభ్యభాష అభిభాషస్య.

అదాగమవరస్మైవదే ఆర్ద్రే. మంత్రినా స్వామినో వచనం న నీతి రితి. సౌమిత్రం నియోజయతి. ౩౪

(అక్షుణ్ణేన హనుమ తృశంసనం)

* నానృగ్వేదవిసితస్య నాయజుర్వేదధారిణః,
నాసామవేదవిదుష శృక్య మేవం ప్రభాషితుం.

అల

అథ చేతనోజ్జీవనస్యావార్యముఖ మంతరేణానంభవా దావార్యలాభం దర్శయతి (నానృగ్వేదేత్యాదినా.) 'అచార్యో వేదసంపన్నో విష్ణుభక్తో విమత్సరః, మంత్రజ్ఞో మంత్రభక్తశ్చ సదా మంత్రార్థద ఘృచిః. గురుభక్తిసమాయుక్తః పురాణజ్ఞో విశేషతః, ఏవం అక్షణసంపన్నో గురురి త్యభిధీయత' ఇత్యుక్త మావార్యలక్షణం దర్శయతి - ముగ్వేదేషు, విసితస్య శక్తిలస్య, వినయధారణ వేదనాని సర్వత్ర వేదేషు యోజ్యాని. యద్వా - ప్రతివర్ణం స్వరమాయస్త్రేణ మనోనియమనేన సావధానోచ్ఛార్యత్వా దృగ్వేదవిసితస్యే త్యుక్తిః. ఏకైకానువాకే అనువాకాంతరవాక్యాసాంకర్యేణ ధారణస్య దుష్కరత్వా ద్యజుర్వేదధారిణ ఇత్యుక్తం. ఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాచాం మర్మిజ్ఞేయత్వాత్ సామవేదవిదుష ఇతి. అధర్వణస్యాధ్యయనాదినియమాభావా దనుక్తిః. ఏవం ప్రభాషితుం - 'దేశం కథ మిమం ప్రాప్తా' విత్వారభ్య ఉక్తరీత్యా వ్యక్తం వక్తుం, (న శక్య మితి.) అనృగ్వేదవిసితస్య ఏవం ప్రభాషితుం న శక్యం, అయజుర్వేదధారిణ ఏవం ప్రభాషితుం న శక్యం, అసామవేదవిదుషః ఏవం ప్రభాషితుం న శక్య మితి ప్రత్యేక మన్వయః, ప్రత్యేకం నచ్ఛ ప్రయోగాత్. దార్ధార్యం వ్యతిరేకముఖేనోక్తిః. (అనృగ్వేదవిసితస్య -) 'ఉభౌ యోగ్యా వహం మన్యే రక్షితుం పృథివీ మిమా' మిత్యాదినోక్తస్పష్టిస్థితిసంహారక ర్పతత్వం వక్తుం న శక్యం. ఐరరేయతే హి 'బ్రహ్మ వా ఇద మేక ఏవాన్రగ ఆసి' దిత్వాదినా తథాత్వం ప్రథమతః ప్రతిపాద్యతే. (అయజుర్వేదధారిణః) 'హనుషో దేవరూపిణా' విత్వాదినా 'అజాయమానో బహుధా విజాయత' ఇత్యుక్తావచారరహస్యం వక్తుం న శక్యం. (అసామవేదవిదుషః) 'సువర్ణాభౌ పద్మపల్రేక్షణా' విత్యేనం భాషితుం న శక్యతే. ఛాందోగ్యే హి 'అథ య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యత' ఇత్యారభ్య, తస్య 'యథా కప్యాసం పుండరీక మేవ మక్షిణీ' ఇత్యామ్నాయతే.

అల

* రామానుజీయం. (నానృగ్వేద ఇతి.) వినయధారణవేదనాని ప్రతివేద మన్య సంఠి త్యుక్తం భవతి.

నూనం వ్యాకరణం కృత్స్న మనేన బహుధా శ్రుతం,
బహు వ్యాహరతాననేన * న కించి దపశబ్దితం.

౨౯

న ముఖే నేత్రయో ర్వాపి లలాటే చ భ్రువోస్తథా,
అన్యే ష్యపి చ గాత్రేషు దోష సంవిదితః క్వచిత్.

౩౦

అవిస్తర మనందిగ్ధ మవిశంబిత మద్రుతం.

న కేవలం పేదాధ్యయనం, అంగాధ్యయనం చ కృత మిత్యాహ (నూన మితి.) తత్ర హేతు మహా (బహిష్కరిత.) అపశబ్దితం అపకృష్టం న శబ్దితం, అత్రాదౌ యది త్యధ్యాహర్యం. వ్యాకరణం శ్రుతిం, అతో నాపశబ్దితం, కృత్స్నం శ్రుతం అతో, న కించి దపశబ్దితం, ప్రకృతి ప్రత్యయ సమాససంధ్యాదిషు కించిదపి నాప్రభంజిత మిత్యర్థః. బహుధా శ్రుతం - ఏకవారశ్రవణే క్వచి దన్యథాభావోఽపి స్యాత్,

౨౯

ఇతి చానేన శ్రుతేత్యాహ చతుర్విధః ('న ముఖ' ఇత్యాదిభిః.) లోకే కేషాంచి ద్వ్యవహార భూయాం ముఖాదిషు సంస్కృత యత్ర కుర్వాపి వా వికారో దృశ్యతే; న తథాతేత్రితి భావః. దోషః వికృతిః, న సంవిదిత ఇత్యనేన స్వేన సూక్ష్మ మవలోకిత మితి గమ్యతే. తదుక్తం ఇతియాం 'గీతి ద్విరీ శిరఃకంపీ తథా లిఖితపాఠకః, అనర్థజ్ఞోఽల్పకంఠశ్చ షడేతే పాఠకాధమః. న శిరః కంపయే ద్గాత్రం భ్రువౌచా ష్యక్షిణీ తథా, తై లభూర్ణ మివాఽఽత్మానం తత్తద్వర్ణే ప్రయోజయే' దితి.

౩౦

ఏవ ముచ్చారణశక్తి రుక్తా, అథ వాక్యప్రయోగవాతురీం దర్శయతి (అవిస్తర మితి.) అవిస్తరం శబ్దప్రసంగసహితం 'ప్రథనే వాపశబ్ద' ఇతి ఘణో నిషేధాత్ 'ఋదో రభి' త్యప్రప్రత్యయః. అనందిగ్ధం పవనస్థనందేహరహితం, అవిశంబితం విశంబితత్వే స్వాశక్తిః ప్రకటితా స్యాత్. అదుగ్రతం దుగ్రతోచ్చారణే పరప్రత్యాయనం న స్యాత్. ఉరస్థం మంద్యం, కంఠగం మధ్యమం, రాద్యశం వాక్యం మధ్యమే స్వరే పర్తతే. న మంద్యం న మధ్యమం న దుగ్రతం న విశంబితం చేత్యర్థః. ఇదం చతుర్థశబ్దోపాధావానా మువలక్షణం. తథాఽఽహ ఇతికారః 'శంకితం భీత ముద్దుష్ట మవ్యక్త మనునాసికమ్, రాకున్వరం శీర్షగతం తథా స్థానవివర్జితమ్, విన్వరం విరసం చైవ విశిష్టం

* రామానుజీయం. 'న కించి దపశబ్దిత' మిత్యనేన సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహృతవా నిత్యవగమ్యతే.

(అక్షజేన హనుమత్ప్రశంసనం)

ఉరస్థస్థం కంఠగం వాక్యం వర్తతే మధ్యమే స్వరే.

౩౧

సంస్కారక్రమసంపన్నా మద్రుతా మవిశంబితా,
ఉచ్చారయతి కల్యాణీం వాచం హృదయహారిణీం.

౩౨

అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా,
కస్య నాఽఽరాధ్యతే చిత్త ముద్యతాసే రరే రపి.

౩౩

ఏవంవిధో యస్య దూతో న భవేత్పాద్ధివస్య తు,
సిద్ధ్యంతి హి కథం తస్య కార్యాణాం గతయోఽనఘ.

౩౪

విషమాన్నితమ్. వ్యాకులం తాఢిన్నం చ పాఠదోషా శ్చతుర్థ శేతి. అన్యధాప్రకృతం 'ఉపాంకు దష్టం త్వరితం నిరస్తం విశంబితం గద్గదితం ప్రగీతమ్, నిష్పిడితం గృస్తచదాక్షరం చ వదేన్న దీనం న తు సానునాస్యమ్' ఇతి.

౩౧

ఏవం పాఠదోషా ఉక్తాః; అథ తద్గుణా నాహ (సంస్కారేతి.) సంస్కారో వ్యాకరణరూపా శబ్దకుద్ధిః, వ్యక్తపదత్వ మితి యావత్. క్రమః వర్ణానాం కృమికతా, వ్యక్తాక్షరత్వ మితి యావత్. కల్యాణీం ఇతరగుణవతీం, హృదయహారిణీం మధురాం, వాణీం, ఉచ్చారయతి ఉచ్ఛరతి, తదిద ముక్తం శిక్షయాం 'మాధుర్య మక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేద స్తథా త్వరా, దైర్ఘ్యం లయసమత్వం చ పదేతే పాఠగా గుణా' ఇతి.

౩౨

మాధుర్యపరకాష్ఠా మాహ (అనయేతి.) చిత్రయా ఆశ్చర్యావహయా, త్రిస్థానాని ఉరః కంఠశిరాసే, వ్యజ్యంతే ఏషు వర్ణా ఇతి వ్యంజనాని, త్రిస్థానరూపవ్యంజనేషు తిష్ఠతీతి రథా. రథావ్వం చ న తదుత్పన్నత్వం; శిరస్యత్వస్య నిషిద్ధత్వాత్. "శిర్షగతం తథే"తి హ్యుదాహారం; కింతు ఉదా నుదాత్తస్వరితవత్త్వం. తథోక్తం శిక్షయాం 'అనుదాత్తో హృది జ్ఞేయో, మూర్ధ్నస్త్రితాత్త ఉదాహృతః, స్వరితః కంఠమూలీయః, పార్శ్వస్యే ప్రచయస్య' త్వితి. నాఽఽరాధ్యతే న తోష్యతే, కస్యేత్వస్య ఏవ రజం (ఉద్యతాసే రరే రపితి.) ఉద్యతాసే - ఛేత్తు ముద్యతాసే రిత్యతికూరతోక్తిః. అనేన హనుమ దాదిభిః రామాదీనాం సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహార ఇతి గమ్యతే.

౩౩

ఏవం హనుమతో వాక్పాతురీ మభినంద్య, బుద్ధిచాతురీ మభినందతి (ఏవంవిధ ఇతి.) ఏవంవిధః ఏవం ప్రశ్నా, అస్మచ్ఛృశంసావ్యాజేన కులగోత్రనామధేయరాజ్యత్యాగతారణాదీనాం ప్రశ్నా, గతయ సిద్ధయః.

౩౪

ఏవం గుణగణై ర్యుక్తౌ యస్య స్యుః కార్యసాధకాః,
తస్య సిద్ధ్యంతి సర్వాన్తా దూతవాక్యప్రచోదితాః.

32

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి సుగ్రీవసచివం కపిం,
అభ్యధాషత వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞం పవనాత్మజం.

33

విదితా నౌ గుణా విద్వన్ సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
తమేవ చావాం మార్గావ సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం.

34

యథా బ్రవీషి హనుమన్ సుగ్రీవవచనా దిహ,
తత్తథా హి కరిష్యావో వచనా త్తవ సత్తమ.

35

తత్తస్య వాక్యం నిపుణం నిశమ్య ప్రహృష్టరూపః పవనాత్మజః కపిః,
మన స్సమాధాయ జయోపపత్తౌ సఖ్యం తదా కర్తు మియేష తాభ్యాం.

36

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, తృతీయ స్సర్గః.

ఉక్త మర్థ మన్వయముఖేనాపి దర్శయతి (ఏవ మితి.) దూతవాక్యప్రచోదితాః దూతవాక్య
మూలా ఏవ, సిద్ధ్యంతి, న పరదానాపేక్ష ఇతి భావః.

37

(ఏవ మితి.) వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞ మిత్యుక్త్యా యథారీత్యా హనుమతోక్తం తథైవ సౌమి
త్రిణాపీ త్యుచ్యతే.

38

(విదితా ఇతి.) విద్వన్నితి హనుమత్సంబోధనం.

39

(యథేతి.) అనేన యే తావత్ ఆచార్యాభిమాననిష్ఠాః తేషాం కార్యం తద్వచనాదేవ కరిష్యా
మీతి భగవతః ప్రతిజ్ఞా సూచితా.

40

(త దితి.) జయోపపత్తౌ వాలిజయోపపత్తినిమిత్తం.

41

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవాక్యానే.

తృతీయ స్సర్గః

అథ చతుర్థ స్కంధః

తతః ప్రహృష్టో హనుమాః కృత్యవా నితి తద్వచః,
శ్రుత్వా మధురసంభాషం సుగ్రీవం మనసా గతః.

౧

భవ్యో రాజ్యాగమ స్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
య దయం కృత్యవా ప్రాప్తః కృత్యం చైత దుపాగతం.

౨

తతః పరమసంహృష్టో హనుమాః ప్లవగ్గర్జభః,
ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం రామం వాక్యవిశారదః.

౩

కిమర్థం త్వం వనం ఘోరం పంపాకాననమండితం,
ఆగత స్సానుజో దుర్గం నానావ్యాశమ్మగాయతం.

౪

అథ చతుర్థ స్కంధః

అవతారిక - అథాఽఽచార్యముఖేన చేతనలాభ శ్చతుర్థే. (తత ఇత్యాది.) మధురసంభాషం మధురభాషణం, ఏద్యచ శ్రుత్వా, కృత్యవాః కార్యవా నామ ఇతి హేతోః, పృహృష్ట స్స. 'సుగ్రీవం మనసా గతః' 'త మేష చాఽఽవాం మార్గావ' ఇతి వచనభావతయా రామస్య కృత్య వత్ప్రజ్ఞానం.

౧

మనసా గత ఇత్యేత ద్దర్శయతి (భవ్య ఇతి.) య ద్యస్మా దయం కృత్యవాః ప్రాప్తః, తస్మాత్ మహాత్మనః మహాభాగ్యస్య, తస్య సుగ్రీవస్య, రాజ్యాగమః, భవ్యః భావీ, ఏతత్కృత్యం తాజ్యాగమన రూపకార్యం, ఉపాగతం సమీపే ఆగతం, నిష్పన్నప్రాయ మిత్యర్థః.

౨

(తత ఇతి.) అస్మిన్ శ్లోకే ప్లవగర్జభ ఇత్యర్థ గకారో గాయత్రాః దశమాక్షరం. నవ సహస్రశ్లోకా గతాః. (కిమర్థ మితి.) పంపాకాననేన పంపోపవనేన, మండితం, వనం దండకారణ్యం, దండకారణ్యే-ప్రేతర్షదేశం కిమర్థ మాగత ఇతి భావః. అనుజత్య మారాసామ్యాత్త మభ్యభాషేతి నియోజనా చేతి జ్ఞేయం.

౩-౪

* తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణో రామచోదితః,

అచచక్షే మహాత్మానం రామం దశరథాత్మజం.

౫౫

రాజా దశరథో నామ ద్యుతిమా స్థర్మవత్సలః,

చాతుర్వర్ణ్యం స్వధర్మేణ నిత్య మేవాభ్యపాలయత్.

౬౫

స ద్వేష్టా విద్యతే తస్య న చ స ద్వేష్టి కంచన,

స చ సర్వేషు భూతేషు పితామహ ఇవాఽపరః.

అగ్నిష్టోమాదిభి ర్యజ్ఞై రిష్టవా నాప్తదక్షిణైః,

౭౪

తస్యాఽయం పూర్వజః పుత్రో రామో నామ జనై శ్రుతః.

శరణ్య స్సర్వభూతానాం పితు ర్నిర్దేశపారగః,

౮౪

పీరో దశరథస్యాఽయం పుత్రాణాం గుణవత్తమః.

రాజలక్షణసంపన్న స్సంయుక్తో రాజసంపదా,

౯౪

రాజ్యా ద్భ్రష్టో వనే వస్తుం మయా సార్థ మిహాఽఽగతః.

+ భార్యయా చ మహాతేజా స్సీతయాఽనుగతో వశీ,

దినక్షయే మహాతేజః ప్రభయేవ దివాకరః.

౧౦

(తస్యేతి.) మహాత్మత్వేన దశరథాత్మజత్వేన చాఽచచక్ష ఇత్యర్థః.

౫౫

(స ద్వేష్టేతి.) సర్వేషు భూతేషు మధ్యే, పితామహ ఇవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః.

౬-౮౪

(పీర ఇతి.) పుత్రాణాం పుత్రాణాం మధ్యే.

౯౪

(రాజ్యాదిత్యాది.) (భార్యయేతి.) ఐశ్వర్యభ్రంశదశాయామ ప్తనువర్తనద్యోతనాయ

దినక్షయ ఇత్యుక్తం.

౧౦

* రామానుజీయం. (తస్యేతి.) దశరథాత్మజం మహాత్మాన మిత్యేత ద్వయము విధేయవిశేషణం.

+ రామానుజీయం. (భార్యయేతి.) దివాకరప్రభయా దివాకరానుగమనస్య సాయంతన ఏష సమ్యక్ప్రతీయమానత్వా ద్దినక్షయపదోపాదానం.

(లక్ష్మణేన స్వవృత్తాంత కథనం)

* అహ మస్యాఽవరో ధ్రాతా గుణై ద్దాన్య ముపాగతః,

కృతజ్ఞస్య బహుజ్ఞస్య లక్ష్మణో నామ నామతః.

౧౨

సుఖార్హస్య మహార్హస్య సర్వభూతహితాత్మనః,

ఐశ్వర్యేణ చ హీనస్య వనవాసాశ్రితస్య చ.

౧౩

రక్షసాఽపహృతా ధార్యా రహితే కామరూపిణా,

తచ్చ న జ్ఞాయతే రక్షః పత్నీ యేనాఽన్య సా హృతా.

౧౪

(అహ మితి.) భవా నస్య కః ఇత్యాకాంక్షయా మాహ (అస్యావరో ధ్రాతా.) ఏతదభిప్రాయేణ ధ్రాతాఽస్మి, అహం తు గుణైర్దాన్య ముపాగతః గుణవశీకృతహృదయ స్స తస్య దాసోఽస్మి. యద్యపి పరవా నస్మీ త్యాదౌ స్వరూపప్రయుక్తదాన్యము క్తం. తథాపి యోగ్యతాప్రకర్షాత్ గుణోత్తంభితం తద్దాన్యమితి తదవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ఉపేత్యనేన సర్వదేశసర్వకాలసర్వాస్థాభితసర్వవిధకైంకర్యం ప్రాప్త ఇత్యుచ్యతే. ఇదమపి కైంకర్యం తన్ముఖోల్లాసార్థం, న తు మదర్థ మిత్యాహ (కృతజ్ఞస్య బహుజ్ఞస్యేతి.) అల్ప మపి కృతం బహుతయా జానత ఇత్యర్థః. ఇద మపి కైంకర్యం సహజ మిత్యాశయేనాహ (నామ్నా లక్ష్మణో నామేతి.) స్వనామతః కైంకర్యలక్ష్మీనంపన్న ఇతి ప్రసిద్ధః.

౧౨

(సుఖేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యద్వా - ప్రథమశ్లోకస్య పూర్వేణాన్వయః. సహజత్వ ముపపాదయతి (సుఖేతి.) మహార్హస్య ఐశ్వర్యసంపన్నస్య. వనవాసాశ్రితస్య దుఃఖితస్యేత్యర్థః. తథా చ సమృద్ధి దళాయా మసమృద్ధిదళాయాం చ దాసోఽస్మి నహజత్వ ముపపాదితం. సహజ మేవ కైంకర్యం, గుణాస్తు తద్వర్ధకా ఇతి భావః.

౧౩

(రక్షసేతి.) రహితే ఆవాభ్యాం రహితదేశే.

౧౪

* తనిశ్లోకీ. అస్యాఽవరో ధ్రాతా, అహం తు దాన్యం గతః, సర్వదేశసర్వకాలాదిషు అవిశ్లేషేణ కైంకర్యకారిత్వం ద్యోతయితు ముపపదం. సహజసిద్ధదాన్యవ్రతసంబంధినోఽపి ధోగ్యతమత్వ మాహ (గుణై రితి.)

దను ర్నామ దితేః పుత్ర శ్శాపా ద్రాక్షసతాం గతః,
అఖ్యాత స్తేన సుగ్రీవ సమర్థో వానరర్షభః.

౧౫

స జ్ఞాన్యతి మహావీర్య స్తవ భార్యావహారిణం,
ఏవ ముక్త్యా దను స్స్వర్గం భ్రాజమానో గత స్సుఖం.

౧౬

ఏత త్రై సర్వ మాఖ్యాతం యథాతథ్యేన పృచ్ఛతః,

౧౬||

అహం చైవ హి రామశ్చ సుగ్రీవం శరణం గతౌ.

౧౭

ఏష దత్వా చ విత్తాని ప్రాప్య చానుత్తమం యశః,

* లోకనాథః పురా భూత్వా సుగ్రీవం నాథ మిచ్ఛతి.

౧౮

(దను ఇతి.) దనుః దనువంశజః కబంధః, దితేః పుత్రః పుత్రప్రాయః, తేన సుగ్రీవ
చిచ్ఛత్ ఇత్యాఖ్యాతః.

౧౫

(స ఇతి.) స్వప్నం.

౧౬

(ఏత ఇతి.) తే తుభ్యం, యథాతథ్యేనాఽఽఖ్యాతం,

౧౬||

(అహ మిత్యర్థం.)

౧౭

మిచ్ఛసాశీక్యే దర్శయతి(ఏష ఇతి.) త్రైలోకనాథత్వమేవ సుగ్రీవనాథత్వచ్ఛాపాయం హేతుః;
మిచ్ఛం ఏనా సాశీక్యస్యాఽగుణత్వాత్. (ఇచ్ఛతి) లప్యతే న వా, స్వయ మభిలషతి, అపర్యయ
యశ్చాహి స్వతంత్రా ఇతి భావః. చకారేణ లబ్ధా చేత్యుచ్యతే. అనుత్తమం పరత్వాపేక్షయాఽ
విశేషముచితతయత్, లోకనాథః సర్వలోకై ర్భావ్యమానః సర్వస్వామీ యః, 'నాథృనాథృయాజ్ఞో
మిత్రైశ్శర్వాణాం' స్థితి భావః.

౧౮

* తద్యోక్తి. అత్ర సాశీక్య మభివ్యసక్తి (లోకనాథ ఇతి.) నిరుపపదేన సకలలోకానాం
నాథత్వం నాశీక్యేయత్వం చ వ్యంజితం. అనుత్తమం యశ ఇతి పూర్వాపేక్షయా అవతారప్రయుక్తా
తేజఃవర్తిత్రయత్వం. ఏవంవిధః జోదీయనం జనం కథ మర్థయత్? ఇత్యుక్తాహ (ఇచ్ఛతి.) స్వతంత్రే
చిచ్ఛా తిచ్ఛనం గుణాయైవే త్యర్థః.

(లక్షణేన స్వవృత్తాంతకథనం)

పితా యస్య పురా హ్యసీ చ్చరణ్యో ధర్మవత్సలః.

తస్య పుత్రః * శృరణ్యశ్చ సుగ్రీవం శరణం గతః.

౧౯

సర్వలోకస్య ధర్మాత్మా శరణ్య శృరణం పురా.

గురుః రేత్య రాఘవ స్సోఽయం సుగ్రీవం శరణం గతః.

౨౦

యస్య ప్రసాదే సతతం ప్రసీదేయు రిమాః ప్రజాః,

స రామో వానరేంద్రస్య ప్రసాద మభితాంక్షతే.

౨౧

† యేన సర్వగుణోపేతాః పృథివ్యాం సర్వపార్థివాః,

మానితా సుతతం రాజ్ఞా సదా దశరథేన దై.

౨౨

తస్మాఽయం పూర్వజః పుత్ర స్త్రిఘ లోకేఘ విశ్రుతః.

సుగ్రీవం వానరేంద్రం తు రామ శృరణ మాగతః.

౨౩

తదేవ సౌశీల్యం ప్రకారాంతరేణాహ (పితేతి.) శరణ్యః ప్రాప్యః, శరణం రక్షకం. ౧౯

శరణ్య ఇత్యుక్తం విశేషయతి (సర్వలోకస్యేతి.) గురుః అగ్రజః.

౨౦

(యస్య ప్రసాద ఇతి.) ఇమాః ప్రజాః, సతతం ప్రసీదేయుః తత్రప్రసాదలబ్ధసకల పురుషార్థతయా సర్వదా ప్రసన్నచిత్తా భద్రేయుః, వానరేంద్రస్య స్వప్రసాద్యప్రజై కదేశక్షద్రతర జనస్య, ప్రసాద మభితాంక్షతే. స్వతంత్రేచ్ఛస్య నియంతు మశక్యత్వా దితి భావః.

౨౧

(యేనేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యేన, సరతం సర్వగుణోపేతా స్సర్వోపచారోపేతా యథా భవంతి తథా సదా మానితాః, వానరేంద్రం వనమాత్రప్రసిద్ధశాఖామృగ మితి సౌశీల్యాతిశయభవ్యని.

౨౨-౨౩

* రామానుజీయం. శరణ్యః ప్రాప్యః, శరణం రక్షకం.

† రామానుజీయం. (యేనేతి.) సరత మిహ్యస్య సర్వగుణోపేతా ఇత్యనేన సంబంధః. అన్యథా పునరుక్తి స్సాన్యత్.

- శోకాభిభూతే రామే తు శోకార్తే శరణం గతే,
కర్తు మర్హతి సుగ్రీవః ప్రసాదం హరియాభవః. ౨౪
- ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం కరుణం సాశ్రురోచనం,
హనుమా స్సృత్యువా చేదం వాక్యం వాక్యవిభారదః. ౨౫
- ఈదృశా బుద్ధిసంపన్నా జితక్రోధా జితేంద్రియాః,
ద్రష్టవ్యా వానరేంద్రేణ * దిష్ట్యా దర్శన మాగతాః, ౨౬
- స హి రాజ్యా త్పరిభ్రష్టః కృతవైరశ్చ వాలినా,
హృతదారో వనే త్యక్తో ధ్రాత్రా వినికృతో భృశం. ౨౭
- కరిష్యతి స సాహాయ్యం యవయో ర్భాస్కరాత్మజః,
సుగ్రీవ స్సహ చాఽస్మాభి స్సీతాయాః పరిమార్గణే. ౨౮
- ఇత్యేవ ముక్త్యా హనుమాన్ శ్లక్ష్య మధురయా గిరా,
బభాషే సోఽభిగచ్ఛేమ సుగ్రీవ మితి రాఘవం. ౨౯

(శోకేతి.) శోకేనాఽభిభూతే శోకపరతంత్రే, శోకార్తే శోకపీడితే, కర్మపరతంత్రం శోకాకులం
స్వజన సూతోక్య స్వయం శోకాకులస్యాఽఽచార్యముఖం వినోభయశోకానుద్ధారా దితి భావః. ౨౪

(ఏవ మితి.) సాశ్రురోచన మితి రామదుఃఖదర్శనాత్ దుఃఖిత్వ ముచ్యతే. ౨౫

(ఈదృశా ఇతి.) ద్రష్టవ్యాః అన్వేషితవ్యాః. ౨౬

(స హీతి.) వినికృతః వంచితః. ౨౭

(కరిష్యతీతి.) పరిమార్గణే సాహాయ్యం కరిష్యతి, తతః పరం భవతో రగ్రే కా శత్రు
వార్తేతి భావః, ౨౮

(ఇతీతి.) బభాషే, పున రపీతి శేషః. ౨౯

* రామానుజీయం. 'దిష్ట్యా దర్శన మాగతా' ఇత్యనంతరం పర్యమాన 'ఇత్యేవ ముక్త్యే'తి
స్లోకః 'సీతాయాః పరిమార్గణ' ఇత్యస్యాఽనంతరం ద్రష్టవ్యాః.

(హనుమతా రామలక్ష్మణయోః ఋశ్మమూకానయనం)

ఏవం బ్రువాణం ధర్మాత్మా హనుమంతం స లక్ష్మణః,
ప్రతిపూజ్య యథాన్యాయ మిదం ప్రోవాచ రాఘవం.

30

* కపిః కథయతే హృష్టో యథాఽయం మారుతాత్మజః,
కృత్యవా న్నోఽపి సంప్రాప్తః కృతకృత్యోఽసి రాఘవ.

31

❖ ప్రసన్నముఖవర్ణశ్చ వ్యక్తం హృష్టశ్చ భాషతే,
నాఽన్యతం వక్ష్యతే వీరో హనుమా న్మారుతాత్మజః.

32

తత స్స తు మహాప్రాజ్ఞో హనుమా న్మారుతాత్మజః,
జగమాఽఽదాయ తౌ వీరో హరిరాజాయ రాఘవౌ.

33

(ఏవ మితి.) యథాన్యాయం దూతానురూపం.

30

(కపి రితి.) అయం హృష్టస్స=, యథా యథార్థం, కథయతే. యథార్థకథనే హృష్టత్వం హేతుః. సీతాపరిమార్గణం కరిష్యతీతి యథార్థ మేవ. సోఽపి సుగ్రీవః, కృత్యవా, సంప్రాప్తః జాతః, తస్మాత్ కృతకృత్యోఽసి.

31

హృష్టపదసూచితం వివృణోతి (ప్రసన్నేతి.) వక్ష్యతే వక్ష్యతి, అన్యతం న వదే దివ్యర్థః.

32

(తత ఇతి.) హరిరాజాయ వానరరాజాయ.

33

* రామానుజీయం. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. రాఘవ, సంప్రాప్తోఽయం కపి ర్మారుతాత్మజో, హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణా త్సంజాతహర్షః, సోఽపి సుగ్రీవోఽసి, కృత్యవా నితి యథావత్ కథయతే, అతః కృతకృత్యో సీతి యోజనా.

❖ రామానుజీయం. హనుమదుక్తవాక్యస్య యథార్థ్యం సమర్థయతే (ప్రసన్నేతి.)

భిక్షరూపం పరిత్యజ్య వాసరం రూప మాస్థితః,
సృష్ట్య మారోఽప్య తౌ వీరౌ జగము కపికుంజరః.

౩౪

స తు విపులయశాః కపిప్రదీరః పవనసుతః కృతకృత్యవ త్రప్రహృష్టః,
గిరివర మురువిక్రమః ప్రహత స్సుఖభమతి స్సహ రామలక్ష్మణాభ్యాం.

౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధకాండే, చతుర్థ స్సర్గః.

అథ పంచమ స్సర్గః

ఋశ్యమూకాత్తు హనుమాన్ గత్వా తు మలయం గిరిం,
అచచక్షే తదా వీరౌ కపిరాజాయ రాఘవౌ.

౧

ఉ క్తం వివృణోతి (భిక్షివృత్తి.)

౩౪

(స త్త్వితి.) విపులయశాః సర్వదేవవరప్రసాదేన విశాలక్తిర్ఘ్రి, కపిప్రదీరః సుగ్రీవ మపి
నియంతుం సమర్థః. అనేన భగవల్లాభ అచార్యాధీన ఇచ్ఛ్యక్తమ్.

౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముత్తాహారాభ్యానే, కిష్కిన్ధకాండవ్యాఖ్యానే,
చతుర్థ స్సర్గః.

అథ పంచమ స్సర్గః

అథ పాపభీతస్య కర్మానురూపం ఫలం దిశతో భగవతోఽపి త్రస్తస్య ఆచార్యముఖాత్
భగవద్గుణాన్ శ్రుత్వా తదేకోపాయనిష్ఠా సూచ్యతే పంచమే. (ఋశ్యమూకాత్త్విత్యాది.) రామ
లక్ష్మణదర్శనపీత స్సుగ్రీవః ఋశ్యమూకా దుత్సృత్య గహనం మలయాఖ్య మృశ్యమూకసర్వంతపర్వ
తం గతః. హనుమాన్ రామలక్ష్మణౌ తత్ర ప్రతిష్ఠాప్య సుగ్రీవం తత్రాఽఽనీతవా నితి బోధ్యం. ౧

(హనుమతా సుగ్రీవాయ రామలక్ష్మణ వృత్తాంతకథనం)

* అయం రామో మహాప్రాజ్ఞః సంప్రాప్తో దృఢవిక్రమః,

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా రామోఽయం సత్యవిక్రమః.

౨

ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతో రామో వశరథాత్మజః,

ధర్మే నిగదితశ్చైవ పితు ర్నిర్దేశపారగః.

౩

తస్యాఽస్య వసతోఽరణ్యే నియతస్య మహాత్మనః,

రావణేన హృతా ధార్యా స త్వాం శరణ మాగతః.

౪

రాజసూయాశ్వమేధైశ్చ వహ్ని ర్యేనాఽభితర్పితః,

దక్షిణాశ్చ తథోత్సృష్టా గావ శ్శతసహస్రశః.

౫

తపసా సత్యవాక్యేన వసుధా యేన పాలితా.

స్త్రీహేతో స్తస్య పుత్రోఽయం రామ స్త్వాం శరణం గతః,

౬

ధవతా సభ్యకామౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,

ప్రతిగృహ్యోఽర్చయన్వై తౌ పూజనీయతమా చృణౌ.

౭

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం సుగ్రీవో హృష్టమానసః,

భయం చ రాఘవా ద్ద్వీరం ప్రజహౌ విగతజ్వరః.

౮

(అయ మితి.) అయం రామః, సంప్రాప్తః, అయం రామ సత్యవిక్రమః, త్వచ్ఛ్రు

నిబర్హణక్షమ ఇత్యర్థః.

౨

(ఇక్ష్వాకూణా మితి.) నిగదితః ప్రసిద్ధః.

౩

(తస్యేత్యాది.)

౪-౮

* రామానుజీయం. మహాప్రాజ్ఞో దృఢవిక్రమోఽయం సంప్రాప్తః, అయం రామ సత్య విక్రమః, తవ శత్రునిరసనవక్ష ఇతి భావః. ఏవం వాక్యభేదేన యోజనా అయంరామశబ్దయోః పునరుక్తిపరిహారార్థా.

* స కృత్వా మానుషం రూపం సుగ్రీవః ప్లవగర్షభః,
దర్శనీయతమో భూత్వా ప్రీత్యా ప్రోవాచ రాఘవం.

౯

భవా స్థర్మవినీత శ్చ విక్రాంత స్సర్వవత్సలః,
అఖ్యాతా వాయుపుత్రేణ తత్త్వతో మే భవద్గుణాః.

౧౦

త స్మమై వైష సత్కారో లాభశ్చైవోత్తమః ప్రభో,
యత్త్వ మిచ్ఛసి సౌహార్దం వాసరేణ మయా సహ.

౧౧

రోచతే యది వా సఖ్యం బాహు రేష ప్రసారితః,
గృహ్యతాం పాణినా పాణి య ర్మర్యాదా బధ్యతాం ద్రువా.

౧౨

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితం,
స ప్రహృష్టమనా హస్తం పీడయామాస పాణినా.

౧౩

హృద్యం సౌహృద మాలంబ్య పర్యష్యజత పీడితం,

౧౩౪

(స కృత్వేతి.) రాఘవం, ప్రాప్యేతి శేషః.

౯-౧౦

(రోచత ఇతి.) మర్యాదా వ్యవస్థా.

౧౧-౧౨

(ఏతత్త్వేతి.) రామ ఇతి శేషః.

౧౩

(హృద్య మిత్యర్థం.) పీడితం దృఢం.

౧౩౪

* రామానుజీయం. హనుమద్వచనశ్రవణానంతరం సుగ్రీవస్య మానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్ హనుమా న్రామలక్ష్మణౌ స్థలాంతరే నివేశ్య తదాగమనం సుగ్రీవాయ న్యవేదయ ది త్యవగమ్యతే.

౧ రామానుజీయం. మర్యాదా అనుల్లంఘనీయా వ్యవస్థా.

(శ్రీరామసుగ్రీవయోః మైత్రీబంధనం)

తతో హనూమా స్సంత్యజ్య భిక్షరూప మరిందమః.

కాష్ఠయో స్నేహిన రూపేణ జనయామాస పావకం,

౧౪౪

దీప్యమానం తతో వహ్నిం పుష్పై రభ్యర్చ్య సత్కృతం.

తయో ర్మధ్యేఽథ సుప్రీతో నిదధే సుసమాహితః,

౧౪౫

తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌ చక్రతుశ్చ ప్రదక్షిణం.

సుగ్రీవో రాఘవశ్చై చ వయస్యత్య ముపాగతౌ,

౧౪౬

తత స్సుప్రీతమససౌ తా వృథౌ హరిరాఘవౌ.

అన్యోన్య మభివీక్షంతౌ స తృప్తి ముపకగృతుః,

౧౪౭

త్వం పయస్యోఽసి మే హృద్యో హ్యేకం దుఃఖం సుఖం చ నౌ.

సుగ్రీవో రాఘవం వాక్య మిత్యవాచ ప్రహృష్టవత్,

౧౪౮

మర్యాదా బధ్యతా మితి వదత స్సుగ్రీవస్యాఽఽ శయం విదిత్వాఽఽచరతి (తత ఇతి.) భిక్షరూపం సంత్యజ్యే త్యనేన సుగ్రీవవిశ్వాసార్థం 'తౌ త్వయా ప్రాకృతే నై వ గత్వా జ్ఞేయౌ ప్లవంగ మే'తి తదుక్తప్రకారేణ పున ర్భిక్షరూపేణైవ తదంతికం గత ఇత్యవగమ్యతే, స్నేహ రూపేణ వానరరూపేణ, కాష్ఠయోః అరణిభూతశమీకాష్ఠయోః, స ప్రమ్యంతం పదం.

౧౪౪

(దీప్యమాన మితి.) సత్కృత మిత్యభ్యర్చ్యే త్యస్యాఽనువాదః; తయోః రామ సుగ్రీవయోః.

౧౪౫

(తత ఇతి.) ప్రదక్షిణం చక్రతుః, అన్యోన్యం పాణిం, గృహీత్వేతి శేషః. ఉపాగతౌ, అగ్నిసాక్షిక మితి శేషః.

౧౪౬

(తత ఇతి.) అభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ,

౧౪౭

(త్వ మితి.) ఏకం సమానం, త్వద్దుఃఖేన మమ దుఃఖం భవతు, త్వత్సుఖేన మమ సుఖం భవ త్విత్వర్థః. అనేన పరసామ్యాప త్యభ్యర్థనం సూచితం.

౧౪౮

తత స్స పర్ణబహుశాం చిత్వా శాఖాం సుపుష్పితాం.

సాలస్యాఽఽస్తీర్య సుగ్రీవో నిషసాద సరాఘవః.

౧౯౫

లక్ష్మణాయాఽథ సంహృష్టో హనుమాః ప్లవగర్షభః.

శాఖాం చందనవృక్షస్య దదౌ పరమపుష్పితాం,

౨౦౪

తతః ప్రహృష్ట సుగ్రీవః శ్లక్ష్యం మధురయా గిరా.

ప్రత్యువాచ తదా రామం హర్షవ్యాకులలోచనః,

౨౦౫

* అహం వినికృతో రామ చరామీహ భయార్దితః.

హృతభార్యో వనే త్రస్తో దుర్గ మేత దుసాశ్రితః,

౨౦౬

సోఽహం త్రస్తో వనే భీతో వసా మ్ముద్భాంతచేతనః.

వాలినా నికృతో భ్రాతృ కృతవైరశ్చ రాఘవ,

౨౦౭

వాలినో మే మహాభాగ భయార్తస్యాఽభయం కురు.

కర్తు మర్హసి కాకుత్స్థ భయం మే న భవే ద్యథా.

౨౦౮

(తత ఇతి,) సరాఘవ ఇత్యనేన ఏకాసనత్వ ముక్తం.

౨౦౯

(తత ఇతి,) 'ప్రత్యువాచ తదా రామ' మితి పాఠః.

౨౧౦-౨౧౧

(సోఽహ మితి,) త్రస్తః భీతః ఉత్తరోత్తరం భీతః యద్వా - వాలిత్రస్తోఽహ మస్మిన్ వనే అభీతో వసా మీత్యర్థః.

౨౧౨

(వాలిన ఇతి,) అభయం భయాభావం, కురు. ఆర్త్యతిశయేన దాద్ధాయ పున రుచ్యతే కర్తు మీత్యర్థేన. మే భయం యథా న భవే త్తథా కర్తు మర్హసి త్యన్వయః.

౨౧౩

* రామానుజీయం. (అహ మితి,) త్రస్తః చకితః, అత్రస్త ఇతి వా.

(రామసుగ్రీవయోః పరస్పరోపకారప్రతిజ్ఞా)

ఏవ ముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః.

ప్రత్యభాషత కాకుత్స్థః సుగ్రీవం ప్రహసన్నివ,

౨౫౪

ఉపకారఫలం మిత్రం విదితం మే మహాకపే.

వాలినం తం వధిష్యామి తవ ధార్యాపహారిణం,

౨౫౫

అహోఘా స్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితా శృణాః.

తస్మై వాలిని దుర్వృత్తే నివతిష్యంతి వేగితాః,

౨౫౬

కంకవత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిధాః.

తీక్ష్ణా గ్రామిణౌ పర్వాణ స్సరోషా భుజగా ఇవ.

౨౫౭

త మద్య వాలినం పశ్య కూరై రాశీవిదోపమైః.

శరై ర్వినిహతం భూమా విచీర్ణ మివ పర్వతం,

౨౫౮

న తు త ద్వచనం కృత్వా రాఘవస్యాఽఽత్మనో హితం.

సుగ్రీవః పరమప్రీతః సుమహద్వాక్య మబ్రవీత్,

౩౦౪

(ఏవ ముక్త ఇతి.) ప్రహసన్నివ కియన్మాత్ర మేత దితి వా హసిత్యా. ఇవశబ్దో మందస్మితత్వే.

౨౫౪-౨౫౫

(అహోఘా ఇత్యాది.) కంకవత్రప్రతిచ్ఛన్నాః, కంకవత్రై ర్షష్టా ఇత్యర్థః.

౨౫౬-౨౫౭

(త మితి.) అద్య పశ్యేత్యనేన క్రియాయాభివ్యక్త ముక్తం.

౩౦౪

తవ ప్రసాదేన సృనింహ రాఘవ ప్రియం చ రాజ్యం చ సమాప్నూయా మహం.
 చా కురు త్వం సరదేవ వై రిణం యథా నిహం స్యద్య రిపుం మమాఽగ్రిణం, ౩౧౫

సీతాకపింగళక్షణదాచరాణాం రాజీవహేమజ్జ్వలనోపమాని.

సుగ్రీవరామప్రణయప్రసంగే వామాని నేత్రాణి సమం స్ఫురంతి, ౩౧౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, పంచమ స్కంధః.

అథ షష్ఠ స్కంధః

పునరే వాట్రపిత్ ప్రేతో రాఘవం రఘునందనమ్,

౫

(తదేతి.) కురు, యతస్యే తస్యః. వై రిణం రిపు మితి ద్విరుక్త్యా వైరకృతం శాత్రవం,
 న తు జాత్యేత్యుక్తం. ౩౧౫

ప్రసంగాత్కృప రాహ (సితేతి.) సీతానేత్రం రాజీవోపమం, వాలినేత్రం హేమోపమం;
 ఏంగాత్కృతౌ. దావణనేత్రాణి జ్వలనోపమాని. పురుషస్య వామనేత్రస్ఫురణ మనర్థకరం, త్రియాస్తు
 శోభన మితి నిరుత్తశాస్త్రవిదాః. ౩౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముర్తారాభ్యానే, కిష్కిన్ధారాజ్ఞవాభ్యానే,

పంచమ స్కంధః.

అథ షష్ఠ స్కంధః

ఏవం రామేణ వాలివధే ప్రతిజ్ఞాతే, సుగ్రీవేణాపి రామకార్యనిధిః ప్రతిజ్ఞాయతే షష్ఠే.
 (పునరేవేత్యాది.) రాఘవ మితి నామ. సుగ్రీవ ఇతి గోష. ౫

(రామానుజగ్రీవయోః పరస్పరోపకారప్రతిష్ఠా)

అయ * మాఖ్యాతి మే రామ సచివో మంత్రినత్తమః.

హనుమాన్ యన్నిమిత్తం త్వం నిర్జనం వన మాగతః.

౧౪

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వసతశ్చ వనే తవ.

రక్షసాఽపహృతా భార్యా మైథిలీ జనకాత్మజా.

౨౪

త్వయా వియుక్తా రుదతీ లక్ష్మణేన చ ధీమతా.

అంతరప్రేప్సూనా తేన హత్వా గృధ్రం జటాయుషం.

౩౪

భార్యవియోగజం దుఃఖ మచిరా త్వం విమోక్ష్యసే.

అహం తా మానయిష్యామి † నష్టాం వేదశ్రుతి మివ.

౪౪

రసాతలే వా వర్తంతీం వర్తంతీం వా నభన్తరే.

అహ మానీయ దాస్యామి తవ భార్యా మరిందమ.

౫౪

(అయ మితి.) త్వం యన్నిమిత్తం వన మాగతః త దాఖ్యాతి న్మ.

౧౪

(లక్ష్మణేనేత్యాది) శ్లోకద్వయం. తేన పూర్వ మవిజ్ఞాతేన.

౨౪

(భార్యేతి.) విమోక్ష్యసే త్యక్ష్యసి, నష్టాం మధుకై బభావహృతాం, వేదశ్రుతిం - శ్రూయక ఇతి శ్రుతిః శబ్దః, వేదహాపశ్రుతి మివ వేదగిర మివ, దీర్ఘ ఆర్షః.

౪౪

(రసాతల ఇతి.) వర్తంతీం వర్తమానాం.

౫౪

* రామానుజీయం. ఆఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాః. 'పర్తమానసామిష్యే పర్తమానవద్వ్యే'తి ఛాండే లబ్.

† రామానుజీయం. 'నష్టాం వేదశ్రుతిం యథే'తి. శ్రూయక ఇతి శ్రుతి రితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతిత్వం వేదశాస్త్రాదే స్సాధారణం. తద్వ్యాప్యత్వత్వం వేదశ్రుతి మిత్యుక్తం.

ఇదం తథ్యం మమ వచ స్త్వ మవేహి చ రాఘవ. ౬

న శక్యా సా జరయతు మపి సేంద్రై స్సురాసురైః,
తవ భార్యా మహాదాహో భక్ష్యం విషకృతం యథా. ౭

త్యజ శోకం మహాదాహో తాం కాంతా మానయామి తే,
అనుమానా త్తు జానామి * మైథిలీ సా న సంశయః. ౮

హియమాణా మయా దృష్టా రక్షసా క్రూరకర్మణా,
క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్యదేతి చ విస్వరం.
స్ఫురంతీ రావణస్యాంకే పన్నగేంద్రవధూ ర్యథా, ౯౫

ఆత్మనా పంచమం మాం హి దృష్ట్వా శైలతపే స్థితం.
ఉత్తరీయం తయా త్యక్తం కుథా న్యాభరణాని చ, ౧౦౫

తా న్యస్మాభి ర్గృహీతాని నిహితాని చ రాఘవ.
అనయిష్యా మ్యహం తాని ప్రత్యభిజ్ఞాతు మర్హసి, ౧౧౫

త మబ్రవీ త్తతో రామ స్సుగ్రీవం ప్రియవాదిసం.
అనయస్వ సఖే శీఘ్రం , కిమర్థం ప్రవిశంబసే, ౧౨౫

(ఇద మిత్యాది.) జరయతుం ఆత్మసాహ్చర్యం, విషకృతం విషేణ పక్ష్యం. ౭

(త్యజ శోక మిత్యాది.) అనుమానాత్ యోగ్యతయా, యా నృష్టా సా మైథిలీ, న సంశయః.
“అనుమానాత్తు జానామి” త్యన్వేష వివరణ మిదం. ౮-౯౫

(ఆత్మనేతి.) ఆత్మనా మయః, పంచమం. ౧౦౫

(తా నీతి.) ప్రత్యభిజ్ఞాతుం స్మర్తుం. ౧౧౫-౧౨౫

* రామానుజీయం. మైథిలీ త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం.

, రామానుజీయం, ‘కిమర్థం ప్రవిశంబసే’ ఇతి పాఠః.

(రామలక్ష్మణ్యాభ్యాం సీతాయా ఆభరణదర్శనం)

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవ త్వైలన్య గహనాం గుహాం.

ప్రవివేశ తత శ్రీఘ్రిం రాఘవప్రియకామ్యయా.

౧౩౪

ఉత్తరీయం గృహీత్వా తు శుభా న్యాభరణాని చ.

ఇదం పశ్యేతి రామాయ దర్శయామాస వానరః,

౧౪౪

తతో గృహీత్వా తద్వాస శుభా న్యాభరణాని చ.

అభవ ద్వాష్పనంరుద్ధో నీహారేణైవ చంద్రమాః,

౧౫౪

సీతాన్నేహప్రవృత్తైః స తు బాష్పేణ దూషితః.

హా ప్రియేతి రుదన్ ధైర్య ముత్సృజ్య స్యపత త్క్షితౌ,

౧౬౪

హృది కృత్వా తు బహుశ స్త మలంకార ముత్తమమ్.

నిశ్కాస భృశం సర్వో బిలస్థ ఇవ రోషితః,

౧౭౪

అవిచ్ఛిన్నాశ్రువేగ స్తు సౌమిత్రిం వీక్ష్య పార్శ్వతః.

పరిదేవయతుం దీనం రామ స్సముపచక్రమే,

౧౮౪

పశ్య లక్ష్మణ వై దేహ్యో సంత్యక్తం హ్రీయమాణయా.

ఉత్తరీయ మిదం భూమౌ శరీరా ద్భూషణాని చ,

౧౯౪

(ఉత్తరీయ మిత్తి.) ఉత్తరీయ మాభరణాని చ, ఉత్తరీయబద్ధానీ త్యర్థః.

౧౩౪-౧౬౪

(హృదీతి.) అలంకార మితి జాత్యేకవచనం. రోషితః సంజాతరోషః.

౧౭౪

(అవిచ్ఛిన్నేతి.) పరిదేవయతుం ప్రలపితుం, దీన మితి క్రియావిశేషణం.

౧౮౪

(పశ్యేతి.) శరీరాత్, అపనీయేతి శేషః.

౧౯౪

శాద్యలిన్యాం ద్రువం భూమ్యాం సీతయా హ్రియమాణయా.

ఉత్సృష్టం భూషణ మిదం * తథారూపం హి దృశ్యతే. ౨౦౪

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౦౫

నాఽహం జానామి కేయూరే నాఽహం జానామి కుండరే,

నూపురే త్వభిజానామి నిత్యం పాదాభివందనాత్, ౨౦౬

తత స్స రాఘవో దీన స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్, ౨౦౭

బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్ష్మితా త్వయా.

రక్షసా రౌద్రరూపేణ మమ ప్రాణైః ప్రియా ప్రియా, ౨౦౮

క్వ వా వసతి త ద్రక్షో మహా ద్వ్యసనదం మమ.

యన్నిమిత్త మహం సర్వా న్నాశయిష్యామి రాక్షసాన్, ౨౦౯

హరతా మైథిలీం యేన మాం చ రోషయతా భృశం.

అత్మనో జీవితాంతాయ మృత్యుద్వార మపావృతం, ౨౧౦

(శాద్యలిన్యా మిత్యాది.) అత్ర శాద్యలికథేన హరితత్పణా న్యవ్యంలే. స్వాస్థి వల జ్ఞానః. ఉత్సృష్టాం భూమౌ మృదుస్థలే ఉత్సృష్టత్వాత్ తథారూపం అవికలరూపం, దృశ్యతే. ౨౦౪

(బ్రూహీతి.) కం దేశం శాం దిశం ప్రతి, హ్రియమాణేత్యర్థః. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౨౦౮

(కేప్యాది.) అపావృతం ఉద్భాటితం యేన, త త్క్వ వసతి త్యన్వయః. ౨౦౯

(సుగ్రీవేన స్వసహాయనివేదనం)

* మమ దయితరా హృతా వనాంతా ద్రవనిచరేణ విమథ్య యేన సా,
కథయ మమ రిపుం త్వ మద్య వై ప్లవగపతే యమసాదనం నయామి. ౨౬॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, షష్ఠ స్కంధః.

అథ సప్తమ స్కంధః

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో రామేణాఽఽర్చితేన వానరః,
అబ్రవీ త్రాంజలి ర్వాక్యం సభాష్టం బాష్పగద్గదః.

(మహేతి.) విషమవృత్తం.

౨౭॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవాఖ్యానే,
షష్ఠ స్కంధః.

అథ సప్తమ స్కంధః.

ఏవ మాభరణదర్శనవ్యాజేన చేతనస్య యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శనేన తల్లాభత్వరా
భగవత ఉన్యతే సప్తమే. (ఏవ ముక్త కావ్యాది.) బాష్పగద్గదః రామబాష్పదర్శనేన స్వయ మపి
బాష్పగద్గదః. 'ఏకం యఃఖం సుఖం చ నా' విత్యన్య ప్రథమోదాహరణ మిదం.

* రామానుజీయం. అన్ని నర్గాంతే 'మమ దయితతరే' త్యయం క్లౌకో బహుష కోశేష
న దృశ్యతే.

న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షనః,

సామర్థ్యం విక్రమం వాపి దౌష్కులేయస్య వా కులం.

అ

సత్యం తే ప్రతిజానామి త్యజ శోక మరిందమ,

కరిష్యామి తథా యత్నం యథా ప్రాప్యసి మైథిలీం.

ఇ

(న జాన ఇతి.) దౌష్కులేయస్య - దుష్కులే భవో దౌష్కులేయః 'దుష్కులాడ్డ' గితి ధక్. తస్య, పాపరక్షనః పరదారాపహరణరూపపాపకృతో రాక్షసస్య, నిలయం వాసస్థానం, సామర్థ్యం శక్తిం విక్రమం వా, సర్వథా న జానే. కించిదపి న జానా మీత్యర్థః. నన్విదం వక్ష్యమాణేన విరుధ్యతే, వక్ష్యతి వానరప్రేషణావసరే 'ద్వీప స్తస్యాఽవరే పారే శతయోజన మాయతః, అగమ్యో మానుషై ర్దైవైస్తం మార్గద్వం సమంతతః. స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః, రాక్షసాధిపతే ర్వాస స్సహస్రాక్ష సమద్యుతే' రితి. తత్ర హి రావణస్య నిలయసామర్థ్యవరాక్రమా స్సుగ్రీవేణ స్పష్ట మవగతా ఇతి గమ్యతే. సత్యం, తథాపి న్వరార్థే ప్రథమం ప్రవర్తయతు మేవ ముక్తవాక్ సుగ్రీవః. అత ఏవ 'బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హియంతీ లక్షితా ర్హయే' త్యస్యాపి ప్రతిపదనం నోక్తవాక్. కథం గమనదేశ మపి న జానీయాత్? య నీవ మాహ - 'ప్రియమాణా మయా దృష్టే'తి. న చైవ మాదావేవ మిత్రద్రోహః కృత స్యాదితి వాచ్యం; దూరదర్శినా సుగ్రీవేషవం మనసి కృతం - 'యది మయా రావణవృత్తాంతో మయా జ్ఞాత ఇత్యుక్తః స్యాత్' రచాలివ్యసనీ రామోఽయం సీతాన్వేషణే ప్రథమం మాం ప్రవర్తయేత్. తచ్చాఽయుక్తం; వానరాణాం వాలివశంవద త్వేనాఽన్యదధీనత్వాభావత్. కథంచితే కేషాంచి ద్వశీకరణేఽపి రావణేన కృతసభ్యో వాలీ చాఽన్యన్మనో రథానురూపాం ప్రవృత్తిం కథం సహేత? తథా చోధయార్యభంగః ఇ త్యజ్ఞాన మధిసితవాక్ సుమతి సుగ్రీవః. న చైవం సతి వానరప్రేషణకాలికసుగ్రీవవచనేన కథమివ రామో శాశంకతేతి వాచ్యం; తారోక్తలక్ష్యణవచనప్రవణేన రామస్య న శంకావశాః. పూర్వ దుయం న జానాతి, పశ్చాత్తారావపన్నై ర్జ్ఞాతవా నితి రామస్యాపి ప్రతిపత్తి ర్భవేత్. ఏవం హ్యేహ లక్ష్యణం ప్రతి తారా "శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః, అయుతాని చ స్రుద్ధింశత్సహస్రాణి శతాని చ. అహత్వా తాం శ్చ దుర్ధర్షా రాక్షసా కామరూపిణః, న శక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృతే" త్యాది. కించ, కథం వా లోకాలోకపర్యంతం పర్యటత స్తదపరిజ్ఞానం? అత ఏవ హి రామబలసంకేతమయే దుందుభ్యాదిద్వరణకథనప్రసంగే వక్తవ్య మపి రావణజయవృత్తాంతం నోక్తవాక్. నన్వేష మిదానీం పరమార్థతో న విజానాతి సుగ్రీవః, పశ్చాత్తరాయా జ్ఞాతవా నితి కిన్మ వికల్ప్యతే? ఇతి చే న్న; తారదర్శనాత్ ప్రభృతి రామపరవశేన సుగ్రీవేణ తారయా సహ

(సుగ్రీవేణ శ్రీరామసాంత్యనమ్)

రావణం సగణం హత్వా పరితోష్యాఽఽత్మమౌరుషం
తథాఽస్మి కర్తా న చిరా ద్యథా పీతో భవిష్యసి.

౪

అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య దైర్య మాత్మగతం స్మర.
త్వద్విధానా మనదృశ మీదృశం విద్ధి లాఘవం.

౫

మయాపి వ్యసనం ప్రాప్తం భార్యాహరణం మహత్,
న చాఽహ మేవం శోచామి న చ దైర్యం పరిత్యజే.

౬

రామహర్యపర్యాలోచనాప్రసక్తేః. యది చ సుగ్రీవః సర్వధా న జానీయాత్ తదా సీతాక్రోధాదినా స్ఫుటమవగతాం దిశం వదే దేవ. యచ్చ కైశ్చి దుక్తం - 'నిలయం న జానామీత్యస్య ఇదాసీం తదవస్థానచేశం న జానామీ త్యర్థ' ఇతి. తన్నుః సర్వాత్మనా రావణమృతాంత మపరిజ్ఞాయ కియ దపి తర్హస్యరూపజ్ఞానం భవ త్స్వతి రాత్పర్యేణ 'క్వ వా వనతి తద్రక్ష ?' ఇతి పృష్టవంతం ప్రతి జ్ఞాతాంశమాత్రమవ్యనుక్త్వా, ఇదాసీం తదవస్థానభూమిం న జానామీ త్యుత్తరస్య ఫలత్వాపత్తేః. రద్వాసమాత్రజ్ఞానే తద్బంజనే న స్వయమేవేహాఽఽగమిష్యతీతి హి రామాభిప్రాయః. కిం చ ఇదాసీం నిలయాపరిజ్ఞానేఽపి సామర్థ్యపరాక్రమా వా వక్తవ్యో స్యాతాం. ఇతరదిశః ప్రతి వానరాణాం ప్రేషణం, రాక్షాప్రతి 'రావణస్సహ వైదేహ్య మార్గితవ్య స్తత స్తత' ఇతి వచనం, బహుకాలవిశంబేన యత్త కుత్రాపి సీతాం స్థాపయే త్తిష్ఠే ద్వేతి సంగచ్ఛతే. ఏతేనేద మపి నిరస్తం. సర్వధా సర్వప్రచారణాపి తన్నిలయం న జానామీతి విష్టాభావోఽర్థః. రథా చాఽగ్రే కేనచిత్ ప్రకారేణ తన్నిలయజ్ఞానాఽవిరోధ ఇతి వానరాక్షాప్రతి యావన్మాత్ర ముచ్యతే, తావ దాదావపి వక్తవ్యత్వాత్. యదపి కేనచి దున్నతం - 'సంవత్సరపర్యంతం సీతాదుఃఖకరణాభావే రావణకృతశివపూజాఫలం న భవే చితి దైవప్రబంధవశా త్తదాసీం సుగ్రీవస్యాఽజ్ఞాన' మితి, తత్తుచ్చంః దృష్టే సంభవ త్యదృష్టకల్పనాయా అన్యాయత్వాత్, సమ్యక్కుపరదారధర్షణం శివపూజాఫల మితి, తస్మాద్యథోక్త ఏవాఽర్థో గ్రాహ్యః.

౭-౩

(రావణ మితి.) సగణం సపరివారం, రావణం హత్వా భవంతం పరితోష్య ఆర్యమౌరుషం తథా కర్తాఽస్మి, యథా పీతో భవిష్యసీతి సంబంధః.

౪

(అల మిత్యాది.) వైక్లబ్యం దై న్యం.

(మమేతి.) పరిత్యజే పరిత్యజామి.

౬

నాఁహం తా మనుశోచామి ప్రాకృతో వానరోఽపి సన్,
మహాత్మా చ విసితశ్చ కిం పున ర్ధృతిమా స్మహాః.

౭

బాష్ప మాపతితం ధైర్యాన్నిగ్రహీతుం త్వ మర్హసి,
మర్యాదాం సత్త్వయుక్తానాం ధృతిం నోత్సరిష్టు మర్హసి.

౮

వ్యసనే వాఽర్థకృచ్ఛే వా ధయే వా జీవితాంతకే,
విమృశన్ వై స్వయా బుద్ధ్యా ధృతిమా న్నాఽవసీదతి.

౯

బాలిశస్తు నరో నిత్యం వైక్లబ్యం యోఽనువర్తతే,
స మజ్ఞ త్యవశ శ్లోకే భారాక్రాంతేవ నౌ ర్జరే.

౧౦

ఏషోఽజ్ఞాలి ర్మయా బద్ధః ప్రణయా త్వాం ప్రసాదయే,
పౌరుషం శ్రయ శోకస్య నాఽంతరం దాతు మర్హసి.

౧౧

యే శోక మనువర్తంతే స తేషాం విద్యతే సుఖం,
తేజశ్చ క్షీయతే తేషాం న త్వం శోచితు మర్హసి.

౧౨

శోకేనాఽభిప్రపన్నస్య జీవితే చాఽపి సంశయః,
స శోకం త్వజ రాజేంద్ర ధైర్య మాశ్రయ కేవలం.

౧౩

(నాఁహం మిత.) ప్రాకృతః హీనః, విసితః పృథె స్ఫురిక్షితః.

౭

(బాష్ప మి.) సత్త్వయుక్తానాం వ్యవసాయవతాం. 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ-
మస్త్రీ పు జంతు ష్చివ్య'త్యుమరః. మర్యాదాం వ్యవస్థారూపాం ధృతిం.

౮

(వ్యసన ఇతి.) అర్థకృచ్ఛే ధననాశే.

౧౦

(ఏష ఇతి.) అంతరం అవకాశం.

౧౧-౧౩

(శ్రీరామస్య ప్రకృతినంప్రాప్తిః)

హితం వయస్యభావేన బ్రూమి నోపదిశామి తే,
వయస్యతాం పూజయన్మే న త్వం శోచితు మర్హసి.

౧౪

మధురం సాంత్విత మేన సుగ్రీవేణ స రాఘవః,
ముఖ మశ్రుపరిక్లిన్నం వస్త్రాంతేన ప్రమార్జయత్.

౧౫

ప్రకృతిస్థ స్తు కాకుత్స్థ సుగ్రీవవచనా తప్తః,
సంపరిష్వజ్య సుగ్రీవ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౧౬

కర్తవ్యం య ద్వయస్యేన స్నిగ్ధేన చ హితేన చ,
అనురూపం చ యుక్తం చ కృతం సుగ్రీవ తత్త్వయా.

౧౭

ఏష చ ప్రకృతిస్థోఽహ మనునీత స్త్వయా సఖే,
దుర్లభో హీదృశో బంధు రస్మి న్కారే విశేషతః.

౧౮

కింతు యత్న స్త్వయా కార్యో మైఖిల్యాః పరిమార్గణే,
రాక్షసస్య చ రౌద్రస్య రావణస్య దురాత్మనః.

౧౯

మయా చ య దనుష్ఠేయం విప్రభేన త దుచ్యతాం,
వర్హాస్వివ చ సుక్షేత్రే నర్వం సంపద్యతే మయి.

౨౦

(హిత మితి.) బ్రూమి బ్రవీమి, వయస్యతాం మిత్రత్వం.

౧౪

(మధుర మితి.) ప్రమార్జయత్, స్నార్చేణిచ్. 'అనిత్య మాగమశాసన' మి త్యడభావః.

౧౫

(కర్తవ్య మితి.) అనురూపం మిత్రత్వానురూపం, యుక్తం శోకనివారణయోగ్యం, కృతం,

ఉక్త మిత్యర్థః.

౧౫-౧౯

(మయేతి.) వినయితేన స్నిగ్ధేన.

౨౦

మయా చ య దిదం వాక్య మభిమానా త్సమీరితం,

త త్త్వయా హరిశార్దూల తత్త్వ మిశ్యుషధార్యతాం.

౨౧

అన్యతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచన,

ఏత త్తే ప్రతిజ్ఞానామి నత్యేనైవ చ తే శపే.

౨౨

తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవో వానరై స్సచివై స్సహ,

రాఘవస్య వచ క్షృత్వా ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతః.

౨౩

ఏవ మేకాంతసంప్రక్తౌ తత స్తౌ సరవానరా,

ఉభా వన్యోన్యసదృశం సుఖం దుఃఖ మభాషతాం.

౨౪

మహానుభావస్య వచో నిశమ్య హరి ర్నరాణా మృషభస్య తస్య.

కృతం న మేనే హరివీరముఖ్య స్తదా స్వతార్యం హృదయేన విద్వానా.

౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, సప్తమ స్సర్గః.

(మయేతి.) అభిమానాత్ శౌర్యాభిమానాత్, త్వ య్యభిమానాద్వా, త త్త్వం యథార్థం. ౨౧-౨౩

(ఏవ మితి.) ఏకాంతసంప్రక్తౌ - ఏకాంతే రహసి సంప్రక్తౌ, ఏకాంతం నియతం యథాతథా సంయుక్తౌ వా, ప్రభాషతాం, వ్యత్యయేన వచస్మైపదం, అభాషతశ్చ. ౨౪

(మహానుభావస్యేతి.) స్పష్టం.

౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజీయచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే.
సప్తమ స్సర్గః

అథ అష్టమ స్కంధః

పరితుష్ట స్తు సుగ్రీవ స్తేన వాక్యేనానరాః,

లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో రామ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౧

సర్వథాఽహ మనుగ్రాహ్యో దేవతానా మనంశయః,

ఉపపన్నగుణోపేత స్సఖా యస్య భవా న్మమ.

౨

శక్యం ఖలు భవే ద్రామ సహాయేన త్వయాఽనఘ,

సురరాజ్య మపి ప్రాప్తుం స్వరాజ్యం కిం పునః ప్రభో.

౩

సోఽహం సఖాజ్యో బంధూనాం సుహృదాం చైవ రాఘవ,

యస్యాఽగ్నిసాక్షిరం మిత్రం లబ్ధిం రాఘవవంశజం,

౪

అహ మ వ్యసురూప స్తే వయస్యో జ్ఞాన్యనే శనైః,

న తు వస్తుం సమర్థోఽహం స్వయ మాత్మగతాన్ గుణాన్.

౫

అథ అష్టమ స్కంధః

అథ సుగ్రీవస్య స్వశోకమూలవిజ్ఞాపన ముష్టమే.

(పరితుష్ట మిత్యాది,)

౧

(సర్వధేతి.) దేవతానా మనుగ్రాహ్యః దయసీయోఽభవం, యస్య మే, భవాన్ సఖాఽఽ
బ్రవీత్. కీదృశ స్సఖా? ఉపపన్నగుణోపేతః రాజయోగ్యశౌర్యవీర్యాదిసర్వగుణోపపన్నః.

౨

(శక్య) మిత్యాది చతుశ్చత్వారింశత్.

౩

(సోఽహ మితి.) సఖాజ్యః పూజ్యః,

౪-౫

మహాత్మనాం తు భూయిష్ఠం త్వద్విధానాం కృతాత్మనాం,
నిశ్చలా భవతి ప్రీతి రైర్య మాత్మవతా మివ.

౬

రజతం వా సువర్ణం వా వస్త్రాణ్యభరణాని చ,
అవిభక్తాని సాధూనా మవగచ్ఛంతి సాధవః.

౭

ఆధ్యో వాఽపి దరిద్రో వా దుఃఖిత స్సుఖితోఽపి వా.
నిర్దోషో వా సదోషో వా వయస్యః పరమా గతిః.

౮

ధనశ్శాగ స్సుఖశ్శాగో దేహశ్శాగోఽపి వా పునః,
వయస్యార్థే ప్రవర్తంతే స్నేహం దృష్ట్వా తథావిధం.

౯

తత్తథే త్యబ్రవీ ద్రామ స్సుగ్రీవం ప్రియవాదిసం,
లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో లక్ష్మ్య * వాసవస్యేవ భీమతః.

౧౦

(మహాత్మనా మితి.) భూయిష్ఠం అతిశయేన, అత్యవతాం అత్యుత్తానినాం.

౧౧

(రజత మితి.) సాధూనాం మిత్రాణాం, సాధవో మిత్రాణి.

౧౨

(ధనశ్శాగ ఇతి.) తథావిధం స్వస్నేహసదృశం స్నేహం, దృష్ట్వా స్థితిస్థి, పయస్యస్థి
వయస్యార్థే, ధనశ్శాగదయః ప్రవర్తంత ఇతి యోజనా. అనయా సుగ్రీవసదసభిర్భాగ్యా ఆదాభ్యా మేవం
చైత్రతవ్య మితి వ్యవస్థా ద్యోత్యతే.

౧౩

(తత్తథేతి.) లక్ష్మ్య కౌత్యా, వాసవస్యేవ స్థితస్య లక్ష్మణస్యాఽగ్రతః ఇతి సంబంధః.
అనేనోక్తార్థే లక్ష్మణానుమతి ర్యోజితా.

౧౪

* రామానుజీయం. లక్ష్మణ స్నేహోవిశేషేణ వాసవసదృశ చైత్ర్యత్య.

(సుగ్రీవేణ అత్మకష్టదశానివేదనమ్)

తతో రామం స్థితం దృష్ట్వా లక్ష్మణం చ మహాబలం.

సుగ్రీవ స్సర్వత శ్చక్షు ర్వనే లోల మపాతయత్.

౧౧

స దదర్శ తత సాం ల మవిదూరే హరిశ్వరః,

సుపుష్ప మీష తృత్యాథం భ్రమరై రుపశోభితం.

౧౨

† తన్వైకాం పర్జబహుశాం భజ్త్వా శాఖాం సుపుష్పితాం,

సాలస్యాఽఽ స్తీర్య సుగ్రీవో నిషసాద సరాఘషః.

౧౩

తా వాసీనా తతో దృష్టా హనూమా నపి లక్ష్మణం,

సాలశాఖాం సముత్పాట్య విసీత ముపవేశయత్.

౧౪

¶ సుఖోపవిష్టం రామం తు ప్రసన్న ముదధిం యథా,

ఫలపుష్పనమాకీర్ణే తస్మి నిరివరోత్తమే.

౧౫

(ప్రత ఇతి.) స్థితం, భూషణగ్రహణకాలాత్పూర్వతి తిష్ఠంత మిత్యర్థః. (లోలం చక్షుర పాతయ దితి.) సమీచినశాఖాలాభార్థం సర్వతఃఽన్వేషయామాసే త్యర్థః.

౧౧

(స దదర్శేతి.) హఃశర్పత్రాధ్య మితి. పల్లవప్రచుర మిత్యర్థః.

౧౨

(తన్వైతి.) పర్జబహుశాం పల్లవబహుశాం.

౧౩

(తా వితి.) విసీతం, ఏకాసనే స్థితి మనంగీకుర్వంత మిత్యర్థః. ఉపవేశయత్ ఉపావేశయన్.

౧౪

(సుఖోపవిష్ట మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేవాన్వయం, ద్వితీయరామపద మభిరామార్థకం. ప్రసన్న ముదధిం యథా తద్వత్ ప్రసన్నం, గంభీర మిత్యర్థః.

౧౫

* రామానుజీయం. (తన్వైతి.) ఆస్తీర్యేతి పునరాసప్రధానకథనేన అయం పరేద్యు చ్చస్తితాంత ఇత్యవగమ్యతే.

¶ రామానుజీయం. అశ్ర ద్వితీయో రామశబ్దోఽభిరామవచనః, క్రియావిశేషణం వా.

తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవ శ్శృంగం మధురయా గిరా,
ఉవాచ ప్రణయా ద్రామం హర్ష వ్యాకులితాక్షరం.

౧౬

అహం వినికృతో ధ్రాత్రా చరా మ్యేష భయార్దితః,
ఋశ్యమూకం గిరివరం హృతధార్య స్సుదుఃఖితః.

౧౭

సోఽహం త్రస్తో భయే మగ్నో వసా మ్యుద్ఘాంతచేతసః,
వాలినా నికృతో ధ్రాత్రా కృతవైరశ్చ రాఘవ.

౧౮

* వాలినో మే భయార్తస్య సర్వలోకాభయంకర,
మమాఽపి త్వ మనాభస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి.

౧౯

ఏవ ముక్తస్తు తేజస్వీ భర్మజ్ఞో భర్మవత్సలః,
ప్రత్యువాచ స కాకుత్స్థ స్సుగ్రీవం ప్రహసన్నివ.

౨౦

ఉపకారఫలం మిత్ర మపకారోఽరిలక్షణం,
అద్వైత తం హనిష్యామి తవ ధార్యాపహారిణం.

౨౧

(వాలిన ఇతి,) హే సర్వలోకాభయంకర, వాలినః సకాశాత్ భయార్తస్య, మే, మమాఽపి
అత్యంతభాగ్య హీనస్వాపి, ప్రసాదం కర్తు మర్హసి.

౧౯

(ఏవ మితి,) ప్రహసన్నివ, పూర్వమేవ ప్రతిజ్ఞాతేఽపి దానరాతిశయాత్ పునః
ప్రార్థయత ఇతి మందస్మితవా నిత్యర్థః.

౨౦

(ఉపకారేతి,) అరిలక్షణ మిత్యనంతరం అత ఇత్యుపసార్పణం.

౨౧

* రామానుజీయం. (వాలిన ఇతి,) సర్వలోకాభయంకర, అత ఏవ మమా స్యభయంకర,
వాలినో భయార్తస్య మే, ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, సఖిత్వేన మహ్యం విశేషతః ప్రసాదః కర్తవ్యః.
ఇత్యభిప్రాయః.

(సుగ్రీవేణ స్వదుర్దశానివేదనమ్)

ఇమే హి మే మహావేగాః పత్రిణః స్తిగ్మలేజనః,
కార్తికేయవనోద్భూతా శ్శరా హేమవిభూషితాః.

౨౨

కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిధాః,
నుపర్యాణ సునీట్టేగ్రా స్సరోషా భుజగా ఇవ,

౨౩

భ్రాతృసంజ్ఞ మమిత్రం తే వాలినం కృతకిల్బిషం,
శరై ర్వినిహతం పశ్య వికీర్ణ మివ పర్వతం.

౨౪

రాఘవస్య వచ శ్శుభ్రత్వా సుగ్రీవో వాహినీపతిః.
ప్రహర్ష మతులం లేభే సాధు సాధ్వితి చాబ్యుచీత్.

౨౫

రామ శోకాభిభూతోఽహం శోకార్తానాం భవా న్గతిః,
వయస్య ఇతి కృత్వా హి త్వ య్యహం పరిదేవయే.

౨౬

త్వం హి పాణిప్రదానేన వయస్యో మే లగ్నిసాక్షికం,
కృతః పాణై ర్భహుమత స్సత్యేనాఽపి శపామి తే.

౨౭

వయస్య ఇతి కృత్వా చ విసృజ్ఞం ప్రవదా మ్యహం,
దుఃఖ మంతర్గతం య న్మే మనో హరతి నిత్యశః.

౨౮

(ఇమే హితి,) పత్రిణః ప్రకస్తపత్రిణః, తిగ్మలేజనః క్రూరలేజనః, కార్తికేయవనోద్భూతాః శరవణోద్భూతాః, కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా ఇతి పత్రిణ ఇక్మక్తం విశేష్యతే. మహేంద్రాశనిదేవాశనే స్తన్ననిహితత్వాతిశయ ఉచ్యతే. ఇమే మే శరాః మహావేగత్వాదివిష్టా హి, అతః ఏతై శ్శరై ర్వాతినం వినిహతం పశ్యేతి సంబంధః.

౨౨-౨౪

(రాఘవస్యేతి.) వాహినీపతిః వానరసేనాధిపతిః.

౨౫

(రామేతి.) వయస్య ఇతి వయస్య ఇతి చేత్యర్థః. త్వయి త్వత్సమీపే,

౨౬

- * ఏతావ దుత్త్వా వచనం బాష్పదూషితలోచనః,
బాష్పోపహతయా వాచా నోచ్చై శృక్నోతి భాషితుం. ౨౯
- బాష్పవేగం తు సహసా నదీవేగ మివాఽఽగతం,
ధారయామాస ధైర్యేణ సుగ్రీవో రామసన్నిధౌ. ౩౦
- సన్నిగృహ్య తు తం బాష్పం ప్రమృజ్య నయనే కుభే,
వినిశ్చ్యన్య చ తేజస్వీ రాఘవం వాక్య మబ్రివీత్. ౩౧
- పురాఽహం వాలినా రామ రాజ్యా త్స్వా దవరోపితః,
పరుషాణి చ సంశ్రావ్య నిర్ధూతోఽస్మి బలీయసా. ౩౨
- హృతా ఛార్యా చ మే తేన ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీ,
సుహృదశ్చ మదీయా యే సంయతా , బంధనేషు తే. ౩౩
- యత్ప్రవాంశ్చ సుదుష్టాత్మా మద్వినాశాయ రాఘవ,
బహుశ స్తత్రప్రియుత్తా శ్చ వానరా నిహతా మయా. ౩౪

(ఏతావ దితి.) ఏతావ దుత్త్వా 'పురాఽహం వాలినే' త్యాది వక్తుకామ స్తదుపోద్ఘాత్యైవ
'దుఃఖ మంతర్గతం య న్మే మనో హరతి నిత్యశ' ఇత్యేతావ దుత్త్వా, శక్నోతి అశక్నోత్. ౨౯

(బాష్పవేగ మితి.) (రామసన్నిధౌ మితి.) మాం ప్రత్యుపదిశ్య స్వయం న శక్నోతితి
రామో మన్యేతేతి ధియా ధారయామానేతి భావః. ౩౦-౩౧

(పురాఽహం మితి.) స్వా ద్రాజ్యాత్ యౌవరాజ్యాత్, నిర్ధూరః నిరస్తః. ౩౨

(హృతేతి.) బంధనేషు కారాగృహేషు. ౩౩-౩౪

* రామానుజీయం. అర్చ పునశ్చబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. ఏతావ దుత్త్వా వచనం 'రామ శోచాభి
ఘాతోఽహ' మిర్యాపభ్య 'మనోహరతి నిత్యశ' ఇత్యేతదంతం వచనజాతం పున రుత్త్వా. ఉచ్చై య
చ్ఛాసితం న శక్నోతీతి సంబంధః. శక్నోతీతి ధూతే ఐతి.

, రామానుజీయం. బంధనేషు - బధ్యతేఽస్మిన్నితి బంధనం కారాగారం.

(శ్రీరామేణ వాలివైరకారణప్రశ్నః)

శంకయా త్వేతయా చేహ దృష్ట్యా త్వా మపి రాఘవః.

* నోపసర్పా మ్యహం భీతో భయే సర్వే హి విభృతి.

౩౫

కేవలం హి సహాయా మే హనుమత్ప్రముఖా స్త్విమే.

అతోఽహం ధారయా మ్యద్య ప్రిణాన్ కృచ్ఛగతోఽపి సః.

౩౬

ఏతే హి కపయ స్నిగ్ధా మాం రక్షంతి సమంతతః.

సహ గచ్ఛంతి గంత్యే నిత్యం తిష్ఠంతి చ స్థితే.

౩౭

సంక్షేప స్తేష తే రామ కి ముక్త్యా విస్తరం హి తే.

స మే జ్యేష్ఠో రిపు ర్భూతా వాలీ విశుభ్రతసౌరుషః.

౩౮

తద్విశాళా ధి మే దుఃఖం ప్రణిష్ఠం స్యా దనంతరం.

సుఖం మే జీవితం చైవ తద్విశాళనిబంధనమ్.

౩౯

(శంకయేతి.) ఏతయా శంకయా వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా. భీతః నోపసర్పామి నోపాసర్పం, భయే భయనిమిత్తే.

౩౫

(కేవల మితి.) కేవలం అద్వితీయం యథా తథా.

౩౬

కేవలత్వ ముపసాదయతి (ఏతే హీతి.) గంత్యే, మయి గచ్ఛతీ త్యర్థః.

౩౭

(సంక్షేప) ఇత్యాది ద్వయం. తద్విశాళా దనంతరం మే దుఃఖం ప్రణిష్ఠం స్యాత్, మే సుఖం మే జీవితం చైవ తద్విశాళనిబంధన మిత్యేష సంక్షేప ఇత్యన్వయః.

౩౮-౪౦

* రామానుజీయం. హే రాఘవ, అహం, త్వామపి పరమకారుణికం త్వా మపి, దృష్ట్యా-ఏతయా శంకయా వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా, భీతః, అత ఏ వాఽహం నోపసర్పామి. భూతే లబ్.

† ఏష మే రామ శోకాంత శ్లోకార్తేన నివేదితః.

దుఃఖిత స్సుఖితో వాఽపి సఖ్య ర్నిత్యం సథా గతిః.

౪౦

శ్రుతైర్జిత ద్వందనం రామ స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్,

కించిదుత్త మభూ దైవరం శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః.

౪౧

సుఖం హి కారణం శ్రుత్వా వైరస్య తవ వాసరం.

ఆనంతర్యం విధాస్యామి * సంప్రధార్య బలాబలం.

౪౨

బలవాన్ హి మహాఽమర్ష శ్రుత్వా త్వా మవచూచితం,

పర్తతే హృదయోత్కంఠీ పాపివృద్ధ్యేగ ఇవాఽంధసః.

౪౩

హృష్టః కథయ విసృజ్ఞో యావ దారోహ్యతే ధనుః,

స్పష్టశ్చ హి మయా వాణో నిరస్త శ్చ రిపు స్తవ.

౪౪

(సుఖ మితి.) తవ వైరస్య కారణం శ్రుత్వా, బలాబలం సంప్రధార్య వైరకారణం వా వైరం వా బలవ దితి విచార్య, ఆనంతర్యం ఆనంతరం, స్ఫూర్తే వ్యభా. తవ సుఖం విధాస్యామి. స్వచ్ఛాపరాధే ప్రబలవైరం తేన కృతం చే త్త మద్వైరవ హర్షా తవ సుఖం విధాస్యామి; అనన్తర్యం వరాధే స్వల్పవైరం చే త్సమాధానముజేన సుఖం విధాస్యామితి భావః.

౪౦, ౪౨

ఆసరాధ స్వల్పత్వపక్ష ఆహ (బలవా నితి.) ప్రాప్యపి వేగః ప్రాప్యచ్ఛేగః.

౪౩

చాలితైరస్వల్పత్వ ఆహ (హృష్ట ఇతి.) హృష్ట ఇత్యనేన చాలిహాసనానంతరం శోకం మా మర్షిత్వర్థః, క్రమేన తత్కాలే పక్ష్యత ఇత్యత్రాహ (స్పష్ట ఇతి.) యదా వాణో నిరస్త స్తవ రిపు ర్హృష్ట ఇత్యవేహీ త్యర్థః,

౪౪

† రామానుజీయం, సఖ్యకరవాదినా లబ్ధి సుఖ ముధాదిరం స లబ్ధిప్రాయ ముతి భావః.

* రామానుజీయం. సంప్రధార్య బలాబలం గుణదోహ విచార్య, ఆనంతర్యం ఆనంతర ప్రాప్తం కర్మ, తవ సుఖం యథా భవతి తథా, విధాస్యామి హి విధాస్యామ్యేవ, గర్హిత మగర్హితం వా తవాఽభిమతం కరిష్యామ్యేవేత్యర్థః.

(సుగ్రీవేణ వారివైరకారణకథనమ్)

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా,
ప్రహర్ష మతులం లేధే చతుర్థి స్సహ వాసరైః.

౪౩

తతః ప్రహృష్టవదన స్సుగ్రీవో లక్ష్మణాగ్రజే,
వైరస్య కారణం తత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే.

౪౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, అష్టమ స్సర్గః.

అథ నవమ స్సర్గః.

వాలీ నామ మమ భ్రాతా జ్యేష్ఠ శృత్రునిహవసః,
పితు ర్బహుమతో నిత్యం మమాపి చ తథా పురా.

౧

పిత య్యపరత్వేన్మాకం ద్యేష్ట్యాయ మితి మంత్రిభిః,
కపీనా మిశ్వరో రాజ్యే కృతః పరమసంమతః.

౨

(తత ఇతి.) లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి నిమిత్తన ప్రమీ; తన్నిమిత్త మిత్యర్థః.

౪౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిలసితే, శ్రీరామాయణాదీనాం, ముత్తహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవాఖ్యానే,
అష్టమ స్సర్గః.

అథ నవమ స్సర్గః.

అథ వాల్యపరాధవృత్తాంతో నవమే.

(వాలీ నామేత్యాది.) షడ్వింశతిశ్లోకాః.

౧

(పితరీతి.) అయం జ్యేష్ఠః, అతః కపీనా మిశ్వర ఇతి రాజ్యే, కృతః స్థాపితః.

౨

(సుగ్రీవేణ వాలివైరకారణకథనమ్)

తస్మిన్ ద్రవతి సంత్రస్తే హ్యేవాం ద్రుతతరం గతౌ,
ప్రకాశశ్చ కృతో మార్గ శ్చంద్రే చోద్గచ్ఛతా తదా.

౧౦

స తృణై రావృతం దుర్గం ధరణ్యా వివరం మహత్,
ప్రవివేశానురో వేగా దావా మాసాద్య విష్ణితౌ.

౧౧

తం ప్రవిష్టం రిపుం దృష్ట్వా బిలం రోషవశం గతః,
మూ మువాచ తదా వాలీ వచనం జ్ఞభితేంద్రియః.

౧౨

ఇహ త్వం తిష్ఠ సుగ్రీవ బిలద్వారి సమాహితః,
యావ త్తత్ర ప్రవిశ్యాహం నిహన్మి సహసా రిపుం.

౧౩

మయా త్యేత ద్వచ శ్రుత్వా యాచిత స్స పరంతపః,
శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యాం ప్రవివేశ బిలం మహత్.

౧౪

తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్ర సుంపత్సరో గతః,
స్థితస్య చ మమ ద్వారి స కాలో వ్యత్యవర్తత.

౧౫

(తస్మి స్మితి.) ఉద్గచ్ఛతా ఉదయమానేన.

౧౦

(స జతి.) ఆసాద్య, బిల ద్వార మితి శేషః.

౧౧-౧౩

(మయా త్వితి.) యాచితః, సహ ప్రవేశన మితి శేషః. పద్భ్యాం స్వపదాభ్యాం 'శ్లాఘ
హ్నుజ్ఞానాం జీవ్యమాన' ఇతి చతుర్థీ.

౧౪

(తస్యేతి.) తస్య ప్రవిష్టస్య తస్మిన్ ప్రవిష్టే, సాగ్రః సంపూర్ణః, స కాలః సంవత్సరః,
మమాపి సంవత్సరో గత ఇత్యర్థః.

౧౫

రాజ్యం ప్రశావత స్తస్య పితృవైతామహం మహత్.

అహం సర్వేషు కాలేషు ప్రణతః ప్రేష్యవత్ స్థితః.

౩౦

మాయావీ నామ తేజస్వీ పూర్వజో దుందుభే స్సుతః,

తేన తస్య మహా దైవరం శ్రీకృతం విశ్రుతం పురా.

౩౧

స తు సుప్రజనే రాత్రౌ కిష్కింధాద్వార మాగతః,

నర్దతి స్మ సుసంరథో వాలినం చాఽఽహ్వయ ద్రదే.

౩౨

ప్రసుప్తస్తు మమ భ్రాతా నర్దితం భై రవస్వనం,

శ్రుత్వా న మమృషే వాలీ నిషపాత జవా త్తదా.

౩౩

స తు వై నిస్సృతః క్రోధా త్తం హంతు మసురోత్తమం.

వార్యమాణ స్తత శ్రీభి ర్మయా చ ప్రణతాత్మనా.

౩౪

స తు నిర్ధూయ సర్వా న్నో నిర్జగమ మహాబలః,

తతోఽహ మపి సౌహార్దాన్నిస్సృతో వాలినా సహ.

౩౫

స తు మే భ్రాతరం దృష్ట్వా మాం చ దూరా దవస్థితం,

అసురో జాతసంత్రాసః ప్రదుద్రావ తతో భృశం.

౩౬

(రాజ్య మితి.) పితృవైతామహం న్వవీరుః ఋక్షరజనః పిత్రా బ్రహ్మణా ఉన్యైశ్చ
చ తత్త్వాత్.

౩౭

(మాయాపీతి.) దుందుభేః పూర్వజః అగ్రజః, సుతః, మయస్యేతి శేషః. చక్షుర్ముత్తర
కాండే మయః - 'మాయావీ ప్రథమ స్తాత దుందుభి న్నదనంతర' ఇతి. తేన మాయావినా, ఉన్య
చాలినః, శ్రీకృతం శ్రీనిమిత్తం, మహా దైవర మస్తీ పురా విశ్రుతం.

౩౮

(స త్పితి.) సుప్రజనే సుప్తః జనో యస్మిన్ రాత్ర్యంశే స సుప్తజనః, అర్హరాత్ర
ఇత్యర్థః.

౩౯

(ప్రసుప్త ఇతి.) భై రవస్వనం భై రవస్వరూపం, నర్దితం గర్జితం.

౪౦

(సుగ్రీవేణ వాలివైరకారణకథనమ్)

తస్మిన్ ద్రవతి సంత్రస్తే హ్యేవాం ద్రుతతరం గతౌ,
ప్రతాశశ్చ కృతో మార్గ శ్చంద్రే ణోద్గచ్ఛతా తదా.

౧౦

స తృణై రావృతం దుర్గం ధరణ్యా వివరం మహత్,
ప్రవివేశానురో వేగా దావా మాసాద్య విషితౌ.

౧౧

తం ప్రవిష్టం రిపుం దృష్ట్వా బిలం రోషవశం గతః,
నూ మువాచ తదా వాలీ వచనం జుభితేంద్రియః.

౧౨

ఇహ త్వం తిష్ఠ సుగ్రీవ బిలద్వారి సమాహితః,
యావ త్తత్ర ప్రవిశ్యాహం నిహన్మి సహసా రిపుం.

౧౩

మయా త్వేత ద్వచ శ్రుత్వా యాచిత స్స పరంతపః,
శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యాం ప్రవివేశ బిలం మహత్.

౧౪

తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్ర సుంపత్సరో గతః,
స్థితస్య చ మమ ద్వారి స కాలో వ్యత్యవర్తత.

౧౫

(తస్మి స్మృతి.) ఉద్గచ్ఛతా ఉదయమానేన.

౧౦

(స కలి.) ఆసాద్య, బిల ద్వార మితి శేషః.

౧౧-౧౩

(మయా త్వితి.) యాచితః, సహ ప్రవేశన మితి శేషః. పద్భ్యాం స్వపదాభ్యాం 'శ్లాఘ
హుతోస్తాశపాం జీవ్యమాన' ఇతి చతుర్థీ.

౧౪

(తస్మేతి.) తస్య ప్రవిష్టస్య తస్మిన్ ప్రవిష్టే, సాగ్రః సంపూర్ణః, స కాలః సంవత్సరః,
మమాపి సంవత్సరో గత ఇత్యర్థః.

౧౫

అహం తు నష్టం జ్ఞాత్వా తం స్నేహో దాగతసంభ్రమః,
భ్రాతరం న చ పశ్యామి పాపాశంకి చ మే మనః.

౧౬

అథ దీర్ఘస్య కాలస్య బిలా త్రస్మా ద్వినిస్సృతం,
సఫేనం రుధిరం రక్త మహం దృష్ట్వా సుదుఃఖితః.

౧౭

నర్దతా మసురాణాం చ ధ్వని ర్మే శ్రోత మాగతః,
నిరస్తస్య చ సంగ్రామే క్రోశతో నిస్స్వనో గురోః.

౧౮

అహం త్వవగతో బుద్ధ్యా చిహ్నై నై రాభ్రతరం హతం,
పిథాయ చ బిలద్వారం శిలయా గిరిమాత్రయా.
శోకార్త శోషదకం కృత్వా కిష్కింధా మాగత స్సఖే,

౧౯

గూహమానస్య మే తత్త్వం యత్నతో మంత్రిభి శ్శృతం.
తతోఽహం తై స్సమాగమ్య సమ్మతై రభిషేచితః,

౨౦

రాజ్యం ప్రశాసత స్తస్య న్యాయతో మమ రాఘవ.
ఆజగామ రిపుం హత్వా వాలీ త మసురోత్తమం,

౨౧

అభిషి క్తం తు మాం దృష్ట్వా వాలీ సంరక్తలోచనః.
మదీయా న్మంత్రితో బుద్ధ్యా పరుషం వాక్య మబ్రవీత్.

౨౨

(అహం త్వితి.) అహం తం, నష్టం జ్ఞాత్వా సాగ్రసంవత్సర మదృష్టం బుద్ధ్యా, స్నేహో దాగతసంభ్రమోఽభవం, భ్రాతరం చ న పశ్యామి నాఽపశ్యం, తతః మే మనః. పాపాశంకి తస్మర చాశంకి, జాతం.

౧౬

(అభేతి.) రక్తం రక్తవర్ణం.

౧౮

(అహం త్వితి.) చిహ్నైః మరణతాలికన్వరైః.

౧౯

(గూహమానస్యేతి.) తత్త్వం యథార్థం వాలిమరణం, గూహమానస్య ప్రచ్ఛాదయతః, మే మత్తః, యత్నరః బహుయత్నేన, స్వవిషయశాపాదినా, శ్రుత మాసీత్.

౨౨

(సుగ్రీవేణ స్వదురవస్థాకథనమ్)

నిగ్రహేఽపి సమర్థస్య తం పాపం ప్రతి రాఘవ.

స ప్రావర్తత మే బుద్ధి ర్భ్రాతు ర్గౌరవయంతి౯తా.

—౩౪—

హత్వా శత్రుం స మే భా౯తా ప౯వివేశ పురం తదా.

మానయం స్తు మహాత్మానం యథావ చ్ఛాఽశ్యవాదయం.

ఉత్తాశ్చ నాఽఽశిష్య స్తేన సంతుష్టేనాఽంతరాత్మనా.

—౩౫—

సత్వా పాదా వహం తస్య మకుటే నాఽస్పృశం ప౯ధో.

అపి వాలీ మమ క్రోధా న్ను ప౯సాదం చకార సః.

—౩౬—

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే. నవమ స్కంధః.

(నిగ్రహేఽపీతి.) పాపం అజ్ఞానకృత మితి సాంత్యనేఽపి ధిక్కరణాత్ పాపిష్ఠం, తం ప్రతి, నిగ్రహే సమర్థస్య ప్రకృతిబలసంపన్నత్వా దితి భావః. యంత్రితా వియమితా. —౩౪—

(హత్వేతి.) ప్రవివేశ పుర మిత్యుక్త్యా మంత్రబంధనాదికం పురా ధృషి రితి జ్ఞేయం. —౩౫—

(సత్వేతి.) మమ క్రోధా న్మయి కోపాత్. —౩౬—

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిష్కింధారాజ్యవ్యాఖ్యాసే.

నవమ స్కంధః.

అథ దశమ స్సర్గః

తతః క్రోధసమావిష్టం సురబ్ధం త ముపాగతం,
అహం ప్రిసాదయాంచకేః ఛాతరం ప్రియకామ్యయా.

౧

దిష్ట్యాఽసి కుశలీ పాప్రో నిహత శ్చ త్వయా రిపుః,
అనాథస్య హి మే నాథ స్త్వ మేకో * అనాథనందనః.

౨

ఇదం బహుశలాకం తే పూర్ణచంద్ర మివోదితం,
చత్రం సవాలవ్యజనం ప్రతీచ్ఛస్య మయోద్యతం.

౩

ఆర్తశ్చాఽథ బిలద్వారి స్థిత స్సంవత్సరం నృప,
దృష్ట్వాఽహం శోణితం ద్వారి బిలాచ్ఛాపి సముత్థితం.

౪

అథ దశమ స్సర్గః

అథ వాలిదోషదర్శనేన రామస్య దృఢతరా వాలివధప్రతిజ్ఞా దశమే.

(తత ఇత్యాది.)

౧

(దిష్ట్యేతి.) అనాథా నందయతీ త్యనాథనందనః,

౨

(ఇద మితి.) ఉద్యతం అర్చితం, ప్రతీచ్ఛస్య ప్రతీచ్ఛ.

౩

(ఆర్త ఇతి.) సంవత్సరం బిలద్వారి స్థితః. అహం చ బిలద్వారి సముత్థితం శోణితం
దృష్ట్వా ఆర్త శ్చాఽస్మి.

౪

(సుగ్రీవేణ స్వదురవస్థాకథనమ్)

శోకసంవిగ్నహృదయో భృశం వ్యాకులితేంద్రియః,

అపిధాయ బిలద్వారం తైలశృంగేణ త త్తథా.

తస్మాద్దేశా దపాక్రమ్య కిష్కింధాం ప్రావిశం పునః,

౨౪

విషాదా త్త్విహ మాం దృష్ట్వా పౌరై ర్మంత్రిభి రేవ చ.

అభిషిక్తో న కామేన త నేత్రే త్వం క్షంతు మర్హసి,

౨౫

త్వమేవ రాజా మానార్హ స్సదా చాఽహం యథాపురం.

రాజభావనియోగోఽయం మయా త్వద్విరహో త్కృతః.

౨౬

సామాత్యపౌరనగరం స్థితం నిహతకంటకం.

న్యాసభూత మిదం రాజ్యం తవ నిర్వాతయా మ్యహం,

౨౭

మా చ రోషం కృథా స్సౌమ్య మయి శత్రునిబర్హణ.

యాచే త్వాం శిరసా రాజా మయా బద్ధోఽ య మంజలిః,

౨౮

బలా దస్మి సమాగమ్య మంత్రిభిః పురవాసిభిః.

రాజభావే నియుక్తోఽహం * శూన్యదేశజిగీషయా,

౩౦

(శోకేతి.) శోకసంవిగ్నహృదయః శోకకంపితహృదయః, త ద్బిలద్వారం, తథా త్వయా దృష్టప్రకారేణ, అపిధాయ ప్రచ్ఛాద్య, ప్రావిశం.

౨౪

(విషాదా దితి.) ఇహ విషాదా దాగతం మాం దృష్ట్వా, విషాదాత్ రాజ్యనాశవిషాదాత్.

౨౫

(త్వమే వేతి.) అహం, యథాపురం పూర్వవ ద్యువరాతో భవామీ త్యర్థః. రాజభావ నియోగః రాజత్వేన రాజ్యశాసనం.

౨౬-౨౮

(బలా దితి.) శూన్యదేశజిగీషయా రాజశూన్యదేశవశీకరణేచ్ఛయా.

౩౦

* రామానుజీయం. శూన్యదేశ జిగీషయా - దేశస్య రాజశూన్యత్వాపనిసేషయే త్యర్థః.

స్నిగ్ధ మేవం బ్రువాణం మాం స తు నిర్భర్తస్య వాసరః.

ధి క్త్వా మితి చ మా ముక్త్వా బహు తత్త దువాచ హః.

౧౧౪

* ప్రకృతీ శ్చ సమాసీయ మంత్రణ శైచివ సంమతాన్.

మా మాహ సుహృదాం మధ్యే వాక్యం పరమగర్హితం.

౧౧౫

విదితం వో యథా రాత్రౌ మాయావీ స మహాసురః.

మాం సమాహ్వయత క్రూరో యుద్ధతాంక్షీ సుదుర్మతిః.

౧౧౬

తస్య త ద్భవనం శ్రుత్వా నిస్సృతోఽహం స్మృపాలమూఢ్.

అనుయాతశ్చ మాం తూర్థ మయం భ్రాతా సుదారుణః.

౧౧౭

స తు దృష్ట్వైవ మాం రాత్రౌ సద్వితీయం మహాబలిః.

ప్రాద్రవ ద్భయసంత్రస్తో వీక్ష్యఽఽవాం త మనుద్రుతౌ.

అనుద్రుతశ్చ వేగేన ప్రవివేశ మహాబిలం.

౧౧౮

తం ప్రవిష్టం విదిత్వా తు సుఖేరం సుమహా ద్భిలం.

అయ ముక్తోఽథ మే భ్రాతా మయా తు హరదర్శనః.

౧౧౯

అహర్వా నాఽస్తి మే శక్తిః ప్రతిగతు మితః పురీం.

విలచ్చారి ప్రతీక్ష త్వం యావ దేనం నిహ స్మృతహం.

౧౨౦

స్థితోఽయ మితి మత్వా తు ప్రవిష్టోఽహం దురాసదం.

తం చ మే మార్గమాణస్య గత స్సంవత్సర స్తదా.

౧౨౧

(స్నిగ్ధ మితి.) త త్త త్పరుషభాషణం, అస్థిలతయా విశిష్ట్య నోర్తం.

౧౧౪

(ప్రకృతీ రితి.) మా ముద్దిశ్య ప్రకృత్యాదీ నాహేత్యర్థః.

౧౧౫-౧౧౯

* రామానుజీయం. మా మవదిశ్య మంత్రాదీన్ ప్రత్యాహ.

(సుగ్రీవేణ స్వదురవస్థాకథనమ్).

స తు దృష్టో మయా శత్రు రనిర్వేదా ద్భయావహః,
నిహత శ్చ మయా తత్ర సోఽనురో బంధుభి స్సహ,

౨౦

* తస్యాస్యా త్తు ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేన త ద్బిలం,
పూర్ణ మాసీ ద్దురాక్రమం స్తనత స్తన్య భూతలే.

౨౧

సూదయిత్వా తు తం శత్రుం విక్రాంతం దుందుభే స్సుతం,
నిష్క్రమ * నైవ పశ్యామి బిలస్య పిహితం ముఖం.

౨౨

విక్రోశమానస్య తు మే సుగ్రీవేతి పునః పునః,
యదా ప్రతివచో నాస్తి తతోఽహం భృశదుఃఖితః.

౨౩

(స త్పితి.) అనిర్వేదాత్ అక్లేశాత్.

౨౦

(తస్యేతి.) భూతలే భూవివరే, స్తనతః గర్జతః, త చ్ఛూర్కృత్తం, తస్య బిలం, స్తనతః
తస్య ఆస్యాత్ ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేన పూర్ణం సత్ దురాక్రమ మాసీ దితి యోజనా.

౨౧

(సూదయిత్వేతి.) దుందుభేః సుతం, భ్రాతర మిత్యర్థః. యద్వా - నాఽయం మాయాదీ
మయపుత్రః - కింతు దుందుభిపుత్రోఽన్య ఇతి టోధ్యం, 'పూర్వతో దుందుభే స్సుత' ఇతి హి
పూర్వ మ ప్యుక్తం. పిహిత మితి హేతుగర్భం. పిహితత్వా స్మృథం న పశ్యామి.

౨౨

(విక్రోశమానస్యేతి.) విక్రోశమానస్య ఆహ్వాయతః. 'క్రూశ ఆహ్వానే రోదనే'
వేతి ఛాయః.

౨౩

, రామానుజీయం. భూతలే భువః అధస్తలే. 'అథ స్వరూపయో రస్త్రీ తల' మిత్యమరః.
తత్ ప్రసిద్ధం.

* రామానుజీయం. అత్రైక స్తవృత్తిః ప్రసిద్ధపరః; న పశ్యామి నాఽపశ్యం,

అథ ఏకాదశ స్కంధః

రామస్య వచనం శ్రుత్వా హర్ష పౌరుషవర్ధనం,
సుగ్రీవః పూజయాంచత్రే రాఘవం ప్రశశంస చ.

౧

అనంశయం ప్రజ్వలితై స్తీక్ష్ణై ర్మూర్తయై శృరైః,
త్వం దహేః కుపితో లోకాన్ యుగాంత ఇవ ధాన్కురః.

౨

వాలినః పౌరుషం యత్త ద్యచ్చ పీర్యం భృతిశ్చ యా,
త స్మమైకమనా శ్రుత్వా విధత్స్వ య దనంతరం.

౩

* సముద్రా త్పర్చిమా త్పూర్వం దక్షిణా దపి చోత్తరం,
క్రామ త్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యవగతక్రమః.

౪

అథ ఏకాదశ స్కంధః

అథ సుగ్రీవో వాలివధక్షమం రామబలం పరీక్షితురామ స్తద్బలం దర్శయ త్యేకాదశే.
(రామస్మేత్యాది.) పూజయాంచత్రే అంజలిబంధాదినా, ప్రశశంస తుష్టావ.

౧

(వాలిన ఇతి.) పౌరుషం బలం, అనంతరం యత్కర్తవ్యం త ద్విధత్స్వ.

౨

(సముద్రా దితి.) 'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయే' తి బ్రాహ్మముహూర్తస్య సంధ్యాకర్మ
కాలత్వేన తస్మి స్మృత్యాయ, అనుదితే సూర్యే సంధ్యాకర్మకరణార్థం వర్చిమా త్పముద్రా త్పూర్వ
సముద్రం, దక్షిణా త్పముద్రా దుత్తరం సముద్రం చ వ్యవగతక్రమస్యక్రామతి. ఇదం చ్యుక్త
ముత్తరకాండే. తాళః - 'చతుర్భ్యులపి సముద్రేభ్యః సంధ్యా మన్వాన్య రావణ, ఇమం ముహూర్త
మాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తక' మితి. నను కథం చతుర్వ ప్యేకసంధ్యాకరణం? ఉచ్యతే -
ఏకస్మిన్ తటాకే పార్శ్వభేద ఇవ స్నానాచమనార్హ్య ప్రదానవిధానాం కర్తుం శత్యత్వాత్.

౪

* రామానుజీయం. (సముద్రా దితి.) అనుదితే సూర్య ఇ త్యుత్తరాపధి రభిహితః.
పూర్ణావధిస్తు 'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయే' త్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః. చతుస్సముద్ర
పరిక్రమణస్యైనుష్ఠానార్థత్వం. 'చతుర్భ్యులపి' సముద్రేభ్యః సంధ్యా మన్వాన్య రావణ, ఇమం
ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తక' మ్మిత్తుత్తర శ్రీరామాయణోక్తతారవచనా దవగమ్యతే.

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

అగ్రాణ్యారుహ్య కైలాసాం శిఖరాణి మహాం త్యజ,
ఊర్ధ్వ ముత్తిప్య తరసా ప్రతిగృహ్ణాతి వీర్యవాక్.

౫

బహవ స్సారవంతశ్చ వనేషు వివిధా ద్రుమాః,
వాలినా తరసా భగ్నా బలం ప్రథయతాఽఽత్మనః.

౬

మహిషో దుందుభి ర్నామ కైలాసశిఖరప్రభః,
బలం నాగసహస్రస్య ధారమాయాస వీర్యవాక్.

౭

వీర్యోత్సేనేన దుష్టాత్మా వరదానా చ్చ మోహితః,
జగమ నుమహాకాయ స్సముద్రం సరితాంపతిం.

౮

ఊర్ధ్వమంత మతిక్రమ్య సాగరం రత్ననంచయం,
మహ్యం యుద్ధం ప్రయచ్ఛేతి త మునాచ మహార్ణవం.

౯

తత స్సముద్రో ధర్మాత్మా సముత్థాయ మహాబలః,
అబ్రవీ ద్యవనం రాజ స్ససురం కాలచోదితం.

౧౦

(అగ్రాణీతి.) కందుకానీ వేతి భావః.

౧౧

(బహవ ఇతి.) మక్షికోత్సారణీత్యేతి భావః. సారవంతః స్థిరాంశవంతః. 'సారో బలే
స్థిరాంశే' చే త్యమరః.

౧౨

(మహిషో దుందుభి ర్నామేతి.) కైలాసశిఖరప్రభః, తదాకార ఇత్యర్థః.

౧౩

(వీర్యేతి.) వీర్యోత్సేనేన వీర్యగర్వేణ. దుష్టాత్మా దుర్బుద్ధిః, అతిక్రమ్య జగమ,
పూర్వకాలో న వివక్షితః. అక్రామక్ జగమేత్యర్థః.

౧౪-౧౫

(తత ఇతి.) సముత్థాయ పురుషవేషేణోత్థాయ.

౧౬

సమర్థో నాఽస్మి తే దాతుం యుద్ధం యుద్ధవిశారద,
శ్రూయతాం చాఽభిధాన్యామి యస్తే యుద్ధం ప్రదాన్యతి.

౧౧

శైలరాజో మహారణ్యే తపస్విశరణం పరం,
శంకరశ్వశురో నామ్నా హిమవా నితి విశ్రుతః.

౧౨

గుహాప్రసరణోపేతో బహుకందరనిర్దరః,
స సమర్థస్తవ పీఠితి మతులాం కర్తు మాహవే.

౧౩

తం భీత ఇతి విజ్ఞాయ సముద్రీ మసురోత్తమః,
హిమవద్వన మాగచ్ఛ చ్చర శ్చాపా దివ చ్యుతః.

౧౪

తతస్తస్య గిరే శ్వేతా గజేంద్రవిపులా శ్శిలాః,
చిక్షేప బహుధా భూమౌ దుందుభి ర్విసనాద చ.

౧౫

తత శ్వేతాంబుదాచార సౌస్థమ్యః పీఠికరాకృతిః,
హిమవా నబిరీదీ ద్వాక్యం స్వ ఏవ శిఖరే స్థితః.

౧౬

క్లేష్టు మర్హసి మాం న త్వం దుందుభే ధర్మవత్సల,
రణకర్మ స్వకుశలస్తపస్విశరణం హ్యహం.

౧౭

తస్య త ద్వచనం శుక్రత్వా గిరిరాజస్య ధీమతః,
ఉవాచ దుందుభి ర్వాక్యం రోషా త్సంరక్తరోచనః.

౧౮

యది యుద్ధేఽసమర్థస్త్యం మద్భయా ద్వా నిరుద్యమః,
త మాచక్ష్య ప్రదద్యా స్మే యోఽద్య యుద్ధం యుయుత్సతః.

౧౯

(శైలరాజ ఇతి.) పరం తపస్విశరణం తపస్వినాం పర మావాసస్థానం, నిత్యనపుంసకం.
ప్రసనవణం నిర్దురః, నిర్దురాః విదీర్ఘపాషాణరంధ్రాణి.

౧౧-౧౪

(యదీతి.) త్వం యుద్ధాసమర్థో యది, యది వా సమర్థోఽపి మద్భయాన్నిరుద్యమః,
ఉభయథాఽపి న త్వాం యోత్స్యామిత్యర్థః. యుయుత్సతః యోద్ధు మిచ్ఛతః.

౧౯

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

హిమవా సబ్రీవీ ద్వాక్యం శుభ్రా వాక్యవిశారదః,
అనుక్తపూర్వం ధర్మాత్మా కోధా త్త మసురోత్తమం. ౨౦

వాలీ నామ మహాప్రాజ్ఞ శ్శక్రకీతుల్యపరాక్రమః.
అధ్యాస్తే వాసర శ్రీమాన్ కిష్కింధా మతులప్రభాం. ౨౧

స సమర్థో మహాప్రాజ్ఞ స్తవ యుద్ధవిశారదః,
ద్వంద్వయుద్ధం మహా ద్దాతుం నముచే రివ వాసవః. ౨౨

తం శీఘ్ర మభిగచ్ఛ త్వం యది యుద్ధ మిహేచ్ఛసి,
స హి దుర్ధర్షణో నిత్యం శూర స్సమరకర్మణి. ౨౩

శ్రుత్వా హిమవతో వాక్యం క్రోధావిప్లవ స్స దుందుభిః,
జగామ తాం పురీం తస్య కిష్కింధాం వాలిన స్తదా. ౨౪

ధారయ న్మాహిషం రూపం తీక్ష్ణశృంగో భయావహః,
ప్రావృషీవ మహామేఘ స్తోయపూర్ణో నభస్తలే. ౨౫

తత స్తద్ద్వార మాగమ్య కిష్కింధాయా మహాబలః,
సనర్థ కంపయన్ భూమిం దుదుంభి ర్దుందుభి ర్యథా. ౨౬

సమీపస్థాన్ ద్రుమాన్ భంజన్ వసుధాం చారయన్ ఖురైః,
విషాణేనోల్లిఖన్ దర్పా త్త ద్వారం ద్వీరదో యథా. ౨౭

(హిమవానితి.) అనుక్తపూర్వం ఇతః పూర్వం కేనా ప్యనుక్తం వాక్యం, అత ఏవ
క్రోధాత్. ౨౦-౨౧

(స ఇతి.) దాతుం సమర్థ ఇత్యన్వయః. ౨౨-౨౩

(తత ఇతి.) తద్ద్వారం కిష్కింధాద్వారం, విషాణేన ఉల్లిఖన్ ఉద్భిందన్. ౨౬-౨౭

సమర్థో నాఽస్మి తే దాతుం యుద్ధం యుద్ధవిశారద.
శ్రూయతాం చాఽభిధాస్యామి యస్తే యుద్ధం ప్రదాస్యతి. ౧౧

శైలరాజో మహారణ్యే తపస్విశరణం పరం,
శంకరశ్వశురో నామ్నా హిమవా నితి విశ్రుతిః. ౧౨

గుహాప్రసృవణోపేతో బహుకందరనిర్దరః,
స సమర్థస్తవ పీఠి మతులాం కర్తు మాహవే. ౧౩

తం భీత ఇతి విజ్ఞాయ సముద్ర మసురోత్తమః,
హిమవద్వన మాగచ్ఛ చ్చర శ్చాపా దివ చ్యుతః. ౧౪

తతస్తస్య గిరే శ్వేతా గజేంద్రవిపులా శ్శిలాః,
చిక్షేప బహుధా భూమౌ దుందుభి ర్విసనాద చ. ౧౫

తత శ్వేతాంబుదాకార సౌస్సమ్యః పీఠికరాకృతిః.
హిమవా నబ్రిదీ ద్వాక్యం స్వ ఏవ శిఖరే స్థితః. ౧౬

క్లేష్టు మర్హసి మాం న త్వం దుందుభే ధర్మవత్సల.
రణవర్మ స్పృకుశలస్తపస్విశరణం హ్యహం. ౧౭

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా గిరిరాజస్య భీమతః,
ఉవాచ దుందుభి ర్వాక్యం రోషా త్సంరక్తరోచనః. ౧౮

యది యుద్ధేఽసమర్థస్త్వం మద్భయా ద్వా నిరుద్యమః,
త మాచక్ష్య పృథ్వ్యా స్మై యోఽద్య యుద్ధం యుయుత్సతః. ౧౯

(శైలరాజ ఇతి.) పరం తపస్విశరణం తపస్వినాం పర మావాసస్థానం, నిత్యసంపన్నకం.
ప్రసవణం నిర్దురః, నిర్దురాః విదీర్ణపాషాణరంద్రాణి. ౧౧-౧౮

(యదీతి.) త్వం యుద్ధాసమర్థో యది, యది వా సమర్థోఽపి మద్భయా నిరుద్యమః,
ఉభయథాఽపి న త్వాం యోత్స్యా మిత్యర్థః. యుయుత్సతః యోద్ధు మిచ్ఛతః. ౧౯

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

హిమవా సబ్రిపీ ద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః,
అనుక్తపూర్వం ధర్మాత్మా లోభా త్త మసురోత్తమం. ౨౦

వాలీ నామ మహాప్రాజ్ఞ శృక్రతుల్యపరాక్రమః,
అధ్యాస్తే వాసర శ్రీమాన్ కిష్కింధా మతులపరధాం. ౨౧

స సమర్థో మహాప్రాజ్ఞ స్తవ యుద్ధవిశారదః,
ద్వంద్వయుద్ధం మహా ద్ధాతుం సముచే రివ వాసవః. ౨౨

తం శీఘ్ర మభిగచ్ఛ త్వం యది యుద్ధ మిహేచ్ఛసి,
స హి దుర్ధర్షణో నిత్యం కుర సమరకర్మణి. ౨౩

శ్రుత్వా హిమవతో వాక్యం క్రోధావిష్ట సృ దుందుభిః,
జగమ తాం పురీం తస్య కిష్కింధాం వాలిన స్తదా. ౨౪

ధారయ న్మాహిషం రూపం తీక్ష్ణశృంగో భయాపహః,
ప్రావృషీవ మహామేఘ స్తోయపూర్ణో సభస్తచే. ౨౫

తత స్తద్ద్వార మాగమ్య కిష్కింధాయా మహాబలః,
ననర్ద కంపయన్ భూమిం దుదుంభి ర్దుదుంభి ర్యథా. ౨౬

సమీపస్థాన్ ద్రుమాన్ భంజన్ వసుధాం చారయన్ ఖురైః,
విషాణేనోల్లిఖన్ దర్పా త్త ద్వారం ద్విరదో యథా. ౨౭

(హిమవానితి.) అనుక్తపూర్వం ఇతః పూర్వం కేనా ప్యనుక్తం వాక్యం, అత ఏవ
క్రోధాత్. ౨౦-౨౧

(స ఇతి.) దాతుం సమర్థ ఇత్యన్వయః. ౨౨-౨౩

(తత ఇతి.) తద్ద్వారం కిష్కింధాద్వారం, విషాణేన ఉల్లిఖన్ ఉద్భిందన్. ౨౬-౨౭

అంతఃపుర గతో వాలీ శ్రుత్వా శబ్ద మమర్షణః,
నిష్పపాత సహ శ్రీధి స్తారాధి రివ చంద్రమాః.

౨౮

మితం వ్యక్తాక్షరపదం త మువాచాబధ దుందుభిః.
హరీణా మిశ్వరో వాలీ సర్వేషాం వనచారిణాం.

౨౯

తేమర్థం నగరద్వార మిదం రుద్ధ్వా విసర్జసి,
దుందుభే విదితో మేఽని రక్ష ప్రాణా న్మహాబల.

౩౦

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా వానరేంద్రస్య భీమతః,
ఉవాచ దుందుభి ర్వాక్యం రోషా త్సంరక్తలోచనః.

౩౧

స త్వం శ్రీనన్నిధౌ వీర వచనం వత్తు మర్హసి,
మమ యుద్ధం ప్రయచ్ఛాద్య తతో జ్ఞాస్యామి తే బలం.

౩౨

అకాచా ధారయిష్యామి క్రోధ మద్య నిశా మిహూం.
గృహ్యతా ముదయ స్వైర్విరం కామభోగేషు వానర.

౩౩

దీయతాం * సంప్రదానం చ పరిష్వజ్య చ వానరాః,
సర్వకాళామృగేంద్ర స్త్వం సంసాదయ సుహృజ్ఞానాః.

౩౪

(అంతఃపురగత ఇతి.) సహ శ్రీధి రితి మదాదిరేవా దితి భావః.

౨౮

(మిత మితి.) వ్యక్తా వ్యక్తరాజి యేషు తాని వ్యక్తాక్షరాణి పదాని యస్మిన్ గా రర్హణి
త వ్యక్తాక్షరపద మితి క్రియావిశేషణం. వనచారిణాం భల్లూకాదీనాం.

౨౯-౩౦

(స త్వ మితి.) శ్రీనన్నిధౌ వచనం, శ్రీజనభ్రామకం పచన మిత్యర్థః.

౩౨

(ఉవాచేతి.) ఉవచుః సూర్యోదయః, గృహ్యతాం అవధిత్యేన గృహ్యతాం.

౩౩

(దీయతా మితి.) సంప్రదానం దేయద్రవ్యం, వానరాః బంధూః పరిష్వజ్య తేభ్యః సంప్రదానం
దీయతాం, చరమకాలదానం దీయతా మిత్యర్థః. సంసాదయ శంకితపి రాలం సంగచ్ఛస్వ.

౩౪

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

సుదృష్టాం కురు కిష్కింధాం కురుష్వాఽఽత్మనమం పురే,
క్రీడన్స్వ చ సహ శ్రీభి రహం తే దర్శనాశనః. ౩౫

యో హి మత్తం ప్రమత్తం వా సుప్తం వా రహితం భృశం,
హన్యా త్న భూణహో లోకే త్వద్విధం * మదమోహితం. ౩౬

స ప్రహస్యాఽబ్రవీ న్మందం క్రోధా త్త మసురోత్తమం,
విస్మయ తా త్ప్రియ స్సర్వా స్తారావభృతికా వ్రదా. ౩౭

మత్తోఽయ మితి మా మంస్థా య ద్యభితోఽసి సంయుగే,
మదోఽయం సంప్రహారే ఽస్మి న్వీరపాణం సమర్థతాం. ౩౮

త మేవ ముత్త్వా సంక్రుద్ధో మాలా ముత్తిప్య కంచనీం,
పిత్రా దత్తాం మహేంద్రేణ యద్ధాయ వ్యవతిష్ఠత. ౩౯

(ఆత్మనమం) రాజాన మిచ్ఛ్యః. క్రీడన్స్వ క్రీడ, అద్యేతి శేషః. దర్శనాశనః. వశ్చాదితి శేషః. ౩౫

(యో హితి.) మత్తం మధుపానాదినా మత్తం, ప్రమత్తం అనవహితం, రహితం ఆయుధా
దిహన్యం. త్వద్విధం ద్వామివ శ్రీమధ్యగతం, మదమోహితం మదనమోహితం, యో హన్యా త్నః,
భూణహో గర్భపథకృత్. ౩౬

(స ఇతి.) మందం ప్రహస్య. ధర్మాన్వితవాక్యత్వా దితి భావః. తా విస్మయ్యాఽబ్రవీత్. ౩౭

(మత్త ఇతి.) సంయుగే య ద్యభితోఽసి తదా అయం మత్త ఇతి మా మంస్థాః. అయం
మదః, అస్మిన్ సంప్రహారే యుద్ధే, వీరపాణం సమర్థతాం వీరపాణం కృత మితి మన్యతాం,
వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనాయ వీరైః క్రియమాణం పానం. ౩౮

(త మేవ మితి.) ఉత్తిప్య అనయో రుపరి విన్యస్య, ఏతత్కాంచనమాలాధారణకాలే యః
పురో యుద్ధాయాఽఽగచ్ఛతి. తస్య బలిం సర్వం తవైవ భవిష్యతీతి మహేంద్రేణ దత్తా మిత్యర్థః.
వ్యవతిష్ఠత వ్యవతిష్ఠత. ౩౯

* రామానుజీయం. మదమోహితం శ్రీభోగార్థమధుపానమదా దితికర్తవ్యతామూఢం.

విషాణయో ర్గృహీత్వా తం దుందుభిం గిరిసన్నిభం,
ఆవిధ్యత తదా వాలీ వినద న్కపికుంజరః.

౪౮

వాలీ వ్యాపాతయాంచక్రే ననర్ద చ మహాస్వనం,
శ్రోత్రాభ్యా మథ రక్తం తు తస్య సుస్రావ పాత్యతః.

౪౯

తయో స్తు క్రోధసంరంభా త్పరస్పరజయైషిణోః,
యుద్ధం సమభవ ద్ధోరం దుందుభే ర్వాసరస్య చ.

౫౦

అయుధ్యత తదా వాలీ శక్రతుల్యపరాక్రమః,
ముష్టిభి ర్జానుభి శ్చైవ శిలాభిః పాదపై స్తథా.

౫౧

పరస్పరం ఘ్నతో స్తత్ర వానరాసురయో స్తదా,
ఆసీద దసురో యుద్ధే శక్రసూను ర్వ్యవర్ధత.

౫౨

వ్యాపారవీర్యధైర్యైశ్చ పరిక్షీణం పరాక్రమైః,
తం తు దుందుభి ముత్పాట్య ధరణ్యా మభ్యపాతయత్.

౫౩

(విషాణయో రితి.) ఆవిధ్యత అభ్రామయత్.

౫౪

(వాలీతి.) వ్యాపాతయాంచక్రే భూమౌ పాతయామాస. అథ పాత్యతః పాత్యమానస్య,
శ్రోత్రాభ్యాం రక్తం సుస్రావ. శ్రోత్రమూలవిషాణపీడనా దితి భావః.

౫౫

(తయో రితి.) క్రోధసంరంభాత్ క్రోధవేగాత్.

౫౬

(పరస్పర మితి.) ఘ్నతో స్పృతోః.

౫౭-౫౮

(దుందుభిమహిషవిజయకథా)

యుద్ధే ప్రాణహరే తస్మిన్ నిషిష్ఠో దుందుభిః స్తదా,

పపాత చ మహాహయః క్షితౌ పంచత్వ మాగతః.

౪౬

తం తోలయిత్వా బాహుభ్యాం గతసత్త్వ మచేతనం,

చిక్షేవ బలవా న్వాలీ వేగే నై కేన యోజనం.

౪౭

తస్య వేగప్రవిధస్య వక్త్రా త్తతజబిందవః,

ప్రపేతు ర్మారుతోత్తిష్టా మతంగస్యాఽఽశ్రమం ప్రతి.

౪౮

* తా దృష్ట్వా పతితాం స్తస్య ముని శోణితవిప్రుషః,

కుర్ధన్తత్ర మహాభాగ శ్చింతయామాన శ్చ కో న్వయం.

౪౯

యేనాఽహం సహసా స్ఫుష్ట శోణితేన దురాత్మనా,

కోఽయం దురాత్మా దుర్బుద్ధి రకృతాత్మా చ బాలిశః.

౫౦

(యుద్ధ ఇతి.) ప్రాణహరే తస్మిన్ యుద్ధే నిషిష్ఠో దుందుభిః, పంచత్వం భూతానాం

ఘృణగ్భావం, మరణ మితి యావత్. అగతః ప్రాప్తః, పపాత.

౪౬

(త మితి.) తోలయిత్వా చాలయిత్వా, ఏకేన వేగేన ఏకప్రయత్నేన.

౪౭

(తస్యేతి.) వేగప్రవిధస్య వేగేన క్షిప్తస్య.

౪౮

(తా దృష్ట్వేతి.) శోణితవిప్రుష ఇతి పుల్లంగత్వ మార్హం. తత్ర శోణితబిందువిషయే,

కుర్ధన్తన్ కో న్వయ మితి చింతయామాన.

౪౯

కో న్వయ మిత్యేత ద్విప్రుణోతి (యేనేతి.) స్ఫుష్టః, అంబరాద్భవితన్వ్యుత్థః. దురాత్మా

దుస్వభావః, అత ఏవ దుర్బుద్ధిః, అకృతాత్మా అనశీకృతాంతఃకరణః, బాలిశః మూర్ఖః.

౫౦

* రామానుజీయం. (తా నితి.) శోణితరూపాః విప్రుజ్ఞో యస్యేతి విగ్రహః.

❖ రామానుజీయం. కో న్వయ మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం, అయం ఏతదకృత్యకారీ.

ఇత్యుక్త్వాఽథ వినిష్క్రమ్య దదర్శ మునిపుంగవః,
మహిషం పర్వతాకారం గతానుం పతితం భువి.

౫౧౩

స తు విజ్ఞాయ తపసా వానరేణ కృతం హి తత్,
ఉత్ససర్జ మహాశాపం క్షేప్తారం వాలినం పృథి.

౫౧౪

*ఇహ తేనాఽప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టవ్య వధో భవేత్,
వనం మత్సంశ్రియం యేన దూషితం రుధిరస్యవైః.
సంభగ్నాః పాదపా శ్చేషే శీపతేహానురీం తనుం,

౫౧౫

సమంతా ద్యోజనం పూర్ణ మాశ్రిమం మామకం యది.
ఆగమిష్యతి దుర్బుద్ధి ర్వ్యక్తం స న భవిష్యతి,

౫౧౬

యే చాఽపి సచివాస్తస్య సంశ్రితా మామకం వనం.
స చ తై రిహ వస్తవ్యం శుక్రత్వా యాంతు యథానుభం,

౫౧౭

(స త్వితి.) తపసా తపోమాహాత్మ్యేన.

౫౧-౫౨

(ఇహేతి.) అప్రవేష్టవ్యం, స ప్రవేష్టవ్య మిత్యర్థః. (సంభగ్నా ఇతి.) ఆనురీం తను
మహా శీపతే త్వన్వయః.

౫౧౮

(సమంతా వితి.) స న భవిష్యతి, నశ్యతీ త్యర్థః.

౫౧౯

(యే చేతి.) తస్య వాలినః.

౫౨౦

* రామానుజీయం. ఇహ తేనాఽప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టవ్య వధో భవే దిత్యతఃపరం 'వనం
మత్సంశ్రియం' 'సంభగ్నాః' 'సమంతాత్' 'ఆగమిష్యతి' 'యేచాఽస్య' 'స చ తై రిహ' 'యది తే'
'ఽనేఽస్మిన్' 'పత్రాంకుర' 'దివసశ్చాఽస్య' 'బహువర్ష' 'తతస్తే' 'నిశ్చక్రముః' 'కింభవంతః' 'మత్స
మీపం' 'తతస్తే కారణం' 'శశంసుః' 'ఏత చ్చుత్వా' 'స మహర్షిం వదాసాద్య యాచతే స్మ కృతాంజలి'
చితి పాఠక్రమః. అన్యధాపాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

(వాలినః మతంగశాపప్రాప్తికథనం)

యది తేఽపీహ తిష్ఠంతి శపిష్యే తా నపి ధృవం.

వనేఽస్మి న్మామకే నిత్యం పుత్రవ త్పురిరక్షితే,

పత్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ.

౫౭

దివస శ్చాఽన్య మర్యాదా యం దృష్టా శోఽస్మి వానరం,

బహువర్షసహస్రాక్షి స పై శైలో భవిష్యతి.

౫౮

తత స్తే వానరా శ్చృత్వా గిరం మునినమీరితాం,

నిశ్చక్రము ర్వనా త్రస్మా త్తా దృష్ట్యా వాలి రబ్జిచిత్.

౫౯

కిం భవంత స్సమస్తాశ్చ మతంగవనవాసిసః,

మత్సమీప మనుప్రాప్తా అపి స్వస్తి వనౌకసాం.

౬౦

తత స్తే కారణం సర్వం తదా శాపం చ వాలినః,

శశంసు ర్వానరా స్సర్వే వాలినే హేమమాలినే.

౬౧

(యదీతి.) అస్మిన్ వనే, పత్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ యదీహ తిష్ఠంతి త్యన్వయః.

౫౭

ACCNO. 3185

(దివస ఇతి.) అన్య శాపన్య, ఏకోఽయం దివసో మర్యాదా, శ్చః పరేద్యుః, యం ద్రష్టాఽస్మి నః శైలో భవిష్యతి.

౫౮

294.592

(తత స్వీతి.) గిరం శాపం.

VAL

౫౯

(కిం భవంత ఇతి.) వనౌకసాం వానరేభ్యః.

౬౦

(తత స్తే కారణ మితి) కారణం దుందుభివతనం.

౬౧

ఏత చ్చుత్వా తదా వాలీ వచనం వానరేరితం,

స మహర్షిం తదాఽఽసాద్య యాచతే స్మృత్యుత్తాంజలిః.

౬౨

మహర్షి స్త మనాద్యుత్స ప్రివివేశాఽఽశ్రమం తదా,

శాపధారణభీతస్తు వాలీ విహ్వలతాం గతః.

౬౩

తత శ్శాపభయా ద్భీత ఋశ్యమూకం మహాగిరిం,

ప్రవేష్టుం నేచ్ఛతి హరి ర్ద్రష్టుం వాఽపి నరేశ్వర.

౬౪

తస్యాఽప్రవేశం జ్ఞాత్వాఽహ మిదం రామ మహావనం,

విచరామి సహమాత్యో విషాదేన వివర్జితః.

౬౫

ఏషోఽస్థినిచయ స్తస్య దుందుభే స్సంప్రకాశతే,

పిర్యోత్సేకా నిరస్తస్య గిరికూటోపమో మహాన్.

౬౬

ఇమే చ విపులా స్సాలా స్సప్త శాఖావలంబినః,

యత్రైకం ఘటతే వాలీ నిష్పత్రయితు మోజసా.

౬౭

(ఏత చ్చుత్వేతి.) స్పష్టం.

౬౮

(మహర్షి రితి.) విహ్వలతాం గత ఇతి - జగ్గామేతి శేషః.

౬౯-౭౦

(ఏష ఇతి.) అస్థినిచయః కుష్కురాయ ఇతి యావత్.

౭౧

(ఇమేదేతి.) నిపులాః స్సాలాః, శాఖావలంబినః లంబితశాఖాః, శాఖావృతత్వేన దుర్జేయ

లఙ్క్య ఇత్యర్థః. యత్ర సారేషు, ఏకం సాలం, ఓజసా, న తు ధనుషా. నిష్పత్రయితుం నిర్గతశర
వత్రం కర్తుం, ఘటతే శక్నోతి. ఏకం సాలం భిత్వా శరో నిష్పత్రం యథా తథా వృక్షంతరాన్త
మూలం గచ్ఛతి తథా వేద్ధం సమర్థ ఇత్యర్థః. ధనుర్వినా కేవలబాణేన ఏకం సాలం విధ్వజ్జీత్యర్థః.

(సుగ్రీవేణ బలప్రదర్శన యాచనం)

ఏత ద స్యాఽనమం వీర్యం మయా రామ ప్రకీర్తితం,
కథం తం వాలినం హంతుం సమరే శక్త్యసే నృప.

౬౮

తథా బ్రువాణం సుగ్రీవం ప్రహసన్లక్ష్మణోఽబ్రహ్మిన్,
కస్మి న్కర్మణి నిర్వృత్తే శ్రద్ధధ్యా వాలినో వధం.

౬౯

త మువాచాఽథ సుగ్రీవ స్సప్త సాలా నిమా స్ఫురా,
ఏవ మేకై కళో వాలీ వివ్యాధాఽథ స చాఽనరృత్.

౭౦

రామోఽపి దారయే దేషాం టాణే నై రేన చే ద్ద్రిమం,
వాలినం నిహతం మన్యే దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం.

౭౧

హతస్య మహిషస్యాఽస్థి పాదే నై రేన లక్ష్మణ,

* ఉద్యమ్యాఽథ ప్రక్షిపేచ్చే త్తరసా ద్వే ధనుశ్శతే.

౭౨

యద్వా - వేధుం శక్తః. న తు కదాచి త్రథా కృతవా నితి ఘటత ఇతి వదేన వ్యజ్యతే. ఏవ ముత్త
రత్రాపి యోజ్యం. యద్వా - న్యజాతివిరుద్ధత్వేన యుద్ధే ధనుర్గ్రహణాభావేఽపి లీలార్థం ధను ర స్థితి
ద్యేయం.

౬౮

(తథేతి.) (కస్మిన్నితి.) ముహూర్తేన చతుస్సముద్రగమనే ఉత్తిష్ట పర్వతఃపరగ్రహణే
దుండుభిరాయోత్సవణే సాలభేదనే వేత్యర్థః.

౬౯

(త మితి.) పురా వాలీ ఇమాణా సప్త సాలాణా వివ్యాధ, అథ చ అనంతరమపి, ఏవ
మేకై కళః అనరృ ద్వివ్యాధేతి యోజనా. యద్వా - స వాలీ ఏవంవిధా నిమా స్సప్త సాలాణా ఏకై కళః
పురా వివ్యాధ, అనంతర మ వ్యసక్య ద్వివ్యాధ,

౭౦

(రామ ఇతి.) ఏషాం మధ్యే ఏకం ద్రుమం ఏతేన టాణేన యది విదారయేత్, తదా
తాదృశం విక్రమం దృష్ట్వా, వాలినం నిహతం మన్యే. ఉద్యమ్య ప్రకోషేనోత్థివ్య, ద్వే ధనుశ్శతే
ధనుశ్శతద్వయదూరం, ధను ర్నామ చతుర్హస్తమానం 'కిష్కు స్సాస్య దవతో హస్త శ్చచుర్వింశతి
రంగులః, చతుర్హస్తో ధనుర్దండో ధనుర్ధన్వంతరం యుగ' మితి వైజయంతి. ఏవం సుగ్రీవ స్త
మువాచేతి పూర్వేణాఽన్వయః.

౭౧-౭౨

* రామానుజీయం. 'ఉద్యమ్యాఽథ ప్రక్షిపేచ్చే' దితి పాఠః.

ఏవ ముక్త్యా తు సుగ్రీవో రామం రక్తాంతలోచనం,
ద్యాత్వా ముహూర్తం కాకుత్స్థం పునరేవ వచోబ్రవీత్.. ౭౩

శూరశ్చ శూరఘాతీ చ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః,
బలవా న్వానరో వాలీ సంయుగే ష్వపరాజితః. ౭౪

దృశ్యంతే చాన్య కర్మాణి దుష్కురాణి సురై రపి,
యాని సంచింత్య భీతోఽహ మృశ్యమూకం సమాశ్రితః. ౭౫

త మజయ్య మధృష్యం చ వానరేంద్ర మమర్షణం,
విచితయ స్తు ముంచామి ఋశ్యమూక మహం త్విమం. ౭౬

ఉద్విగ్న శృంకిత శ్చాపి విచరామి మహావనే,
అనురక్తై స్సహాఽఽమాత్మై ర్హస్యమత్ప్రముఖై ర్వరైః. ౭౭

ఉపలబ్ధం చ మే క్లాఘ్యం సన్మిత్రం మిత్రవత్సల,
త్వా మహం పురుషవ్యాఘ్ర మహిమవంత మివాఽఽశ్రితః. ౭౮

కిం తు తస్య బలజ్ఞోఽహం దుర్భ్రాతు ర్పలశాలినః,
అప్రత్యక్షం తు మే వీర్యం సమరే తవ రాఘవ. ౭౯

స ఖ ల్పహం త్వాం తులయే నాఽవమన్యే న భిషయే,
కర్మభి స్తస్య భీమై స్తు కాతర్యం జనితం మమ. ౮౦

ఏవ మద్వివాసకరణే సుహృద్ధర్మనామేతే త్యాలోచ్య యథా రామః సంతుష్యతి తథా
పదతి (ఏవ ముక్త్యైర్వాది.) ౭౩-౯౬

(ఉద్విగ్న ఇతి.) ఉద్విగ్నః భీతః. ౭౭-౭౯

(నేత్యాది.) ౮౦

(శ్రీరామేణ దుఃదుభికంకాశచిక్షేపణమ్)

* కామం రాఘవ తే వాణీ ప్రమాణం ధైర్య మాకృతిః,
సూచయంతి పరం తేజో భస్మచ్ఛన్న మివానలం.

౮౧

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
స్మితపూర్వ మథో రామః ప్రత్యువాచ హరిం ప్రభుః.

౮౨

యది న ప్రత్యయోఽస్మాసు విక్రమే తవ వానర,
ప్రత్యయం సమరే శ్లాఘ్య మహ ముత్పాదయామి తే.

౮౩

ఏవ ముక్త్యా తు సుగ్రీవం సాంత్యం లక్ష్మణపూర్వజః,
† రాఘవో దుందుభేః కాయం పాదాంగుష్ఠేన తీలయా.

తోలయిత్వా మహాబాహు శ్చిక్షేప దశయోజనం,

౮౪

అసురస్య తనుం శుష్కం పాదాంగుష్ఠేన వీర్యవాన్.

క్షిప్తం దృష్ట్వా తతః కాయం సుగ్రీవః పున రబ్రవీత్,

౮౫

(కామ మితి.) వాణీ ఏకరూపం వచనం, ప్రమాణం బుద్ధిః, ధైర్యం అచంచలతా, ఆకృతి ర్వేషశ్చ, భస్మచ్ఛన్న మనల మివ స్థితం, తే పరం తేజః, కామం అతిశయేన, సూచయంతి. అథాఽపి మే కాతర్యం జనిత మితి పూర్వేణాఽన్వయః.

౮౧-౮౨

(యదీతి.) విక్రమే విషయే, ప్రత్యయం విశ్వానం, సమరే విషయే.

౮౩

(ఏవ మితి.) సాంత్య మిత్యనేన ప్రత్యయప్రశ్నేన సుగ్రీవస్య దుఃఖితత్వం ద్వ్యోత్యతే. పాదాంగుష్ఠేన అనుద్భృతేన, తోలయిత్వా చాలయిత్వా.

౮౪

(అసురస్యేతి.) తనుం పూర్వాపేక్షయా స్వల్పం, కాయం శరీరం.

౮౫

* రామానుజీయం. (కామ మితి.) భస్మచ్ఛన్న మనల మివ స్థితం తేజ ఇతి సంబంధః.

† రామానుజీయం. 'రాఘవో దుందుభేః' 'తోలయిత్వా' 'అసురస్య' 'క్షిప్తం దృష్ట్వా' 'లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో రామ మిదం వచన మర్థవ' దితి పాఠక్రమః. పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప, అనుద్భృత పాదతలస్సగ్రా అంగుష్ఠాగ్రేణ చిక్షేపే త్యర్థః.

లక్ష్మణస్యాఽగ్రతో రామ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౮౬.

ఆర్ద్రో స్సమాంసః * ప్రత్యగ్రః ఓష్ఠః కాయః పురా సఖే,

లఘు స్సంప్రతి నిర్మాంస స్తృణభూత శ్చ రాఘవ.

౮౭

పరిశ్రాంతేన మత్తేన భ్రాత్రా మే వాలినా తదా,

ఓష్ఠ మేవం ప్రహర్షేణ భవతా రఘునందన,

నాఽత్ర శక్యం బలం జ్ఞాతుం తవ వా తస్య వాఽధికం,

౮౮౪

ఆర్ద్రో శుష్క మితి హ్యేత త్సుమహ ద్భాషవాఽంతరమ్.

స ఏవ సంశయ స్తాత తవ తస్య చ య ద్భలే,

౮౯౪

సాల మేకం తు నిర్భింద్యా భవే ద్వ్యక్తి ర్బలాబలే.

౯౦

కృత్వేదం కార్ముకం సజ్యం హ స్తిహస్తమివాఽఽతతం,

ఆకర్ణపూర్ణ మాయమ్య విన్మజస్య మహాశరం.

౯౧

కథం క మిత్య త్రాహ. (లక్ష్మణస్యేతి.)

౮౬

(ఆర్ద్రో ఇతి.) ఆర్ద్రః సర క్తః, ప్రత్యగ్రః యత్కించిత్ ప్రాణచేష్టాయుక్తః. లఘుత్వం సదృష్టాంత మాహ, (తృణభూత ఇతి.)

౮౭

ఏవం ప్రక్షేపేష్యవైషమ్య ముత్త్యా ప్రక్షేప్తతారతమ్య మాహ (పరిశ్రాంతేనేతి.) ఏవం ప్రహర్షేణ ఏవంవిభప్రహర్షతా. (నాతేతి.) అత్ర దుందుభికాయక్షేపకర్పణి, తద వా తస్య వా, అధికం బల మితి జ్ఞాతుం న శక్యం.

౮౮౪

పున స్సంగ్రహేణాహ (ఆర్ద్రో మితి.) ఆర్ద్రో శుష్క మిత్యేత త్సుమహత్, అంతరం తారతమ్యం, య ద్యస్యా దస్తి, అత స్తవ చ తస్య చ బలే యువయో ర్వలచారతమ్యే, స ఏవ సంశయో వర్తతే, సంశయో న నివృత్త ఇత్యర్థః.

౮౯౪

(సాల మితి.) నిర్భింద్యాః భంజయ, వ్యక్తిః విశేషజ్ఞానం.

౯౦

(శ్రీరామేణ సప్తసాలభేదనమ్)

ఇమం హి సాలం సహిత స్త్వయా శరో న సంశయోఽత్రాస్తి విదారయిష్యతి,
అలం విమర్శేన మమ ప్రియం ద్రువం తురుష్య రాజాత్మజ శాపితో మయా. ౯౨

యథా హి తేజస్సు వర స్సదా రవి ర్యథా హి శైలో హిమవాః మహాద్రిషు,
యథా చతుష్పాత్సు చ కేసరీ వర స్తథా నరాణా మపి విక్రమే వరః. ౯౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, ఏకాదశ స్సర్గః.

అథ ద్వైదశ స్సర్గః

ఏతచ్ఛ వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుఖాపితం,
ప్రత్యయార్థం మహాతేజా రామో ఆగ్రాహ కార్ముకం. ౧

పున ర్నిర్బంధేన పవితో భవే దితి సాంత్యయతి (ఇమ మితి.) సహితః సంహితః 'సమో వా
'సహితతతయో' రితి మలోపః. శరో విదారయిష్యతి, విమర్శేన పునః కిమర్థం ప్రత్యయోత్పాదన మితి
విమర్శేన, మమ ప్రియం, న తు త్వత్పరీక్షార్థం. ౯౨

(యథేతి.) తేజస్సు తేజస్విషు, విక్రమే, స్థిరానా మితి శేషః. అస్మిన్ సర్గే
ప్రత్యుత్తరనవతిశోకాః. ౯౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజనిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముత్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవాఖ్యానే.
ఏకాదశ స్సర్గః

అథ ద్వైదశ స్సర్గః

అథ ప్రత్యయపూర్వకం వాలివధాయ గమనం ద్వైదశే.
(ఏతచ్ఛేత్యాది.)

స గృహీత్వా ధనుర్వారం శరమేకం చ మానదః,
సాల ముద్దిశ్య చిక్షేప జ్యాస్వనైః పూరయన్ దిశః.

స విస్ఫుష్టో బలవతా బాణ స్వర్ణపరిష్కృతః,
భిత్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థే శ్చ సప్తభూమిం వివేశ హ.

ప్రవిష్టశ్చ ముహూర్తేన ధరాం భిత్వా మహాజవః,
నిష్పత్య చ పునస్తూర్ణం స్వతూణీం ప్రవివేశ హ.

రాన్ దృష్ట్వా సప్త నిర్విన్నాన్ సాలాన్వానరపుంగవః,
రామస్య శరవేగేన విస్మయం పరమం గతః.

స మూర్ధ్నా న్యవత ద్భూమౌ * ప్రలంబీకృతభూషణః,
సుగ్రీవః పరమప్రీతో రాఘవాయ కృతాంజలిః.

(స విస్ఫుష్ట ఇతి.) సః ఏకసారోద్దేశేన విస్ఫుష్టః, స్వర్ణపరిష్కృతః స్వర్ణపట్టాలంకృతః. అనేన సర్వోత్తమత్వ ముక్తం. (సాలానితి.) సప్తసాలాన్, భిత్వా, గిరిప్రస్థే గిరిప్రస్థమార్గేణ, (సప్త) భూమిం వివేశ, ఇత్థం హ్యుక్త మధ్యయత్రైః - 'సాలాంశ్చ సప్త సగిరిన్ సరసాతలా' నితి. సంక్షేపే చ 'గిరిం ససారలం చై' షేతి. అన్య స్వస్వపాతః.

(ప్రవిష్ట ఇతి.) ధరాం భిత్వా ప్రవిష్ట స్స శరః, మహాజవత్వా ముహూర్తేన, నిష్పత్య పునస్తూర్ణం తూణీం ప్రవివేశ. మంబ్రవభావేనాచేతనస్యామి పున రాగమనం.

(రా నితి.) దృష్ట్వా త్యనేనాల్పజ్ఞత్వా త్సుగ్రీవ స్సాలానేవ భిన్నాన్ దదర్శ, సప్తభూమి ప్రవేశం త్యుహ మేవ ఘృషీర్మేణ పర్యామీతి భావః.

(స ఇతి.) స సుగ్రీవః, పరమప్రీతస్స రాఘవాయ కృతాంజలిః, మూర్ధ్నా భూమౌ న్యవత, ససా భూమిం స్పృష్ట్వా ప్రజనామే త్యర్థః. ప్రలంబీకృతభూషణ ఇత్యనేన ఉదరాస్పర్శ ఉక్తిః. అనేన చగవచ్చిషయే ప్రజామప్రకార భృక్షిరో భవతి.

* రామానుజీయం. ప్రలంబగతభూషణః ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూషణ ఇత్యర్థః.

శ్చ స్సాన్దే - సప్తభూమి స్సప్తగిరిన్ సప్తసాలాన్ మహాబలాన్,
స బాణో చేగసంపన్నో భిత్వా తూణీం మావిశ" నితి.

(సుగ్రీవాదీనాం కిష్కింధాగమనం)

ఇదం చోవాచ ధర్మజ్ఞం కర్మణా తేన హర్షితః,
రామం సర్వాస్త్రవిదుషాం శ్రేష్ఠం శూర మవస్థితం.

౭

నేంద్రా సపి సురా స్సర్వాం స్తస్యం చాజ్ఞైః పురుషత్వైః,
సమర్థ స్సమరే హుతుం కిం పున ర్వాలినం ప్రథో.

౮

యేన సప్త మహాసాలా గిరి ర్భూమిశ్చ దారితాః,
బాణేనై కేన కాకుత్స్థ స్థాతా తే కౌ రణాగ్రతః.

౯

అద్య మే విగత శౌకః ప్రీతి రద్య పరా మమ,
సుహృదం త్వాం సమాసాద్య మహేంద్రపరుణోపమం.

౧౦

త మద్వైవ ప్రియార్థం మే వైరిణం ధ్రాతురూపిణం,
వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయ మంజలిః.

౧౧

తతో రామః పరిష్వజ్య సుగ్రీవం ప్రియదర్శనం,
ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణానుమతం వచః.

౧౨

అస్మా ధ్వచ్చేమ కిష్కింధాం క్షిప్రం గచ్ఛ త్వ మగ్రతః,
గత్వా చాఽఽహ్వాయ సుగ్రీవ వాలినం ధ్రాతుగంధినం.

౧౩

సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలినః పురీం,
వృక్షైరాత్మాస మావృత్య వృతిష్ఠ స్సహనే వనే.

౧౪

(తతః ఇతి.) లక్ష్మణానుమత మితి క్రియావిశేషణం. ధ్రాతుగంధినం ధ్రాతుహింసకం,
'గంధనావక్షేపణే'త్యత్ర తథాప్రయోగాత్. ఇతి రామ సుగ్రీవం ప్రత్యువాచేతి పూర్వేదాన్వయః. ౭-౧౩

(సర్వే ఇతి.) ఆత్మాసం స్వం స్వ మిత్యర్థః.

౧౪

సుగ్రీవో వ్యసద ద్ద్వారం వాలినో హ్వినకారణాత్,
గాఢం పరిహితో వేగా న్నాదై ర్భింభ నిన్వాఽంబరం. ౧౫

తం శ్రుత్వా నిసదం భ్రాతః శ్రుద్ధో వాలీ మహాబలః,
నిశ్చక్రామ సుసంరథో * ఛాన్కరోఽస్తతటా దివ. ౧౬

తత స్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయో రభూత్,
గగనే గ్రహయో ర్ద్వారం బుధాంగారకయో రివ. ౧౭

తలై రశనికలై ర్శ్చ పజ్రకలై ర్శ్చ ముష్టిభిః,
జహ్నుతు స్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితౌ. ౧౮

రతో రామో ధనుష్పాణి స్తా పుభౌ సముదీక్ష్య తు,
అన్యోన్యసదృశౌ వీరా పుభౌ దేవా వివాఽశ్విన్. ౧౯

(సుగ్రీవ ఇతి.) హ్వినం ఆహ్వినం, గాఢం పరిహితః బలవృద్ధయో దృఢబద్ధపరిధానః. ౧౫

(ర మితి.) (ఛాన్కరోఽస్తతటా దివేతి.) యథా సూర్యోఽస్తతటా దవతర న్నదృష్టరశ్మి
చ్ఛవతి, తథేదానిం కిష్కింధానిగ్మనం వాలినోఽల్పకాలేన నాశహేతు రితి ద్యోతనార్థ మస్తతటా
దిత్యుక్తం. అన్యద్దేశోదయగిరిః ప్రదేశాంతరాపేక్షయా అస్తగిరి రిత్యుక్త మిత్య ప్యాహుః. ౧౬

(రర స్సుతుముల మితి.) బుధాంగారకాభ్యయో ర్గ్రహయో రివ. ౧౭

(తలై రితి.) అశనిః మేఘజ్యోతిః. ౧౮

(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఉభా వశ్వినౌ దేవా వివ స్థితౌ తా పుభౌ.

* రామాసుజీయం. (ఛాన్కరోఽస్తతటా దివేతి.) అస్మాక ముదయపర్వతః సిద్ధపురవాసినా
మస్తగిరి రితి తదపేక్షయా అస్తతటా దిత్యుక్తం. 'ఉదయో యో లంకాయాం సోఽస్తమయ స్సవితు
రేవ సిద్ధపుర' ఇత్యార్యభటోక్తేః. ఏతచ్ఛ్లోకాంతరం. 'తత స్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీ
వయో రభూత్, గగనే గ్రహయో ర్ద్వారం బుధాంగారకయో రివ. తలై రశనికలై ర్శ్చ పజ్రకలై ర్శ్చ
ముష్టిభిః, జహ్నుతు స్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితౌ' వితి పాఠకర్మమ.

(సుగ్రీవస్య యుద్ధాత్ పరావర్తనమ్)

య న్నావగచ్ఛ త్సుగ్రీవం వాలినం వాఽపి రాఘవః,
తతో న కృతవా స్ఫుద్ధిం మోక్ష మంతకరం శరం.

౨౦

ఏతస్మిన్నంతరే భగ్న సుగ్రీవ స్తేన వాలినా.
అపశ్య న్రాఘవం నాథ మృశ్యమూకం ప్రదుద్రుచే.

౨౧

క్లాంతో రుధిరసిక్తాంగః ప్రహరై ర్జర్జు రీకృతః,
వాలినాఽభిద్రుతః క్రోధా త్రప్తవివేక మహావనం.

౨౨

తం ప్రవిష్టం వనం దృష్ట్వా వాలీ శాపభయార్ధిరః,
ముక్తో హ్యసి త్వ మిత్యక్త్వా సన్నివృత్తో మహాద్యుతిః.

౨౩

రాఘవోఽపి సహ ధ్రాత్రా సహ చైవ హసూమతా,
తదేవ వన మాగచ్ఛ త్సుగ్రీవో యత్ర వాసరః.

౨౪

తం సమీక్ష్యగతం రామం సుగ్రీవ స్సహలక్ష్యణం,
ప్రీమా దీన మువాచేదం పసుధా మవలోకయ.

౨౫

* ఆహ్వాయస్వేతి మా ముక్త్వా దర్శయిత్వా చ విక్రమం,
వై రిణా ఘాతయిత్వా చ కి మిదానీం త్వయా కృతం.

౨౬

సముదీక్ష్య సుగ్రీవం వాలినం వా విశేషతో య న్నాఽవగచ్ఛత్, తతః తస్మాత్, రాఘ శృఙం
మోక్షం బుద్ధిం న కృతవా నిత్యన్వయః.

౧౯-౨౦

(క్లాంత ఇతి.) జర్జు రీకృతః పరుషత్వకృతః.

౨౧-౨౪

(త మితి.) పసుధా మవలోకయన్నితి లజ్ఞానుభావః.

౨౫

(ఆహ్వాయస్వేతి.) 'దర్శయిత్వా చ విక్రమ' మితి స్వతిరేకోక్తిః. త్వయా కిం కృతం
కిం చింతిత మిత్యర్థః. కృతి రనేకార్థః.

౨౬

* రామానుజీయం. (ఆహ్వాయస్వేతి.) విక్రమం దర్శయిత్వా, సాలభేదనాదినేతి శేషః.

† తా మేవ వేళాం వక్తవ్యం త్వయా రాఘవ తత్త్వతః,
వాలినం స నిహస్మితి తతో నాఽహ మితో వ్రజే.

౨౩

తస్య చై వం బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
కరుణం దీనయా వాచా రాఘవః పున రబ్రవీత్.

౨౪

సుగ్రీవ శ్రూయతాం తాత క్రోధశ్చ వ్యవసీయతాం,
* కారణం యేన బాణోఽయం స మయా న విసర్జితః.

౨౫

అలంకారేణ వేషేణ ప్రమాదేన గతేన చ,
త్వం చ సుగ్రీవ వాలీ చ సదృశౌ స్థః పరస్పరం.

౩౦

స్వరేణ వర్చసా చైవ ప్రేక్షితేన చ వాసర,
ఏకమేణ చ వాక్యైశ్చ వ్యక్తిం వాం నోపలక్షయే.

౩౧

(తామేవ వేళా మితి.) అర్హంభనంయోగే ద్వితీయా. “వాలినం జహి కాటక్స్థేతి”.
ప్రార్థనవేళాయా మిత్యర్థః. తతః తథోక్తం చేత్.

౨౩

(తస్యేతి.) కరుణం సదయం, అబ్రవీత్.

౨౪

(సుగ్రీవేతి.) మేన కారణేన బాణో న విసర్జితః, తత్కారణం శ్రూయతాం? శ్రుత్వా
క్రోధ శ్చాపసీయతా మితి యోజనా.

౨౫

(అలంకారేణ.) వేషేణ అకారేణ, ప్రమాదేన బాన్సత్వేన, గతేన గమనేన.

౩౦

(స్వరేణ.) పరచసా తేజసా, ప్రేక్షితేన వీక్షణేన, వాక్యైః భాషణైః, వ్యక్తిం
విశేషం.

౩౧

† రామానుజీయం. తామేవ వేళాం దేహాయాం, ‘వాలినం జహి కాటక్ష్ణ మయా బద్ధోఽయ
మంజలి’ రితి ప్రార్థనాదేవాయాం. వాలినం స నిహస్మితి వక్తవ్యం. తుత శ్చక్తేన త్వయా స న
హన్యతే. ‘తతో నాఽహమితో వ్రజ’ ఇతి వా పాఠః.

* రామానుజీయం. ‘కారణం’ ‘యేన’ ‘అలంకారేణ’ ‘త్వం చ’ ‘స్వరేణ’ ‘ఏకమేణ’
‘వ్రతోఽహం’ ఇతి పాఠక్రమః.

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య పునః ప్రోత్సాహనం)

తతోఽహం రూపసాదృశ్యా నోత్పహితో వానరోత్తమ,

౩౧౪

నోత్సృజామి మహావేగం శరం శత్రునిబర్హణం.

జీవితాంతకరం ఘోరం సాదృశ్యా త్తు విశంకితః,

మూలభూతో న నౌ స్యాద్ధి ద్వయో రపి కృతో మయా.

౩౩

త్వయి వీరే విపన్నే హి అజ్ఞానా ల్లాఘవా స్త్వయా,

మౌఢ్యం చ మమ బాల్యం చ భ్యాపితం స్యాద్ధీశ్వర.

౩౬

యత్తాభయవధో నామ పాతకం మహా దుచ్ఛతే,

౩౪౪

అహం చ లక్ష్మణ శ్రేష్ఠ సీతా చ వరవర్ణినీ.

త్వదధీనా వయం సర్వే వనేఽస్మిన్ శరణం భవాన్,

౩౫౪

తస్మా ద్యుద్ధ్యస్య భూయ స్త్వం మా మా శంకీశ్చ వానర.

ఏతస్మహూర్తే సుగ్రీవ పశ్య వాలిన మాహవే,

నిరస్త మిషుణ్ణై కేన వేష్టమానం మహీతతే.

౩౭

(తత ఇతి.) మోహితః సంజాతమోహః. విశేషానధిష్ఠ ఇత్యర్థః.

౩౧౪

(నోత్సృజామిత్వాది) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్వయో రపి నౌ, మయా మూలభూతో న కృత స్యాదితి హి శరం, నోత్సృజామి నోత్సృష్టవా సస్మీతి యోజనా. నను కాంచనమాలాభూతో చాలినో విశేషోఽస్తి. సత్యం; తస్మిన్ దినే త స్మ ధృత్వాఽఽగతవా నితి జ్ఞేయం. యద్య పృథక్ మ త్తర్హణోగవిహృత్రాంతత్వపురనిగతత్వాదికం వాల్యసాధారణ మస్తి, సమీప స్థా హనుమదాదయశ్చ ప్రస్తుం శక్యాః, న్వయం చ సూక్ష్మజ్ఞః 'ప్రేక్షిరజ్ఞాన్తు కోసలా' ఇత్యుక్తే. తథాపి, 'త్వయా మయా చ పుంత్వా చేతి న్యాయేన సాధారణ్యం పరిహర్తుం దృష్టహేతుః కాంక్షి దుక్తవా నామ ఇతి జ్ఞేయం.

౩౨-౩౫౪

(తస్మా దితి.) (మా మా శంకీ రితి.) మా మాం ప్రతి, మా శంకీః శంకాం మా కురు, శత్యయేన సుదైర్ఘ్యవదం.

౩౭

అభిజ్ఞానం కురుష్య త్వ మాత్మనో వానరేశ్వర,
యేన త్వా మభిజానీయాం ద్వంద్వయుద్ధ ముపాగతం,

3౮

* గజపుష్పీ మిమాం పుల్లా ముత్పాట్య ధి శుభలక్షణాం.
కురు లక్షణం కంఠేఽన్య సుగ్రీవన్య మహాత్మనః.

3౯

తతో గిరితపే జాతా ముత్పాట్య కుసుమాకులాం,
లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తన్య కంఠే వ్యసర్జయత్.

౪౦

స తయా శుశుభే శ్రీమాం లతయా కంఠసక్తయా,
విపరీత ఇవాఽలకాశే సూర్యో నక్షత్రమాలయా.

౪౧

మాలయేవ బలాకానాం ససంధ్య ఇవ తోయదః,
విభ్రాజమానో వపుషా రామవాక్యసమాహితః.
జగమ సహ రామేణ కిష్కింధాం వాలిపాలితాం.

౪౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధకాండే, ద్వాదశ స్సర్గః.

(అభిజ్ఞాన మితి,) అభిజ్ఞానం విహ్నం.

3౮

(గజపుష్పీ మితి,) గజపుష్పీం నాగపుష్పీం నామ లతాం.

3౯

(తత ఇతి,) వ్యసర్జయత్ అమోచయత్, బద్ధవాం.

౪౦

(స తయేత్యాది.) విపరీత ఇవేత్యా ద్యుపరి విప్రీయతే. 'ససంధ్య ఇవ తోయద' ఇతి.
సుగ్రీవన్య హేమపింగళర్వా దితి భావః. అస్మిం సగ్రే సార్థద్విచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః.

౪౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవీరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముత్తహారాభ్యానే, కిష్కింధరాజ్ఞవాభ్యానే,
ద్వాదశ స్సర్గః.

* గజపుష్పీం కుందలతాం వా ఇతి భీకా.

ధి శుభదారుజామ్. పా.

అథ త్రయోదశ స్వర్గః

ఋశ్యమూర్తా తస్య ధర్మాత్మా కిష్కిన్ధాం లక్ష్మణాగ్రజః.

జగము సహసుగ్రీవో వాలివిక్రమపాలితాం.

౧

సముద్యమ్య మహా చ్ఛాపం రామః శౌచసభూషితం,

శరాంశ్చుఽఽదిత్యసంతాశాః గృహీత్వా రణసాధరాః.

౨

అగ్రగః స్తు యయౌ తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః,

సుగ్రీవ స్సంహతగ్రీవో లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః.

౩

వృష్టతో హనుమౌఽపిరో సశో నిలశ్చ వానరః,

రాంశ్చైవ మహాతేజా హరియాభవయాభవః.

౪

తే వీక్షమాణా వృక్షం శ్చ పుష్పధారావలంబినః,

ప్రసన్నాంబువహశ్చైవ సరిత స్సాగరంగమాః.

౫

* కందరాణి చశ్చైలాంశ్చ నిర్దరాణి గుహాస్తథా.

అథ త్రయోదశ స్వర్గః

అథ పునః కిష్కిన్ధాప్రవేశ త్రయోదశే. (ఋశ్యమూర్తా దిత్వాది.)

౧-౨

(అగ్రగః ఇతి.) సంహతగ్రీవః నిఖిడకంఠ ఇత్వర్హః. ఇదం స్వరూపకీర్తనం. గజపుష్ప బంధనేన వా.

౩-౪

అథ శార్యసిద్ధిసూచకపదార్థానుభవవిశేషం దర్శయతి (తే వీక్షమాణా ఇత్వాదినా.) కంఠ రాణి గృహాకారగుహావిశేషాః, నిర్దరాణి స్ఫుటితశ్చైలరంధ్రవిశేషాః, గుహాః దేవభావదీని.

* రామానుజీయం. 'కందరాణి గుహాశ్చైవ శ్చైలాం స్తాని వనాని చ, శిఖరాణి చ ముఖ్యాని దరీ శ్చ ప్రయదర్శనాః' ఇతి బహుకోశేష పాఠః. కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాః, గుహాః దేవభావదీని, దరీః స్ఫుటితశ్చైలరంధ్రవిశేషాః. 'వైడూర్యవిమలైః పద్మైః పద్మైశ్చానో శకుటలైః, శోభితాః సజలా న్మార్గై తటాకాంశ్చ ద్యోతకయ' నితి పాఠః. అనోశకుటలైః అనోశైః వికసితైః కుటలైః ముకుతైః.

ఖిరాణి చ ముఖ్యాని దరీశ్చ ప్రియదర్శనాః.

౬

వైడూర్యవిమలైః పద్మైః పద్మైశ్చాకోశకుట్యులైః,

శోభితా న్నజలా న్మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయన్.

౭

కారందై స్సారనై ర్హంసై ర్వంచులై ర్జలకుక్కుటైః.

చక్రవాకై స్తథా చాఽన్యై శ్శకునై రుపనాదితాన్.

౮

మృదుశఘ్నాంకురాహారా నిర్భయా న్వనగోచరాన్,

* చరత స్సర్వతోఽపశ్యన్ స్థలీషు హరిణాన్ స్థితాన్.

౯

† తటాకవైరిణ శ్చాపి శుక్లదంతవిభూషితాన్,

ఘోరా నేకచరా న్వన్యాన్ ద్వీరదా న్ములఘాతినః.

౧౦

మత్తా గిరితటోత్కృష్టా స్సర్వతా నివ జంగమాన్,

వారణా న్వారిదప్రఖ్యాన్ మహీరేణుసముత్క్షితాన్.

౧౧

వనే వనచరాం శ్చాఽన్యాన్ భేచరాం శ్చ విహంగమాన్,

సశ్యంత స్త్వరితా జగ్ముః సుగ్రీవపశవన్తరినః.

౧౨

దరీః గుహావిశేషాన్, ఆకోశకుట్యులైః చుషద్వికసితముకుళైః, కారందైః. 'కారణ్యో మహాపక్షీ' తి
వైజయంతీ. సారపైః సరోనివాసైః, శకునై రుపనాదితాన్ తటాకాన్ వ్యలోకయన్ నిత్తి
పూర్వేణాన్వయః.

౧౩-౧౪

(మృదుశఘ్నేతి.) చరతః స్థితాం శ్చాఽపశ్యన్.

౧౫

(తటాకవైరిణ ఇత్యాది.) తటాకవైరిణః కలుషీకరణాత్, ఏకచరాన్ ఏకాకీనః, ద్వీరదాః
ద్విదంతా ఇతి చతుర్దంతవ్యావృత్తిః. గిరితటోత్కృష్టాన్ ఉల్లిఖితగిరితటాన్.

౧౦-౧౨

* రామానుజీయం. 'చరత స్సర్వతః పశ్య' నిత్తి పాఠః.

† రామానుజీయం. (తటాకవైరిణ ఇత్యాది.) ద్వీరదవారణశబ్దయో స్తత్త్వస్థలావస్థితవ్యక్తి
భేదవాచకత్వేన స పాసరుక్త్యం. గిరితటా నుత్కర్షంతీతి గిరితటోత్కృష్టాః, తాన్, కర్తరి క్తః.

(సుగ్రీవాదీనం కిష్కింధాగమనం)

తేషాం తు గచ్ఛతాం తత్ర త్వరితం రఘునందనః,
ద్రుమషండం వనం దృష్ట్వా రామ సుగ్రీవ మబ్రవీత్.

౧౩

ఏష మేఘ ఇవాఽఽకాశే వృక్షషండః ప్రకాశతే,
మేఘసంఘాతవిపులః పర్యంతకదశీవృతః.

౧౪

కి మేత ద్ధాతు మిచ్ఛామి సఖే కౌతూహలం హి మే,
కౌతూహలాపనయనం కర్తు మిచ్ఛా మ్యహం త్వయా.

౧౫

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః,
గచ్ఛ న్నేవాఽఽచచక్షేఽథ సుగ్రీవ స్త స్మహా ద్వనం.

౧౬

ఏత ద్రాఘవ విస్తీర్ణ మాశ్రమం శ్రమనాశనం,
ఉద్యానవనసంపన్నం స్వాదుమూలఫలోదకం.

౧౭

అత్ర సప్తజనా నామ మునయ స్సంశితవ్రతాః,
సప్తైవాఽఽస న్నధశ్శీర్షా నియతం జలశాయినః.

౧౮

సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా వనవాసినః,
దివం వర్షశతై ర్యాతా స్సప్తభి స్సకశేబరాః.

౧౯

(తేషాం త్వితి,) ద్రుమషండం వృక్షషండమయ మితి లతాగుల్మవ్యావృత్తిః.

౧౩

(ఏష ఇతి.) మేఘ ఇవేతి నీలవర్ణే ఉపమా.

౧౪-౧౫

(అతే త్యాది.) (సప్తరాత్రేతి.) సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా సప్తరాత్రస్య ఏక
వారం కృతాహారాః, సప్తభి ర్వర్ష శతై రిత్యన్వయః.

౧౮-౧౯

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య త్రాసనిరాకరణం)

* ప్రణమన్తి హి యే తేషాం మునీనాం భావితాత్మనాం.

స తేషాం మకుభం కించిచ్ఛరీరే రామ దృశ్యతే.

౨౬

తతో రామ స్సహా భ్రాత్రా లక్ష్మణేన కృతాంజలిః,

సముద్దిశ్య మహాత్మానస్తా స్సౌమీ సభ్యవాదయత్.

౨౭

అభివాద్య తు ధర్మాత్మా రామో భ్రాతా చ లక్ష్మణః,

సుగ్రీవో వాసరా నైషవ జగ్ము స్సంహృష్టమానసాః.

౨౮

తే గత్వా దూర మధ్యానం తస్మా త్సర్వజనాశ్రమాత్.

దదృశు స్తాం దురాధర్షాం కిష్కింధాం వాలిపాలితాం.

౨౯

తతస్తు రామానుజరామవాసరాః ప్రగృహ్య శస్త్రా య్యుదితాగ్ర్యతేజసః.

పురీం సురేశాత్మజవీర్యపాలితాం వధాయ శత్రోః పునః రాగతా స్సహా.

౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, త్రయోదశ స్కంధః.

(ప్రణమంతీతి.) శరీరే అకుభం వ్యాధ్యాదికం.

౨౬

(తతో రామ ఇతి.) మహాత్మానః మహాత్మనః.

౨౭

(అభివాద్యేతి.) అనేన సర్వేషా మభివాదన మనూద్యతే. అభ్రాభివాదనం సమస్కారః.

తేషాం పరోక్షత్వాత్. అనేన సజ్జనప్రణామో విజయావహా ఇ త్యయ మర్థ స్సూచితః. తదిదం ద్యోత్యతే ఉపనిషత్సర్గోకే 'ఉదితాగ్ర్యతేజస' ఇతి. పరీణామేనేతి భావః.

౨౮-౨౯

(తత ఇతి.) సహ యుగపత్.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహరాభ్యాసే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాసే,
త్రయోదశ స్కంధః.

* తపసా దేవత్వం గృతా అపి స్వసామర్థ్యేనేచ్ఛయా అమరగణాః పూర్వస్థానే విహరంతీతి భావః. ఇతి టీకా.

తేషా మేపంప్రభావానాం ద్రుమప్రాకారసంవృతం,
అశ్రమం సుదురాధర్ష మపి సేంద్రై స్సురాసురైః. ౨౦

పక్షిణో వర్జయం త్యేత త్తథాఽన్యే వనచారిణః,
విశంతి మోహా ద్యే తత్ర నివర్తంతే న తే పునః. ౨౧

విభూషణరవా స్తత్ర శ్రూయంతే సకలాక్షరాః,
తూర్యగీతస్వనా చ్ఛాత్ర గంధో దివ్య శ్చ రాఘవ. ౨౨

త్రేతాగ్నియోఽపి దీప్యంతే ధూమో హ్యత్ర ప్రకాశతే,
వేష్టయ నివ వృక్షగ్రా స్కపిఠాంగారుణో ఘనః, ౨౩

ఏతే వృక్షాః ప్రకాశంతే ధూమసంసక్తమస్తకాః,
మేఘజాలప్రతిచ్ఛన్నా వై ధూర్యగిరయో యథా. ౨౪

కురు ప్రణామం ధర్మాత్మ తా న్సముద్దిశ్య రాఘవ,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రయత స్సంయతాంజలిః. ౨౫

(తేషా మిత్యాది.) (విశంతి.) యే మోహా దత్రాఽఽశ్రమే విశంతి న తే నివర్తంతే. కింతు తత్రైవ నశ్యంతీ తర్హః. ౨౦-౨౧

దివం గతా శ్వరీరాంతరేణ పున రత్రాగత్యాఽవ్వరోభిః క్రిడంతి త్యాశయేనాహ (విభూషణే త్యాదినా.) భూషణరవేణ స్తత్ర ముపలక్ష్యతే. సకలాక్షరా ఇతి గీతస్వనవిశేషణం. తూర్యశబ్దోఽత్ర శీతశబ్దవాద్యవరః. ౨౨

(త్రేతేతి.) త్రేతాగ్నిదీపనే లింగ మాహ (ధూమో హీతి.) ఘనః నివిడః. ౨౩-౨౪

(కుర్వతి.) సముద్దిశ్య కించిత్పుల ముద్దిశ్య. తేషాం ప్రణామం కురు. ౨౫

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య తాననిరాకరణం)

ప్రాప్తా స్మృ ధ్వజయంత్రాధ్యాం కిష్కింధాం వాలినః పురీం.

౫౪

ప్రతిజ్ఞా యా త్వయా వీర కృతా వాలినధే పురా.

సఖలాం తాం కురు క్షిప్రం * లతాం కాల ఇవాఽఽగతః.

౬౪

ఏవ ముక్తస్థు ధర్మాత్మా సుగ్రీవేణ స రాఘవః.

త మథోవాచ సుగ్రీవం వచనం శత్రుసూదనః.

౭౪

కృతాభిజ్ఞానచిహ్నా స్త్వ మనయా గజసాహ్వయా.

లక్ష్మణేన సముత్పాట్య యైషా కంఠే కృతా తవ.

౮౪

శోభసే హ్యాధిక ఏర లతయా కంఠసక్తయా.

వివరీత ఇవాకాశే † సూర్యో నక్షత్రమాలయా.

౯౪

ఇతరదుష్ప్రవేశా మిత్యర్థః. యద్వా - హరివాగురయా హరిగ్రహైః; జాత్యేకవచనం. 'వాగురా మృగశాలికే' తి వైజయంతీ.

౫౪

(వృత్తిజ్ఞేతి.) అగతః కాలః ఫలకాలః.

౬౪

(కృతాభిజ్ఞానచిహ్నా ఇత్యాది.) అభిజ్ఞాపకం చిహ్నం అభిజ్ఞానచిహ్నం. కృత మభిజ్ఞాన చిహ్నం యస్య స తథా, గజపుష్పామేవ గజసాశబ్దః. యద్వా - గజేన సమా ఆహ్వో ఆభ్యా యస్యా స్సా గజసాహ్వ, తయా.

౮౪

(శోభస ఇతి.) అత్రాహుః - వివరీతే రాత్రా, సూర్యః పూర్ణచంద్రః. 'పరీతం తు దివా ప్రోక్తం వివరీతం తు శర్వరీ, రామామధ్యగత శృంగ్ర సూర్య ఇత్యభిధీయతే' ఇతి వచనాత్. యద్వా - నక్షత్రమాలయా, వివరీతః విశేషేణ పరిపృతః, సూర్య ఇవ చంద్ర ఇవ.

* రామానుజీయం. 'లతాం కాల ఇవాగత' ఇతి సమ్యక్. కాలో వసంతాదికాలః.

† రామానుజీయం. చంద్రస్య సూర్యకిరణానుప్రవేశవ్రాశవత్త్వం విష్ణుపురాణే ప్రసిద్ధం. 'క్షిణం సోమం సురైః పీత మాప్యాయయతి దీప్తిమాణ, మైత్రేయైకకళం సంతం రశ్మినై కేన బాస్కరః' ఇత్యాదినా.

అథ చతుర్థశ స్సర్గః

సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలిపాలితాం,
మృక్షై రాత్మాన మావృత్య వ్యతిష్ఠ న్నహనే వనే.

విచార్య సర్వతో దృష్టిం కాననే కాననప్రియః,
సుగ్రీవో విపులగ్రీవః క్రోధ మాహారయ ద్భృశం.

తత స్స నినదం ఘోరం కృత్వా యుద్ధాయ చాహ్వాయత్.
పరివారైః పరివృతో నాదై ర్భింద నివాఽంబరం.
గర్జన్నివ మహామేఘో వాయువేగపురస్సరః.

అథ బాలార్కసదృశో దృష్టసింహగతి స్తదా.
దృష్ట్వా రామం క్రియాదక్షం సుగ్రీవో వాక్య మబ్రవీత్.

* హరివాగురయా వ్యాప్తాం తప్తకాంచనతోరణాం.

అథ చతుర్థశ స్సర్గః

అథ వాల్మీకినభీతం సుగ్రీవం నిస్తానయతి రామ శ్చతుర్థశే. (సర్వ ఇత్యాది.) ౧-౨

(తత ఇత్యాది.) వాయువేగపురస్సరః వాయువేగా న్మేఘే అధికో ధ్వని రితి ప్రసిద్ధిః.
చుతః వాయువేగ పురస్సరః అత ఏవ గర్జన్మహేఘ ఇవ స్థితః, పరివారైః పరివృతః సః
నాదై రంబరం భింద నివా ఘోరం నినదం కృత్వా యుద్ధాయాఽఽహ్వాయత్. వాలిన మితి శేషః. ౩-౪౫

(హరీతి.) హరివాగురయా - హరయ ఏవ వాగురా మృగగ్రహణపాశః, తయా, వ్యాప్తాం.

* రామానుజీయం. హరివాగురయా శత్రుభూతవానరగ్రహిత్యా వాగురయా; యద్వా -
శత్రుగ్రహితేన వానరా ఏవ వాగురాత్వేన నిరూపితాః. తయా.

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలిపాలితాం,
పృతై రాత్మాన మావృత్య వ్యతిష్ఠ న్గహనే వనే.

విచార్య సర్వతో దృష్టిం కాననే కాననప్రియః,
సుగ్రీవో విపులగ్రీవః క్రోధ మాహారయ ద్భృశం.

తత స్స నినదం ఘోరం కృత్వా యుద్ధాయ వాహ్వయత్.
పరివారైః పరివృతో నాదై ర్భిందన్నివాఽంబరం.
గర్జన్ నివ మహామేఘో వాయువేగపురస్సరః,

అథ బాలార్కసదృశో దృప్తసింహగతి స్తదా.
దృష్ట్వా రామం క్రియాదక్షం సుగ్రీవో వాక్య మబ్రవీత్.

* హరివాగురయా వ్యాప్తాం తప్తకాంచనతోరణాం,

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

అథ వాల్మీకీనభీతం సుగ్రీవం నిస్తానయతి రామ శ్చతుర్దశే. (సర్వ ఇత్యాది.) ౧-౨

(రత ఇత్యాది.) వాయువేగపురస్సరః వాయువేగ స్మేఘే అధికో ధ్వని రితి ప్రసిద్ధిః.
చురః వాయువేగ పురస్సరః అత ఏవ గర్జన్మహామేఘ ఇవ స్థితః, పరివారైః పరివృతః సః
నాదై రంబరం భిందన్నివ ఘోరం నినదం కృత్వా యుద్ధయాఽఽహ్వయత్, వాలిన మితి శేషః. ౩-౪॥

(హరీతి.) హరివాగురయా - హరయ ఏవ వాగురా మృగగ్రహణపాశః, తయా, వ్యాప్తాం.

* రామానుజీయం. హరివాగురయా శత్రుభూతవానరగ్రాహిత్యా వాగురయాః యద్వా -
శత్రుగ్రాహకత్వేన వానరా ఏవ వాగురాత్వేన నిరూపితాః. తయా.

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య త్రాసనిరాకరణం)

ప్రాప్తా స్మృ ధ్వజయంత్రాధ్యాం కిష్కింధాం వాలినః పురీం,

౨౪

ప్రతిజ్ఞా యా త్వయా వీర కృతా వాలివధే పురా.

సఫలాం తాం రురు క్షీప్రం * లతాం కాల ఇవాఽఽగతః,

౨౫

ఏవ ముక్తస్తు ధర్మాత్మా సుగ్రీవేణ స రాఘవః.

త మభోవాచ సుగ్రీవం వచనం శత్రుసూదనః,

౨౬

కృతాభిజ్ఞానచిహ్నా స్త్వ మనయా గజసాహ్వయా.

లక్ష్మణేన సముత్పాట్య యైషా కంఠే కృతా తవ,

౨౭

శోభనే హ్యధికం వీర లతయా కంఠసక్తయా.

విపరీత ఇవాకాశే † సూర్యో నక్షత్రమాలయా,

౨౮

ఇతరదుష్ప్రచేకా మిత్యర్థః. యద్వా - హరివాగురయా హరిగ్రహైః; జాత్యేకవచనం. 'వాగురా మృగశాలికే'తి వైజయంతీ.

౨౪

(ప్రతిజ్ఞేతి.) అగతః కాలః ఫలకాలః.

౨౫

(కృతాభిజ్ఞానచిహ్నా ఇత్యాది.) అభిజ్ఞాపకం చిహ్నం అభిజ్ఞానచిహ్నం. కృత మభిజ్ఞాన చిహ్నం యస్య స తథా, గజపుష్పామేవ గజసాశబ్దః. యద్వా - గజేన సమా ఆహ్వో ఆహ్వా యస్యా స్యా గజసాహ్వో, తయా.

౨౬

(శోభన ఇతి.) అత్రాహుః - విపరీతే రాత్రౌ, సూర్యః పూర్ణచంద్రః. 'పరీతం తు దివా ప్రోక్తం విపరీతం తు శరస్వరీ, రామామధ్యగత శృంగ్ర సూర్య ఇత్యభిధీయతే' ఇతి వచనాత్. యద్వా - నక్షత్రమాలయా, విపరీతః విశేషేణ పరివృతః, సూర్య ఇవ చంద్ర ఇవ.

* రామానుజీయం. 'లతాం కాల ఇవాగత' ఇతి సమ్యక్. కాలో వసంతాదికాలః.

† రామానుజీయం. చంద్రస్య సూర్యకిరణానుప్రవేశప్రవాశవత్త్వం విష్ణుపురాణే ప్రసిద్ధం - 'క్షీణం సోమం సురైః పీత మాప్యాయయతి దీప్తిమాణా, మైత్రేయైకకళం సంతం రభ్యునై కేన ఘోస్కరః' ఇత్యాదినా.

అద్య వాలిసముత్థం తే భయం వైరం చ వానర.

ఏకేనాఽహం ప్రమోక్ష్యామి బాణమోక్షేణ సంయుగే.

౧౦౫

మమ దర్శయ సుగ్రీవ వైరిణం భ్రాతృరూపిణం.

వాలీ వినిహతో యావ ద్యనే పాంసుషు వేష్టతే.

౧౦౬

❖ యది దృష్టివథం ప్రాప్తో జీవ స్స వినివ ర్తతే.

తతో దోషేణ మా గచ్ఛే తృద్యో గర్హేచ్ఛ మా భవాణా,

౧౦౭

ప్రత్యక్షం సప్త తే సాలా మయా బాణేన దారితాః.

తేనాఽవేహీ బలేనాఽద్య వాలినం నిహతం మయా.

౧౦౮

అన్యశ్చైనాఽన్యస్యాఽభిధానం కథ మితి చేత్ 'నవో నవో భవ తీ' తి శ్రుతౌ ఆహ్వానం కేతు స్సూర్యః
చంద్రాప్యాయకత్వా చ్చంద్రమా ఇత్యుచ్యతే, తద్వ చ్చంద్రోఽపి సూర్యునిదాసుప్రచోదాయ త్త
ప్రకాశవిశేషవత్త్వాత్ సూర్యశబ్దేనాఽభిధీయత ఇతి. యద్వా - విశేషేణ పరీతో విపరీతః, నక్షత్రాబృత
స్సూర్య ఇవే త్యభూతోపమా. విపరీత ఇత్యనేన తాత్కాలికతేజోవత్త్వ ముచ్యతే. యద్వా - విప
రీతే విపరీతకాలే, సూర్యో నక్షత్రమాలయేవాఽనయా లతయా శోభనీ. ఉద్భారరాలే హి ముద్భాహ్నా.
నక్షత్రాణి దృశ్యంత ఇత్యుచ్యతే జ్యోతిశ్శాస్త్రే 'రాత్రా వింద్రదసు ర్దర్శే దిహ నక్షత్రదర్శనే.
తద్రాష్ట్రినాథనాశ స్సృదితి గర్గస్య భాషిత' మితి. అతః భావివాలినభరూపభలానుసారేణ తేజసా
బ్జలం సుగ్రీవ శ్శుభ్రపుష్పేషోభమానగజపుష్పిమాలయా ఉద్భారరాలే నక్షత్రమాలయా సూర్య
ఇవ బిభా విత్యన్మదాచార్యోక్తం.

౧౦౯

(అపేక్షి.) ప్రమోక్ష్యామి ప్రమోచయిష్యామి. అనిత్తువ మార్గం.

౧౧౦

(మహేతి.) యావ ద్వేష్టతే వేష్టిష్యతే. 'యావత్సురానిపాతయో ర్గ' దితి లబ్ధి.

౧౧౧

(యదీతి.) స వాలీ దృష్టివథం ప్రాప్తస్సౌ పునర్జీవ న్యది నివర్తతే, తతః తదా, దోష
జోపలక్షితం, మా మాం, ఆగచ్ఛేత్, నద్యో, మా మాం, భవాణా గర్హేచ్ఛ గర్హేత చ. యది
దృష్టమాత్రేణ కం న మాన్యాం తదా మత్సమీప మాగచ్ఛ, మాం గర్హస్వ చే త్యర్థః.

౧౧౨-౧౧౩

❖ రామానుజీయం. (యది దృష్టివథ మితి.) స యది దృష్టివథం ప్రాప్తః జీవ స్స
నివర్తతే తతః భవాన్ మాం దోషేజోపలక్షితం, మా గచ్ఛే న్నాగచ్ఛేత్, నద్యో మా గర్హేచ్ఛ.

(శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య తాస నిధాకరణం)

అనృతం నోక్తపూర్వం మే వీర కృచ్ఛేఽపి తిష్ఠతా.

ధర్మలోభపరీతేన న చ వక్ష్యే కథంచన.

౧౪౫

సఫలాం చ కరిష్యామి ప్రతిజ్ఞాం జహి సంధ్రమం.

ప్రసూతం కలమం క్షేత్రే వర్షేణేవ శతకృతుః,

౧౪౬

తదాహ్వాననిమిత్తం త్వం వాలినో హేమమాలినః.

సుగ్రీవ కురు తం శబ్దం నిష్పతే ద్యేన వానరః,

౧౪౭

* జితకాశీ బిలగ్లామీ త్వయా చాఽభర్షితః పురా.

నిష్పతిష్య త్వసంగేన వాలీ స ప్రియసంయుగః,

౧౪౮

రిపూణాం దర్శణం శూరా మర్షయంతి న సంయుగే.

జానంతస్తు స్వకం వీర్యం శ్రీసమక్షం విశేషతః.

౧౪౯

(అనృత మితి.) యే మయా, 'తే మయా ఏకవచనస్యే' త్యేతత్ప్రతియాయామప్యార్షే ద్యశ్యతే. అత స్తద్విశేషణేఽపి తృతీయావ్రయోగః. ధర్మలోభపరీతేన - లోభో లబ్ధిన్య త్యాగానహిష్టురా. ధర్మహాన్యనహిష్టు నేత్కర్తవ్యః.

౧౪౫

(సఫలా మితి.) సంధ్రమం సంశయకృతచాంచల్యం. పరాక్రమేణ ప్రతిజ్ఞాసఫలత్వ కారణే దృష్టాంత మాహ (ప్రసూత మితి.) కళమం సస్యం.

౧౪౬

(తదాహ్వానేతి.) తత్తస్మాత్.

౧౪౭

(జితేతి.) జితేన జయేన కాశతే ప్రహాశత ఇతి జితకాశీ. తాన్చీత్యేణి నిః. అసంగేన అవిశంబేన.

౧౪౮

(రిపూణా మితి.) శ్రీసమక్ష మిత్యనేన తదాసీం సాయంకాల ఇత్యవగమ్యతే. 'ప్రాత ర్ముత్రపురీషాభ్యాం మధ్యాహ్నా జుత్విపాసయా. సాయం కామేన పీడ్యంతే జంతవో నిః నిద్రయే' తి వచనాత్.

౧౪౯

* రామానుజీయం. జితకాశీ జితశ్రవః.

స తు రామవచ శ్శుభ్రా సుగ్రీవో హేమపింగళః.

ననర్థ కూరనాదేన వినిర్భింద నివాఽంబరం.

౧౯౫

తస్య శబ్దేన వితరిస్తా గావో యాంతి హతస్రీధాః.

రాజదోషపరామృష్టాః కులత్త్రియ ఇవాఽఽకులాః,

౨౦౫

ద్రవంతి చ మృగా శ్రీఘ్రిం ధగ్నా ఇవ రణే హయాః.

పతంతి చ ఖగా భూమౌ క్షీణపుణ్యా ఇవ గ్రహాః,

౨౧౫

తత స్స జీమాతగణప్రణాదో నాదం హ్యముంచ త్వరయా ప్రతీతః.

సూర్యాత్మజ శ్శౌర్యవివృద్ధతేజా సురితృతి ర్వాఽనిలచంచలోర్మిః.

౨౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధకాండే, చతుర్దశ స్సర్గః.

—

(తస్యేతి.) హతస్రధాః భీతివికృతముఖకాంతయః. గావ ఇత్యనేన గవాం పురీవవేశ

చాలసూచనా త్రత్కాలస్య సాయంతనత్వం గమ్యతే. 'రాజదోషపరామృష్టాః' - రాజదోషేణ ఆరాజక

త్వరూపధోషేణ, పరామృష్టాః - పరైః పరపురుషైః, ఆమృష్టాః కేశేషు గృహీతాః, కులత్త్రియ ఇవ.

ఆకులాః గంతప్యప్రదేశాభావేనాఽఽకులాః.

౨౩౫

(తత ఇతి.) ప్రతీతః నాదమోచనే ప్రసిద్ధః. సురితృతి ర్వా సముద్ర ఇవ.

౨౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధరాజ్ఞాన్యాఖ్యానే.

చతుర్దశ స్సర్గః.

—

అథ పంచదశ స్కంధః

అథ తస్య నివాదం తు సుగ్రీవస్య మహాత్మనః.

సుశ్రావాఽంతఃపురగతో వాలీ ఛాతు రమర్షణః.

౧

శ్రుత్వా తు తస్య నివాదం సర్వభూతప్రకంపనమ్,

మద త్చైకపదే సప్తః కోధ శ్చాఽఽపతితో మహాః.

౨

స తు రోషపరీతాంగో వాలీ * సంధ్యాతప్రభః,

ఉపరక్త ఇవాఽఽదిత్య స్సద్యో నిష్క్రీణతాం గతః.

౩

అథ పంచదశ స్కంధః

అథ తారాబుద్ధిః పంచదశే.

(అథ తస్యేత్యాది.) మహాత్మనః మహాదైర్యస్య.

౧

(శ్రుత్వేతి.) స్థితస్థేతి శేషః. ఏకపదే ఏకస్మిన్నేవ స్థానే, సద్య ఇత్యర్థః. ఆపతితః ఉత్పన్న ఇత్యర్థః.

౨

(స త్వితి.) రోషేణ పరీతాంగః విపరీతాంగః, వికృతవేష ఇత్యర్థః. అత ఏవ సంధ్యాతప్రభః. 'కోపహవకయాపకీతానన' ఇతి ప్రయోగా త్కోపరక్తదేహత్వా త్సంధ్యాతప్రభత్వమ్. కించ ఉపరక్తః సమీపరక్తః, కృతపరివేష ఇత్యర్థః. పరివేషయంతో హి సూర్యో నిష్క్రీణతో దృశ్యతే. ఉపరక్తో రాహుగ్రస్తో వా.

౩

* రామానుజీయం. సంధ్యాతప్రభః సంధ్యాతప్రవ త్ప్రింగళవర్ణః, స వాలీ, రోషపరీతాంగః, అత ఏవోపరక్త అదిత్య ఇవ సద్యో నిష్క్రీణతాం గతః. ఇతి సంబంధః.

* వాల్మీ దంష్ట్రాకరాళస్తు క్రోధా దీప్తాగ్నిసన్నిభః.
భా త్వత్పతితపద్మాభ ససమృతాళ ఇవ హృదః.

౪

శబ్దం దుర్మర్షణం శుభ్రత్వా నిష్పపాత తతో హరిః,
వేగేన చరణన్యాయై ర్ధారయ నివ మేదిసిం.

౫

తం తు తారా పరిష్వజ్య స్నేహా ద్దర్శితసౌహృదా,
ఉవాచ తప్రస్తసంభ్రాంతా హితోదర్క మిదం వచః.

౬

సాఘ క్రోధ మిమం వీర నదీవేగ మివాఽఽగతం,
శయనా దుత్థితః కాల్యం త్యజ భుక్తా మివ సృజం.

౭

కాల్య మేతేన సంగ్రామం కరిష్యసి చ వానర,
వీర తే శత్రుభాహుళ్యం ఫల్గుతా వా న విద్యతే.

౮

(వాల్మీ.) దంష్ట్రాకరాళః దంష్ట్రాదంతరః. 'కరాళో దంతరే తుంగ' ఇత్యమరః
క్రోధా ద్దేతోః దీప్తాగ్నిసన్నిభః, అత ఏవోత్పతితపద్మః వికసితరక్తోత్పలః. 'ఉత్పతితపద్మాభ' ఇతి
పాతే - ఉత్పతితా సోష్టపి ప్రసృతా సద్మానా మాధా యస్మిన్ స ఇత్యర్థః. సమృతాళో హ్రద ఇవ,
భాతి బిభౌ.

౪

(తం త్వితి.) పరిష్వజ్య స్వవచనశ్రవణాధిముఖ్యాయాఽఽలింగ్య, స్నేహాత్ పరిష్వజ్యే
త్యన్వయే. దర్శితసౌహృదా యథా భవతి తథోవాచే త్యర్థః. సంభ్రాంతా త్యరితా. 'సంభ్రమస్త్యరే'
త్యమరః. హితోదర్కం హితఫలకం.

౫-౬

(సాక్షిత్వి.) కాల్యం ప్రాతః. శయనా దుత్థితః పురుషః భుక్తాం సృజ మివ, నదీవేగ
మివ అగతం అప్రతిబద్ధం క్రోధం, సాఘ నిశ్చేషం, త్యజ.

౭

(కాల్య మితి.) కాల్యం ప్రాతఃకాలే, ఏతేన యుద్ధం కరిష్యసి, తే ఫల్గుతా లాఘవం వా,
శత్రుభాహుళ్యం శత్రుగౌరవం వా, న విద్యతే. అతః కి మర్థ ముద్యైవ నిర్గచ్ఛసి త్యర్థః.

౮

* రామానుజీయం. (వాల్మీ.) దీప్తాగ్నిసన్నిభో వాల్మీ క్రోధా ద్దంష్ట్రాకరాళః, ఉత్పతిత
పద్మాభః గజాదిభి రుద్ధృతపద్మాభః, సమృతాళో హ్రద ఇవ భాతితి యోజనా. దంష్ట్రా మృతాళస్థానీయా.

(వాలినే తాహితోపదేశః)

సహసా తవ నిష్కామో మమ తావ స్తు రోచతే.
కూరియతాం చాఽభిధాన్యామి యన్నిమిత్తం నివార్యనే.

పూర్వ మావతితః క్రోధా త్స త్వా మాహ్వాయతే యుధి,
నిష్పత్య చ నిరస్త స్తే హన్యమానో విశో గతః.

త్వయా తస్య నిరస్తస్య పీడితస్య విశేషతః,
ఇహైత్య పున రాహ్వానం శంకాం * జనయతీవ మే.

దర్పశ్చ వ్యవసాయశ్చ యాదృశ స్తస్య నర్దతః,
నినాదశ్చాపి సంరంభో నైత దల్పం హి కారణం.

నాఽసహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త మిహోఽఽగతం.
అవష్టబ్ధసహాయశ్చ య మాశ్రిత్యైష గర్జతి.

సహసా నిగ్గమే కో దోషః ? ఇత్యత్రాహ (సహసేతి.)

ప్రథమం యుక్తి మాహ (పూర్వమిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పూర్వ మావతితః, తే త్వయా, క్రోధా నిష్పత్య యో యుధి నిరస్తః, హన్యమానో విశో గత శ్చ, న త్వా మాహ్వాయతే, పున రేత్య స్థితస్య త స్తైత దాహ్వానం, మే శంకాం సహాయసహితప్రశంకాం, జనయతీతి యోజనా. ఇవశద్ధో వాక్యాలంకారే.

అవధారణే హేత్వంతర మప్యాహ (చర్పశ్చేతి.) నర్దత స్తస్య దర్పశ్చ, వ్యవసాయశ్చ యత్నశ్చ, నినాదశ్చ సంరంభశ్చ, యాదృశః, అన్య ఏతత్కారణ మల్పం న భవతీతి యోజనా.

ఫలిత మాహ (నాఽసహాయ మితి.) అవష్టబ్ధసహాయశ్చ పరిగృహీతసహాయ ఏవ. పుతః ? ఏషః య మాశ్రిత్య గర్జతి, తాదృశగర్జనహేతుసహాయాశ్రిత ఏష ఇత్యర్థః.

* రాహసుజీయం. అవ్యయానా మనేకార్థత్వా దవధారణే వా.

ప్రకృత్యా నిపుణ శైవువ బుద్ధిమాం శైవువ వానరః,
అసరీక్షితవీర్యేణ సుగ్రీవ స్సహ నైష్యతి.

౧౪

❖ పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః,
అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యమి త్వా హితం వచః.

౧౫

అంగదస్తు కుమారోఽయం వనాంత ముపనిగ్గతః,
ప్రవృత్తి స్తేన కథితా చారై రాప్తై ర్నివేదితా.

౧౬

అయోధ్యాధిపతేః పుత్రౌ శూరౌ సమరదుర్జయౌ,
ఇక్ష్వేకూణాం కురే జానౌ ప్రథితౌ రామలక్ష్మణౌ.
సుగ్రీవప్రియకామార్థం ప్రాప్తో తత్ర దురాసదౌ,

౧౭౪

* తవ భ్రాతు ర్హి విభ్యాత స్సహాయో రణకర్కశః.

సహాయస్యాతిశయే కిం మానః మిథ్యర ఆహ (ప్రకృత్యేతి.)

౧౪

స కేవలం యుక్త్యాఽయం నిర్ణయః, వచనాచ్చే త్యాహ (పూర్వ మితి.) పవో యత్ ప్రాసంగికం కథయతోఽంగదస్య వచః మయా శ్రుతం, తత్ హితం వచః త్వాం ప్రతి వక్ష్యమి.

౧౫

(అంగద ఇతి.) వనాంత ముపవనాంత, మథినిగ్గతః విహారార్థం గతః, ప్రవృత్తి ర్వార్తా. 'చారై ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. తత్ర ఋశ్యసూకే, దురాసదా విత్యనంతర మితి కరణం బోధ్యం.

౧౬

(ప్రాప్తాది.) ప్రవృత్తి స్తేన కథితేతి సంబంధః.

౧౭౪

తా కీర్తనా విత్యపేక్షాయాం ఏకస్య స్వరూపకథనేనాఽన్యస్య స్వరూప మ వ్యర్థాదుక్తం

❖ రామానుజీయం. 'పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః, అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యమి త్వా హితం వచ' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'స్వరక్షణే పృశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణే' ఇతి న్యాయేన రాజ్యా ద్వివాసికో రామ సుగ్రీవం కథం రక్షితుం శక్తః? శక్తో వాఽనదృశం మాం విహాయ దుర్బలం

(వానినే తారాహితోపదేశః)

రామః పరబలాచుర్ధీ యుగాంతాగ్ని రివోద్ధితః,

౧౮౫

* నివాసవృక్ష స్సాధూనా మాపన్నానాం పరా గతిః.

ఆర్తానాం సంశ్రయ శ్చైవ యశస్ శ్చైవకథాఽనం,

౧౮౬

జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః.

భవతీతి మత్వా ప్రధానభూతరామస్వరూప మాహ (తవేత్యాదినా) శ్లోకత్రయేణ. రామః ఉక్తవిశేషణ విశిష్ట ఇత్యన్వయః.

౧౮౭

తత్త్వస్థితిం సూచయం త్యాహ (నివాసేతి.) యథా సుగ్రీవస్య సహాయః, ఏవం మహాపితౄణాం స్యా? దిత్యత్యాహ (సాధూనా మితి.) స్వచ్ఛాయాపేక్షితాం అనుకూలానాం నివాసవృక్షః. వృక్ష ఇత్యభేదాద్యవసాయేన సర్వథా సాదృశ్య ముచ్యతే. యథా వృక్షః ప్రథమం తావత్ మహావృక్ష పుష్పఫలప్రదానాదినా సర్వేంద్రియతర్పణః, తథాఽయ మిత్యర్థః. నివాస ఇతి విశేషణేన తాదాచిత్కచ్ఛాయకతరుచ్ఛాపృత్తిః. 'వాసుదేవతరుచ్ఛాయా నాతిశీతా న ఘర్మదా, సరకాంగారశమసి సా కి మర్థం న సేవ్యతే' ఇత్యుక్తత్వాత్. సుగ్రీవద్రోహకరణేన నాఽస్మాకం సాధుత్వలేశ ఇత్యాశయః.

సుగ్రీవం కథ మచలంబత ? ఇత్యాశంకాయా మాహ (తవ భ్రాతృ రిత్యాదినా.) (ఆర్తానాం) సప్తైశ్వర్య కామానాం, జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః, జ్ఞానం బ్రహ్మవిషయకం జ్ఞానం, విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోర్జ్ఞానం 'మోక్షే ధీ ర్జ్ఞాన మన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయో' రిత్యమరః. యద్వా - జ్ఞానం సామాన్యజ్ఞానం, విజ్ఞానం విశేషజ్ఞానం.

* తన్మోక్షే. ('నివాసవృక్ష స్సాధూనాం') సాధూనాం సంసారతాపతప్తానాం, నివాసవృక్షః విశ్రమస్థానం. 'వాసుదేవతరుచ్ఛాయా నాతిశీతా న ఘర్మదా' ఇత్యుక్తత్వాత్. సాధూనాం 'సాధవ స్త్వధిగంతవ్యా' ఇత్యుక్త్యా అధిగంతవ్యతయా యే ప్రసిద్ధా స్తేషా మావాసవృక్షః అధిగంతవ్యస్థానం. సాధూనాం జ్ఞానినాం, ఆవాసవృక్షః ప్రాప్యదేశ ఇతి చ. ఆపన్నానాం ఆకించన్యా త్సంగపురస్కారేణ శరణం గతానాం దృష్టానాం, సదాగతిః అపునరావృత్తి ప్రాప్యస్థానం, అభ్యుపగమప్రారబ్ధసహిష్టుతయా దేహస్థితికాలేఽపి గతి రితి చ. ఆర్తానాం ప్రారబ్ధదేహనాఽర్థితానాం,

ధాతూనా మివ శైలేంద్రో గుణానా మాకరో మహాః,

౨౦౪౫

సాధూనా మేవం. 'ఆపన్నానాం తు పరా గతిః' 'యోగక్షేమం వహామి' ఇత్యుత్తరీత్యా ఆశ్రితవిషయే ఉపాయదశాప్రభృతి ఫలవర్యంతసర్వకర ఇత్యర్థః. తత్రా ప్యార్థానాం సంశ్రయశ్చైవ. ఆశ్రితేష్వపి ఆర్థానాం తు సర్వదా సమీచీనాశ్రయః, సర్వకార్యవిర్వాహక ఇత్యర్థః. భవ త్వేవం, మమాపి కశ్చిదా శ్రయో భవిష్యతీ త్యత్రాహ (యశన శ్చైచ్చకభాజన మితి.) ఏవంవిధరక్షకో రోకేఽన్యో నాస్తీత్యర్థః. అత్ర 'చతుర్విధా భజంతే మాం జనా స్సుకృతినోఽర్జున, ఆర్తో జిజ్ఞాసు రర్థారీ జ్ఞాసీ చ భరచర్షభ' ఇత్యుక్తా శ్చతుర్విధాధికారిణ ఉచ్యంతే. (సాధూనాం) జిజ్ఞాసూనాం, కైవల్యకామానా మిత్యర్థః. (ఆపన్నానాం) అపూర్వైశ్చశర్వకామానాం, (ఆర్థానాం) భ్రష్టైశ్చశర్వకామానాం, (యశనః) 'జ్ఞాసీ త్వాత్మైవ మే మత' మిత్యుక్తయశోయుక్తస్య, ఏకవచనేన తస్య సుదుర్లభత్వ ముక్తం. ఏకభాజనం అద్వితీయాశ్రయః. యద్వా, (సాధూనా) ముపాసకానాం, (ఆపన్నానాం) 'సకృదేవ ప్రపన్నాయే' త్యుక్తరీత్యా ఈషత్ప్రపన్నానాం, (ఆర్థానాం) ఆర్తప్రపన్నానాం, 'ఆర్తో చా యది వా దృప్తః పరేషాం శరణాగత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. (యశన శ్చైచ్చకభాజన) మిత్యనేన ఏవం భూతోఽన్యో నాస్తీ త్యుచ్యతే. ఆశ్రితఫలప్రదానోపయోగిజ్ఞానసంపత్తి మాహ (జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్న ఇతి.) జ్ఞానం లౌకికజ్ఞానం, విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యజ్ఞానం, తాభ్యాం సంపన్నః. యద్వా - విజ్ఞానేన ధర్మభూతేన సంపన్నః, జ్ఞానశ్చాసౌ విజ్ఞానసంపన్నశ్చేతి కర్మధారయః. జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణక శ్చేత్యర్థః. జ్ఞానసంపత్తి ముక్త్యాఽనుష్ఠానసంపత్తి మాహ (నిదేశే నిరతః ఏష రితి.) ప్రధానత్వా త్ప్రభవచనపరిపాలనత్వ ముక్తం. ఇద ముపలక్షణం ధర్మాంతరాజాం. అనేన హేలభ్యం చోక్తం. సమస్తకల్యాణగుణసమృద్ధి మాహ (గుణానా మాకర ఇతి.) బహువచనేనాఽనంభ్యేయత్వ ముక్తం. (ఆకర) ఇత్యనేన గుణాతిరిక్తత్వం గుణేన ఉక్తం. (మహా నిత్యనేన) గుణానామ పృష్ఠ్వాచహం గుణిస్వరూప ముచ్యతే. (ధాతూనా మిత్యనేన) గుణానాం జ్ఞానశ క్తిబలైశ్చర్వకాదిభేదేన నానావిధత్వ ముక్తం. (శైలేంద్రో హిమవాః.) అనేనాఽప్రకంప్యత్వ ముక్తం.

౨౦౪౬

సంశ్రయః ఇతరవైలక్షణ్యేనాఽలశ్రయణీయః. యద్వా - సాధూనాం భగవత్ప్రాప్తికామానాం.. ఆపన్నానాం కైవల్యనిష్ఠానాం, ఆర్థానా మైశ్చశర్వకామానాం, ఇతరవైలక్షణ్యేనాఽలశ్రయణీయః. యశనశ్చ యశన ఏవ. నాఽయశనః, ఏకభాజనం అనితరసాధారణ్యేనాఽలశ్రయః. సుప్రతిష్ఠితస్య పరిపూర్ణత్వాదిద్యోతనాయ భాజనగ్రహణం, అత్ర యశశ్చభేదాదవ్యవహారపరిణతీర్థి ర్లోకప్రసిద్ధా. 'న తస్యేకే కశ్చన తస్య నామ మహా ద్యుశః' ఇత్యుక్తవైదికప్రసిద్ధా చ కీర్తిః కథితా.

(వారినే తారాహితోపదేశః)

త త్తమం స విరోధ స్తే సహ తేన మహాత్మనా.

దుర్జయేనాఽప్రమేయేన రామేణ రణకర్మసు,

౨౧॥

శూర వక్ష్యామి తే కించి న్న చేచ్ఛా మ్యభ్యసూయతుమ్.

శ్రూయతాం క్రియతాం చైవ తవ వక్ష్యామి య ధితం.

౨౨॥

యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవం తూర్ణం సా ఘ్నభిషేచయ.

విగ్రహం మా కృథా వీర భ్రాత్రా రాజ స్వరీయసా,

౨౩॥

అహం హి తే క్షమం మన్యే తేన రామేణ సౌహృదమ్,

సుగ్రీవేణ చ సంప్రీతిం వైర ముత్సృజ్య దూరతః,

౨౪॥

లాంసీయో హి తే భ్రాతా యవీయా నేష వానరః.

తత్ర వా సన్నిహస్థో వా సర్వథా బంధు రేవ తే,

౨౫॥

న హి తేన సమం బంధుం యవి పశ్యామి కంచన.

దానమాదినత్కారైః కురుష్య ప్రత్యనంతరం,

౨౬॥

వైర మేత త్సముత్సృజ్య తవ పార్శ్వే ఽస తిష్ఠతు.

సుగ్రీవో విపులగ్రీవ స్తవ బంధు స్సదా మతః,

౨౭॥

(త దితి.) రణకర్మసు దుర్జయేనే త్యన్వయః.

౨౮॥

(కూరేతి.) తే అభ్యసూయతుం నేచ్ఛామి త్వద్విషయే అభ్యసూయాం దోషావిష్కరణం

తర్హం కదాచి దపి నేచ్ఛామి త్యర్థః. యద్వా - మయా వక్ష్యమాణే హిలే త్వయా అభ్యసూయా స

కార్యే త్యర్థః.

౨౯॥

(యౌవరాజ్యేనేతి.) యౌవరాజ్యేనాఽభిషేచయ, యౌవరాజ్యేనోపలక్షితో యథా భవతి

తథాఽభిషించే త్యర్థః.

౩౦॥

(సహీ తి.) ప్రత్యనంతరం త్వదనంతరం, సమీపవర్తినం వా కురుష్య.

౩౧॥-౩౨॥

భ్రాతు స్సౌహృద మాలంబ నాఽన్యః గతి రిహోఽస్తి తే.

౨౮

యది తే మత్ప్రియం కార్యం యది చాఽవైషి మాం హితం,

యావ్యమానః ప్రయత్నేన సాధు వాక్యం కురుష్య మే.

౨౯

ప్రసీద పథ్యం శృణు జల్పితం హి మే న రోష మేవాఽనువిధాతు మర్హసి,

క్షమో హి తే కోసలరాజసూనునా న విగ్రహ శృక్రసమానతేజసా.

౩౦

తదా హి తారా హిత మేవ వాక్యం తం వాలినం పథ్య మిదం బభాషే,

స రోచతే త ద్వచనం హి తస్య కాలాభివన్నస్య వినాశకాలే.

౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, పంచదశ స్సర్గః.

((భ్రాతు రిత్కర్తం.) ఆలంబ ఆలంబన్య.

౨౮

((యదీతి.) అవైషి జానాసి, ప్రయత్నేన బహుప్రయత్నేన.

౨౯

స్వపదనాశ్రవణే బాధకం సూచయం త్యాహా ((ప్రసీదేతి.) ప్రసీద త్యక్తరోషో భవ. పథ్యం హితం, జల్పితం పదనం, ఖాపే క్తః. శక్రసమానతేజసా శక్రతేజన స్తుల్యతేజసా. అనేన వాలినో రామస్యాఽఽధిక్య ముక్తం.

౩౦

((చదేతి.) తదా వక్తవ్యకాలే, వాలినం ప్రతీతి శేషః. భాషరేః ద్వికర్మకత్వాత్; తస్య తస్మై, చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. 'రుష్యర్థానా' మితి హి స్మృతిః. వినాశకాలత్వే హేతుః (కాలాభివన్నస్యేతి.) మృత్యునా గృహీతస్యే త్యర్థః.

౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహరాభ్యాసే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే,

పంచదశ స్సర్గః

అథ షోడశ స్కంధః

తా మేవం బ్రువతీం తారాం తారాధిపనిధాననామ్,
వాలీ నిర్భర్తస్యయామాస వచనం చేద మబ్రవీత్.

౧.

గర్జతోఽస్య చ సంరంభం భ్రాతు శ్శుత్రో ర్విశేషతః,
మర్షయిష్యా మ్యహం కేన కారణేన వరాననే.

౨.

అధర్షితానాం శూరాణాం సమరే ష్వనివర్తినాం,
ధర్షణామర్షణం భీరు మరణా దతిరిచ్యతే.

౩.

సోఢుం న చ సమర్థోఽహం యుద్ధతామస్య సయ్యుగే,
సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జతః.

౪.

న చ కార్యో విషాద స్తే రాఘవం ప్రతి మత్కృతే,
ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ కథం పాపం కరిష్యతి.

౫.

అథ షోడశ స్కంధః

అథ వాలివధ ష్టోడశే. (తా మేవ) మిత్యాది.

౧-౨.

(అధర్షితానా మితి.) ధర్షణామర్షణం ధర్షణస్య ఆమర్షణం నహన మితి వా, ధర్షణానాః
తిరస్కారస్య మర్షణ మితి వాఽర్థః.

౩.

(సోఢు మితి.) 'సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జత' ఇతి హీనగ్రీవస్యేతి
సరుషోక్తిః.

౪.

(న చేతి.) పాపం నిరపరాధవధం.

౫.

నివర్తస్య సహ శ్రీభిః కథం భూయోఽనుగచ్ఛసి,
సౌహృదం దర్శితం తారే మయి భక్తిః కృతా త్వయా.

౬

ప్రతియోత్స్యా మ్యహం గత్వా సుగ్రీవం జహి సంభ్రమం,
దర్శమాత్రం వినేష్యామి స చ ప్రాణై ర్విమోక్ష్యతే.

౭

అహం హ్యజిస్థితస్యాఽస్య కరిష్యామి యథేష్పితం,
వృత్తై ర్ముష్టిప్రహరై శ్చ పీడితః ప్రతియాస్యతి.

౮

స మే గర్విత జూయస్తం సహిష్యతి దురాత్మవాన్,
కృతం తారే సహాయత్వం సౌహృదం దర్శితం మయి.

౯

భాపితాఽసి మమ ప్రాణై ర్నివర్తస్య ఛి జయేన చ,
* అహం జిత్యా నివర్తిష్యే త మహం భ్రాతరం రణే.

౧౦

(నివర్తస్యేతి.) నివర్తనే క్రియమాణేఽసి, భూయః సౌహృదం సుహృత్సర్వత్వం,
హితోపదేశ ఇతి యావత్. భక్తిః, కృతా ప్రకాశితే త్వర్భిః.

౬

(ప్రతియోత్స్యా మీతి.) సుగ్రీవం ప్రతియోత్స్యామి.

౭

సంప్రహరవ్యాకులేన త్వయా కథం తస్య ప్రాణరక్షణం కర్తుం శక్యం? తత్రాహ
(అహం హీతి.) యథేష్పితం చాపిరం తత్ప్రాణరక్షణ మనతిక్రమ్క, ఆజౌ యద్ధే, స్థితస్య.

౮

(నేతి.) గర్వితం గర్వం. ఆయస్తం ఆయాసం, ప్రయత్న మీతి యావత్. సహిష్యతీతి
పరస్మైపద మార్షం. సహాయత్వం బుద్ధిసాహాయ్యం,

౯

ఛి రామానుజీయం. జపేన మనోజపేన, యద్వా - జయేనేతి పాఠః. జయాశీషే త్వర్భిః,
చోఽవధారణే.

* అహ మితి. అహం జిత్యా అహం నివర్తిష్య ఇతి అహంశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. ఇతి
తత్త్వదీపికా.

(వాలిసుగ్రీవయో ద్యుద్ధం)

తం తు తారా పరిష్వజ్య వాలినం ప్రియవాదినీ,
చకార రుదతీ మందం దక్షిణా సా ప్రదక్షిణం.

౧౧

తత స్వస్త్యయనం కృత్వా మంత్రవ ద్విషయైషిణీ,
అంతఃపురం సహ స్త్రీభిః ప్రవిష్టా శోకమోహితా.

౧౨

ప్రవిష్టాయాం తు తారాయాం సహ స్త్రీభి స్స్వ మాలయం,
నగరాన్నిర్యయా క్రుద్ధో మహాసర్ప ఇవ శ్వసన్.

౧౩

స నిశ్శ్వస్య మహాతేజా వాలీ పరమరోషణః,
సర్వత శ్చారయన్ దృష్టిం శత్రుదర్శనకాంతయా.

౧౪

స దదర్శ తత శ్రోమాన్ సుగ్రీవం హేమపింగళం,
సుసంవీత మవష్టబ్ధం దీప్యమాన మివానలం.

౧౫

స తం దృష్ట్వా మహావీర్యం సుగ్రీవం పర్యవస్థితం,
గాఢం పరిదధే వాసో వాలీ పరమరోషణః.

౧౬

(తంత్యితి.) దక్షిణా స్వస్తిన్ పరస్మింశ్చ తుల్యహితా.

౧౧

(తత ఇతి.) మంత్రవత్ స్వస్త్యయనమంత్రవత్, మంత్రశ్చ వైదికాదన్య ఇతి జ్ఞేయః.

౧౨

(స నిశ్శ్వస్యేతి.) చారయన్, ప్రస్థిత ఇతి శేషః.

౧౪

(స దదర్శేతి.) సుసంవీతం వాససా సుస్థు పరివీతం, అవష్టబ్ధం యుయుత్సయా భూమిః.

౧౫

మాక్రమ్య స్థితం.

(స త మితి.) పర్యవస్థితం సమీపే ఆవస్థితం.

౧౬

స వాలీ గాఢసంవీతో ముష్టి ముద్యమ్య పీర్యవాఁ,
సుగ్రీవ మేవాఽభిముఖో యయా యోద్ధుం కృతక్షణః.

౧౭

శ్లిష్టముష్టిం సముద్యమ్య సంరబ్ధతర మాగతః,
సుగ్రీవోఽపి త ముద్దిశ్య వాలినం హేమమాలినం.

౧౮

తం వాలీ క్రోధతామ్రాక్ష స్సుగ్రీవ రణపండితం,
ఆపతంతం మహావేగ మిదం పచన మబ్రవీత్.

౧౯

ఏష ముష్టి ర్మయా బద్ధో గాఢ సున్నిహితాంగుశీః,
మయా వేగవిముక్త స్తే ప్రాణా నాదాయ యాస్యతి.

౨౦

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవః క్రుద్ధో వాలిన మబ్రవీత్.
తవైవ చాఽఽహర స్ప్రిణాఁ ముష్టిః పతతు మూర్ధని.

౨౧

తాడిత స్తేన సంక్రుద్ధ సమభిక్రమ్య వేగితః,
అథవ చ్ఛోణితోద్గరో సోత్పీడ ఇవ పర్వతః.

౨౨

సుగ్రీవేణ తు నిస్సంగం సాల ముత్పాట్య తేజసా,
గాత్రే వ్యభిహతో వాలీ వజ్రేణేవ మహాగిరిః.

౨౩

(స వాలీతి.) కృతక్షణః కృతోత్సవః, లబ్ధావసరో వా. 'నిర్వాహపారస్థితౌ కాలవిశే
షోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః.

౧౭-౨౦

(ఏవ మితి.) 'పతతు మూర్ధ' సీత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం.

౨౧.

(తాడిత ఇతి.) తేన వాలినా, తాడితః, అత ఏవ సంక్రుద్ధః, వేగితః సంజాతవేగః,
షునః ప్రహరయేతి శేషః. అత్ర సుగ్రీవ ఇత్యవ్యాహర్యం. సోత్పీడః సనిర్ఘరః.

౨౩

(వాలిసుగ్రీవయో ర్యుద్ధం)

స తు వాలీ ప్రచలిత స్సాలతాడనవిహ్వలః,
గురుభారసమాక్రాంతో * నౌసార్థ ఇవ సాగరే.

౨౩

తౌ భీమబలవిక్రాంతౌ సుపర్ణ సమవేగినౌ,
ప్రవృద్ధౌ ఘోరపపుషౌ చంద్రసూర్యా వివాఙ్మయే.
పరస్పర మమిత్రఘ్నౌ చిద్రాన్వేషణతత్పరౌ,

౨౪

తతోఽవర్ధత వాలీ తు బలవీర్యసమన్వితః.
సూర్యపుత్రో మహావీర్య స్సుగ్రీవః పరిహీయతే,

౨౫

వాలినా భగ్నదర్శస్తు సుగ్రీవో మందవిక్రమః.
వాలినం ప్రతి సామర్థ్యో దర్శయామాస లాఘవం,

౨౬

వృక్షై స్సశాఖై స్సశీఖై ర్వృక్షకోటినిఖై ర్మఖైః.

౨౭

ముష్టిభి ర్జానుభిః పద్భి ర్బాహుభిశ్చ పునః పునః,
తయో ర్యుద్ధ మథా ద్ద్వోరం వృత్రవాసవయో రివ.

౨౮

(స త్వితి.) నౌః పోతః.

౨౪

(తా విశ్వాది.) విక్రాంతౌ విక్రమవంతౌ, భీమబలౌ చ తౌ విక్రాంతౌ చేతి కర్మధారయః.
సుపర్ణసమవేగినౌ గురుడవేగతుల్యవేగవంతౌ, కర్మధారయా నృత్స్వరీయః. చంద్రసూర్యావివ
ప్రౌఢమాసీచంద్రసూర్యా వివ, ప్రవృద్ధౌ వభూరా మిత్యర్థః.

౨౪

(తత ఇతి.) అవర్ధత, తేజసేతి శేషః. పరిహీయతే, పర్యహీయతే త్యర్థః.

౨౫

(వాలినేతి.) లాఘవం శైఘ్ర్యం. 'అము మాధుర్యోఽమయో' రితి విఘంటుః.

౨౬

(వృక్షై రితి.) 'తయో ర్యుద్ధ మథా ద్ద్వోర' మితి పాఠః.

౨౮

* రామానుజీయం. (స త్వితి.) నౌసార్థం నౌసమూహః.

తౌ శోణితాక్తౌ యుధ్యేతాం వానరౌ వనచారిణౌ,
మేఘా వివ మహాశబ్దై స్తర్జయానౌ పరస్పరం.

30.

* హీయమాన మథోఽపశ్య త్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం,
వీక్షమాణం దిశశ్చైచ్చవ రాఘవ స్స ముహుర్ముహూః.

31.

† తతో రామో మహాతేజా ఆర్తం దృష్ట్వా హరీశ్వరం,
శరం చ వీక్షతే వీరో వాలినో వధకారణాత్.

32.

తతో ధనుషి సంధాయ శర మాశీవిషోపవం,
పూరయామాస త చ్చాపం కాలచక్ర మివాంతకః.

33.

తస్య జ్యోతలఘోషేణ త్రస్తాః పత్రరథేశ్వరాః,
ప్రదురువు ర్మృగా శ్చైచ్చవ యుగాంత ఇవ మోహితాః.

34.

(తా వితి.) యుధ్యేతాం అయుధ్యేతాం. తర్జయానా వితి ఉభయశ్చ ఆగమశాసనస్యా
నిత్యత్వా దడభావః. ముమభావశ్చ.

30-31.

(తతో రామ ఇతి.) శరం వీక్షతే. వాలివధోచితం శరం పర్యాయోచయ చిత్వర్థః.

32.

(తత ఇతి.) కాలచక్రం యమస్యాఽఽయుధవిశేషః.

33.

(తస్యేతి.) పత్రరథేశ్వరాః పక్షిశ్రేష్ఠాః.

34.

* రామానుజీయం. 'హీయమాన మథోఽపశ్య త్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం, వీక్షమాణం
దిశశ్చైచ్చవ రాఘవ స్స ముహుర్ముహూ' రితి పాఠః.

† రామానుజీయం. 'శరం చ వీక్షతే వీరః' ఇతి సమ్యక్.

(శ్రీరామేణ వాలివక్షసి బాణప్రక్షేపః)

ముక్తస్తు వజ్రనిర్హోషో ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః,
రాఘవేణ మహాబాణో వాలివక్షసి పాతితః.

౩౫

తత స్తేన మహాతేజా వీర్యోత్పిక్తః కపిశ్వరః,
వేగేనాభిహతో వాలీ నిపపాత మహీతలే.

౩౬

* ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూతః పౌర్ణ మాస్యాం మహీతలే,
ఆశ్వయుక్సమయే మాసి గత శ్రీరో విచేతనః.

౩౭

సరోత్తమః † కాలయుగాంతకోపమం శరోత్తమం కాంచనరూప్యభూషితం,
ససర్జ దీప్తం త మమిత్రమర్దనం సదూమ మగ్నిం ముఖతో యథా హరః.

౩౮

(ముక్త స్త్రితి.) వజ్రసేవ నిర్హోషో యన్య తథా, ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః ప్రదీప్తవిద్యుత్తుల్యః
“అశనిస్తు ద్వయో ర్వజ్రే సాదామిన్యా” మితి దర్పణః.

౩౫

(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేవాన్వయం. ఉద్ధూతః పాతితః, ఆశ్వయుక్ సమయే ఆశ్వయుక్
సమయ రూపే, మాసి పౌర్ణమాస్యాం, మహీతలే పాతిత ఇత్యన్వయః.

౩౬-౩౭

ఉక్త మర్థం పృతాంతరేణ సంగృహ్ణాతి (సరోత్తమ ఇత్యాది) శ్లోకద్వయేన. కాలయుగాంతకో
పమం, యుగాంతకాలోపమ మిత్యర్థః, స్సార్ధే కప్రత్యయః, యుగాంతకాలో యుగాంతమృత్యుః, కాంచన
రూప్యభూషితం సరభాగాయ స్వర్ణరజతాభ్యా మలంకృతం, సదూమ మిత్యనేన జ్వాలోన్ముఖత్వ

* (ఇంద్రధ్వజ ఇతి.) గౌడదేశే కస్మింస్య దుత్యవే ఆశ్వయుక్పౌర్ణమాస్యా మింద్ర
ముద్దిశ్య ధ్వజం సంస్థాప్య ఉత్సవానంతరం ధ్వజం పాతయంతి. తద్వ ద్వాలీ పాతిత ఇత్యర్థః.
ఇతి తత్త్వదీపికా.

† కాలయుగాంతకోపమం - అంతయతీ త్యంతకః, యుగానాం కృతత్రేతాదీనా మంతకః
యుగాంతకః, కాలశ్చాసౌ యుగాంతకశ్చేతి విశేష్యహూర్వపదకర్మధారయః; విశేషణవిశేష్యభావస్య
కామచారత్వాత్. స ఉపమా యన్య రం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* అథోక్షిత శ్లోణితతోయవిస్రవై స్సుపష్పితాశోక ఇవాఽనలోద్ధతః,
విచేతనో వాసవసూను రాహువే విభ్రంశితేంద్రధ్వజవ త్క్షితిం గతః.

3౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

తత శ్శరేణాఽభిహతో రామేణ రణకర్కశః,

పపాత సహసా వాలీ నికృత్త ఇవ పాదపః.

౧

ముచ్యతే. హరః ప్రళయే సంహర్తా. నన్యత్ర ఏకవచనా దేకేన వాచేన చాలి హత ఇత్యుక్తం. ఇదం ఉత్తరత్ర తారావక్త్యేన 'రామేణ ప్రహితై రౌద్రై ర్మార్గజై ర్పూరపాతిభి' రిత్యనేన బహువాణ హతత్వవచనేన విరుధ్యతే. మైవంః వ్యాకులవచనత్వా త్తస్య. యతః తారా ఏకవాణహరం శ్రుత్వా ధ్యేవ మాహ. వక్ష్యతి హి 'తం భార్యా వాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే, హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలిన' మితి. స్వర్గోపక్రమే చ 'నిజఘన చ తత్త్రైనం శరేణైకేన రాఘవః' ఇత్యత్ర ఏకశబ్దః ప్రయుక్తః. 'ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తథా వాలినధం ప్రతీ'తి ప్రతిజ్ఞానిర్వాహాయ ఛద్మనాఽపి వాలినధః కృతః. అస్మిన్ సర్గే ఏకోనవత్పారింశస్త్వోక్తాః.

3౮-౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముత్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవాగ్ధ్యానే,

షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

అథ రామం ప్రతి వాలినిం చా సప్తదశే. (తత శ్శరేణేత్యాది.) ఆరంభకార్థోఽయ మనుచాదః.

౧

* రామానుజీయం. 'పాలినక్షసి పాతిత' ఇత్యతః పరం 'తత స్తేన మహాతేజా' ఇత్యయం శ్లోకః. తతః పరం 'ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూత' ఇతి శ్లోకః. తతః పరం 'సరోత్తమః' 'అథోక్షిత' ఇతి శ్లోకద్వయ ముక్తార్థవిగమనవరమ్.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వానినిండావకారః)

స భూమౌ న్యస్తస్సర్వాంగ స్తప్తకంచనభూషణః,
అవత ద్దేవరాజస్య ముక్తరశ్మి రివ ధ్వజః.

౨

తస్మిన్నిపతితే భూమౌ వానరాణాం గణేశ్వరే,
సప్తచంద్ర మివ వ్యోమ న వ్యరాజత భూతలం.

౩

భూమౌ నిపతితస్యాపి తస్య దేహం మహాత్మనః,
స శ్రీ ర్జహాతి స ప్రాణా న తేజో స పరాక్రమః.

౪

శక్రదత్తా వరా మాలా కంచనీ వజ్రభూషితా,
దధార హరిముఖ్యస్య ప్రాణాం స్తేజ శ్శ్చయం చ సా.

౫

స తయా మాలయా వీరో హైమయా హరియాధవః,
సంధ్యానుగతపర్యంతః పయోధర ఇవాభవత్.

౬

తస్య మాలా చ దేహశ్చ మర్మభూతీ చ య శ్శరః,
త్రిధేవ రచితా లక్ష్మీః పతితస్యాపి శోభతే.

౭

(స భూమౌ వితి.) రశ్మిః బంధనరజ్జుః.

౨-౩

(భూమౌ వితి.) తేజః ప్రతాపః.

౪

ఉక్తైర్థే హేతు మాహ (శక్రేతి.)

౫

(స ఇతి.) హైమయేతి జీబభావ ఆర్షః.

౬

(తస్యేతి.) లక్ష్మీః తేజః.

౭

* త దత్తం తస్య వీరస్య స్వర్గమార్గప్రభావనం.

రామభాణాసనక్షిప్త మావహూ త్పరమాం గతిం.

౧

తం తదా పతితం సంఖ్యే గతార్విష మివాననలం,

బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనై రివ.

౯

యయాతి మివ పుణ్యాంతే దేవలోకా త్పురిచ్యుతం,

ఆదిత్య మివ కాలేన యుగాంతే భువి ఛాలితం.

౧౦

మహేంద్ర మివ దుర్ధర్షం మహేంద్ర మివ దుస్సహం,

మహేంద్రపుత్రం పతితం వాలినం హేమమాలినం.

౧౧

సింహాశ్రస్కం మహాబాహుం దీప్తాన్యం హరిలోచనం,

లక్ష్మణానుగతో రామో దవరోపనసర్ప చ.

౧౨

(తదస్త్ర మితి.) స్వర్గమార్గస్య ప్రభావనం ప్రాపకం, 'భూ ప్రాప్తా' విద్యస్మా ల్లాభః. అతః పరమాం గతిం ఆవహాత్. సంపాదయామాసే త్యర్థః.

౮

(తం తదేర్వాది.) చర్వారః. సంఖ్యే యద్దే, తం వీరం రామం, బహుమాన్య సాధు బాణం సాదరవానసేతి క్లాభముత్వా, స కుత్ర స్థిత ఇతి శనై వేదనాతిశయా న్మందం వీక్షమాణం, బహుశబ్దో వాక్యాలంకారే. యయాతి మివ, కాలేన దైవేన. 'కాల భ్యానుశబ్దయో' రితి దర్పణః. మహేంద్ర మివ దుస్సహం ఆదిముచ్చ్యేన స్థాతు మశక్యం.

౯-౧౧

(సింహేతి.) దీప్తాన్యం దీప్తముఖం, హరిలోచనం కపిలనేత్రం.

౧౨

* రామానుజీయం. (తదస్త్ర మితి.) అవహాత్, సంపాదయామాసే త్యర్థః. ఏతదనంతరం 'తం తదా పతిత' మితి శ్లోకః, అతః పరం 'యయాతి మివ పుణ్యాంత' ఇతి శ్లోకః, అతః పరం 'మహేంద్ర మివ' ఇతి శ్లోకః, అతః పరం 'సింహాశ్రస్క' మితి శ్లోకః, అతః పరం 'తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలం, అబ్రవీ త్ప్రీతిం చోక్యం పదుషం ధర్మసంహిత' చిత్రేదం పాత్రకమ స్సాధుః.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వానిందావరః)

తం దృష్ట్వా రామవం వాలీలక్ష్మణం చ మహాబలం,
అబ్రవీ త్రప్రళితం వాక్యం పరుషం ధర్మసంహితమ్.

౧౭

త్వం సరాధిపతేః పుత్రః ప్రథితః ప్రియదర్శనః,
కులీన సుత్వసంపన్న స్తేజస్వీ చరితవ్రతః.

౧౮

పరాజ్ఞానవధం కృత్వా కో ను ప్రాప్త స్త్వయా గుణః,
య దహం యుద్ధసంరబ్ధ శృరేణోరసి తాడిరః.

౧౯

రామః కరుణవేదీ చ ప్రజానాం చ హితే రతః,
సానుక్రోశో జితోత్సాహ సమయజ్ఞో దృఢవ్రతః,
ఇతి తే సర్వభూతాని కథయంతి యశో భువి,

౨౦

దమ శృమః క్షమా ధర్మో ధృతి సుత్యం పరాక్రమః,
పార్థివానాం గుణా రాజా దండశ్చా ప్యపరాధిషు,

౨౧

తా న్గుణా స్సంప్రధార్యాహ మగ్న్యం చాబ్ధిజనం తవ.
తారయా పృతిషిద్ధోఽపి నుగ్రివేణ సమాగతః,

౨౨

(తం దృష్ట్వేతి.) ప్రప్రీతం వినయాన్వితం.

౧౩

ప్రప్రీతం చరణ మాహ (త్వ మిత్యాదినా,) ప్రియదర్శనః ప్రియం దర్శనం శాస్త్రం యస్య
సః. 'దర్శనం దృశీ శాస్త్రే స్యా' దితి దర్పణః. పరాజ్ఞానవధం పరయుద్ధాన క్తవధం, గుణః ఉర్బుక్షః,
యుద్ధసంరబ్ధః, అన్యయుద్ధపరాజ్ఞాన ఇత్యర్థః.

౧౪

(రామ ఇతి.) కరుణవేదీ కారుణ్యజ్ఞః, సానుక్రోశః సదయః, సమయజ్ఞః ఆచారజ్ఞః,
తే యశ ఇత్యన్వయః.

౧౫

(దమ ఇతి.) 'శమ భిత్తప్రశాంతి స్యా ద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహః'. అభిజన మాభిజాత్యం,
సమాగతః. యుద్ధం కృతవా నస్మి త్యర్థః.

౧౬-౧౭

స మా మన్యేన సంరబ్ధం ప్రమత్తం యోద్ధు మర్హతి.

ఇతి మే బుద్ధి రుత్పన్నా బభూవాఽదర్శనే తవ,

౧౯౫

న త్వాం * వినిహతాత్మానం ధర్మధ్వజ మధార్మికం.

జానే పాపసమాచారం తృణైః కూప మివాఽఽవృతం,

౨౦౫

సతాం వేషధరం పాపం ప్రచ్ఛన్న మివ పావకం.

నాఽహం త్వా మధిజానామి ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతం,

౨౧౫

౪ విషయే వా పురే వా తే యదా + నాపకరో మ్యహం.

న చ త్వా మవజానే చ కస్మా త్త్వం హ స్వకిర్విషం,

౨౨౫

(న మా మితి.) ప్రమత్తం యుద్ధపరవశం, అర్హతి, ఉక్తగుణో రామ ఇతి శేషః. అదర్శనే తవ, దర్శనే క్షేప మభూ దితి దాహః.

౧౯౫

(న త్వా మితి.) వినిహతాత్మానం విశేషేణ నిహతబుద్ధిం, ధర్మధ్వజం ధర్మలింగం. వస్తుతో ధర్మరహిత మిత్యర్థః.

౨౦౫

ఏతదేవ స్పష్టయతి (సతా మితి.) ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతం ధర్మవ్యాజయుక్తం.

౨౧౫

(విషయ ఇతి.) యదా నాఽపకరోమి యస్మా న్నాఽపాకరవం. త్వాం నాఽవజానే, త్వ య్యవమానం నాఽకరవ మిత్యర్థః. తస్మా దకిర్విషం మాం కిమర్థం హస్వీతి సంబంధః. ౨౨౫

* రామానుజీయం. వినిహతాత్మానం గూఢాత్మానం.

౪ తనిగ్లోకీ. అవిభావ్యం కలహనిమిత్త మిత్యాహ - విషయే దేశే, పురే పట్టణే వా, తే తుభ్యం, నాఽపకరోమి. భూతే లబ్. త్వాం నాఽవజానే త్వయి విషయే అవజ్ఞాం నాఽకరవం. ఆవయో స్సామంతత్వావ్యభావా త్రీమావివాదో వా జలవివాదో వా గోభూమ్యాదివివాదో వా కులగతవైరం వా స్వయంవరాదౌ నార్యాదివిషయకవివాదో వా నాస్తీతి భావః.

రామానుజీయం. అపకరో మీత్యాదౌ భూతే లబ్.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిదావ్రకారః)

ఫలమూలాశనం నిత్యం వానరం వనగోచరం.

మా మిహోఽప్రతియుధ్యంత మన్యేన చ సమాగతం,

౨౩౪

లింగ మవ్యక్తి తే రాజః దృశ్యతే ధర్మసంహితం.

కః క్షత్రియకులే జాత శ్శుతవా స్సృష్టసంశయః,

ధర్మలింగప్రతిచ్ఛన్నః క్రూరం కర్మ సమాచరేత్.

౨౩౫

రామ రాజకులే జాతో ధర్మ వా నితి విశ్రుతః,

అభవ్యో భవ్యరూపేణ కిమర్థం పరిధావసి.

౨౩౬

సామ దాసం క్షమా ధర్మ స్సత్యం ధృతిపరాక్రమా,

పార్థివానాం గుణా రాజః దండశ్చా ప్యపరాధిషు.

౨౩౭

* వయం వనచరా రామ మృగా మూలఫలాశనాః,

ఏషా ప్రవృత్తి రస్మాకం పురుష స్త్వం సరేశ్వరః.

౨౩౮

(భవే) త్యన్య శ్లోకన్య మా మితి పూర్వేణ సంబంధః.

౨౩౯

(లింగ మితి.) హే రాజః, అధర్మసంహితం అధర్మకృతం, లింగమపి, తే, అప్తి దృశ్యతే చ, స్పష్ట మవగమ్యతే చేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (క ఇతి.)

౨౪౦

(రామేతి.) అభవ్యః క్రూరః, భవ్యరూపేణ సౌమ్యరూపేణ, పరిధావసి చరసి.

౨౪౧

(సామేతి.) సామ సాంత్యనం.

౨౪౨

లోకే కన్యవి ద్వదే అపరాధ స్తదర్థలాభేచ్ఛా వా హేతు ర్భవేత్. తత్ర నాద్య ఇత్యాహ (వయ మితి.) పురుషః మనుష్యః, న చ కేవల మనుష్యః, అపి తు సరేశ్వరః.

౨౪౩

* తన్నిర్ణోకీ, వయం వనచరాః, భవంతః పురచరాః; వయం మృగాః, భవంతో మనుష్యాః; వయం మూలఫలాశనాః, యూయం రాజాన్నభోజనాః; సరేశ్వర స్త్వం, వయం పరిచారకాః.

భూమి ర్హిరణ్యం రూప్యం చ విగ్రహే కారణాని చ,
అత్ర క నై వనే లోభో మదీయేషు ఫలేషు వా.

౨౯

నయశ్చ వినయ శ్చోభా నిగ్రహానుగ్రహా వపి,
రాజవృత్తి రసంకిర్ణా న నృపాః కామవృత్తయః.

౩౦

త్వం తు కామప్రధానశ్చ కోపన శ్చాననవస్థితః,
రాజవృత్తైశ్చ సంకిర్ణ శరాసనపరాయణః.

౩౧

న తేఽస్త్వవచితి ర్ధర్మే నాఽర్థే బుద్ధి రవస్థితా,
ఇంద్రియైః కామవృత్త స్సౌ కృష్యనే మనుజేశ్వర.

౩౨

హత్వా బాణేన కాకుత్స్థ మా మిహోఽనవరాధినం,
కిం వక్ష్యసి సతాం మధ్యే కర్మ కృత్వా జగుప్సితం.

౩౩

ద్వితీయోఽపి నేత్యాహ (భూమి రితి.) లోకే భూమ్యాదీని కలహే కారణాని భవంతి.
అత్ర అన్యేషు వా మదీయేషు ఫలేషు, తే, కో లోభః కింవిషయేచ్ఛా వర్తతే.

౨౯

(నయ శ్చేతి.) నయోఽనుగ్రహాశ్చ సద్రాజభర్తా, వినయో విసరీతనయః, నిగ్రహాశ్చ
కురాజభర్తా. ఇత్యేషా రాజవృత్తి రసంకిర్ణాఽగ్రాహ్యా. తథా చ నృపాః కామవృత్తయో న నృపః,
స్వేచ్ఛయా నయో వినయశ్చ నిగ్రహోఽనుగ్రహాశ్చ రాజని ర్న కామ్యా ఇత్యర్థః.

౩౦

(త్వం త్వితి.) అనవస్థితః అమర్యాదః, రాజవృత్తైః రాజనరీప్తైః హేతుద్వి, సంకిర్ణః సంకిర్ణ
రాజవృత్త ఇత్యర్థః. శరాసనపరాయణః, యదృచ్ఛయా యం హంతు మిచ్ఛసి తం హంస్వీత్యర్థః.

౩౧

(న త ఇతి.) అవచితిః పూజా, ధర్మశ్రద్ధా నాస్తీ త్యర్థః. అవస్థితాఽవ్యవస్థితా, పరద్రవ్యా
నిరాపిణీ త్యర్థః. కామే చ న వ్యవస్థిత్యాహ (ఇంద్రియై రితి.)

౩౨

(సామన్యోఽప్యేతి.) మాం హత్వా స్థితః త్వం జుగుప్సితం కర్మ కృత్వా, సతాం సాధుకర్మ
కారిణాం మధ్యే కిం వక్ష్యసి.

౩౩

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిండావకారః)

రాజహా బ్రహ్మహా గోఘ్న శోరః ప్రాణివధే రతః,

నాస్తికః పరివేత్తా చ సర్వే నిరయగామినః.

౩౪

సూచకశ్చ కదర్యశ్చ మిత్రఘ్నో గురుతల్పగః,

లోకం పాపాత్మనా మేతే గచ్ఛంతే నాత్ర సంశయః.

౩౫

* అధార్యం చర్మ మే సద్భి రోమా ణ్యస్థి చ వర్జితం,

అభక్ష్యేణి చ మాంసాని త్వద్విధై ర్ధర్మచారిభిః.

౩౬

పంచ పంచనఖా భక్ష్యే బ్రహ్మక్షత్రేణ రాఘవ,

(రాజహేతి.) పరివేత్తా జ్యేష్ఠేనూధే దారపరిగ్రహకృత్. 'పరివేత్తానుజోనూధే జ్యేష్ఠే దారపరిగ్రహ' దిత్యమరః. నిరయగామినః సరకగామినః.

౩౪

(సూచక శ్లేఘి.) సూచకః పిశునః, కదర్యః బుద్ధిః, గచ్ఛంతే గచ్ఛంతి.

౩౫

కి మేచం నిందసి ? , మృగయాయాం మృగవధస్యాదదోషత్వా దిత్యత్రాహ(అధార్య మితి.) మృగచర్మనత్ మే చర్మ న ధార్యం, మే రోమాణి షిఃస్థాదివ న్నాస్తరణార్హాణి, మే అస్థి చ గజాసీవత్ న స్పృశ్యం, మాంసాని చ న భక్ష్యేణి, అతః కిమర్థం మాం హతవా నసి ?

౩౬

అభక్ష్యరా కుతః ఇత్యత్రాహ (పంచేతి.) శల్యకః, శ్వావిత్, గోధా, శళః, కూర్మశ్లేఘి పంచనఖాః పంచ భక్ష్యే. పంచనఖేషు జంతుషు ఏతే పంచైవ భక్ష్యే. నాన్య ఇత్యర్థః. పరిసంఖ్యా విధి రయం. బ్రహ్మక్షత్రేణే త్యుపలక్షణం, త్రైవర్తి కేనేత్యర్థః. శలతీతి శల్యః 'శల శ్వల్ల అశు గమనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః 'సానసివర్ణసివర్ణసితంధులాంకుశచషాలేల్వలధిష్ట్యశల్యా' ఇతి నిపాతనా ద్యుప్రప్త్యయః. తత స్సాన్వర్ధే కః. యవ్వా - శల్యం శంకుః. 'వా పుంసి శల్యం శంకు ర్మై' త్యమరః, తన్నదృశాని రోమాణి శల్యాని, తద్వా - శల్యః. అర్మ అద్యజంతః. తత స్సాన్వర్ధే కః.

* తనిశ్లోకి. స ధార్యం చర్మ మే సద్భిః మే చర్మ వ్యాఘ్రాజినాదివ న్నాధారణయోగ్యం. రోమాణి చామరాదివ న్న గ్రాహ్యాణి, అస్థి గజదంతాదిక మివ న గ్రాహ్యమ్.

శల్యక శ్వావిధో గోధా శశః కూర్మశ్చ పంచమః.

32

చర్మ చాఽస్థి చ మే రాజన్ న స్పృశంతి మనీషిణః,
అభక్ష్యేణి చ మాంసాని సోఽహం పంచనభో హతః.

33

తారయా వాక్య ముక్తోఽహం సత్యం సర్వజ్ఞయా హితం,
త దతిక్రమ్య మోహేన కాలస్య వశ మాగతః.

34

త్వయా నాథేన కాకుత్స్థ న సనాథా వసుంధరా,
ప్రమదా శీలసంపన్నా ధూర్తేన పతినా యథా.

35

శరో నై కృతికః ఘ్రదో మిథ్యాప్రశితమానసః,
కథం దశరథేన త్వం జాతః పాపో మహాత్మనా.

36

చిన్నచారిత్రకక్ష్యేణ సతాం ధర్మాఽతివర్తినా,
త్యక్తధర్మాంకుశేనాఽహం విహతో రామహస్తినా.

37

శ్వానం విద్యతీతి శ్వావిధః - పచాద్యచ్. 'అన్యేషా మపీ' తి దీర్ఘః. పృషోదరాదిత్వా ధ్వకారః. ఇమో వరాహవిశేషా.

38

ఉపసంహరతి (చర్మ చేతి.) సోఽహం అభక్ష్యపంచనభాంతరూప్తోఽహం.

39

(త్వయేతి.) పతినా పత్యా.

40

(శర ఇతి.) శరః గూఢవిప్రియకృత్, నికృత్యా అపకారేణ జీవతీతి నై కృతికః. ఘ్రదః ఘ్రదకర్మకారీ. మిథ్యాప్రశ్రితమానసః మిథ్యాశాంతమనస్కః.

41

(చిన్నేతి.) చిన్న చారిత్ర మేవ కక్ష్యే ఇభబంధనం యేన స తథా. సతాం ధర్మాతి వర్తినా - సతాం ధర్మాః పూర్వోక్తా స్సామదానసాపరాధిజనదండనాదయః, తా నతీత్య వర్తత ఇతి తథా; గజవిషయే అతిక్రాంతమర్యాదేనే త్యర్థః.

42

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిండావ్రతాళః)

* అశుభం చాఽవ్యయుక్తం చ సతాం చైవ విగర్హితం,
వక్ష్యసే చేదృశం కృత్వా నద్భి స్సహా నమాగతః.

౪౩

ఉదాసీనేషు యోఽస్మాసు విక్రమ స్తే ప్రహాతః,
అపకారిషు తం రాజ స్తు హి వశ్యామ విక్రమం.

౪౪

దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ,
అద్య వైచస్వతం దేవం పశ్యే స్త్వం నిహతో మయా.

౪౫

త్వయాఽదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురానదః,
ప్రసుప్తః పన్నగేనేవ సరః పానవశం గతః.

౪౬

మా మేవ యది పూర్వం త్వ మేతదర్థ మచోదయః,
మైథిలీ మహ మేకాహ్నో తవ చాఽఽనీతవా స్ఫవేత్.

౪౭

(అశుభ మితి.) ఈదృశం కృత్వా స్థిత స్త్వం, నద్భిః, ఈదృశం అశుభత్వాదివిషయం
వక్ష్యసే, అశుభకారీ త్యేవం వక్ష్యసీ త్యర్థః.

౪౩

(ఉదాసీనే ష్వితి.) అపకారిషు రావణాదిషు.

౪౪

‘దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా’ ఇతి పాఠః.

౪౫

(త్వయేతి.) అదృశ్యేనేతి ఛేదః.

౪౬

(మా మేవేతి.) ఏతదర్థం మైథిల్యానయనార్థం, భవేత్ భవేయం. పురుషవ్యత్యయ అర్హః.

౪౭

* రామానుజీయం. (అశుభ మితి.) చరారోఽవ్యధే. వక్ష్యసే, వక్ష్యసీ త్యర్థః, ఆత్మనేపద
మార్గం.

సుగ్రీవప్రియకామేన * యత్కృతేఽస్మి హత స్త్వయా,
కంఠే బద్ధ్యా ప్రదద్యాం తే నిహతం రావణం రణే.

౪౮

న్యస్తాం సాగరతోయే వా పాతాళే వాఽపి మైథిలీం,
॥ ఆనయేయం తవాఽఽదేశా చ్వేతా మశ్వతరీ మివ.

౪౯

యుక్తం య త్రాప్నుయా ద్రాజ్యం సుగ్రీవ స్సృగ్గదే మయి,
అయుక్తం య దధర్మేణ త్వయాఽహం నిహతో రణే.

౫౦

(సుగ్రీవేతి.) యత్కృతే యన్య రావణన్య కృతే, హతోఽస్మి. తం కంఠే బద్ధ్యా తే ప్రదద్యా మితి యోజనా. సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తభూతం మైథిల్యానయనం చ తారయా పూర్వం నివేదిత మితి జ్ఞేయం.

౪౮

(న్యస్తా మితి.) శ్వేతా మశ్వతరీ మివ, మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరీ రూపాం క్రుతిం హయగ్రీవ ఇవేత్యర్థః.

౪౯

(యుక్త మితి.) రాజ్యార్థం సుగ్రీవో మాం హతవా నిత్యేత ద్యుక్తం. త్వం తు మాం హతవా నిత్యేత స్త్వయుక్త మిత్యర్థః. జ్ఞాతీనా మేవంవిధకృత్యన్య స్యాభావికత్వా దితి భావః.

౫౦

* రామానుజీయం. య ద్యస్మాత్ రావణప్రధర్షణలక్షణాత్. 'కంఠే బద్ధ్యా ప్రదద్యాంతే నిహతం రావణం రణే' ఇత్యుక్త్యా అంగదవాక్యా న్యనువదంత్యా తారయా రావణవధపూర్వకం సీతావ్రత్యాహరణార్థం రామ స్సుగ్రీవేణ సఖ్యం కృతవా నిత్యుక్త మిత్యవగమ్యతే.

॥ (ఆనయేయ మితి.) నను ఉక్తరీత్యా వాలిన స్సీతానయనసామర్థ్యం జ్ఞాత్వా వాలినా సఖ్యం రామేణ కి మితి న కృతః మితి చేత్, తత్ర సుగ్రీవం ప్రతి వాలినధన్య ప్రతిజ్ఞాతత్వా ధైత్యంతర సద్భావాచ్చ. తథా చ స్కాందే — 'అభయం వాలినే దత్తే ప్రతిజ్ఞా పరిహీయతే, రావణన్య సఖా చాలి రావణోఽపి వ్రజేత్తు మామి. రావణన్య వధాభావా దవతారఫలం న హి' తి. ఇతి టీకా.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య వాలినిండావ్రూరః)

కామ మేవంవిధో లోకః కాలేన వినియుజ్యతే.

క్షమం చే ద్భవతా ప్రాప్త ముత్తరం సాధు చింత్యతాం.

౫౧

ఇత్యేవ ముక్త్యా పరిశుష్కవక్త్ర శృరాభిఘాతా ద్వ్యుధితో మహాత్మా,

సమీక్ష్య రామం రవినన్నికాశం తూష్ణిం బభూవామరరాజసూనుః.

౫౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, సప్తదశ స్కంధః

(కామ మితి.) లోకః ఏవంవిధే మరణరూపే కర్మణి వినియుజ్యతే. జాతస్య మరణం స్వభావ ఇత్యర్థః, భవతా ప్రాప్తం అదృశ్యతయా ప్రహరణం క్షమం చేత్ తత్ర సాధూత్తరం చింత్యతా మి త్యర్థః.

౫౧

(ఇతీతి.) పరిశుష్కవక్త్రః బహుభాషణక్షేణ దితి భావః. అస్మిన్ సగ్రే ద్విపంచాశచ్ఛ్లోకాః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహరాభ్యాసే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాసే,
సప్తదశ స్కంధః

అత్ర తత్త్వదీపికా.

* తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబల' మిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యం తస్య వాస్తవార్థేయ మర్థః. వాలీ శ్రీరామనిఘ్నరథాషణే ప్రవృత్తోఽపి వాలివాణీ శ్రీరామ మీశ్వరం మత్వా స్త్రాతి (దృష్టేత్యాది.) పరుషం బాహ్యదృష్ట్వా పరుషవత్ ప్రతీయమానం. వస్తుతః ప్రశ్రితం ధర్మసంయుతం, అగర్వితం వాక్య మబ్రవీ దిత్యన్వయః. త దేవాహ (పరాజ్ఞాథే త్యాది.) పరాజ్ఞాథ వధం పరాజ్ఞాథస్య విషయలోబపస్య మమ వధం, కృత్వా, త్వయా కో ను గుణః నిర్వక్తు మశక్యః సన్మణః, ప్రోప్తః. యతః యస్మా త్కారణాత్, యుద్ధసంరద్ధోఽహం. త్వత్కృతే నిధనం గతః.

త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం. త్వయా నిధనం గత ఇత్యర్థః. అతో మయాఽపీతి శేషః. సుగుణః ప్రాప్త ఇతి యోజనా. * రాణా త్వశానగా పాపస్య త దహాపీర్నతి కిల్బిషః మితి వచనాత్ మద్దండనేన తత్పరిహారహంకరణ స్తప్తయా ప్రాప్తః. 'కాల్పిని త్వతదందాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలాః స్వస్థ మాయాంతి నంత స్సృత్యతితో యథే' తి వచనాత్ మయాఽపి నిష్కల్మషత్వరూపగుణః ప్రాప్త ఇతి భావః. * మమ సుగ్రీవసఖ్యం శ్రుత్వాఽపి యుద్ధాయఽఽగత్య మయా కిమర్థం హతోఽసీ త్యాశంక్య, సుగ్రీవ హస్తవహ స్వమి దైవా మిత్సృష్టము క్తికారదత్వద్వస్తవధో జాత ఇత్యాహ (చరిత ఇత్యాది శ్లోకవంశనేన.) తమిత్రత్వాదికాణా తన గుణాః శ్రుత్వా, శమవమూదిరాజధర్మ మపి విచార్య, తదాఽగ్ర్య మధిజనం త సంప్రధార్య, యుద్ధాయ న గంతవ్య మితి తాతయా ప్రతిషిద్ధోఽపి, అత్యేన సంసర్తం చేస్తుం నాన్యుతీతి తదాఽచర్యనే నతి మే బుద్ధి రుత్పన్నా బహువేతి కృత్వా, సుగ్రీవేణ నమాగర్హ. తథాపి త్వం తు ప్రమత్తం మాం హింసానా. అథో మమ త్వద్వస్తహంసం మంగళం జాత మిత్వంతే దాత్యశేషేన యోజనా. * అత నిరర్థా మేనం మన్య ఇత్యాహ (స త్వా మిత్యాదిని.) త్వాం వినిహితార్థార్థవృత్తృష్టృష్టబద్ధ్యాదాత్మినిత్వసంసమాచారత్వాదివిశేషబుద్ధిం న జానే, కించ నరాం చేషభరత్వాదివిశేషబుద్ధిం త న జానామి, కింతు అపహతపాపత్వాదిగుణత మిశ్వర మేవ త్వాం జానామి త్యర్థః. * నను అనవరాధిన స్తవ హుతితస్య మమేశ్వరత్వం దోషరాహిత్యం వా పత ? ఇత్యత ఆహ (విషయ ఇత్యాదిని.) త్వ మ ప్యకీర్తిష్యం న హన్సి. అహ మపి, తే విషయే దేశే, పురే వా యదా, నాఽపతరోయి అపరాలం న కృతవాణా, త్వం నాఽవదానే త. తథాపి భలమూలాశనం దానరం, అప్రతియుధ్యంతం అత్యేన నమాగతం మాం హన్సి, త త్తస్మాత్, మయి దోష సద్భావా చేషేత్యర్థః. * కించ క్షత్రియకులేఽవతీర్య రోరానుగ్రహింస్థం జగన్మర్యాదాం సాలయరః పరమతరుదా శాలిన స్తవ సుతరా మన్యానూబరణం న సంభవిష్యతి త్యాకయేనాహ (ధర్మలింగేత్యాది) సార్థ శ్లోకేన. హే రామ, రాజులచే జారః ధర్మదా నితి విప్రతస్సగా అర్థం ప్రయోజన ముద్దిశ్య, అభవ్య స్వకా భవ్యరూపేణ పరిధాపసి కిం? క్రూరకర్మ నమాచరః కిం? ఉభయమపి తవ న ఘటత ఇతి భావః. * రాజనీతో విచార్యమాదాయాం మద్వద్ధ స్తవ యుక్త ఏవే త్యాకయేనాఽఽహ (సామ దాన మితి.) అపరాధిమ పాపిమ వైరబుద్ధ్యా హతవంతం మాం కథ మేవం స్త్రాప్తి త్యాకంక్య విచార్యమాణో తవ మమ చ వైరప్రసన్న క్తి లేవ నాస్తీ త్యాకయేనాహ (నయ మితి.) * రాని తర్హి వైరకారణానీ త్యాకంజ్ఞానా మూహ (భూమి రితి.) తవ మమ చ ఏతాదృశకారణాని న నంతీతి భావః. * కించ (నయ శ్నేతి.) సృషా అపి కామవృత్తయో న భవంతి, కిము లేశ్వర స్త్వ మితి భావః. * రాగద్వేషాదియ క్రిస్య ఇంద్రి యపరవశస్య మర్త్యస్య మమేశ్వరత్వం కుత ? ఇత్యాకంజ్ఞాయాం నిర్గుణేశ్వరత్వ మేవ ప్రతిపాద

(తత్త్వదీపికా)

యతి (త్వ మిత్యాది) శ్లోకచ్ఛయేన. తు కిమి త్యర్థే. మనుజేశ్వర - మనుజు ఛాసా వీశ్వరశ్చేతి తథా. మనుష్యరూపేణావతీర్తేశ్వర ఇత్యర్థః. రామప్రధానః రామస్య ప్రధానః, నిర్జితకామ ఇత్యర్థః. కోపనః, శత్రుసంహారవిషయ ఇతి శేషః. అచ్యుతార్థా మనవస్థితః అత్ర తత్ర సంసరమాణః, రాజవృత్తేశ్వ సంకీర్తః, త్యక్తరాజస్వ ఇత్యర్థః. వానప్రస్థధర్మయుక్తత్వా దితి భావః. తే ధర్మే సామాన్య ధర్మేఽపి, అపవిత్రః ఘాతా, ఆదర ఇత్యర్థః. కాఽస్త్రీః, మనుష్యాధికారత్వా వ్యాప్తస్యేతి భావః. * తే బుద్ధిః అర్థేఽపి నాఽవస్థితాః; లక్ష్మీపతిత్వాత్. అర ఏవైతాద్యశవిశేషణవిష్ట స్త్వం కామవృత్త స్స ఇంద్రియైః కృష్యసే కిం? న కృష్యస ఏవ. అత ఏవ త్వ మీశ్వర ఇతి భావః. * తథా ప్యసవరాధి త్వవ్యభజనితదుష్కృతకర్మాఽహం సతాం కి ముత్తరం చక్ష్యమి త్యత ఆహ (హత్వేతి.) వాజేన అస వరాధినం హం హత్వా, దుష్కృతం కర్మ కృత్వా, సతాం మధ్యే చక్ష్యసి కిం? కింతు అసవరాధిన మేవ హం హత్వా. అత ఏవ సుకృతం కృత్వా సతాం మధ్యే చక్ష్యసి త్యర్థః. * కించ సావరాధినో వాసరస్య మమ వచేన తవ దోషశంకైవ నాస్తీ త్యాశయేనాహ (రాజహేత్యాది) శ్లోకచ్ఛయేన. ఏరాద్యథానా మేవ సరకః, అసవరాధినో మమ సూరుకస్య, రవ తు నాస్తీతి భావః. * కించ అనుప యోగిసర్వాదియుక్తమవ్యభ ఏవ మయి దోషసద్వాపద్యోరక ఇత్యాశయేనాహ (అధార్యం చర్మేత్యాది) శ్లోకత్రయేణ. * తారయా నివారితోఽపి త్వద్ధస్తవధవాంక్షయైవ యద్ధాయాఽఽగతోఽసీ త్త్యాశయే నాహ (తారయేతి.) సర్వజ్ఞయాఽపి తారయా ధర్మమోహేనాఽహిత ముక్తస్సక, తదతిక్రమ్య కాలస్య శిశ్వరస్య తప, వశం పార్షదత్వ మాగతః, సత్యం న సందేహః. * (త్వయేతి.) విధర్మితా పత్యా శీలసంపన్నా ప్రమదా యథా సనాథా, రథా తాదృశనాథేన త్వయా పృథివీ సనాథా న. కింతు దుష్టనిగ్రహాదిరూపపరమకల్యాణగుణనాథేన త్వయా సనాథే త్యర్థః. * మమ కపటయుద్ధకరణ హేతునా శతత్వాదిగుణయుక్తత్వా దేతాదృశేన పృథివీ సనాథా కథం భవతీ త్యాశంభ్యాహ (శత ఇత్యాది.) యతో మహాత్మనా దశరథేన త్వం జాతః, అతః పారణగుణపూర్వకత్వా త్కార్యగుణ స్యేతి న్యాయేన సరలకల్యాణగుణయుక్త స్త్వం కథం శతః? కథం నైకృతికః? కథం పాప? ఇత్యేవం యోజనా, తాదృశో న భవసీతి భావః. * ఈశ్వరేణ త్వయా నిహతోఽహం కృతార్థ ఇత్యాశయేన శ్రీరామే స్వరంత్రేశ్వరగుణాః ప్రకటయతి (ధిన్నచారిత్రేత్యాది.) రామహస్తినా నిహతోఽహం, కృతార్థ ఇతి శేషః. రామస్యేశ్వరత్వా దేవ ధిన్నచారిత్రత్వాదియుక్తత్వ మితి భావః. * మయా హతస్య రవ కథం కృతార్థత్వ మత ఆహ (అశుభ మితి.) సమాగతఇత్యత్ర నః, మా, గత ఇతి చ్ఛేదః.

అశుభ మయుక్తం సతాం విగర్హితం చ, మా మితి శేషః, ఈదృశం కృత్వా హత్యేత్యర్థః. సః వారీ...
 మా మాం, గతః మత్పార్షదత్వం ప్రాప్త ఇతి, త్వం సద్ధి స్సహ వక్ష్యసే. ఏతాదృశత్వప్రకరణ
 మేవ మమ కృతార్థత్వసూచక మితి భావః. * నిరుపాధికకరుణామృతసాగరస్య తవ మహిమానం కో
 వా వర్ణయితుం శక్తః ఇత్యాశయేనాఽఽహ (ఉదాసీనేష్యతి.) హే రామ, అపకారిష్వస్మాను - త్వద్భక్త
 సుగ్రీవాయ కృతాపకార ఏవ. తస్మై కృతాపకార ఇతి కృత్వా అపకారి ష్యిత్వ్యక్తిః. అస్మా స్వీతి
 బహువచనం తారాంగద్యభిప్రాయేణ. ఏతాదృశాపకారి ష్యస్మాను తే యో విక్రమః బ్రహ్మాదీనా
 మపి దుర్లభః పాదారవిందవిన్యాసః ప్రకాశితః పాదారవిందం ప్రదర్శిత మిత్యర్థః. * ఉదాసీనేషు
 సర్వతో నివృత్తేషు మునిషు, తం విక్రమం పాదారవిందవిన్యాసం, న పశ్యామీతి యోజనా. అతోఽ
 హం కృతకృత్య ఇతి భావః. పాదారవిందప్రదర్శనం తు, 'బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్ష
 మాణం శనై రివ, ఉపయాతో మహావీరో భ్రాతరో రామలక్ష్మణా' విత్యక్తైః రామస్య పాదారవింద
 ప్రదర్శనార్థ మేవ ఆసన్నమరణనాలినమీపాగమన మిత్యవగంతవ్యం. * ధ్వయా దృశ్యమానః త్వ
 త్ప్రతియోద్ధా జీవితం న శక్నోతీతి శంకయా అహ మదృశ్య ఏవ త్వాం హతవా నిత్యాశంకాయాం
 సత్యాం తథాత్వం త్వదన్యేషా మేవ, తవ తు నా స్తీత్యాశయేనాహ (దృశ్యమాన ఇత్యాది.) యదిః కిమి
 త్యర్థే. హే నృపాత్మజ, అద్య మయా దృశ్యమానస్సౌ యుద్వేషా అపి, మయా హతస్సౌ వైవస్వ
 తం దేవం పశ్యేః కిం? న పశ్యే రిత్యర్థః. ఈశ్వరస్య తవ మరణశంకా నా స్తీతి భావః. * సమక్షం
 రామేణ సహ ప్రతియుధ్య వారీ నిహత ఇతి కీర్తి ర్మయా న లభ్యేతి దుఃఖిత అహ - (త్వయా దృశ్య
 నేతి.) పాపవశం గతోఽహం అదృశ్యేన త్వయా నిహత ఇతి సంబంధః. * త్వదాజ్ఞాకరణరూపసేవా
 భాగ్యం మయా న లబ్ధ మిత్యాశయేన భిద్యతి (సుగ్రీవప్రియకామేనేత్యాది.) * పూర్వం రాజ్యస్థం
 సుగ్రీవం కిమర్థం నిష్కాపితవా? ని త్యత అహ (యుక్త మితి.) అధర్మేణ చున్నాశనిమిత్తబిలద్వార
 పిఛానరూపాధర్మేణ, సుగ్రీవః రాజ్యం ప్రాప్నుయా దితి యత్, త దయుక్తం. అహం త్వయా రణే
 నిహతః, ఇతః పరం మయి స్వర్గతే సతి సుగ్రీవో రాజ్యం ప్రాప్నుయా దితి యత్, త ద్యుక్తమితి
 సంబంధః. అధర్మతో రాజ్యస్వీకారా నిష్కాపిత ఇతి భావః. * ఏతాదృశం కిమర్థం హతవా
 నస్మీతి చింతాక్రాంతం ప్రత్యాహ (కామ మితి.) ఏవంవిధో లోకః క్షత్రియవృత్తిమాణ జనః,
 యద్వా, లోక ఏవంవిధ శ్చేత్, మాదృశాధర్మచారి జనశ్చే దిత్యర్థః. కామం కాలేన వినియమ్యతే.
 అతో హేతోః రామ భవతా ప్రాప్తం మద్వధరూపం, ఉత్తరం ఉత్తమం, క్షమం యుక్తం, ఉత్తమం,
 యథా రథా చింత్యతాం, మయా కృత పాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాత్ మద్వధస్య యుక్తత్వముత్తమత్వం
 చేతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథ అష్టాదశ స్కంధః

† * ఇత్యుక్తః ప్రళితం వాక్యం ధర్మార్థగుణసంపన్నం హితం,
పరుషం వాలినా రామో నిహతేన విచేతసా.

౧

౧ తం నిష్ప్రభ మివాదిత్యం ముక్తతోయ మివాఽంబుదం,
ఉక్తవాక్యం హరిశ్రేష్ఠ ముపశాంత మివాఽనలం.

౨

ధర్మార్థగుణసంపన్నం హరీశ్వర మనుత్తమం,
అధిక్షిప్త స్తదా రామః పశ్చాద్వాసిన మబ్రవీత్.

౩

అథ అష్టాదశ స్కంధః

అథ రామస్యోత్తర మష్టాదశే. (ఇత్యుక్త ఇత్యాది.) వాలినా ఇత్యుక్త ఇత్యన్వయః. విచేతనే
త్యనేన పరుషవచన మజ్ఞానకృత మిత్యుచ్యతే.

౧

(త మిత్యాది) ద్వై. తదా పూర్వం అధిక్షిప్తో రామః, ధర్మార్థగుణసంపన్నం అనుత్తమం
యథా భవతి తథా, పశ్చాద్వాసిన మబ్రవీ దితి యోజనా.

౨-౩

† * రామానుజీయం. ఇత్యుక్త ఇతి శ్లోకః స్వతంత్రం వాక్యం. అన్యథా రామశబ్దోఽతిరిచ్యతే.

(ఇత్యుక్త ఇత్యాది.) వాలినా రామః పరుష ముక్తః. అధిక్షిప్త ఇత్యాదే రయ మాశయః -
యద్యపి వాలినో వాణీ రామ మస్తాషీత్, వాలీ తం రామం పరుష ముక్తవా నితి కృత్వా వాలినా రామః
పరుష ముక్తః అధిక్షిప్త ఇత్యాద్యుక్తిః. అత ఏవ శ్రీరామోఽపి వాలిపరుషోక్తి మనుసృత్యైవ ఉత్త
రం వక్తి (ధర్మ మర్థం చ కామంచేత్వాదినా.) (ఇత్యుక్త ఇతి.) రామో వాలినా పరుషం వాక్య ముక్త
ఇతి సంబంధః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

౧ రామానుజీయం. (తం నిష్ప్రభ మిత్యాది.) అధిక్షిప్తో రామః ధర్మార్థగుణసంపన్న మనుత్త
మం యథా భవతి తథా వాలిన మబ్రవీ దితి సంబంధః.

॥ ధర్మ మర్థం చ కామం చ సమయం చాపి లౌకికం,
అవిజ్ఞాయ కథం బాల్యా స్మా మిహోద్య విగర్హనే.

౪

అపృష్ట్యా బుద్ధిసంపన్నా నృద్ధా నాచార్యసమ్మతాః,
సౌమ్య వానర చాపల్యా త్కిం మాం వత్తు మిహేచ్ఛసి.

౫

* ఇజ్యేకూణా మియం భూమి స్సతై లవనకాననా.
మృగపక్షిమనుష్యాణాం నిగ్రహప్రగ్రహో వపి.

౬

(ధర్మమితి.) సమయం ఆచారం. 'సమయా శ్వపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః.
బాల్యాత్ అజ్ఞానాత్.

౪

(అపృష్టేతి.) అపృష్ట్యా, ధర్మాదిక మితి శేషః. వానరచాపల్యాత్ వానరత్వకృతచాప
ల్యాత్.

౫

(ఇజ్యేకూణా మితి.) ఇయం జంబూద్వీపాత్మికా, లోకే కన్యచిత్ భూమే స్సవత్సైపి
తై లవనాదిక మాక్రమ్యాన్యే భూమిం పీడయంతి, తద్వ్యావృత్త్యర్థ మాహ—(సతై లేతి.) కాననం మహా
రణ్యం, మృగాదినిగ్రహానుగ్రహో వపి, ఇజ్యేకూణా మేన కృత్యమితి శేషః.

౬

॥ తనిగ్లోకీ. ధర్మం, వైదికపురుషార్థం, లౌకికం సమయం లౌకికాచారం, తేన ద్వయో రేక
భార్యాత్సైపి మానసంవత్సరాదిప్రతినియతకాలసంకేతః.

* తనిగ్లోకీ. విషయే వా పురే వా తే కలహానిమిత్రం నాస్తీ త్యసౌత్తరం. త్వదుపఖుక్తవన-
గిర్యుపవనసత్తనా న్యసృషీయాని న భవంతి కిం? జ్ఞాతిభావో వ్యస్తి. "త్వం వయస్యశ్చ హృద్యో మే."
'ఏకం దుఃఖం సుఖం చ నా'నితి సుగ్రీవసఖస్య మమ భవాః జ్ఞాతి ర్న భవతి కిం? 'తేనాహంప్రతి-
షిద్ధశ్చ హృతదారశ్చ రాఘవే'తి తేన మాం ప్రతి నోక్తం కిం? 'వస్త్రే చైతేన వానర' ఇత్యుక్త-
రీత్యా ఏకవత్త సృ న నిర్వాసితః కిం? సుగ్రీవ గృహదారభూజలాదికం త్వయా న గృహీతం కిం?
శ్రీవివాదశ్చ 'బ్రాతు ర్వర్తసి భార్యయా' మిత్యనేన దర్శితః.

(శ్రీరామేణ వాలిదూషణప్రత్యుత్తరమ్)

* తాం పాలయతి ధర్మాత్మా భరత సృత్యవా గృణాః,

ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞో నిగ్రహానుగ్రహే రతః.

౭

నయశ్చ వినయ శోభౌ యస్మి సృత్యం చ సుస్థితం,

విక్రమశ్చ యథాదృష్ట సృ రాజా దేశకాలవిత్.

౮

తస్య ధర్మకృతాదేశా వయ మన్యే చ పార్థివాః,

చరామౌ వసుధాం కృత్వాం ధర్మసంతాన మిచ్ఛవః.

౯

తస్మి స్తుపతిశార్దూలే భరతే ధర్మవత్సరే.

పాలయ త్యభిలాం భూమిం క శ్చరే ధర్మనిగ్రహం.

౧౦

(తా మితి.) తాం భూమిం.

౭

(నయ శ్నేతి.) నయో నీతిః, వినయ భిక్ష, తా వుభౌ, సత్యం చ, యథాదృష్టః శాస్త్రవిహితః, విక్రమశ్చ, ఏత తస్యర్వం యస్మిన్ సుస్థితం, దేశకాలవిత్ స భరతో రాజేతి యోజనా.

౮

(వశ్యేతి.) ధర్మకృతాదేశాః ధర్మకృతనియోగాః. కథం కనిష్ఠేన జ్యేష్ఠనియోగః ఇత్యపేక్షయాం రాజధర్మోఽయ మిత్యాశయేనోక్తం ధర్మపదం. ధర్మసంతానం ధర్మవృద్ధిం. యద్యపి భరతేన నాఽదేశః కృతః, తథాపి నేద మసత్యం; యథాకథంచిత్ భరతేన రాజ్యభరణస్య స్వీకృతత్వాత్తదన్యేషాం తత్కులీనానాం తదాదిష్టత్వం నిర్ధ మితి హృదయం. అత ఏవాఽయోధ్యాకాండే దర్శితం 'త్వం రాజే' తి.

౯

(తస్మిన్నితి.) ధర్మనిగ్రహం ధర్మహం.

౧౦

* తనిశ్లోకీ. మమ తవ చ పరస్పరజ్ఞానం పరిచయశ్చ నాస్తి. మమ గృహ మాగత్య నిరపరాధినం హతవానసీ త్యన్యోత్తర మాహ - 'తాం పాలయతి ధర్మాత్మే' తార్కభ్య 'కామతంత్రప్రధా' న్నశ్చ న స్థితో రాజనర్తకీ'త్యంతం. త్వం సాపరాధ ఏవే త్యర్థః.

తే వయం ధర్మవిభ్రష్టం స్వధర్మే పరమే స్థితాః,
భరతాజ్ఞాం పురస్కృత్య నిగృహ్ణామో యథావిధి. ౧౧

త్వం తు సంక్లిష్టధర్మా చ కర్మణా చ విగర్హితః,
కామతంత్రప్రధానశ్చ స స్థితో రాజవర్తనీ. ౧౨

జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితా నైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి,
త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ్యే పథి హి వర్తినః. ౧౩

యవీయా నాత్మనః పుత్ర శ్శిష్య శ్చాపి గుణోదితః,
పుత్రవ త్తే త్రయ శ్చిన్త్యా ధర్మశ్చే దత్రకారణం. ౧౪

సూక్ష్మః పరమదుర్జ్ఞేయ స్సతాం ధర్మః స్లవంగమ,
హృద్విస్థ స్సర్వభూతానా మాత్మా వేద శుభాశుభం. ౧౫

(తే వయ మితి.) ధర్మవిభ్రష్టం, జన మితి శేషః. ౧౧

(త్వం త్వితి.) సంక్లిష్టధర్మా ధర్మవిలోపకృత్. (కర్మణా చ విగర్హిత ఇతి.) అకృత్యకారీ

త్యర్థః.

౧౩

(యవీయా నితి.) ఆత్మన ఇతి త్రిష్య వ్యనేయితి, గుణోదిత ఇతి చ, తే త్రయః పుత్రవ
చ్చింద్యాః. పుత్రశబ్దోఽత్ర దృష్టాంతార్థః, యథా పుత్రే పుత్రవ ద్వర్తతే తథాఽన్యయో రపి వర్తి
తవ్య మిత్యర్థః. పుత్రేపుత్రవద్వృత్తి ర్నామ సమ్యక్ స్నేహః. 'గగనం గగనాకార' మితివత్.
ఏవం చింత్యత్వే కిం ప్రమాణం? తత్రాహ (ధర్మశ్చే దితి.) అత్ర అస్మి న్నర్థే, ధర్మః, కారణం
వ్యవస్థాపకం చేత్ యది ధర్మో నాఽనువర్తనీయః, తదా నైవం ద్రష్టవ్యం. అనువర్తనీయ శ్చేత్
అవశ్య మేవం ద్రష్టవ్య మితి చేచ్ఛద్విన్య భావః. ౧౪

(సూక్ష్మ ఇతి.) సూక్ష్మః అతీంద్రియః, అత ఏవ సతా మపి పరమదుర్జ్ఞేయః, కిముత
భవాదృశస్యేతి భావః. యద్వా, జనస్య ధర్మాధర్మకరణం స కోఽపి వేత్తు మ్మర్హతి. తస్మా కో
వేత్తి త్యత్రాహ (హృద్విస్థ ఇతి.) సర్వభూతానాం హృద్విస్థః సర్వాంతర్యామీ, అయిక్. ఆత్మా పర
మాత్మా, శుభాశుభం శుభాశుభకరణం, వేత్తి త్యర్థః. సూక్ష్మం ధర్మం పరమాత్మనా మయా వివా కో
వేత్తుం దక్షః? ఇతి భావః. ౧౫

(శ్రీరామేణ వాలిదూషణ ప్రత్యుత్తరమ్)

* చపల శృపలై సస్పర్థం వానరై రకృతాత్మభిః.

జాత్యంధ ఇవ జాత్యంధై ర్మంత్రయః ద్రక్ష్యనే ను కిం.

౧౬

అహం తు వ్యక్తతా మన్య వచనస్య బ్రవీమి తే,

న హి మాం కేవలం రోషా త్వం విగర్హితు మర్హసి.

౧౭

త దేత త్కారణం పశ్య యదర్థం త్వం మయా హతః,

భ్రాతు ర్వర్తసి భార్యాయాం త్యక్త్వా ధర్మం ననాతనం.

౧౮

❖ అన్య త్వం ధరమాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,

రుమాయాం వర్తనే కామాత్ స్నుషాయాం పాపకర్మకృత్.

౧౯

త్వయా తు న శక్య ఇత్యాహ (చపల ఇతి.) కిం ను ద్రక్ష్యనే? న కిమపి ద్రక్ష్యసీ-
త్యర్థః.

౧౬

(అహ మితి.) అన్య వచనస్య “యవీయా నాఽఽత్మన” ఇతి పూర్వోక్తవచనస్య.

౧౭

(త దితి.) వర్తసి వర్తనే.

౧౮

(అస్యేతి.) ధరమాణస్య జీవితం ధారయతః. అనేన జీవతో భ్రాతు ర్భార్యా భ్రాత్రా-

* రామానుజీయం. వాలిన స్సూక్ష్మధర్మపరిజ్ఞానాభావే హేతు మాహ (చపల ఇతి.)

❖ నను భ్రాతృభార్యావమర్శనం సుగ్రీవస్యాపి సమాన మిత్యాశంక్య సుగ్రీవో మాయావినా
బిలాంతర్గతయద్దేన త్వన్మరణం నిభిత్య తారాయా మవర్తిష్ట. త్వం తు తట్టివనం జ్ఞాత్వాఽపి
రుమాయాం వర్తన ఇతి వైషమ్య మస్తీ త్యాహ (అన్య త్వ మితి.) ధరమాణస్య ప్రాణా-
ధారయతః. ‘చరమాణస్యే’ తి సారేఽపి జీవత ఇత్యర్థః. వాలినో బిలనిర్గమన త్పుర్వం సుగ్రీవస్య
తారాపరిగ్రహోఽస్తీతి ‘భ్రాతు ర్ద్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం, ధర్మేణ మాతరం
యస్తు స్వీకరోతి జగుప్సిత’ మితి ప్రాయోపవేశనమయోక్తాంగదబాధ్యా దవగమ్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా-

త ద్వ్యతీతస్య తే ధర్మా త్కామవృత్తస్య వానర,
 భ్రాతృభార్యావఘర్నేఽస్మిక్ దండోఽయుః ప్రతిపాదితః. ౨౦

న హి ధర్మవిరుద్ధస్య లోకవృత్తా దపేయుషః,
 దండా దన్యత్ర పశ్యామి నిగ్రహం హరియూథవ. ౨౧

న హి తే మర్షయే పాపం క్షత్రియోఽహం కురోద్భవః, ౨౧౫

భౌరసిం భగినిం వాఽపి భార్యం వా ప్యనుజన్య యః,
 ప్రచరేత నరః కామా త్తస్య దండో వధః స్మృతః. ౨౨౫

భరతస్తు మహీపాలో వయం త్వాదేశవర్తినః,
 త్వం తు ధర్మా దతిక్రాంతః కథం శక్యః ఉపేక్షితుం, ౨౩౫

గురు * ధర్మవ్యతిక్రాంతం ప్రాజ్ఞో ధర్మేణ పాలయన్.

న గ్రాహ్యః, మృతస్య తు గ్రాహ్యేతి తత్కులధర్మ ఇతి ప్రతీయతే. అత ఏవ హి వాలినో బిలగమనా
 సంతరం మంత్రిభి రభిషి క్తస్య సుగ్రీవస్య తాదాపరిగ్రహం రామో న నిందితవాన్. అత ఏవ ప్రాయో
 పవేశేఽంగదో వక్ష్యతి 'భ్రాతృ ర్ద్యేష్ఠస్య యో భార్యం జీవతో మహిషీం ప్రియాం ధర్మేణ మాతరం
 యస్తు స్వీకరోతి జగుప్సిత' ఇతి. ౨౧

తర్హి కిక్షేప కర్తవ్యా కిమర్థ మవధీ? స్తత్రాహ (న హీతి.) ౨౧౫

(భౌరసిం) పుత్రీం, ప్రచరేత గచ్ఛేత్. ౨౨౫-౨౩౫.

'భరతస్తు మహీపాల' ఇత్యుక్తం వివృణోతి (గురు రితి.) ధర్మవ్యతిక్రాంతం ధర్మవ్యతి
 క్రమణం, పాలయన్ పరామృశన్, గురుః భరతశ్చ నిగ్రహే పర్యవస్థితః, వయం చ తదాదేశం

* రామానుజీయం. ధర్మవ్యతిక్రాంతం వ్యతిక్రాంతధర్మాణం.

(శ్రీరామేణ వాలిమూషణ ప్రత్యుత్తరమ్)

భరతః కామవృత్తానాం నిగ్రహే పర్యవస్థితః,

౨౪౫

వయం తు భరతాదేశవిధిం కృత్వా హరీశ్వర.

త్వద్విధా నిర్భుమర్యాదా నియంతుం పర్యవస్థితాః,

౨౪౬

సుగ్రీవేణ చ మే సఖ్యం లక్ష్మణేన యథా తథా.

దారరాజ్యనిమిత్తం చ నిశ్చేయసి రత స్స మే.

౨౪౭

ప్రతిజ్ఞా చ మయా దత్తా తదా వానరసన్నిధౌ.

ప్రతిజ్ఞా చ కథం శక్యా మద్విధేనానవేక్షితుం,

౨౪౮

తదేభిః కారణై స్సరై వ ర్మహద్భి ర్ధర్మసంహితైః.

శాసనం తవ య ద్యుక్తం తద్భవా ననుమన్యతాం,

౨౪౯

సర్వదా ధర్మ ఇత్యేవ ద్రష్టవ్య స్తవ నిగ్రహః.

౨౫౦

విధిం శాస్త్రం కృత్వా నియంతుం పర్యవస్థితాః, అతః కథం శక్య ఉపేక్షితు ? మితి పూర్వేణ సంబంధః.

౨౪౫

ఏవం నిరవధానవచనోపశంకాయాః పరిహార ముక్త్వా మామేవ యది పూర్వం త్వ మేతద్ధర్మ మచోదయ ఇత్యుక్తస్య పరిహార మాహ (సుగ్రీవేణేతి.) మే సుగ్రీవేణ య త్సఖ్యం, త ల్లక్ష్మణసఖ్యమితి, తద్వ దపరిహార్యం, దారరాజ్యనిమిత్తం చ దారరాజ్యఫలకం చ, స చ మే నిశ్చేయసి రత శ్చ. అతః కథ ముపేక్షితుం శక్యః? ఇత్యన్వయః.

౨౪౬

హేత్వంతర మప్యాహ (ప్రతిజ్ఞా చేతి.) తదా సఖ్యకరణకారే, అనవేక్షితుం, ఉపేక్షితు మితి యావత్.

౨౪౭

(తదీతి.) తత్తస్మాత్ ఉపేక్షితు మశక్యత్వాత్. ఏభిః భ్రాతృభార్యాసహరణాదికారణైః, తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య, యచ్ఛాసనం కృతం, త ద్యుక్తం శాస్త్రవిహిత మితి భవా ననుమన్యతాం.

౨౪౮

పున ర్దేత్వంతరాణి వక్తుం పీఠికా మారచయతి (సర్వదేతి.)

౨౪౯

* వయస్యస్యాఽపి కర్తవ్యం ధర్మమే వాఽనుపశ్యతః,

శక్యం త్వయాఽపి త త్కార్యం ధర్మ మేవానుపశ్యతా.

30

శ్రూయతే మనునా గీతౌ శ్లోకౌ చారిత్రవత్సలౌ,

గృహీతౌ ధర్మకుశలై స్తత్తథా చరితం హరే.

31

రాజభి ర్భుతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః,

నిర్మలా స్వర్గ మాయాంతి సంత సుకృతినో యథా.

32

శాసనా ద్వా విమోక్షి ద్వా స్తేన స్తేస్యేయా ద్విముచ్యతే,

రాజా త్వశాన న్నాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిషం.

33

ఆర్యేణ మమ మాంధాత్రా వ్యసనం ఘోర మీప్సితం.

శ్రమణేన కృతే పాపే యథా పాపం కృతం త్వయా.

34

(వయస్యస్యాఽపీతి.) శత్రువ ధర్మ మేవానుపశ్యతో వయస్యస్యాపి స్వమిత్రశత్రునిరసనం కర్తవ్యం. ధర్మ మేవానుపశ్యతా త్వయాఽపి తత్కార్యం ఆత్మనిగ్రహరూపం శక్యం, ప్రాయశ్చి త్తేన నానుమంతుం యోగ్య మిత్యర్థః.

30

స్వేనాఽవశ్యం హంతవ్యత్వే వానినాఽవశ్య మనుమంతవ్యత్వే చ సంవాదం దర్శయతి (శ్రూయత ఇతి.) చారిత్రవత్సలౌ అచారైకపరౌ, గృహీతౌ ధృతౌ, తతే శ్లోకద్వయోక్తం.

31

శ్లోకౌ పఠతి (రాజభి రిత్యాదినా.)

32

శాసనే పరస్యాఽఘ్యదయ ముత్వా, అశాసనే రాజ్ఞోఽనఘ్యదయ మాహ (శాసనా దితి.) రాజ్ఞా శాసనే మోచనే వా స్తేన శోచిరో ముచ్యత ఏవ పాపాత్, పాపస్య పాపిష్ఠస్యాఽశాసనా ద్రాజా, తత్ కిల్బిషం పాప మాప్నోతి.

33

న కేవలం పదసం, ఆచారశాస్త్రస్మిన్నర్థేఽస్త్రీవ్యాహ (ఆర్యేణేతి.) యథా త్వయా పాపం కృతం తథా శ్రమణేన క్షపణకేన, కేనచి త్వాపే కృతే, మమ ఆర్యేణ వృద్ధప్రపితామహేన మాంధాత్రా, ఘోరం వ్యసనం దండనం, ఈప్సితం, ప్రయుక్త మితి యావత్.

34

* రామానుజీయం. వయస్యస్యాపీ త్వయం శ్లోకో బహుషు కౌశేషు న దృష్టః.

(శ్రీరామేణ వాల్మీకి ప్రత్యుత్తరమ్)

అన్యై రపి కృతం పాపం ప్రమత్తై ర్వసుధాధిపైః,
ప్రాయశ్చిత్తం చ * కుర్వంతి తేన త చ్ఛామ్యతే రణః.

౩౫

త దలం పరితాపేన ధర్మతః పరికల్పితః,
వధో వానరశార్దూల న వయం స్వవశే స్థితాః.

౩౬

శృణు చాఽవ్యవరం భూయః కౌరణం హరిపుంగవ,
య చ్ఛ్చుత్వా హేతుమ ద్వీర న మన్యుం కర్తు మ్హర్షసి.

౩౭

స మే తత్ర మనస్తాపో న మన్యు ర్హరియూథవ,

(అన్యైరపీతి.) ప్రమత్తై ర్వసుధాధిపై ర్దైతుభిః, అన్యైరపి జనైః పాపం కృతం, తే వసుధాధిపాః, విగతానవధానా స్సంతః, కర్మపరామర్శవేశాయాం పాపినాం, ప్రాయశ్చిత్తం వధాదికం కుర్వంతి. తేన ప్రాయశ్చిత్తేన, తద్రణః తత్పాపం. శామ్యతి, అద్యాఽపీతి శేషః.

౩౫

(తదల మితి.) న స్వవశే స్థితాః న స్వతంత్రాః, శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః. అనేన పరాజ్ఞాభ వధస్య దోషత్వమపి పరిహృతం. ప్రాయశ్చిత్తస్య యథాకథంచి త్కర్తవ్యత్వాత్. పంచమహాపాతకాది ప్రాయశ్చిత్తస్య పురణాంతికత్వా ద్బలా దేవ హి కార్యం భవతి నాఽన్యథా.

౩౬

ఏవం సంధ్యోపాసనరాజ్యపాలనాదికం నియమేనాఽనుత్తిష్ఠతో వాలిన శ్శాస్త్రవశ్యత్వ మవలంబ్యోక్తం, అథ శాఖామృగర్ష మవలంబ్యాహ (శృణు చేత్యాదినా.)

౩౭

‘దృశ్యమానస్తు యద్యేథా మయా యది సృపాత్మజ, అద్య వై వస్వతం దేవం వశ్యేన్ద్రం నిహతో మయే’తి, ‘త్వయాఽదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురానదః, ప్రస్తుతః పన్నగేనేవ సరః పానవశం గత’ ఇతి చ వాలినా యదుక్తం తదుభయస్యోత్తర మాహ (స మే తత్ర మనస్తాప ఇతి.) తత్ర యమనదనప్రాపణోక్తిప్రచ్ఛన్న వేధననిదోక్తి విషయే, మే మన్యు ర్హస్తి, శాఖామృగస్య తవలక్ష్యత్వా దితి భావః. మనస్తాపాభావశ్చ మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వభావతయా

వాగురాభిశ్చ పాశైశ్చ కూటైశ్చ వివిధై ర్నరాః.

3౮

ప్రతిచ్ఛన్నాశ్చ దృశ్యాశ్చ గృహ్లాంతి ముఖపూ న్మృగాః,
ప్రథావితా న్వా విత్రస్తాన్ విస్రద్ధాన్ శ్చాపి నిష్ఠితాః.

౩౯

ప్రమత్తా నప్రమత్తా న్వా నరా మాంసార్థినో భృశం,
* విధ్యంతి విముఖాన్ శ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే.

౪౦

యాంతి రాజర్షయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః,
తస్మా త్త్వం నిహతో యుద్ధే మయా బాణేన వాసర,
అయుధ్య స్రుతియుధ్యన్వా యస్మా చ్చాఖామృగో హ్యసి,

౪౧

దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ.

రాజానో వాసరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః,

౪౨

తా న్ను హింస్యా న్ను చాఽఽక్రోశే న్నాఽఽక్షిపే న్నాఽఽప్రియం వదేత్.

దోషాభావాదితి భావః. తదేవోపపాదయతి (వాగురాభి రిత్యాదినా.) కూటైః కపట వ్యాపారైః, విస్రద్ధాః విశ్వస్తాః, యద్యపి ప్రకృతే న మాంసార్థితా, తథాపి పరాజ్ఞుభవధా న్ను దోష ఇతి తాత్పర్యం. ౪౧

పరపీఠాకరో రాజ్ఞాం వ్యాపారో నిష్ఫల ఇత్యాశంక్య ప్రణచికిత్సాన్వాయేన సః శ్రేయస్కర ఏవే త్యాహ (దుర్లభస్యేతి.) జీవితస్య జీవనస్య.

౪౨

(తా నితి.) న హింస్యా న్ను పీడయేత్, తే వ్యసర్థకరత్వబుద్ధిం న కుర్యాదిత్యర్థః. నాక్రోశే స్సవిందేత్, నాఽక్షిపేత్, నోక్తిఖండనం కుర్యాత్, నోఽప్రియం వదేత్, పరుషం న వదే దిత్యర్థః.

* తన్నిగోక్తి. 'వాగురాభి రనేకాభిః కూటైశ్చ వివిధై ర్నరా' ఇతి. ప్రయోజనాంతరాభావేఽపి జనపదహింసాపరిహారార్థం నిష్ఫుంఠీతి భావః. 'విధ్యంతి విముఖాన్ శ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే.' యాంతి రాజర్షయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః. తేన మృగయాఽఽసక్తి ర్నదోషాయేతి సూచితం.

(వాలినో మన స్సమాదానపూర్వకపృష్టావః)

దేవా మనుష్యరూపేణ చరం త్యేతే మహీతలే,

౪౩౪

త్వం తు ధర్మ మవిజ్ఞాయ కేవలం రోష మాస్థితః.

ప్రదూషయసి మాం ధర్మే పితృపైతామహే స్థితం,

౪౩౫

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ వాఠీ ప్రవ్యథితో భృశం.

౪౩౬

స దోషం రాఘవే దధ్యా ధర్మేఽధిగతనిశ్చయః,

ప్రత్యువాచ తతో రామం ప్రాంజలి ర్వానరేశ్వరః.

౪౩౭

య త్వ మాత్థ నరశ్రేష్ఠ త దేవం నాఽత్ర సంశయః.

ప్రతివత్తుం ప్రకృష్టే హి నాఽప్రకృష్టస్తు శక్నుయాత్.

౪౩౮

త దయు క్తం మయా పూర్వం ప్రమాదా దుక్త మప్రియం,

తత్రాపి ఖలు మే దోషం కర్తుం నాఽర్హసి రాఘవ.

౪౩౯

తత్ర హేతుమాహ (దేవా ఇతి.) ఏతే పూర్వోక్తా రాజానః, దేవాః అష్టౌ లోకపాలాః. అష్టాభి ర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృపః ఇతి పదనాత్. మనుష్యరూపేణ మనుష్యశరీరేణ, ఉపలక్షితా శ్చరంతి.

౪౩౪.

(తం త్వితి.) పితృపైతామహే పితృపితామహప్రాప్తే, స న్వేన మపి కథంచి త్వరిహర్యం. సరతసుహతిం వాలిద్రోహం మన గవనర్పణ మిత్యాద్యవవాదకరం చన్నచేధనం సమర్థోఽపి కిమర్థం కృతవాక్. త దవహితమనా శృణు, యది రామో వాలినః పురత స్తిష్ఠే తదా విదితతదీయప్రభావ తయా వాఠీ ప్రహోష భవేత్. తదా తద్వధో న యుక్తః, ప్రతిజ్ఞా చ వ్యాహస్యేత, తద్వారా తస్మిన్రం రావణోఽపి శరణం ప్రణేత్. దేవకార్యం చ లుప్యేత్. అతః ప్రచ్ఛన్నో వాలిన మవధీత్.

౪౪౦

(ఏవ మితి.) ప్రవ్యథితః అజ్ఞాన ద్రామ కుధిక్షి ప్రవానస్మి త్వసుత ప్తః.

౪౪౧-౪౪౨

(య త్వ మితి.) ప్రకృష్టే విషయే.

౪౪౩

(త దితి.) కర్తుం చింతయతుం.

౪౪౪

త్వం హి దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః ప్రజానాం చ హితే రతః,
కార్యకారణసిద్ధౌ తే ప్రసన్నా బుద్ధి రవ్యయా.

౪౯

మా మ స్యగతధర్మాణం వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం,
ధర్మసంహితయా వాచా ధర్మజ్ఞ పరిపాలయ.

౫౦

స త్వత్మాన మహం శోచే న తారాం న చ బాంధవాః,
యథా పుత్రం గుణశ్రేష్ఠ మంగదం కనకాంగదం.

౫౧

స మమాదర్శనా ద్దీనో బాల్యా తృప్తభృతి లాలితః,
తటాక ఇవ పీతాంబు రుపశోషం గమిష్యతి.

౫౨

బాల శ్చాదకృతబుద్ధిశ్చ ఏకపుత్రశ్చ మే ప్రియః,
తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలిః.

౫౩

సుగ్రీవే చాఽంగదే చైవ విధత్స్వ మతి ముత్తమాం,
త్వం హి శాస్తా చ గోప్తా చ కార్యాకార్యవిధౌ స్థితః.

౫౪

(త్వం హీతి.) దృష్టార్థ శ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః. యద్వా, జ్ఞః పండితః
దృష్టార్థతత్త్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి సమాసః. కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం, కారణం తద్దేతుభూతం
పాపం, తయో స్సిద్ధౌ సరిజ్ఞానే. బుద్ధిః అంతఃకరణం.

౪౯

(మా మహీతి.) అగతధర్మాణం కృత్యాకరణవంతం, వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృత
వ్యతిక్రమం, అకృత్యకారిణ మిత్యర్థః, వాచా పరిపాలయ, సర్వం మయా జ్ఞేత మితి వదేత్యర్థః. ౫౦

కార్యాంతరమ వ్యర్థయతే (న త్విత్యాదినా.) నాత్మానం ప్రతి శోచే. త్వయా దత్త సమ్య
గ్గతికత్వాత్, నాఽపి తారాదికాః ప్రతి, సుగ్రీవస్య విద్యమానత్వాత్. పుత్రం 'అంగా దంగా త్సంభ
వసీ' త్కుక్తరీత్యా స్వానతిరిక్తం, గుణశ్రేష్ఠం పితృకుశ్రూషాదిగుణై శ్రేష్ఠం, కనకాంగదం. దర్శనీయ
మిత్యర్థః.

౫౩

(సుగ్రీవేదేతి.) మతిం, కుల్యా మితి శేషః.

౫౪

(శ్రీరామేణ వాలినమాశ్వాసనమ్).

యా తే నరపతే వృత్తి ర్భరతే లక్ష్మణే చ యా,
సుగ్రీవే చాఽంగదే రాజం స్తాం త్వ మాధాతు మ్మర్హసి.

౫౫

మద్దోషకృతదోషాం తాం యథా తారాం తపస్వినిం,
సుగ్రీవో నాఽవమన్యేత తథాఽవస్థాతు మ్మర్హసి.

౫౬

త్వయా హ్యనుగృహీతేన రాజ్యం శక్య ముపాసితం,
త్వద్వశే వర్తమానేన తవ చిత్తానువర్తినా.

౫౭

శక్యం దివం చాఽర్హయితం వసుధాం చాఽపి శాసితం,

౫౮

త్వత్తోఽహం వధ మాకాంక్ష న్వార్యమాణోఽపి తారయా.
సుగ్రీవేణ సహ భ్రాత్రా ద్వంద్వయుద్ధ ముపాగతః.

౫౯

ఇత్యుక్త్వా సన్నతో రామం విరరామ హరీశ్వరః.

౬౦

స త మాశ్వాసయ ద్రామో వాలినం వ్యక్తదర్శనం,
సామసంపన్నయా వాచా ధర్మతత్త్వార్థయుక్తయా.

౬౦

(యా త ఇతి.) వృత్తిః, ప్రీతి రితి యావత్.

౫౫

(మద్దోషేతి.) నాఽవమన్యేత, పుత్రనిర్వాసనేనేతి భావః. అవస్థాతుం చ్యవస్థాపయితం.

౫౬

(త్వయేతి.) ఉపాసితం, మయేతి శేషః. స కేవలం మద్రాజ్యం, అన్యచ్ఛే త్యాహ
(శక్యమితి.)

౫౭

త్వర్తి తథా కిం న కృతం? తత్రాహ (త్వత్త ఇతి.) ఆకాంక్షః. ఆకాంక్షమాణ
ఇవేత్యర్థః.

౫౮

(స త మితి.) వ్యక్తదర్శనం విశదజ్ఞానం. సామ సాంత్యనం.

౬౦

న సంతాప స్త్వయా కార్య ఏతదర్థం వ్యవంగమ,

౬౦౧౪

* న వయః భవతా చింత్యా నాప్యాత్మా హరిసత్తమ.

వయం భవద్విశేషేణ ధర్మతః కృతనిశ్చయాః,

౬౦౧౫

దంద్యే యః పాతయే ద్దండం దంద్యో య శ్చాపి దంద్యతే.

కార్యకారణసిద్ధార్థా వృథా తా నావసీదతః.

౬౦౧౬

(న సంతాప ఇతి.) ఏతదర్థం పుత్రపాలనార్థం.

౬౦౧౭

(న వయ మితి.) వయం న చింత్యాః, అకృత్యకారిణ ఇతి శేషః. నాప్యాత్మా; నివృత్త పాపత్వాత్. కుర ఇత్యత్రాహ (వయ మితి.) భవద్విశేషేణ భవతో౭ కృత్యరూపవిశేషేణ హేతునా, ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపే ధర్మే, న ప్రమ్యర్థే తస్యః. కృతనిశ్చయాః, అతో వయం న చింత్యా ఇత్యాది పూర్వేణాన్వయః.

౬౦౧౮

ఉక్తం వివృణోతి (దంద్య ఇతి.) కార్యకారణసిద్ధార్థా, దంద్యత్వదండయత్పత్వాభ్యాం నిష్పన్నప్రయోజనా విత్యర్థః.

౬౦౧౯

* (న వయ మితి.) వయం భవతా న చింత్యాః న విచార్యాః, పరాజ్ఞాభస్య మే వధం ప్రచ్ఛన్నం కృత్వా, ఏష పాప మార్జితవాః? ఉత పుణ్య? మితి భవతా న విచార్యా ఇత్యర్థః. నాప్యాత్మా చింత్యః, బ్రాహ్మణ్యభారణాదికం కృత్వా గతో౭హం, కిం భవిష్యామీతి త్వం చ త్వయా న విచార్యః. కుతః? వయం భవద్విశేషేణ భవతో విశేషేణ, ధర్మతః ధర్మే, కృతనిశ్చయాః, అస్య పథః కిం ధర్మ్యః? ఉతా౭ధర్మ్యః? ఇతి విశేషేణ విచార్య ధర్మే నిశ్చయం కృతవంత ఇత్యర్థః, యద్వా, భవద్విశేషేణ భవదకృత్యవిశేషేణ హేతునా. ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపధర్మే, వయం కృతనిశ్చయాః, అతో వయం భవతా, అచింత్యాః అకృత్యం కృతవంత ఇతి న విచార్యాః, నాప్యాత్మా, మమ పరలోక ప్రతిబంధక మస్తీతి భవా నపి న విచార్య ఇత్యర్థః. 'రాజభి ర్భృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలా న్స్వర్గ మాయాంతి సంత సుకృతిన్ యథా. శాసనా ద్వా విమోక్షా ద్వాస్తేన స్త్రీయా ద్విముచ్యతే, రాజా త్వశాన న్నావస్య ర దవాప్నోతి కిల్బిష' మితి మనుజవనానుసారేణ ఉభయో రపి దోషా౭భావ ఇతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామేణ వాలిన స్సమాశ్వాసనమ్)

తద్భవా న్దండసంయోగా దస్మా ద్విగతకల్మషః.

గత స్సాన్వం ప్రకృతిం ధర్మాన్ ధర్మదృష్టేన వర్తనా,

౬౩౪

త్యజ శోకం చ మోహం చ భయం చ హృదయే స్థితం.

త్వయా విధానం హర్యగ్ర్య న శక్య మతివర్తితుం,

౬౩౫

యథా త్వ య్యంగతో నిత్యం వర్తతే వానరేశ్వర.

తథా వర్తేత సుగ్రీవే మయి చాపి న సంశయః,

౬౩౬

స తస్య వాక్యం మధురం మహాత్మన స్సమాహితం ధర్మపథానువర్తినః,

నిశమ్య రామస్య రణావమర్దినో వచ స్సుయుక్తం నిజగాద వానరః,

౬౩౭

శరాభితప్తేన విచేతసా మయా ప్రదూషిత స్త్వం య దజానతా ప్రభో,

ఇదం మహేంద్రోపమ భీమవిక్రమ ప్రసాదిత స్త్వం త్వమ మే నరేశ్వర,

౬౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, అష్టాదశ స్కంధః.

(త దితి.) ధర్మదృష్టేన ధర్మశాస్త్రదృష్టేన, వర్తనా, దండసంయోగాత్ విగతకల్మషస్య ధర్మాన్ ధర్మాదనపేతం, స్వాం ప్రకృతిం యథావస్థితకుద్ధస్వరూపం, గతః. ౬౩౪

హేత్వంతరేణాశ్వాసనయతి (త్యజేతి.) విధానం విధిః, ప్రారబ్ధం కర్మేతి యావత్. ౬౩౫-౬౩౬

ఉక్తమర్థం సర్గాంతే శ్లోకాభ్యాం పున స్సంగృహ్ణాతి (స తస్యేతి.) సమాహితం సమాధాన రూపం. ౬౩౭

(శరేతి.) ప్రదూషిత ఇతి యత్ ఇదం మే అపవరితం, త్వమ త్వమస్య. అస్మిన్ సర్గే సార్థన ప్రవృత్తిశోకాః. ౬౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టాదశ స్కంధః.

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

స వానరమహారాజ శ్చయాన శ్చరవిక్షతః,
ప్రత్యుక్తో హేతుమద్వాక్యై ర్నోత్తరం ప్రత్యవద్యత.

అశ్మభిః ప్రవిభిన్నాంగః పాదపై రాహతో భృశం,
రామబాణేన చ క్రాంతో జీవితాంతే ముమోహ సః.

తం భార్యా బాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే,
హతం స్లవగళార్దూలం తారా శుక్రావ వాలినం.

సా సప్తత్రాఽప్రియం శ్రుత్వా వధం భర్తు స్సుదారుణం,
నిష్పపాత భృశం త్రస్తా * వివిధా ద్గిరిగహ్వరాత్.

యే త్వంగదపరీవారా వానరా భీమవిక్రమాః,
తే సకార్యుక మాలోక్య రామత్రస్తాః ప్రదుద్రుపుః.

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

తారాగమన మేకోనవింశే. (స వానరమహారాజ ఇత్యాది.) విక్షతః విశేషేణ క్షతః, జీవితాంతే జీవితాంతకాలే.

(సా సప్తత్రాఽప్రియమితి.) అప్రియమితి ఛేదః. వివిధా న్నానకజ్యేష్ఠ, గిరిగహ్వరా ద్గిరిగుహాతః, గుహారూపా హి కిష్కింధే త్యుక్తం.

(యే త్విత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

(తారాయాః వాలినమీపాగమనమ్)

❖ సా దదర్శ తత స్త్రస్తాన్ హరీ నాపతతో భృశం,
యూథా దివ పరిభ్రష్టా మృగా నిహతయాథపాన్.

౬

తా సువాచ సమాసాద్య దుఃఖితాన్ దుఃఖితా సతీ,
రామ విత్రాసితా స్సర్వా ననుబద్ధా నివేషుభిః.

౭

వానరా రాజసింహస్య యస్య యూయం పురస్సరాః,
తం విహాయ సుసంత్రస్తాః కస్మా ద్ద్రవథ దుగ్ధతాః.

౮

రాజ్యహేతో స్స చే ద్రాభ్రా భ్రాత్రా రౌద్రేణ పాతితః,
రామేణ ప్రహితై రౌద్రి ర్మార్గజై ర్ద్వారపాతిభిః.

౯

కపిపత్న్యా వచ శ్రుత్వా కపయః కామరూపిణః,
ప్రాప్తకాల * మవిక్లిప్త మూచు ర్వచన మంగనాం.

౧౦

జీవపుత్రే నివర్తస్య పుత్రం రక్షస్య చాంగదం,
అంతకో రామరూపేణ హత్వా నయతి వాలినం.

౧౧

పూర్వం సామాన్యతో విదితవృత్తాంతాఽపి విశేషజ్ఞానయా వ్యచ్ఛతి (తా నితి.) ౬-౭

(వానరా ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. దుగ్ధతాః అగతికాః. రాజ్యలాభాయ సుగ్రీవేణ
వానీ హత శ్చే ద్భవతాం కిం భయః మిత్యర్థః. (మార్గజై రితి) బహువచనం సంభావనయోక్తం. ౮-౯

(కపిపత్న్యా ఇతి.) అవిక్లిప్తం. నయుక్తిక మితి యావత్. ౧౦

(జీవపుత్రే ఇతి.) అపుత్రాయాః ఇలు మృతభర్తృనుగమన మితి భావః. నయతి, లోకాం
తర మితి శేషః, ౧౧

❖ రామానుజీయం. 'సా దదర్శ తత స్త్రస్తాన్ హరీ నాపతతో ద్రుతమ్, యూథాదివ
పరిభ్రష్టా నృగా నిహతయాథపాన్' నితి పాఠః.

* అవిక్లిప్తం ఐకరూప్యం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

క్షిప్తాః పృథ్వీ స్సమావిధ్య విపులాశ్చ శిలా స్తథా,

వారీ వజ్రసమై ర్బాణై రామేణ వినిపాతితః.

౧౨

అభిద్రుత మిదం సర్వం విద్రుతం ప్రసృతం బలం,

అస్మిన్ ప్లవగశార్దూలే హతే శక్రసమప్రభే.

౧౩

రక్ష్యతాం నగరద్వార మంగదశ్చాఽభిషిష్యతాం,

పదస్థం వాలినః పుత్రం భజిష్యంతి ప్లవంగమాః.

౧౪

అభవాఽరుచితం స్థాన మిహ తే రుచిరాననే,

ఆవిశంతి హి దుర్గాణి క్షిప్ర మన్యాని వానరాః.

౧౫

అథార్యాశ్చ సభార్యాశ్చ సం త్యక్త వనచారిణః,

బుద్ధేభ్యో విప్రయుక్తేభ్య స్తేభ్యో న స్తుములం భయం.

౧౬

(అభిద్రుత మితి.) విద్రుతం పూర్వం కిష్కింధాతో నిర్గత మిదం బలం, ప్రసృతం ప్రకీర్ణం సత్, అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం,

౧౨-౧౪

(అభవేతి.) హే రుచిరాననే, తే, ఇహ కిష్కింధాయాం, స్థానం అవస్థానం, అరుచితం అనభిమతం, అత్ర స్థానం అస్మాకం న రోచత ఇత్యర్థః. హి యస్మా త్కారణాత్ వానరా శ్చత్రు భూతాః, దుర్గాణి కిష్కింధాయాః దుష్ప్రవేశస్థలాని, ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి, అన్యాని, అన్మదావాన స్తలభిన్నానీ త్యర్థః.

౧౫

అస్తావైఽక్రమణం తతః కి మిత్యక్రాహ (అథార్యా ఇతి.) అథార్యాః భార్యావిరహితాః, సభార్యాః సమాసభార్యాః, సాధారణభార్యా ఇత్యర్థః. యే వాలినా విప్రవాసితాః వనచారిణ స్సంతి, తేభ్యః, విప్రయుక్తేభ్యః స్వభార్యావిరహిభ్యః, బుద్ధేభ్యః సాధారణభార్యంతరాభిలాషిభ్యః, స్వేభ్యః జ్ఞాతిభ్యః స్సగ్రివాదిభ్యః, నః అన్మాకం, అత్ర కిష్కింధాస్థానే, తుములం నిరంతరం, భయం భవతి, అనేన భావిసుగ్రీవవ్యాపార సూచితః. రుచిరానన ఇత్యాదినందోధనా త్రస్యా స్వహిమరణసాహసం ద్యోత్యతే.

౧౬

(తారాయాః వాలినమీపాగమనమ్)

అల్పాంతరగతానాం తు శ్రుత్వా వచన మంగనా,
అత్మనః ప్రతిరూపం సా బభాషే చారుహసిని. ౧౭

పుత్రేణ మమ కిం కార్యం కిం రాజ్యేన కి మూత్మనా,
కపిసింహే మహాభాగే తస్మై ధర్తరి నశ్యతి. ౧౮

పాదమూలం గమిష్యామి తన్వైవాఽహం మహాత్మనః,
యోఽసౌ రామప్రయుక్తేన శరేణ వినిపాతితః. ౧౯

ఏవ ముక్త్వా ప్రదుద్రావ రుదంతీ శోకకర్శితా,
శిర శ్చోరశ్చ బాహుభ్యాం దుఃఖేన సమభిఘ్నతీ. ౨౦

అవ్రజంతీ దదర్శాఽథ పతిం నిపతితం భువి,
హంతారం దానవేంద్రాణాం సమరే ష్వనివర్తినాం. ౨౧

॥ క్షేప్తారం సర్వతేంద్రాణాం వజ్రాణా మివ వాసవం,

(అల్పేతి.) అల్పాంతరగతానాం కించి దవకాశం ప్రాప్తానాం, సంభాషణాయ కియన్మాద్రా
వకాశం ప్రాప్తానా మిత్వర్థః. అత్మనః ప్రతిరూపం స్వబుద్ధ్యనుగుణం. యద్వా, అంతరం బుద్ధిః,
అల్పబుద్ధీనా మిత్వర్థః, ౧౭-౧౯

(ఏవ మితి.) బాహుభ్యాం హస్తాభ్యా మిత్వర్థః. ౨౦

(అవ్రజంతీ త్యాది.) దానవేంద్రాణాం మాయావిప్రభృతినాం. ౨౧

(వజ్రాణా మితి.) ప్రయోగవాహుశ్యాపేక్షయా బహువచననిర్దేశః, మహావాతసమూవిష్టం
సమావిష్టమహావాత మివ స్థితం, సమావేశః సంఘభావః. యద్వా, సమావిష్ట మితి భావే నిష్ఠా.

* రామానుజీయం. (క్షేప్తార మితి.) (వజ్రాణా మితి.) కింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయా బహు
వచననిర్దేశః. ప్రయోగవాహుశ్యాపేక్షయా వా. (సర్దంత మితి.) సర్దతాం మధ్యే భీమం సర్దంతం,
శూరం శూరేణ పాతిత మిత్వర్థయో స్సమత్వాభిధానా దత్ర శార్దూలశబ్దేన సింహ ఉచ్యతే.

మహావాతసమావిష్టం మహామేఘాఘనిన్స్వనం.

౨౨

శక్రతుల్యపరాక్రాంతం వృష్టివోపరతం ఘనం,

నర్దంతం నర్దంతాం భీమం శూరం శూరేణ పాతితం.

౨౩

శార్దూలేనాఽఽమిష స్యాద్ధే మృగరాజం యథా హతం,

అర్చితం సర్వలోకస్య సపతాకం సవేదికం.

౨౪

నాగహేతో స్సువర్ణేన చైత్య మున్మథితం యథా,

అపష్టభ్య చ తిష్ఠంతం దదర్శ ధను రుత్తమం.

రామం రామానుజం చైవ భర్తు శ్చైవాఽనుజం శుభా,

౨౫

మహావాతసమావేశ మివ స్థితం, పరాక్రాంతం పరాక్రమః, నర్దంతం మధ్యే భీమం నర్దంతం, శార్దూలేన
సింహేన. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్ష శ్వేతసింగళః, వ్యాదీర్ఘాస్యో మహానద
శార్దూలోఽతులవిక్రమః' ఇతి వైజయంతీ. యద్వా, అనంభావితత్వద్యోతనాయ శార్దూలహింసిత
సింహ మివే త్యభూతోపమా.

౨౨-౨౩

(అర్చిత మితి.) అత్ర భాగవతాద్యుక్తకాశీయనాగప్రహరణవేశాయాం బలిస్థానం
చైత్య మున్మథిత మిత్యవగంతవ్య మిత్యాహుః. సర్వలోకస్య సర్వలోకేన, అర్చితం, సపతాకం,
అలంకృత మిత్యర్థః. సవేదికం శ్రమహరవేదికానంపన్నం, ఏవం వర్తమాన మసి తత్ర నిగూఢ
నాగగ్రహణాయ గరుదోన్ముఖితం చైత్య మివ స్థిత మిత్యర్థః. శౌర్యాదినంపన్నోఽపి భ్రాతృభార్యా
పహరణపాపవత్త్వేన హత ఇత్యత్ర దృష్టాంతోఽయం. (అపష్టభ్యేతి) ఊర్జితం దృఢం, ధను రవ
ష్టభ్య తిష్ఠంతం, అనేనాఽఽకర్షకాకార ఉచ్యతే. చకారేణ తాదృశసంస్థానవిశేషేణాఽఽకర్షకతా కథ్యతే,
భర్తారం హతవంతం రామం, తత్సాహాయ్యకృతం తదనుజం, తేన సంహరయితారం సుగ్రీవం చ
దదర్శ. శుభా తత్ర శక్రతుల్యబుద్ధిం విహాయ శుభహృదయా, జభూవ. న రామస్య దోషోఽస్తి.
కింతు వాలిన ఏవ. పానీయపానాయ తథాకే ఖాతే తత్ర కంఠే గుర్వీం శిలాం బద్ధ్వా పతిత్వా మ్రియ
మాణస్యైవ హి దోషః. అయ మవ్యసంకూల శ్వేత్ కథ మేనం న రక్షేత్ ? కించ 'మమ ప్రాణా హి
పాండవాః' ఇత్యుక్తరీత్యా స్వప్రాణభూతే స్వాశ్రితే హింసాం కుర్వంతం కథం మృష్యేత్ ? అత
ఏవ హి ప్రథమయధ్యే న హింసితవాః. కింతు స్వాశ్రితాపరాధం దృష్ట్వా పునర్యధ్యే వాలినం
హతవా నిత్యమన్యతేతి భావః.

౨౫

(తారాయాః వాలిసమీపాగమనమ్)

తా నతీత్య సమాసాద్య భర్తారం నిహతం రణే,
సమీక్ష్య వ్యథితా భూమౌ సంభ్రాంతా నిపపాత హ,

౨౬౪

సుప్త్యేవ పున రుత్థాయ అర్యపుత్రేతి క్రోశతీ.
రురోద సా పతిం దృష్ట్వా * సందితం మృత్యుదామభిః,

౨౬౫

తా మవేక్ష్య తు సుగ్రీవః క్రోశంతీం కురరీ మివ.
విషాద మగమ తక్ష్మం దృష్ట్వా చాఽంగద మాగతం,

౨౬౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

త మిమ మర్దం వ్యంజయ న్నాహ (తా నితి.) అతీత్యేతి నాఽతిక్రమ ఉచ్యతే; సర్వేషాం.
సమీపస్థత్వాత్. కింతు తత్ర దోషబుద్ధి మకృత్యే త్యర్థః. (భర్తారం సమాసాద్యేతి.) ఉపసగ్గణ
స్వాజ్ఞానేనాఽయం హత ఇతి బుద్ధపతీతి జ్ఞాప్యతే.

౨౬౭

(సుప్త్యేతి.) సందితం బద్ధం, మృత్యుదామభిః మృత్యుపాతైః, ఆసన్నప్రాణ
మిత్యర్థః.

౨౬౮

(తా మితి.) కష్టం విషాదం, అత్యంతవిషాద మిత్యర్థః.

౨౬౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, యుక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండ్యాఖ్యానే,
ఏకోనవింశ స్సర్గః.

* రామానుజీయం. సందితం బద్ధం. 'బద్ధే సందానితం మూత ముద్దితం సందితం సిత'
మిత్యమరః.

॥ రామచాపవిసృష్టేన శరేణాఽంతకరేణ తం,
దృష్ట్వా వినిహతం భూమౌ తారా తారాధిపాననా.
సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యవ్యజత భామినీ,

౧౪

ఇషుణాఽభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమం.
వానరేంద్రం మహేంద్రాభం శోకసంతప్తమానసా,
తారా తరు మివోన్మూలం పర్యదేవయ దాతురా.

౩

రణే దారుణ విక్రాంత ప్రవీర ప్లవతాంవర,
కిం దీనా మపురోభాగా మద్య త్వం నాఽభిభాషనే.

౪

ఉత్తిష్ట హరిశార్దుల భజన్వ శయనోత్తమం,
నైవంవిధా శ్చేరతే హి భూమౌ నృపతిసత్తమాః.

౫

అథ వింశ స్సర్గః

అథ తారాప్రలాపో వింశే. (రామేత్యాది) సార్వజ్ఞోక్తః. సా తారా, తం దృష్ట్వా పర్యవ్యజత. ౧౪

(ఇషుణేత్యాది) సార్వజ్ఞః.

౬

(రణ ఇతి.) అపురోభాగాం దోషదర్శనరహితాం, అనపరాధా మితి యావత్.

౭-౫

॥ రామానుజీయం, (రామచాపేతి.) ఏత దనంతరం 'సా సమాసాద్యే' తి శ్లోకః కతివయ
కాశేష ప్రమాదా ల్లిఖితో వర్తతే. అయం ఉపరి - 'దుర్లభం దర్శనం తస్య తవ వత్స భవిష్య'
ఉత్సవంతరం ద్రష్టవ్యః. (సా సమాసాద్యేతి.) సా అంగదం ప్రతి తథోక్తవతీ. (తారా) ఉచై చ్చన్వరా.
అతో న పునరుక్తిః.

(తారాయః దుఃఖలాపః)

అతీవ భలు తే కాంతా వసుధా వసుధాధిప,
గతాసు రపి యాం గాత్రై రాం విహాయ నిషేవనే.

౬

వ్యక్త మన్యా త్వయా వీర ధర్మత స్సంప్రవర్తితా,
కిష్కిందేవ పురీ రమ్యా స్వర్గే మార్గవినిర్మితా.

౭

యా న్యస్మాభి స్త్వయా సార్థం వనేషు మధుగంధిషు,
విహృతాని త్వయా కాలే తేషా ముపరమః కృతః.

౮

నిరానందా నిరాశాఽహం నిమగ్నా శోకసాగరే,
త్వయి పంచత్వ మావన్నే మహాయూథపయూథపే.

౯

హృదయం సుస్థిరం * మహ్యం దృష్ట్వా వినిహతం వతిం,
య న్న శోకాభినంత వ్రం స్ఫుటతేఽద్య సహస్రదా.

౧౦

(వ్యక్త మితి.) హే వీర, అత్ర నిర్మితా కిష్కిందేవాఽన్యా పురీ స్వర్గమార్గే త్వయా
ధర్మతః ప్రవర్తితా. అతః ఖ ల్విమాం త్యక్త్వా గంతు ముద్యతోఽసీతి భావః.

౬-౭

(యానీతి.) అస్మాభి రితి ఇతరత్వ్యపేక్షయా బహుపచనం. అస్మాభి స్సహ త్వయా,
యాని విహృతాని విహారాః, కృతానీ త్యధ్యాహరః. తేషాం త్వయా, ఉపరమః విరామః, కృతః.

౮

(నిరానందేతి.) అద్య నిరానందా నిరాశా, కాలాంతరే ఆనందో భవిష్యతీ త్యాశారహితాఽహం
శోకసాగరే నిమగ్నా, అస్మితి శేషః. పంచత్వం మరణం.

౯

(హృదయ మితి.) మహ్యం మమ.

౧౦

* రామానుజీయం. మహ్యం మమ. 'హృదయం సుస్థిరం మే య' దితి చ పాతః.

సుగ్రీవస్య త్వయా ఛార్యా హృతా స చ వివానితః,
యత్తు తస్య త్వయా వ్యుష్టిః ప్రాప్తేయం ప్లవగాభవ.

౧౧

నిశ్చేయసపరా మోహో త్వయా చాఽహం విగర్హితా,
యైషాఽబ్రువం హితం వాక్యం వానరేంద్ర హితైషిణీ.

౧౨

రూపయౌవనదృప్తానాం దక్షిణానాం చ మానద,
నూన మప్సరసా మార్య చిత్తాని ప్రమథిష్యసి.

౧౩

కాలో నిస్సంశయో నూనం జీవితాంతకర స్తవ,
బలా ద్యేనాఽవపన్నోఽసి సుగ్రీవస్యాఽవశో వశం.

౧౪

వైధవ్యం శోకసంతాపం కృపణం కృపణా సతీ,
అదుఃఖోపచితా పూర్వం వర్తయిష్యామ్యనాథవత్.

౧౫

లాలిత శ్చాఽంగదో వీర స్సకుమార స్సుఖోచితః,
వత్స్యతే కా మవస్థాం మే పితృవ్యే క్రోధమూర్ఛితే.

౧౬

(సుగ్రీవస్మేతి.) వ్యుష్టిః ఫలం 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చే' త్యమరః. వివానిత ఇతి
యత్తు తస్య వ్యుష్టి రిత్యన్వయః.

౧౧

(నిశ్చేయసేతి.) నిశ్చేయసపరా శ్రేయస్కామా.

౧౨

(రూపేతి.) దక్షిణానాం అనంగతంత్రే కుశలానాం, ప్రమథిష్యసి, వశీకరిష్యసీతి భావః.
వీరస్వర్గసిద్ధే రితి భావః.

౧౩

(కాల ఇతి.) వశం, అవపన్నః ప్రాప్తః.

౧౪

(వైధవ్య మితి.) అహం పూర్వం అదుఃఖోపచితా అకృపణా చ సతీ సంప్రతి కృపణా
భూత్వా వైధవ్యం శోకకృతసంతాపం చ, వర్తయిష్యామి ధారయిష్యామి.

౧౫

(లాలిత ఇతి.) మే మయా, లాలితః అంగదః, పితృవ్యే పితృభ్రాతరి, క్రోధమూర్ఛితే
వతి, కా మవస్థాం, వత్స్యతే వర్తయిష్యతి, నశ్యత్యేవేతి భావః.

౧౬

(తారాయాః దుఃఖాలాపాః)

కురుష్య పితరం పుత్ర సుదృష్టం ధర్మవత్సలం,
దుర్లభం దర్శనం వత్స తవ తస్య ధవిష్యతి.

౧౭

[సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యష్యజత ఛామినీ,
ఇషుణాఽభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమం.]

సమాశ్వాసయ పుత్రం త్వం సందేశం సందిశస్య చ,
మూర్ధ్ని చైనం సమాఖాయ ప్రవాసం ప్రస్థితో హ్యసి.

౧౮

రామేణ హి మహా కర్మ కృతం త్వా మభినిఘ్నతా,
ఆన్మణ్యం చ గతం తస్య సుగ్రీవస్య ప్రతిశ్రవే.

౧౯

సకామో భవ సుగ్రీవ రుమాం త్వం ప్రతిపత్స్యసే,
భుజ్జీక్ష్వ రాజ్య మనుద్విగ్న శ్శస్త్రో ధ్రాతా రిపు స్తవ.

౨౦

కిం మా మేవం విలపతీం ప్రేక్షా త్వం నాఽభిధాషసే,
ఇమాః పశ్య వరా బహ్వీ ఝార్కా నై వానరేశ్వర.

౨౧

తస్యా విలపితం శ్రుత్వా వానర్య స్సర్వత శ్చ తాః,

(కురుష్యేతి.) అనేన తదానీ మంగద స్సమాగత ఇతి ద్యోత్యతే.

౧౭

(రామేణేతి.) మహాత్ అన్యై రశక్యం, కర్మ, కృతం, ఆన్మణ్యం చ గతం ప్రాప్తం,
ప్రతిశ్రవే ప్రతిజ్ఞావిషయే.

౧౯

సుగ్రీవం ప్రత్యాహ (సకామ ఇతి.) శస్త్రః హింసితః.

౨౦

వాలినం ప్రత్యాహ (కి మితి.)

౨౧

(తస్యా ఇతి.) విలపితం విలాపం.

౨౨

* పరిగృహ్యంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుతుః.

౨౨

కి మంగదం సాంగదవీరభాహో విహాయ యా స్యద్య చిరప్రవాసం,
న యుక్త మేవం గుణసన్నికృష్టం విహాయ పుత్రం ప్రియపుత్ర గంతుం.

౨౩

కి మప్రియం తే ప్రియ చారువేష మయా కృతం నాథ సుతేన వా తే,
సహంగదాం మాం స విహాయ వీర య త్ప్రస్థితో దీర్ఘ మితః ప్రవాసం.

౨౪

య ద్యప్రియం కించి దసంప్రధార్య కృతం మయా స్యా త్తవ దీర్ఘభాహో,
క్షమస్య మే త ద్ధరివంశనాథ వృజామి మూర్ధ్నా తవ వీర పాదౌ.

౨౫

తథా తు తారా కరుణం రుదంతీ భర్తు స్సమీపే సహ వానరీభిః,

(కి మంగద మితి.) సాంగదౌ, వీరౌ వీర్యవంతౌ బాహూ యస్య స తథోక్తః. గుణసన్నికృష్టం గుణైః ప్రత్యాసన్నం, గుణైస్తవ సదృశ మిత్యర్థః, హే ప్రియపుత్రేతి సంబుద్ధిః. ప్రియః పుత్రో యస్య సః ప్రియపుత్ర ఇతి. ఇయం ప్రీజనప్రలాపపరిపాటీ.

౨౩-౨౪

(యదీతి.) అసంప్రధార్య అవిజ్ఞాయ.

౨౫

(తథా త్వితి.) ప్రాయ ముపోపవేష్టుం, ప్రాయోపవేశం కర్తు మిత్యర్థః, ప్రసముపోదః

* రామానుజీయం. 'పరిగృహ్యంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుతు' రిత్యతః పరం 'కి మంగద' మితి శ్లోకః, తతః పరం 'కి మప్రియ' మితి శ్లోకః, తతః పరం 'య ద్యప్రియ' మితి శ్లోకః, తతః పరం 'తథా తు తారే' తి సర్గాంతశ్లోకః. అస్మిన్ సర్గే 'పరిగృహ్యంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుతు' రి త్యతః పరం ఉపరితనసర్గస్థాః హనుమద్వాక్యభూతాః 'గుణదోషకృతం జంతు' రిత్యాదయ శ్చత్వార శ్లోకా స్సర్గసాంకర్యం చ కేమచిత్ కోశేషు దృశ్యంతే. ఏత ల్లేఖక ప్రమాదకృత మిత్యవగంతవ్యం.

(హనుమతా తారాసమాశ్వాసనమ్)

వ్యవస్యత ప్రియ ముపోపవేష్టు మనిద్యవర్ణా భువి యత్ర వాతీ.

౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, వింశ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

తతో నిపతితాం తారాం చ్యుతాం తారా మివాఽంబరాత్,

శనై రాశ్వాసయామాస హనుమాన్ హరియూథవః.

౧

గుణదోషకృతం జంతు స్వకర్మఫలహేతుకం,

అవ్యగ్రీ స్త దవాప్నోతి సర్వం ప్రేత్య శుభాశుభం.

౨

పాదపూరణం ఇతి ద్విరర్జవనం. అత్ర సర్గే శ్లోకవ్యత్యాసో లేఖకకృతః. అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశతి శ్లోకాః.

౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిష్కిన్ధాకాండవాక్యాభ్యాసే.

వింశ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

అథ హనుమత్సమాశ్వాసన మేకవింశే. (తత ఇత్యాది.) తారాం తారకాం.

౧

(గుణేతి.) జంతుః, గుణదోషకృతం జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం కృతం, స్వకర్మఫలం స్వకర్మ వాసనాహేతు ర్యస్య త త్తథోక్తం, యత్ కర్మాప్తి, త త్రస్య, శుభాశుభం ఫలభూతం సుఖదుఃఖం. ప్రేత్య లోకాంతరం ప్రాప్య, అవ్యగ్రః ఏకాగ్రస్య, అవాప్నోతి. అత్ర కృతం శుభాశుభరూపం కర్మ లోకాంతరే ఫలదానాయ సమైవ గచ్ఛతీ త్యర్థః. సుగ్రీవేనాఽయం మారిత ఇతి న మంతవ్యం, కింతు స్వకర్మజ్ఞైవ చాతః. నిమిత్తమాత్రం సుగ్రీవ ఇతి భావః.

౨

శోచ్యో శోచసి కం శోచ్యం దీనం దీనానుకంపనే,
కస్య కో వానుశోచ్యోఽస్తి దేహేఽస్మి న్బుద్ధుదోషమే.

౩

అంగదస్తు కుమారోఽయం దృష్టవ్యో జీవపుత్రయా,
ఆయత్యాం చ విధేయాని సమర్థా స్యస్య చింతయ.

౪

జానా స్యనియతా మేవం భూరానా మాగతిం గతిం,
తస్మా చ్చుభం హి కర్తవ్యం పండితేనై హలాకికం.

౫

యస్మిన్ హరిసహస్రాణి ప్రియుతా స్యర్పుదాని చ,
వర్తయంతి కృతాంశాని సోఽయం దిష్టాంత మాగతః.

౬

య దయం న్యాయదృష్టార్త సామదానక్షమాపరః,

నాయం శోచనీయః; స్యకర్మానురూపేణ గతత్వాత్. కింతు స్వాత్మైవ శోచ్యః కేన కర్తవ్యా కం లోకం గమిష్యామితి. త ద్దర్శయతి (శోచ్యేతి.) స్వయం శోచ్యో త్వం కం ప్రతి శోచసి? స్వయం దీనా కం దీనం, అనుకంపనే దయసే? బుద్ధుదోషమే జలబుద్ధుదవ దస్థిరే, దేహే, నిమిత్తన స్తమి. కస్య కో వానుశోచ్యోఽస్తి? సర్వేషా మవ్యస్థిరత్వావిశేషాత్. స్వయం స్థిర ఏవ హ్యస్థిరం శోచే దితి భావః.

౩

(అంగద స్త్వేతి.) ద్రష్టవ్యః పరిపాలనీయః, ఆయత్యాం ఉత్తరకాలే, సమర్థాని హితాని. ౪.

(జానాసీతి.) అనియతా మాగతిం గతిం. అస్థిరతా మితి యావత్. చుభం ఔర్ధ్వదైహికం, బహుళికం రోదనాదికం.

౫

(యస్మిన్ స్థితి.) యస్మిన్ విషయే, హరీ త్యవిభక్తికనిర్దేశః. హరీణా మిత్యర్థః. కృతాంశాని కృతవిభాగాని, సంతి వర్తయంతి జీవనం కుర్వంతి, సోఽయం, దిష్టాంతం - దిష్టస్య దైవకల్పిత వాచ్య అంతం సమాప్తం, 'కాలో దిష్టోఽవ్యనేహ పీ' త్యమరః. బహూన్ స్వజనాన్ జీవయిత్వా, గరః స్వసుకృతఫలం ప్రాప్తం గతః. అత స్స న శోచ్య ఇతి భావః.

౬

(య దితి.) న్యాయదృష్టార్థః శాస్త్రదృష్టతత్త్వార్థః, సామ దుఃఖితానాం స్వజనానాం పాంత్యనం, దానం అభిష్టార్థదానం, క్షమా తత్కృతాపరాధసహనం, ఏతాసు పరః సత్తః, అయం

(హనుమతా తారాసమాశ్వాసనమ్)

గతో ధర్మజితాం భూమిం నై నం శోచితు మర్హసి.

౭

సర్వే హి హరిశార్దూలాః పుత్ర శ్చాపయం తవాఽంగదః,

ఇదం * హర్యక్షరాజ్యం చ త్వత్సనాథ మనివితే,

౮

౪ తా విమో శోకసంతాపౌ శనైః ప్రేరయ భామిని,

త్వయా పరిగృహీతోఽయ మంగద శ్శాస్తు మేదిసిం.

౯

సంతతి శ్చ యథా దృష్టౌ కృత్యం య చ్చాపి సాంప్రతం,

రాజ్ఞి స్త త్క్రియతాం తావ దేష కాలస్య నిశ్చయః.

౧౦

ధర్మజితాం స్వాధీనధర్మాధర్మకాణాం, భూమిం లోకం, యత్ యస్మాత్, గతః, రస్మా నై న్నై నం శోచితు మర్హసి.

౭

(సర్వ ఇతి.) హరీణాం ఋషీణాం చ రాజ్యం, త్వత్సనాథం త్వయా సనాథం.

౮

(తా విమో వితి.) తా విమో శోకసంతాపౌ శోకతక్కుతతాపౌ, శనైః క్రమేణ, ప్రేరయ నివర్తయ, భర్తృమరణశోకస్య సద్యో దు స్త్యజత్వా దితి భావః.

౯

(సంతతి శ్చేతి.) సంతతిశ్చ యథా దృష్టౌ యత్ప్రయోజనక స్సంతానో లబ్ధః, సాంప్రతం ఇవాసిం, యచ్చ కృత్యం కర్తుం యోగ్యం త త్సర్వం రాజ్ఞః క్రియతాం, ఏష నిశ్చయోఽస్య కాలస్య. యోగ్య ఇతి శేషః. న తు శోక ఇతి భావః. పుత్రోత్పాదనసం మూర్ధ్వదైహికం క్రియతా మిత్యర్థః.

౧౦

* రామానుజీయం. 'హర్యక్షపతిరాజ్యం' చేతి పాఠః. అన్యథా వక్ష్యమాణాంగదాభిషేక వచనవిరోధ స్సాన్యత్.

౪ రామానుజీయం. 'తా విమో శోకసంతాపౌ శనైః ప్రేరయ భామి' నీతి పాఠః. ప్రేరయ నివర్తయ. (త్వయేతి.) అంగదాభిషేచనం తారాదుఃఖశాంతయే దర్శితం.

సంస్కార్యో హరిరాజశ్చ అంగదశ్చాభిషిచ్యతాం,

సింహాసనగతం పుత్రం పశ్యంతీ శాంతి మేష్యసి.

౧౧

సా తస్య వచనం శ్రుత్వా భర్తృవ్యసనపీడితా,

అబ్రవీ దుత్తరం తారా హనుమంత మవస్థితం.

౧౨

అంగదప్రతిరూపాణాం పుత్రాణా మేకత శ్శతం,

హతస్యా వ్యస్య వీరస్య గాత్రసంశ్లేషణం వరం.

౧౩

స చాఽహం హరిరాజస్య ప్రభవా మ్యంగదస్య వా,

పితృవ్య స్తస్య సుగ్రీవ స్సర్వకార్యే ష్టనంతరః.

౧౪

న హ్యేషా బుద్ధి రాష్ట్రేయా హనుమ స్సంగదం ప్రతి,

పితా హి బంధుః పుత్రస్య న మాతా హరిసత్తమ.

౧౫

న హి మమ హరిరాజసంశ్రయాత్ క్షమతర మస్తి పరత్ర చేహ వా,

ఉక్త మర్థం వాచా దర్శయతి (సంస్కార్య ఇతి.) శాంతిం దుఃఖశమం.

౧౧-౧౨

(అంగదేతి.) అంగదప్రతిరూపాణాం అంగదతుల్యానాం, పుత్రాణాం సత్పుత్రాణాం,

శతం, ఏకతః ఏకత్ర, ఏకతులాయా మస్తు, హతస్యా వ్యస్య, గాత్రసంశ్లేషణం గాఢాలింగనం,

ఏకతోఽస్తు, తయో ర్మధ్యే భర్తృసంశ్లేషణ మేవ వర మిత్యర్థః.

౧౩

సంస్కార్య ఇత్యసోత్తర మాహ (న చేతి.) హరిరాజస్య న ప్రభవామి తస్య సంస్కార

కరణే న సమర్థాఽస్మి, అంగదస్య వా న ప్రభవామి తస్య రాజ్యాభిషేకకరణే న ప్రభవా మీత్యర్థః.

౧౪

(న హీతి.) నాఽఽస్ట్రేయా నాఽఽదర్శవ్యా, న కర్తవ్యేత్యర్థః. పితా పితృవ్యః.

౧౫

(న హీతి.) పరత్ర పరలోకే, ఇహ అస్మిన్ లోకే, శత్ర్వభిముఖతయా హతో

(వాలినా సుగ్రీవాదీనాం కర్తవ్యకార్యవిధేః)

అభిముఖహతపీరసేవితం శయన మిదం మమ సేవితం క్షమం.

౧౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిక్కిన్ధాకాండే, ఏకవింశస్సర్గః.

అథ ద్వ్యవింశ స్సర్గః

* వీక్షమాణ స్తు మందాసు స్సర్వతో మంద ముచ్చ్వసన్,

ఆదా వేవ తు సుగ్రీవం దదర్శ త్వౌఽత్యతాగ్రతః.

౧

తం ప్రాప్తవిజయం వాలీ సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరః,

ఆభాష్య వ్యక్తయా వాచా సన్నేహ మిద మబ్రవీత్.

౨

అభిముఖహతః, స చాసౌ పీరశ్చ, తేన సేవితం.

౧౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిక్కిన్ధాకాండవాక్యాభ్యాసే,
ఏకవింశ స్సర్గః.

అథ ద్వ్యవింశ స్సర్గః

ఏన మమోఘరామశరాభిఘాతేన మోహనమావిష్టం వాలినం మృతం నిశ్చిత్య సంస్కారాది
కరణాయ త్వరమాణే హనుమతి, దైవా త్కించి తస్మాత్త్వస్థో వాలీ కర్తవ్యభాగం నియచ్ఛతి ద్వ్య
వింశే. (వీక్షమాణ ఇత్యాది.) మందాసుః అల్పప్రాణః.

౧

(త మితి.) ఆభాష్య సంబోధ్య.

౨

* రామానుజీయం. నన్వత్ర వీక్షమాణ ఇత్యాదినా వాలినో జీవనం ప్రతీయతే. పూర్వస్సర్గే
మరణోత్తరకాలీనసంస్కారాదివిధానం హనుమతా కథ ముచ్చ్వతః? ఇతి చేత్, అమోఘరామదాకాభి
ఘాతేన మోహనమావిష్టం వాలినం మృతం నిశ్చిత్య తథోక్తవా నితి న దోషః.

సుగ్రీవ దోషేణ న మాం గంతు మ్మర్హసి కిల్బిషాత్,
కృష్యమాణం భవిష్యేణ బుద్ధిమోహేన మాం బలాత్.

౩

యుగప ద్విహితం తాత న మన్యే సుఖ మావయోః,
సౌహార్దం భ్రాతృయుక్తం హి త దిదం తాత నాన్యథా.

౪

ప్రతిపద్య త్వ మద్వైవ రాజ్య మేషాం వనౌకసాం,
మా మ ప్యద్వైవ గచ్ఛంతం విద్ధి వైవస్వతక్షయం.

౫

జీవితం చ హి రాజ్యం చ శ్రీయం చ విపులా మిమాం,
ప్రజహో మ్యేష వై తూర్ణం మహా చ్ఛాపగర్హితం యశః.

౬

అస్యాం త్వహ మవస్థాయాం వీర వక్ష్యామి య ద్వచః,
యద్య ప్యనుకరం రాజా కర్తు మేవ త ద్మర్హసి.

౭

(సుగ్రీవేతి.) కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారహరణరూపకిల్బిషా ధ్దేతోః, మాం దోషేణ గంతుం దోషసహితం జ్ఞాతుం, నాల్హసి. కింతు భవిష్యేణ భవిష్యేన హేతునా జాతేన, బుద్ధిమోహేన, బలాత్కృష్యమాణం మాం గంతు మ్మర్హసి.

౩

(యుగప దితి.) అవయోః భ్రాత్రోః, భ్రాతృయుక్తం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం, సౌహార్దం. సుఖం రాజ్యసుఖం చ, ఏత దుభయం, దైవేన యుగప న్న విహితం, మన్యే ప్రయోగం, అప్యయ హేలత్. తదిదం దైవకృతం యుగప దవిధానం, అన్యథా న హి అన్యవకారం న భవతి హి.

౪

(ప్రతిపది.) ప్రతిపద్య, పాలయేతి శేషః. యద్వా ప్రతిపద్య ప్రాప్నుహి. శ్యన్నంతోఽయం చ యమక్షయం యమగృహం.

౫

(జీవిత మితి.) అగర్హితం యశః, కేనాన్యవధ్యో వాలీతి ప్రసిద్ధం యశః.

౬

(అస్యా మితి.) అస్యా మవస్థాయాం చరమావస్థాయాం, య ద్వచో వక్ష్యామి. వీర ద్యద్య ప్యనుకరం తథా ప్యవశ్యం కర్తు మ్మర్హసి. మదు క్తరీత్యా రాజా భవే త్కర్మః.

౭

(వాలినా సుగ్రీవాదీనాం కర్తవ్యకార్యనిర్దేశః)

సుఖార్హం సుఖసంవృద్ధం బాల మేన మబాలిశం,
బాష్పపూర్ణముఖం పశ్య భూమౌ పతిత మంగదం.
మమ ప్రాణైః ప్రియతరం పుత్రం పుత్ర మివౌరసం,

౮౫

మయా హీన మహీనార్థం సర్వతః పరిపాలయ.

౯

త్వమే వాఽన్య హి దాతా చ పరిత్రాతా చ సర్వతః,
భయే ష్యభయదత్తైవ యథాఽహం స్లవగేశ్వర.

౧౦

ఏష తారాత్మజ శ్రీమాం స్త్వయా తుల్యపరాక్రమః,
రక్షసాం తు వధే తేషా మగ్రత స్తే భవిష్యతి.

౧౧

అనురూపాణి కర్మాణి విక్రమ్య బలవా న్నణే,
కరిష్య త్యేష తారేయ స్తరస్వీ తరుణోఽంగదః.

౧౨

* సుషేణదుహితా చేయ మర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే,

(సుఖార్హ మితి,) వయసా బాలమ వ్యబాలిశం బాలబుద్ధిరహితం. (మమేతి.) ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, మమ పుత్రం త్వం ఔరసం పుత్ర మివ సశ్యేతి సంబంధః, ౮౫

(మయేత్యాది.) అన్య అంగదన్య. దాతా, వస్త్రాభరణాదీనా మితి కేషః, సర్వతః శత్రుభ్యః, పరిత్రాతా, భయే ష్యభయదః శత్రుపుత్రత్వేన స్థానా నిష్కాననాదిభయహేతుషు విషయే అభయదః. ౯-౧౦

(సుషేతేతి.) అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే సూక్ష్మార్థవినిశ్చయే, బాత్పాతికే ఉత్పాతవిషయజ్ఞానే చ,

* (సుషేతేతి,) నను సముద్రసంజాతాయా స్తారాయా సుషేణదుహితృత్వం కథః మితి చేత్, తత్ర క్షీరాద్విమథనసమయోర్భస్మాం తారాం దృష్ట్వా సుషేణో వామం కర మగ్రహీత్, వాలీ తు తారాయో దక్షిణం కర మగ్రహీత్, తదాఽన్యోన్యం వివాదే నతి దేవై సుషేణదుహితృత్వం తారాయాః, వాలినో జాయాత్వం చ నిర్భతం. తదుక్తం స్కాందే 'దేవై సుషేణకలహే పుత్రీతి ప్రతిపాదితా, సుషేణో దుహితు స్తస్యా స్వయంఽర మకల్పయత్. ఇత్థ మూథా కపింద్రేణ తారా సర్వాంగసుందరీ.' ఇతి టీకా.

బాత్పాతికే చ వివిధే సర్వతః పరినిష్ఠితా.

౧౫

య దేషా సాధ్వీతి బ్రూయాత్ కార్యం త స్మక్తసంశయం,
న హి తారామతం కించి దన్యథా పరివర్తతే.

౧౪

రాఘవస్య చ తే కార్యం కర్తవ్య మవిశంకయా,
స్యా దధర్మో హ్యకరణే త్వాం చ హింస్యా ద్విమానితః.

౧౫

ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీం,
ఉదారా శ్రీ స్థితా హ్యస్యాం * సంప్రజహ్య స్మృతే మయి.

౧౬

ఇత్యేవ ముక్త స్సుగ్రీవో వాలినా భ్రాతృసౌహృదాత్,
హర్షం త్యక్త్వా పున ద్దీనో గ్రహగ్రస్త ఇవోడురాట్.

౧౭

త ద్వాలివచనా చ్ఛాంతః కుర్వ స్మక్త మతంద్రితః,
జగ్రహా సోఽభ్యనుజ్ఞాతో మాలాం తాం చైవ కాంచనీం.

౧౮

పరినిష్ఠితా, సంజాతనిష్ఠా, సమర్థేతి యావత్.

౧౭

(య దితి.) న పరివర్తతే, న భవతీ త్యర్థః.

౧౪

(రాఘవస్య చేతి.) విమానితః, రాఘవ ఇతి శేషః.

౧౫

(ఇమా మితి.) సంప్రజహ్య స్మృతే మయి మృతే సతి శ్రీ రిమాం కాంచనీం మాలాం
సంప్రజహ్యత్. తతః పూర్వ మేవ మయి జీవతి గృహణేతి భావః.

౧౬

(ఇతీతి.) దీనః, అభూ వితి శేషః, గ్రహగ్రస్తః రాహుగ్రస్తః.

౧౭

(త దితి.) త త్తదనంతరం, కాంతః త్యక్తవైరః.

౧౮

* రామానుజీయం. సంప్రజహ్యః సంప్రజహి, శత్రూ నితి శేషః.

(అంగదం ప్రతి వాలిహితోక్తయః)

తాం మాలాం కాంచనీం దత్వా వాలీ దృష్ట్వాఽఽత్మజం స్థితం,
సంసిద్ధః ప్రేత్యథావాయ స్నేహో దంగద మబ్రవీత్.

౧౯

దేశకాలౌ భజస్యాఽద్య త్తమమాణః ప్రియాప్రియే,
సుఖదుఃఖనహః కాలే సుగ్రీవవశగో భవ.

౨౦

యథా హి త్వం మహాబాహో లాలిత స్సతతం మయా,
న తథా వర్తమానం త్వాం సుగ్రీవో బహుమంస్యతే.

౨౧

మాఽస్యాఽమిత్రైర్గతం గచ్ఛేత్మా శత్రుభి రరిందమ,
భర్తు రర్థవరో దాంత సుగ్రీవవశగో భవ.

౨౨

న చాఽతిప్రణయః కార్యః కర్తవ్యోఽప్రణయశ్చ తే,
ఉభయం హి మహాన్ దోష స్తస్మా దంతరదృ గ్భవ.

౨౩

(తా మితి.) ప్రేత్యథావాయ మరణాయ, సంసిద్ధః కృతనిశ్చయః.

౧౯

(దేశేతి.) అద్య మత్ప్రయాణానంతరం, దేశకాలౌ భజస్త్వ, గత్యర్థా జ్ఞానార్థాః, దేశకాలౌ జానీహి అస్మిన్ దేశే అస్మిన్ కాలే చ ఏనం ప ర్తితవ్యం ఏనం న చ ర్తితవ్య మితి విధేపయేత్యర్థః. ప్రియాప్రియే త్తమమాణః, ప్రభోః ప్రియవచనన దప్రియవచన మపి సోధవ్య మిత్యర్థః. కాలే సుఖదుఃఖనహః - దుఃఖ కాలే సుఖం సుఖకాలే దుఃఖం చ సహమాన ఇత్యర్థః. సుగ్రీవవశగో భవ సుగ్రీవపరతంత్రో భవ.

౨౦-౨౧

(మాఽస్యేతి.) అన్య సుగ్రీవన్య, అమిత్రైర్గతం ప్రాప్తం, పురుషం చూ గచ్ఛే. అన్య శత్రుమిత్రం న భజే రిత్యర్థః. శత్రుభి స్సహ చ మా గచ్ఛే.

౨౨

(న చేతి.) అతిప్రణయః అతిస్నేహః, అప్రణయః స్నేహభావశ్చ, అంతరదృ గ్భవ, మధ్యమథావ మవలంబస్వేత్యర్థః.

౨౩

ఇత్యుక్త్వాఽథ వివృత్తాక్ష శృరసంపీడితో భృశం,

వివృతై ర్దశనై ర్భీమై ర్భూవోత్క్రాంతజీవితః.

౨౪

తతో విచుక్రుశు స్తత్రీ వానరా హరియాధపాః,

పరిదేవయమానా స్తే సర్వే ప్లవగపుంగవాః.

౨౫

కిష్కింధా హ్యద్య భూన్యాఽఽసీ త్స్విర్గతే వానరాధిపే,

ఉద్యానాని చ భూన్యాని పర్వతాః కాననాని చ.

హతే ప్లవగశార్ధూలే నిష్ప్రీధా వానరాః కృతాః,

౨౬౪

యన్య వేగేన మహతా కాననాని వనాని చ.

పుష్పొఘేణాఽనుబధ్యంతే కరిష్యతి త దద్య కః,

౨౬౫

(ఇతీతి.) వివృత్తాక్షః బ్రాహ్మతనేత్రః, వివృతైః ప్రకాశైః, అత ఏవ భీమైః, దశనైః దంతై రుపలితః, ఉత్క్రాంతజీవితః ఉద్గతప్రాణః.

౨౪

(తత ఇతి.) పరిదేవయమానాః, రుదంత ఇత్యర్థః. ప్లవగపుంగవాః బలేన శ్రేష్ఠాః, పునశ్చ హరియాధపాః యూధన్య నిర్వోధారాః, వానరాః వానరజాతయః.

౨౫

పరిదేవన మేవాఽఽహ (కిష్కింధేత్యాదిన్.) భూన్యా భూన్యప్రాయా.

౨౬౪

(యన్యేతి.) వేగేన పరాక్రమేణ, కాననాని అరణ్యాని, వనాని జలాని, సరాంసీ త్యర్థః. పుష్పొఘేణ అనుబధ్యంతే సంబధ్యంతే, సదా పుష్పితాని భవంతీ త్యర్థః. త త్పుష్పానుబంధనం, అద్య తు వాలిమరణానంతరకాలే. యద్వా, వనాని ఉద్రావణ్యాని, యస్మిన్ వాలిని గచ్ఛతి నతి తదూరువేగేనాఽవిశేషేణ సర్వాణి వనాని పుష్పై స్సహాఽనుగచ్ఛంతీ త్యర్థః.

౨౬౫

(వాలిమరణేన వానరాణాం శోచాలాపాః)

యేన దత్తం మహా ద్యుద్ధం గంధర్వస్య మహాత్మనః.

గోలభస్య మహాబాహో ర్దశవర్షాణి పంచ చ,

౨౮౫

నైవ రాత్నో న దివనే త ద్యుద్ధ ముపశామ్యతి.

తత స్తు షోడశే వర్షే గోలభో వినిపాతితః,

౨౮౬

హత్వా తం దుర్జివితం తు వాలీ * దంష్ట్రాకరాశవాః.

సర్వాభయకరోఽస్మాకం కథ మేష నిపాతితః,

౩౦౪

హతే తు వీరే ప్లవగాధిపే తదా ప్లవంగమా స్తత్ర స శర్మ లేభిరే,

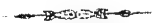
వనేచరా సింహాయుతే మహావనే యథా హి గావో నిహతే గవాంపతౌ,

౩౦౫

తతస్తు తారా వ్యసనార్ణవాప్లుతా మృతస్య భర్తు ర్వదనం సమీక్ష్య సా,

జగామ భూమిం పరిరథ్య వాలినం మహాదుర్జిమం చిన్నమివాఽఽశ్రీతా లతా. ౩౦౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే. ద్వావింశ స్సర్గః.

(యేనేతి.) గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య. ఉపశామ్యతి ఉపశామ్యత్. భూతే లబ్. దంష్ట్రాకరాశవాః కరాశదంష్ట్రావాః. పరనిపాతః. ౨౮-౩౦౪

(హత ఇతి.) శర్మ సుఖం, సింహాయుత ఇతి. సింహస్థాసీయో రామః.

౩౦౫

(తత స్వీతి.) వ్యసనార్ణవే ఆప్లుతా, మగ్నైతి యావత్.

౩౦౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వావింశ స్సర్గః

* రామానుజీయం. దంష్ట్రాకరాశవాః, భావప్రధానో నిర్దేశః. దంష్ట్రాకర్యాం కరాశవాః.

అథ త్రయోవింశ స్వర్గః

తత స్సముపణిఘంతీ కపిరాజస్య తన్ముఖం,
వతిం లోకా చుప్యతం తారా మృతం వచన మబ్రవీత్.

౧

శేషే త్వం విషమే దుఃఖ మకృత్వా వచనం మమ,
ఉపలోపచితే వీర సుదుఃఖే వసుధాతలే.

౨

మత్తః ప్రియతరా సూనం వానరేంద్ర మహీ తవ,
శేషే హి తాం పరిష్వజ్య మాం చ న ప్రతిభాషసే.

౩

సుగ్రీవస్య వశం ప్రాప్తో విధి రేష భవ త్యహో,
సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతో వీర సాహసిక ప్రియ.

౪

ఋక్షవానరముఖ్యా స్త్వాం బలినం పర్యుపాసతే,
ఏషాం విలపితం కృచ్ఛ మంగదస్య చ శోచతః.
మమ చేమాం గిరం శ్రుత్వా కిం త్వం న ప్రతిబుధ్యసే,

౫

అథ త్రయోవింశ స్వర్గః

అథ మరణానంతరం తారావిలాస త్రయోవింశే. (తత స్సముపణిఘంతీత్యాది.) లోకా
చుప్యతం అస్మాల్లోకా చుప్యతం, స్వర్గత మిత్యర్థః.

౧

(శేష ఇతి.) దుఃఖ మిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం. సుదుఃఖే సుతరాం దుఃఖకరే.

౨-౩

(సుగ్రీవస్యేతి.) త్వం సుగ్రీవస్య తవ బహుళః కాందిశీకస్య వశం ప్రాప్తః, సుగ్రీవ
ఏవ విక్రాంత ఇత్యేషః, విధిః దైవవ్యాపారః, అహో అశ్చర్యకరో భవతి.

౪

(ఋక్షవానరేతి.) కృచ్ఛం దుఃఖం.

౫

(తారా విలాపః)

ఇదం త ద్వీరశయనం యత్ర శేషే హతో యుధి.

శాయితా నిహతా యత్ర త్వయైవ రిపవః పురా,

౬౫

విశుద్ధసత్త్వాభిజన * ప్రియయుద్ధ మమ ప్రియ.

మా మనాథాం విహాయైకాం గత స్త్వ మసి మానద,

౬౬

హరాయ స ప్రదాతవ్యా కన్యా యి విపశ్చితా,

హరభార్యాం హతాం పశ్య సద్యో మాం విధవాం కృతాం,

౬౭

అపభగ్నశ్చ మే మానో భగ్నా మే శాశ్వతీ గతిః.

అగాధే చ నిమగ్నాఽస్మి విపురే శోకసాగరే,

౬౮

అశ్మసారమయం నూన మిదం మే హృదయం దృఢం.

ధర్తారం నిహతం దృష్ట్వా య న్నాఽద్య శతథా గతం.

౬౯

(ఇద మితి.) యుధి హతో యత్ర శేషే, పురా త్వయా నిహతా రిపవో యత్ర శాయితాః త దిదం వీరశయన మిత్యన్వయః. యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధేనైవ మరణం ప్రాప్తం భవ్వితి భావః.

౬౫

(విశుద్ధసత్త్వాభిజనేతి.) కూటయుద్ధాభావా ద్విశుద్ధబల, సత్కులప్రసూతత్వా దభిజన శుద్ధకుల.

౬౬

(హరాయేతి.) అప్రదాతవ్యత్వే హేతు మాహ (హరభార్యా మితి.)

౬౭

(అపభగ్న శ్చేతి.) గతిః, పతిశుశ్రూషే త్యర్థః. యద్వా, గమ్యత ఇతి గతిః, సుఖ మిత్యర్థః.

౬౮

(అశ్మసారేతి.) అశ్మసారమయత్వే హేతు ర్దృఢ మితి.

౬౯

* అభివాదయమానం త్వా మంగదం త్వం యథా పురా.

దీర్ఘాయు ర్భవ పుత్రేతి కిమర్థం నాభిధాషనే,

—౨౩౫—

అహం పుత్రసహాయా త్వా ముపాసే గతచేతనం.

॥ సింహేన నిహతం సద్యో గా న్నవత్సేవ గోవృషం,

—౨౩౬—

ఇష్ట్యా సంగ్రామయజ్ఞేన రామప్రహరణాంభసి.

అస్మి న్నవభృథే స్నాతః కథం పత్న్యా మయా వినా,

—౨౩౭—

యా దత్తా దేవరాజేన తవ తుష్టేన సంయుగే.

శాతకుంభమయీం మాలాం తాం తే సశ్యామి నేహ కిం,

—౨౩౮—

రాజశ్రీ ర్న జహాతి త్వాం గతాసు మపి మానద.

సూర్యస్యాఽఽవర్తమానస్య శైలరాజ మివ ప్రభా,

—౨౩౯—

న మే వచః పథ్య మిదం త్వయా కృతం న చాఽస్మి శక్తౌ వినివారణే తవ,

హతా సపుత్రాఽస్మి హతేన సంయుగే సహ త్వయా శ్రీ ర్విజహాతి మా మిహ. ౩౦౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

(అభివాదయమాన మితి,) త్వా మభివాదయమాన మిత్యన్వయః.

—౨౩౫—౨౩౬—

(ఇష్ట్యేతి.) రామప్రహరణాంభస్యేవాఽనభృథ ఇతి వ్యర్తరూపకం.

—౨౩౬—౨౩౭—

(రాజశ్రీ రితి.) శైలరాజం మేరుం, అవర్తమానస్య, అస్తం గచ్ఛత ఇత్యర్థః.

—౨౩౮—

(న మ ఇతి.) పథ్యం హితం వచః, న కృతం నాఽనుష్ఠితం.

—౩౦౫—

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిచిత్రే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యానే, కిష్కింధాకాండవాక్యాభ్యానే,

త్రయోవింశ స్సర్గః

* రామానుజీయం. 'అభివాదయమానం త్వా' మితి పాఠః. అత్ర ఉవాచ తారే త్వనుషజ్యతే.

॥ రామానుజీయం. 'సింహేన నిహత' మితి పాఠః.

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

- తాం చామ్రువేగేన దురానదేన త్వభిస్తుతాం శోకమహార్ణవేన,
వశ్యం స్తదా వాల్యనుజ స్తరస్వీ భ్రాతు ర్వధేనాప్రతిమేన తేపే. ౧
- స బాష్పపూర్ణేన ముఖేన వీక్ష్య క్షణేన నిర్విణ్ణమనా మనస్వీ,
జగామ రామస్య శనై సమీపం భృత్యై ర్వృత సన్సంపరిదూయమానః. ౨
- స తం సమాసాద్య గృహీతచాప ముదాత్త మాశీవిషతుల్యదాణం,
యశస్విసం లక్షణలక్షితాంగ మవస్థితం రాఘవ మిత్యువాచ. ౩
- యథా ప్రతిజ్ఞాత మిదం నరేంద్ర కృతం త్వయా దృష్టఫలం చ కర్మ,
మమాద్య భోగేషు నరేంద్రపుత్ర మనో నివృత్తం సహ జీవితేన. ౪

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

అథ తారామ్రావశ్రవణదుఃఖితసుగ్రీవసమాశ్వాసనపూర్వకం తారాయా రామే ప్రతిపత్తిం దర్శయతి చతుర్వింశే. (రా మిత్యాది.) అమ్రువేగేన చ, దురానదేన దుష్ప్రాపేజ, శోకమహార్ణవేన చ, అభిస్తుతాం వ్యాప్తాం, తాం తారాం, వశ్యం, తేన భ్రాతు ర్వధేన చ, తేపే దుఃఖితోఽభూత్. ౧

(స ఇతి.) ముఖేన ఉపలక్షిత స్స, వీక్ష్య, తారా మితి శేషః. ౨

(స త మితి.) ఉదాత్తం శ్రేష్ఠం, లక్షణేన సులక్షణేన లక్షితాంగం. ౩

(యథేతి.) యథాప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాత మనతిక్రమ్య, దృష్టఫలం దృష్టరాజ్యఫలకం, కర్మ త్వయా కృతం, జీవితేన సహ స్థితేషు భోగేషు జీవితే భోగేషు చ, మనో నివృత్త మిత్యర్థః. ౪

అస్యాం మహిష్యాం తు భృశం రుదంత్యాం పురే చ విక్రోశతి దుఃఖతప్తే,
హతేఽగ్రజే సంశయితేఽంగదే చ న రామ రాజ్యే రమతే మనో మే. ✱

క్రోధా దమర్షా దతివిప్రధర్షాత్ భ్రాతు ర్వధో మేఽనుమతః పురస్తాత్,
హతే త్విదాసీం హరియాభపేఽస్మిన్ సుతీవ్ర మిక్ష్వేకుకుమార తప్పేన్య. =

శ్రేయోఽద్య మన్యే మమ శైలముఖ్యే తస్మిన్నివాస శ్చిర మృశ్యమూకే,
యథాతథా వర్తయత స్వవృత్త్యా నేమం నిహత్య త్రిదివస్య లాభః. =

న త్వాం జిహూసామి చరేతి య స్మా మయం మహాత్మా మతిమా నువాచ,
తస్యైవ త ద్రామ వచోఽనురూప మిదం పునః కర్మ చ మేఽనురూపం. ౮

భ్రాతా కథం నామ మహాగుణస్య భ్రాతు ర్స్వధం రాఘవ రోచయేత,
రాజ్యస్య దుఃఖస్య చ వీర సారం న చింతయ స్కామపురస్కృత స్సౌ. =

(అస్యా మితి.) పురే పురస్థజనే, సంశయితే పితృమరణదుఃఖేన జీవతి వా న వేతి సంశయ
విషయాభూతే సతి, రాజ్యే మనః, న రమతే రతిం న ప్రాప్నోతి. ✱

(క్రోధా దితి.) క్రోధాన్నిర్మిమిత్రనిర్వాసనకృతాత్, అమర్షా త్పరుషభాషణాక్షమయా,
అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంత మాక్రమణా చ్చ. =

(శ్రేయ ఇతి.) యథాతథా కథంచిత్, స్వవృత్త్యా వానరజాత్యుచితవృత్త్యా, తస్మిన్
శైలముఖ్యే ఋశ్యమూకే, నివాసః శ్రేయస్కరః, ఇమం వాలినం నిహత్య, త్రిదివస్య స్వర్గస్య,
లాభోఽపి న శ్రేయ ఇత్యర్థః. =

(న త్వా మితి.) మహాత్మా మహాన్వభావః. మతిమా కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశీలః, అయం
వాల్మీ. త్వాం, న జిహూసామి న మరయితు మిచ్ఛామి, చర యథేష్టం గచ్ఛేతి, మా మువాచేతి యత్,
త ద్వచః, తస్యైవ, అనురూపం సదృశం, త ద్బుద్ధిశీలతుల్యం, ఇదం భ్రాతృవధరూపం కర్మ తు, మే
దురాత్మనో దుర్మతే రనురూపం. ౮

(భ్రాతేతి.) రాజ్యస్య భ్రాతృవధసాధ్యస్య, దుఃఖస్య పదానంతరభావిదుఃఖస్య చ, సారం
ఉత్కర్షం, సచింతయ, ఉభయో స్తారతమ్య మచింతయన్ని త్యర్థః. =

(సుగ్రీవస్య సశ్చాత్పాదః)

వధో హి మే మతో నాఽసీ త్వమాహూత్యావ్యతిక్రమాత్,
మమాఽసీ ద్బుద్ధిదౌరాత్మ్యా త్ప్రాణహారి వ్యతిక్రమః.

౧౦

ద్రుమశాఖావభగ్నోఽహం ముహూర్తం పరినిష్ఠనః,
సాంత్యయిత్వా త్వనేనోక్తో న పునః కర్తు మర్హసి.

౧౧

భ్రాతృత్వ మార్యభావశ్చ ధర్మశ్చాఽనేన రక్షితః,
మయా క్రోధశ్చ కామశ్చ కపిత్యం చ ప్రదర్శితం.

౧౨

అచింతనీయం పరివర్జనీయ మనీప్సనీయం స్వనవేక్షణీయం,
ప్రాప్తోఽస్మి పాప్మాన మిమం నరేంద్ర భ్రాతు ర్వథా త్వాప్యైవథా దివేంద్రః.

౧౩

పాప్మాన మింద్రస్య మహీ జలం చ వృక్షశ్చ కామం జగృహః త్రియశ్చ,
కో నామ పాప్మాన మిమం క్షమేత శాఖామృగస్య ప్రతిపత్తు మిచ్ఛః.

౧౪

మహాత్మే త్యక్తం విశదయతి (వచ ఇతి.) అన్య వాలినః. స్వమాహూత్యన్య స్వమహూ
త్వన్య, అవ్యతిక్రమాత్ అనతిక్రమణాత్, మే వధః మన్నిధనం, మతో నాసీత్, మమ తు బుద్ధి
దౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధే ర్ద్వన్వభావాత్, ప్రాణహారి భ్రాతృవధకారి, వ్యతిక్రమః అమర్యాదా, ఆసీత్. ౧౦

మతో నాసీ దిత్యక్తం విశదయతి (ద్రుమేతి.) పరినిష్ఠనః ఆర్తరవం కుర్వః, న పునః
కర్తు మర్హసి, యద్ధ మితి శేషః. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౧

(అచింతనీయ మితి.) అచింతనీయం, అపరిచ్ఛేద్య మిత్యర్థః. పరివర్జనీయం సామర్థ్య
స్వైక్తవ్యం, అనీప్సనీయం అనభిలషణీయం, కదాచిదపి ఇచ్ఛాయా అయోగ్య మిత్యర్థః. స్వనవేక్ష
ణీయం సుతరా మదర్శనీయం, జగుప్సిత మిత్యర్థః. త్వప్టుః పుత్రః త్వాప్యైః విశ్వరూపః, తం హత్వా
ఇంద్రో మహాంతం పాప్మాన మగమ దితి కథా. ౧౩

(పాప్మాన మితి.) ఇంద్రస్య పరమైశ్వర్యసంపన్నస్య, పాప్మానం మహ్యదయః ఊషర
ఫేననిర్యాసముతురూపేణ జగృహః; ఛాతపూరణాదివరప్రదత్వాత్. మమ తు శాఖామృగస్య కస్యా
వ్యసుపకారకస్య, పాప్మానం, ప్రతిపత్తుం కించి ద్వరం ప్రాప్తు మిచ్ఛః. కో నామ క్షమేత, గ్రహీతు

అస్యాం మహిష్యాం తు భృశం రుదంత్యాం పురే చ విక్రొశతి దుఃఖతప్తే,
హతేఽగ్రజే సంశయితేఽంగదే చ న రామ రాజ్యే రమతే మనో మే.

౫

క్రోధా దమర్షా దతివిప్రధర్షాత్ భ్రాతు ర్వధో మేఽనుమతః పురస్తాత్,
హతే త్విదానీం హరియాభపేఽస్మిన్ సుతీవ్ర మిక్ష్వేకుకుమార తప్పేన్య.

౬

శ్రేయోఽద్య మన్యే మమ తైలముఖ్యే తస్మిన్నివాస శ్చిర మృశ్యమూకే,
యథాతథా వర్తయత స్వవృత్త్యా నేమం నిహత్య త్రిదివస్య లాభః.

౭

న త్వాం జిఘాంసామి చరేతి య స్మామయం మహాత్మా మతిమా నువాచ,
తస్యైవ త ద్రామ వచోఽనురూప మిదం పునః కర్మ చ మేఽనురూపం.

౮

భ్రాతా కథం నామ మహాగుణస్య భ్రాతు ర్పథం రాఘవ రోచయేత,
రాజ్యస్య దుఃఖస్య చ వీర సారం న చింతయ న్కామపురస్కృత స్సకా.

౯

(అస్యా మితి.) పురే పురస్థజనే, సంశయితే పితృమరణదుఃఖేన జీవతి వా న వేతి సంశయ విషయాభూతే సతి, రాజ్యే మనః, న రమతే రతిం న ప్రాప్నోతి.

౫

(క్రోధా దితి.) క్రోధాన్నిర్మిమిత్తనిర్వాసనకృతాత్, అమర్షా త్పరుషభాషణాక్షమయా, అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంత మాక్రమణా చ్చ.

౬

(శ్రేయ ఇతి.) యథాతథా కథంచిత్, స్వవృత్త్యా వానరజాత్యుచితవృత్త్యా, తస్మిన్ తైలముఖ్యే ఋశ్యమూకే, నివాసః శ్రేయస్కరః, ఇమం వాలినం నిహత్య, త్రిదివస్య స్వర్గస్య, లాభోఽపి న శ్రేయ ఇత్యర్థః.

౭

(న త్వా మితి.) మహాత్మా మహాన్వభావః. మతిమాక కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశీలః, అయం వాః. త్వాం, న జిఘాంసామి న మరయితు మిచ్ఛామి, చర యథేష్టం గచ్ఛేతి, మా మువాచేతి యత్, త ద్వచః, తస్యైవ, అనురూపం సదృశం, త ద్బుద్ధిశీలతుల్యం, ఇదం భ్రాతృవధరూపం కర్మ తు, మే దురాత్మనో దుర్మతే రనురూపం.

౮

(భ్రాతేతి.) రాజ్యస్య భ్రాతృవధసాధ్యస్య, దుఃఖస్య వధానంతరభావిదుఃఖస్య చ, సారం ఉత్కర్షం, నచింతయక. ఉభయో స్తారతమ్య మచింతయన్ని త్యర్థః.

౯

(సుగ్రీవస్య వాక్యైః)

వధో హి మే మతో నాఽసీ త్వమాహాత్మ్యావ్యతిక్రమాత్,
మమాఽసీ ద్బుద్ధిదౌరాత్మ్యా త్రాణహారీ వ్యతిక్రమః.

౧౦

ద్రుమశాఖావధగ్నోఽహం ముహూర్తం పరినిష్ఠనః,
సాంత్యయిత్వా త్వనేనోక్తో న పునః కర్తు మర్హసి.

౧౧

భ్రాతృత్వ మార్యభావశ్చ ధర్మశ్చాఽనేన రక్షితః,
మయా క్రోధశ్చ కామశ్చ కపిత్వం చ ప్రదర్శితం.

౧౨

అచింతనీయం పరివర్జనీయ మనీష్ఠనీయం స్వనవేక్షణీయం,
ప్రాప్తోఽస్మి పాపాన మిమం నరేంద్ర భ్రాతు ర్వధా త్వాష్ట్రవధా దివేంద్రః.

౧౩

పాపాన మింద్రస్య మహీ జలం చ వృక్షశ్చ కామం జగృహః త్రియశ్చ,
కో నామ పాపాన మిమం క్షమేత శాఖామృగస్య ప్రతివత్తు మిచ్ఛః.

౧౪

మహాత్మే త్యక్తం విశదయతి (వచ ఇతి.) అన్య వాలినః. స్వమాహాత్మ్యస్య స్వమహాత్వస్య, అవ్యతిక్రమాత్ అనతిక్రమణాత్, మే వధః మన్నిధనం, మతో నాసీత్, మమ తు బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధే ర్ద్వన్వభావాత్, ప్రాణహారీ భ్రాతృవధకారీ, వ్యతిక్రమః అమర్యాదా, ఆసీత్.

౧౦

మతో నాసీ దిత్యక్తం విశదయతి (ద్రుమేతి.) పరినిష్ఠనః ఆర్తరవం కుర్వః, న పునః కర్తు మర్హసి, యుద్ధ మితి శేషః. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం.

౧౧

(అచింతనీయ మితి.) అచింతనీయం, అపరిచ్ఛేద్య మిత్యర్థః. పరివర్జనీయం సామగ్రిస్త్యక్తవ్యం, అనీష్ఠనీయం అనభిలషణీయం, కదాచిదపి ఇచ్ఛాయా ఆయోగ్య మిత్యర్థః. స్వనవేక్షణీయం సుతరా మదర్శనీయం, జాగుప్సిత మిత్యర్థః. త్వష్టః పుత్రః త్వాష్ట్రః విశ్వరూపః, తం హత్వా ఇంద్రో మహంతం పాపాన మగమ దితి కథా.

౧౩

(పాపాన మితి.) ఇంద్రస్య పరమైశ్వర్యసంపన్నస్య, పాపానం మహ్యదయః ఊషరః ఘననిర్మాసముతురూపేణ జగృహః; భాతపూరణాదివరప్రదత్వాత్. మమ తు శాఖామృగస్య కస్యావ్యనుపకారకస్య, పాపానం, ప్రతివత్తుం కించి ద్వరం ప్రాప్తు మిచ్ఛః. కో నామ క్షమేతః, గ్రహీతు

నార్దామి సంమాన మిమం ప్రజానాం స యౌవరాజ్యం కుత ఏవ రాజ్యం,
అపర్మయుక్తం కులనాశయుక్త మేవంవిధం రాఘవ కర్మ కృత్వా. ౧౫

పాపస్య కర్తౌఽస్మి విగర్హితస్య త్కుద్రస్య లోకాపకృతస్య చైవ,
భోతో మహా న్మా మభివర్తతేఽయం వృష్టే ర్యథా నిమ్న మివాఽంబువేగః. ౧౬

సోదర్యమాతాపరగత్రవాల స్సంతాపహస్తాక్షిశిరోవిషాణః,
ఏనోమయో మా మభిహంతి హస్తీ దృష్టౌ నదీకూల మివ ప్రవృద్ధః. ౧౭

మితి శేషః. యద్యపి విశ్వరూపాఖ్యాయికాయాం త్వాష్ట్రశిరస్త్రయచ్ఛేదకృతబ్రహ్మహత్యాత్రితయం
వృథివీవనస్సత్తిప్రియ ఏవ జగృహు రిత్సుక్తం. తథాపి శాఖాంతరానురోధేన జలేనాసి కల్పి దంశో.
గృహీత ఇత్యవగంతవ్యం. ౧౪

(నార్దామితి.) కులనాశయుక్తం కులనాశఫలకం, వాలివినాశేనాఽంగదాదే రజీవనా దితి
భావః. ఏవంవిధం భ్రాతృవధరూపం, కర్మ కృత్వా. ప్రజానాం సంమానం ప్రజాకర్తృకరాజ
సంమానం, నార్దామి. అత ఏవ యౌవరాజ్య మేవ నార్దామి. కుతో మహారాజ్య మితి భావః. ౧౫

(పాపస్యేతి.) త్కుద్రస్య దుష్టస్య, విగర్హితస్య విశేషేణ శిష్టే ర్నిందితస్య, లోకాపకృతస్య
సర్వతోక్తే స్త్యక్తస్య, పాపస్య కర్తౌఽస్మి. ఏతాదృశపాప స్తోత్తరపాపహేతుత్వజ్ఞావనాయ తృచ్ఛ
ప్రత్యయః. వృష్టే రుత్పనోఽంబువేగో యథా తాదృశశోకో మాం నిమ్న మివాఽభివర్తతే. ఉభయత్రా
వ్యుసమా వాచకప్రయోగో మహాకవినిబంధనే వ్యస్త్యైవ. ౧౬

(సోదర్యేతి.) సోదర్యస్య భ్రాతుః, మాతావివాఽపరగత్రవాలౌ అపరకాయపుచ్ఛౌ యస్య
స తథా. సంతాప ఏవ హస్తాదీని యస్య స తథా, వధా దపి సంతాపస్య ప్రాధాన్యా దూర్ధ్వకాయత్వ
రూపణం. వధప్రకారవైవిధ్యా తస్సంతాపవైవిధ్యా చ్చ నానావయవత్వేన రూపణం. 'ఏనో మయ' ఇతి
స్వాస్థ్యరేమయత్. పాప మేవ హస్తీ, ఏనసో దృష్టత్వ ముత్కుటత్వం, తస్య ప్రవృద్ధత్వం
మహత్త్వం, గజస్యోన్నతత్వం. ౧౭

(సుగ్రీవస్య పశ్చాత్తాపః)

అంహో బలేదం నృపరా లవిషహ్య నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తం,

వివర్ణ మగ్నో పరితప్యమానం కిష్టం యథా రాఘవ జాతరూపం,

౧౮

మహాబలానాం హరియాభపానా మిదం కులం రాఘవ మన్నిమిత్తం,

అస్యాఽంగదస్యాపి చ శోకతాపా దర్దస్థితప్రాణ మితీవ మన్యే.

౧౯

సుత సులభ్య స్సుజన స్సువశ్యః కుత సుపుత్ర స్సదృశోఽంగదేన,

న చాలపి విద్యేత న వీర దేశో యస్మి నృపే తోదరసన్నికర్షః.

౨౦

య ద్యంగదో వీర వరార్హ జీవే జీవేచ్ఛ మాతా పరిపాలనార్థం,

వినా తు పుత్రం పరితాపదీనా తారా న జీవే దితి నిశ్చిత మ్మే.

౨౧

(‘అంహో బలేదం నృపరా లవిషహ్య నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తం, వివర్ణ మగ్నో పరితప్యమానం కిష్టం యథా రాఘవ జాతరూపం’) హే నృపర రాఘవ, మే హృది, ఇదం సాధువృత్తం, అంహః స్వేన సహ వర్తమానం పాపం, అవిషహ్య అసోధ్యా, నివర్తతే నిర్గచ్ఛతి. కథ మివ? వివర్ణం జాతరూపం అగ్నో పరితప్యమానం సత్, కిష్టం యథా ఋజీషాంశ మవిషహ్య నివర్తతే, కిట్టా ద్వియుజ్యత ఇత్యర్థః. బలేతి విషాదే.

౧౮

(మహాబలానా మితి.) అపిచేతి సముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయా. మన్నిమిత్తం మత్తో నిమిత్తాత్, అస్యాఽంగదస్య, శోకతాపాత్, మహాబలానాం హరియాభపానాం, ఇదం పరిదృశ్య మానం, కులం యూథం, అర్దస్థితప్రాణ మివ భవతీతి మన్యే. ‘సజాతీయైః కులం యూథం తిరశ్చాం పున్నపుంసక’ మిత్యమరః.

౧౯

(సుత ఇతి.) సుజనః సౌజన్యవాన్, సువశ్యః సుతరాం వశ్యః, స్వాధీన స్సుతః, సులభ్యః లోకే సుఖేన లబ్ధం యోగ్యః, అంగదేన కుల్యః పుత్రస్తు కుతో హేతో సులభ్యః?, దుర్లభ ఇత్యర్థః. సోదరసన్నికర్షోఽపి దుర్లభ ఇత్యాహ (న చాపీతి) సన్నికర్షః సన్నిహనం.

౨౦

అంగదో యది జీవే త్తదా తారాలపి జీవేత్, అన్యథా నేత్యాహ (యదీతి.)

౨౧

సోఽహం పరివేక్ష్య మ్యతిదీప్త మగ్నిం చాత్రా చ పుత్రేణ చ సఖ్య మిచ్ఛన్.
ఇమే విదేష్యంతి హరిష్యవీరా స్సీతాం నిదేశే తవ వర్తమానాః. ౨౨

కృత్స్నం తు తే సేత్యతి కార్య మేత న్మ య్యప్రీతితే మనుజేంద్రపుత్ర,
కులస్య హంతార మజినార్హం రామానుజానీహి కృతాగసం మాం. ౨౩

ఇత్యేవ మార్తస్య రఘుప్రవీర శ్శుత్యా వచో వాల్మనుజస్య తస్య,
సంజాతభాష్యః పరవీరహంతా రామో ముహూర్తం విమనా బభూవ. ౨౪

తస్మిన్ క్షణేఽభీక్ష్య మవేక్ష్యమాణః క్షితిక్షమావా న్మువసస్య గోప్తా,

అంగదమరణం నిశ్చిత్వాహ(సోఽహ మితి.) పుత్రేణ అంగదేన, 'ప్రభాత్యాణా మేకజాతానాం
య ద్యేకః పుత్రవహా భవేత్, తేన పుత్రేణ తే సర్వే పుత్రిణో మను రబ్రవీ' దితి స్మృతిః. (సఖ్య
మితి.) తన్మరణే మరణం హి స్నేహస్య పరా కాష్టా. నిదేశే త్వదాజ్ఞాయాం. ౨౨

(కృత్స్న మితి.) ఆప్రతీతే అప్రకాశే. మృత ఇతి యావత్. మాం వినాఽపి త్వం
సర్వం కార్యం కర్తుం క్షమ ఇత్యర్థః. ౨౩

అథ రామస్యాఽఽశ్రితకార్య మేవ స్వకార్యం, న తు స్వతః కించి దస్తి. అత ఏవ మమ
శత్రు ర్వాల్మీకి సుగ్రీవేణోక్తే తం నిహత్య, తస్మి న్నుశ్రాణి ముత్త్యా శోచతి స్వయ మపి తథా
శోచతి సేత్యాహ (ఇత్యేవ మితి.) యద్వా. సర్వేశ్వరస్య కుత్రచి ద్విషయకార స్తత్సంతానపర్యంతః
ఘంటాకర్ణమాలాకారాదిష్యవేత్యాహ (ఇత్యేవ మితి.) రఘుప్రవీర ఇత్యనేన స్వస్య వానరేణ సంబంధాం
తరప్రసక్తి ర్నాస్తి త్యుచ్యతే. వాల్మనుజస్య ఆర్తస్య, వాల్మనుజే ఆర్తే సతీ త్యర్థః. నచ శ్శుత్వా
తద్వచనం చ శ్రుత్వా, సంజాతభాష్యః, తదార్థినిమిత్తకార్తిక ఇత్యర్థః. పరవీరహంతా ఆశ్రిత
విరోధినిరసనీలః. తావ్నిర్యే త్యుచ్ఛ్. సుగ్రీవవచనాత్ కృతవాల్మీకిదేవస్య తచ్చోదనా దశోచ దిత్యర్థః.
అనేన రామస్య క్రోధశోకా వాశ్రితక్రోధశోకాయ త్తా విత్యయ మర్థ స్సూచితః. ౨౪

(తస్మి న్మితి.) తస్మిన్ క్షణే తస్మి న్మువసరే, అభీక్ష్యం పునః, అవేక్ష్యమాణః, తారయేతి.
శేషః. అనేన తారాయాః రామవిషయ మానుకూల్య ముక్తం. క్షితిక్షమావా క్షితే ర్యాదృశీ క్షమా

(శ్రీరామస్య తారా సమీపాగమనం)

రామో రునుతీం వ్యసనే నిమగ్నం సముత్సుక స్సోఽథ దదర్శ తారాం. ౨౫

తాం చారునేత్రాం కపిసింహనాథం వతిం సమాశ్లిష్య తదా శయానాం,
ఉత్థాపయామాసు రదీనసత్త్వాం మంత్రీప్రధానాః కపివీరపత్నీం. ౨౬

సా విస్ఫురంతీ పరిరభ్యమాణా భర్తు స్సకాశా దపనీయమానా,
దదర్శ రామం శరచాపపాణిం స్వతేజసా సూర్య మివ జ్వలంతం. ౨౭

సుసంవృతం పార్థి వలక్షణైశ్చ తం చారునేత్రం మృగశాఖనేత్రా,
అదృష్టపూర్వం పురుషప్రధాన మయం స కాకుత్స్థ ఇతి ప్రజ్ఞే. ౨౮

త స్యేంద్రకల్పస్య దురాసదస్య మహానుభావస్య సమీప మార్యా,
ఆర్తాఽతితూర్ణం వ్యసనాభివన్నా జగమ తారా పరివిహ్వలంతీ. ౨౯

తాదృశక్షమావాః. క్షమావత్త్వధువనగోష్ఠ్యత్వగుణౌ తారయా చింతితౌ కవినోక్తౌ. రుదంతీ మిత్యా
దినా తారాయా దయనీయతోక్తౌ. సముత్సుకః శోకాపనయనే కృతాదరః. ౨౫

రామాగమన మాలోక్య మంత్రీణ స్తా ముత్థాపయామాసు రిత్యాహ (తా మితి.) ౨౬

(సుసంవృత మితి.) పార్థివలక్షణైః రాజలక్షణైః, సుసంవృతం, అన్యూనతయా యుక్త
మిత్యర్థః. చారునేత్రం పుండరీకాక్షం, మృగశాఖనేత్రా 'విద్వానేవ విజానాతి విద్యజ్ఞనపరిశ్రమ' మితి
న్యాయేన స్వయం చారునేత్రతయా తత్త్రైవ ప్రథమం దృష్టిం న్యథా దితి భావః, అదృష్టపూర్వం
ఇతః పూర్వం కుత్రా వ్యదృష్టవచనం, యోగం వినా అదృష్ట మిత్యర్థః. పురుషప్రధానం పురుషోత్తమం,
అయం స ఇతి ప్రజ్ఞేయః పూర్వం భర్తారం హతవాః సోఽయ మితి జ్ఞాతవతీ. యద్వా. యః
పూర్వ మంగదా ద్రుతః, యద్వా, యః పూర్వం పుండరీకాక్షత్వాదిగుణవిష్టతయా మహాజనేభ్య
శ్రుతః; స ఏవాయ మిత్యర్థః. అత ఏవ వక్ష్యతి 'త్వ మప్రమేయశ్చే'తి. ౨౮

(తస్యేతి.) వ్యసననివర్తనక్షమా గుణా ఉచ్యంతే. పరివిహ్వలంతీ, మూర్ఛంతీ త్యర్థః. ౨౯

సా తం సమాసాద్య * విశుద్ధసత్త్వా శోకేన సంధ్రాంతశరీరభావా,
మనస్విని వాక్య ముచాచ తారా రామం రణోత్కర్షణలబ్ధిలక్షం.

30

౧ త్వ మప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియ శోచీ త్రమధార్మికశ్చ,
అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ ఊతిక్షమావాక్ష తతతోపమాక్షః.

31

(సేతి.) రణే ఉత్కర్షణేన ఉత్కర్షణే లబ్ధః లక్ష శృరవ్యం యన్య తథా, ఏకేన శరేణు...
స్వభర్తృహంతార మిత్యర్థః. తం రామం, శోకేన సంధ్రాంతః అయథాభావః శరీరభావః శరీరకృత
భావః యస్యా స్సా, కుపితే త్యర్థః. మనస్విని మత్ప్రియహంతారం యావచ్ఛక్తి పరుషాణి వదేయ మితి
కృతాధ్యవసాయా, సమాసాద్య విశుద్ధసత్త్వా రామనన్నిధిమాహాత్యేన నివృత్తకాలుష్యతయా సమున్మి
షితశుద్ధసత్త్వా, తారా వాక్య ముచాచ, పరుషభాషణోద్యుక్తయైవ వాచా అస్తాషీ దిత్యర్థః.

30

ఏవం పురుషోత్తమత్వపుండరీకాక్షత్వాదిభి రనుసంహితం పరత్వం తారానుసంధత్తే -
'త్వ మప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియ శోచీ త్రమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ ఊతి-
క్షమావాక్ష తతతోపమాక్షః', (త్వం) వక్ష్యమాణ కల్యాణగుణానుగుణధర్మివై లక్షణ్యయుక్తః; (అప్ర-
మేయః) 'వేదాలహ' మిత్యుపక్రమ్య 'మహంతం క ఇత్థా వేదే'తి వేదై ర వ్యపరిచ్ఛేద్యః; (అప్రమేయః)
'సో అంగ వేద యది వా న వేదే'తి స్వేనా-పి పరిచ్ఛేద్య జ్ఞాతు మశక్యః; (త్వ మప్రమేయః)
'ప్రత్యక్షగమ్యోఽపి మనసా దుర్విభావ్యస్యభావః; (త్వ మప్రమేయః) శరచాపధరోఽపి ర్వం శంభ-
చక్రధరోఽసి; (త్వ మప్రమేయః) సౌలభ్యదత్తైవ న పరిచ్ఛేత్తుం శక్యతే; (త్వ మప్రమేయః) పరికర-
రహితోఽపి ప్రతాపాతిశయేన నిరవధికపరికరపరిగత ఇవ దురవగాహోఽసి త్యేకవచనన్య భావః. ఏవ
మంతఃకరణేన దుష్పాప్రీతిః కిం బాహ్యకరణై స్సుప్రాపః? నేత్యాహ (దురాసదశ్చ) మనసాఽపి.

* తనిష్టోక్తి. విశుద్ధసత్త్వా తత్సన్నిధిమాహాత్యేన సమున్మిషితసత్త్వా, పరుషభాషణోద్యు-
క్తాఽపి సత్త్వవిష్పన్నపరమజ్ఞానతయా నివృత్తకోపకలుషా సాంత్య ముక్తవతీ.

౧ తనిష్టోక్తి. (త్వ మప్రమేయః) రావణదుందుభినిగ్రహీతారం వాలినం హత్వా అకించి-
త్కుర్వన్నీచ స్థిత స్త్వం వాలిభయప్రాప్తగిరివరస్య సుగ్రీవస్యాపి జయం దత్తవా, కాపాయోద్యతాం-
మాం స్తోతుం ఘటయతా; (త్వ మప్రమేయః) త్వ త్వరూప మస్మత్స్వరూపం చ విచార్య స్తోతు-
ముద్యుక్తాఽహం; (త్వ మప్రమేయో) వేదై ర వ్యపరిచ్ఛేద్యోఽసి. అతోఽహం కథం స్తోతుం శక్యోమి.

(శ్రీరామ ముద్దిశ్య తారా పరుషభాషణం)

దురానదః, కథం ప్రకారాంతరేణ స్వానదః ఇతి భావః. (దురానదశ్చ) 'మహాజనో యేన గత స్స పంథా' ఇత్యుక్తం నన్యార్గం విసృజ్య పథః స్థలితేన దుష్ప్రాప్త ఇత్యర్థః. (దురానదశ్చ) 'పద్మవిశరణగత్వం సాదనే' షష్టి ధాతుపాఠోద్భూతయ. మపి తంత్రేణోచ్యతే. నిర్వత్సా న్న విశరజ్జార్హః; విభుత్వా న్న విచాలనార్హః; నిత్యానందత్వా న్నావసాద మాపాదయితుం శక్య ఇత్యర్థః. (దురానదశ్చ) భారీవధ కృషితానాం ప్రతీకారాయ నస్మిధాన మపి గంతు మశక్య ఇత్యర్థః. (దురానదశ్చ) 'వాహ్మ్యకృష్యష్టిధి ర్యుక్త్యాభావై రప్రకంప్యవైభవ ఇత్యర్థః. ఏవ మప్రమేయత్వదుర్దర్శత్వాభ్యాం సువృష్టోఽపి న పరదర్శ రాజ్యపరీగ్రహబుద్ధి ఇత్యాహ (ఊతేంద్రియశ్చ) నిస్సృహతయా సుగ్రీవాయ దత్తరాజ్య ఇత్యర్థః. (ఊతేంద్రియశ్చ) యే కోఽపి పురుషః కాంచి ద్యోషిత హేలత్య నిర్వర్ణయతి, త్వం తు న తథా. 'న రామః పరదారా వై చక్షర్యా మపి పశ్య తీ'త్యుక్తేః; (ఊతేంద్రియశ్చ) 'పశ్య త్యచక్ష స్స శృణో త్యకర్ణః, అపాణిపాదో జననో గృహీతే'త్యాద్యుక్తరీత్యా సర్వేంద్రియై ర్విసాపి సర్వం సర్వప్ర సర్వదా జానన్ని ఽర్థః. (ఊతేంద్రియః) 'దుర్గ్రహం మనసా ప్యన్యై రింద్రియై రపి దుర్జయై రిత్త్యుక్తరీత్యా వాజ్మనసాగోచరః; (త్వం ఊతేంద్రియః) త్వ మేవ ఊతేంద్రియః. సర్వం చాక్యం సావధారణం, అబ్ధిక్షో వాయుభక్ష ఇతివత్. 'అహల్యాయై జార సుసరవతి రభూ వాత్మరసయాం ప్రజానాథోఽయూసీ దధజత గురో రిందు రబలా' మిత్యుక్తరీత్యా త్వద్యుతిరితా స్సర్వేఽపి విషయ చపలాః. త్వ మేకో ఊతేంద్రియ ఇత్యర్థః. ఏవం విరక్తోఽవ్యయ మస్మద్ధింసయా అధార్మిక ఇతి మయాఽఽస్థితం, న తథేత్యాహ (ఉత్తమధార్మికశ్చ) స్వాత్మితసంరక్షణార్థ మేవంవిధవ్యాపారకారి తతో పరమధార్మికః. స్వాత్మకర్మకారి అధమధార్మికః; స్వపరసాధారణకర్మకారి మధ్యమధార్మికః; పరార్థమేవ ప్రసర్తమాన ఉత్తమధార్మికః. యద్వా, వర్ణాశ్రమాచారసమారాధ్యో ధార్మికః; ఉత్తమ ధార్మికో ధర్మిమార్గభజనీయః. యద్వా, ఉత్తమధార్మిక శృరణాగరసంరక్షకః; యద్వా, 'ఉపాయో గురు రేవ స్యా త్తేనాఽనుగృహీతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛ తీ'త్యుక్తధర్మవా సుత్తమధార్మికః; యద్వా, 'అన్యశంన్యం పరో దర్మ' ఇత్యుక్తధర్మవాఽ ధార్మికః; స్వాత్మితానా మాపత్సు స్సవక్షో

(త్వ మప్రమేయః) పురతో విద్యమానోఽవ్యపరిచ్ఛేద్య శృణుషా మనసాఽప్రమేయః; 'న చక్షుషా గృహ్యతే' మనసా తు చికుర్దే నేతి శ్రుతేః. (త్వ మప్రమేయః) ధనుష్పాణి స్ఫులభ స్త్వం శంఖచక్ర గదాదిధరో సారాయణోఽసి. (త్వ మప్రమేయః) పరత్వ మపరిచ్ఛేద్య మితి స్థితం. సౌలభ్యం చాఽపరిచ్ఛేద్యం జాతం. (త్వ మప్రమేయః) సితాకీ నస్పటి పరికరపరీక్షా ఇవాఽప్రధృష్టోఽసి; (త్వ మప్రమేయః) తాపస ఇవ స్థితోఽసి. విరాధాదిష్టష్టన్విగహ్య కృత్వా స్థైర్యవతిపాలితవాఙ్మ

సా తం సమాసాద్య * విశుద్ధసత్త్వా శోకేన సంధ్రాంతశరీరభావా,

మనస్వినీ వాక్య మువాచ తారా రామం రణోత్కర్షణలబ్ధలక్షం.

300

౧ త్వ మప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియ శోచిత్రమధార్మికశ్చ,

అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ షీతిక్షమావాఽక్షతతోపమాక్షః.

301

(నేతి.) రణే ఉత్కర్షణేన ఉత్కర్షణే లబ్ధః లక్ష శరవ్యం యన్య తథా, ఏకేన శరేణా న్వభర్తృహంతార మిత్యర్థః. తం రామం, శోకేన సంధ్రాంతః అయథాభూతః శరీరభావః శరీరకృత భావః యస్యా స్సా, కుపితే త్యర్థః. మనస్వినీ ముత్రియహంతారం యావచ్ఛక్తి పరుషాణి వదేయ మితి కృతాద్యవసాయా, సమాసాద్య విశుద్ధసత్త్వా రామసన్నిధిమాహాత్మ్యేన నివృత్తకాలుష్యతయా సమున్మిషితశుద్ధసత్త్వా, తారా వాక్య మువాచ, పరుషభాషణోద్వ్యక్తయైవ వావా అస్త్రాపీ దిత్యర్థః.

30

ఏవం పురుషోత్తమత్వపుండరీకాక్షత్వాదిభి రనుసంహితం పరత్వం తారానుసంధత్తై - 'త్వ మప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియ శోచిత్రమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ షీతిక్షమావాఽక్షతతోపమాక్షః', (త్వం) వక్ష్యమాణ కల్యాణగుణానుగుణధర్మివై లక్షణ్యయుక్తః; (అప్రమేయః) 'వేదాహ' మిత్యుపక్రమ్య 'మహంతం క ఇత్థా వేదే'తి వేదై ర ప్యపరిచ్ఛేద్యః; (అప్రమేయః) 'సో అంగ వేద యది వా న వేదే'తి స్వేనాపి పరిచ్ఛిద్య జ్ఞాతు మశక్యః; (త్వ మప్రమేయః) ప్రత్యక్షగమ్యోఽపి మనసా దుర్విభావ్యస్వభావః; (త్వ మప్రమేయః) శరవాపధరోఽపి త్వం శంఖ చక్రధరోఽసి; (త్వ మప్రమేయః) సౌలభ్యదత్తై వ న పరిచ్ఛేత్తుం శక్యతే; (త్వ మప్రమేయః) పరికర రహితోఽపి ప్రతాపాతిశయేన నిరవధికపరికరపరిగత ఇవ దురవగాహోఽసీ త్యేకవచనస్య భావః. ఏవ మంతఃకరణేన దుష్పాప్రీతోఽపి కిం బాహ్యకరణై స్సుప్రాపః? నేత్యాహ (దురాసదశ్చ) మనసాఽపి

* తనిగ్లోకీ. విశుద్ధసత్త్వా తత్సన్నిధిమాహాత్మ్యేన సమున్మిషితసత్త్వా, పరుషభాషణోద్వ్యక్తాఽపి సర్త్వనిష్పన్నపరమజ్ఞానతయా నివృత్తకోపకలుషా సాంత్య ముక్తవతీ.

౧ తనిగ్లోకీ. (త్వ మప్రమేయః) రావణదుందుభినిగ్రహీతారం వాలినం హత్వా అకించి త్కుర్వన్నివ స్థిత స్త్వం చాలిభయప్రాప్తగిరివరస్య సుగ్రీవస్యాపి జయం దత్తవాః, శాపాయోద్యతాం మాం స్తోతుం ఘటయతాః; (త్వ మప్రమేయః) త్వ త్వస్వరూప మన్మత్స్వరూపం చ విచార్య స్తోతు ముద్యుక్తాఽహం; (త్వ మప్రమేయో) వేదై ర ప్యపరిచ్ఛేద్యోఽసి. అతోఽహం కథం స్తోతుం శక్నోమి

అక్షికుర్వ స్ఫుత్తమధార్మికః; యద్వా, అర్తసుగ్రీవరక్షణా ద్ధార్మికః; అకృత్యకరణేన నారకిణం వాలినం నిహత్య తస్య పూతత్వకరణా దుత్తమధార్మికః. ప్రచ్ఛన్నవేదితయా నిరపరాధవధేన చ కథ మన్య ధార్మికత్వ మిత్యాశంక్యాహ (అక్షయ్యకీర్తిశ్చ) ఆశ్రితాపరాధితయా తిర్యఙ్మ మృగయాన్యాయేన పరాజ్ఞాభవధస్యాఽదోషత్వా త్తిర్యగ్ని రాభిముఖేన యుద్ధకరణస్య సార్వ భౌమస్యాఽవద్యావహత్వా చ్చ తవ కీర్తి ర్మ మాషయతుం శ క్యే త్యర్థః. (అక్షయ్యకీర్తిశ్చ) 'తస్య నామ మహ ద్యశ' ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వప్రధాయుక్తః. (విచక్షణశ్చ) మూరదృష్టితయా యుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకం సర్వకార్యకృత్; అత ఏవ హి నిరపరాధవధో మా భూ దితి కదాచి ద్వాలితః పరాభవం ప్రాపితవాః. లక్ష్యవైపరీత్యపరిహారాయ గజపుష్పిం ధారితవాః. ఏవం శత్రు సంహారాఽపి. 'సప్తత్రపౌత్రం సామాత్యం సమంత్రిజ్ఞాతిబాంధవం, హత్వే' త్యుక్తరీత్యా అంగ దాది ష్యకించిత్కరతయా ప్రశస్తక్షమావా నసీ త్యాహ (క్షితిక్షమావాః) స్వాశ్రితాపరాధకారి విషయే తవ సాన్వయవినాశకరణే ప్రాప్తేఽపి తత్త్వమణం తవాఽతిక్లామ్య మిత్యర్థః. (క్షితిక్షమావాః) 'క్షమయా పృథివీసమ' ఇత్యుక్తరీత్యా పంచాశక్తోటివిస్తీర్ణాయః పృథివ్యా యావత్ క్షమా తావత్ తివైకస్యాస్తీతి భావః, నిత్యయోగే మతుష్. తేన కదాచిద ప్యస్యాఽక్షమాప్రసంగోఽపి నాస్తీతి ద్యోత్యతే. (క్షతజోపమాక్షః) వాలివిషయే కోపాతిశయేనాఽద్యాపి శోణీకృతనయనోఽపి తదీయేషు క్షమావాః; యద్వా, ర త్రాన్యనేత్రపాణిః; 'త్రితామః' ఇత్యాదిసాముద్రికోక్తరీత్యా ర త్రాంతనేత్రః; 'రామో ర త్రాంతలోచన' ఇతి హ్యుక్తిః. ఆత్ర ప్రతిపదం చకారప్రయోగః ఏకైక ఏవ గుణః పరత్వే పర్యాప్తం లింగ మితి ద్యోతయతుం. క్షమావా నిత్యత్ర చకారాప్రయోగస్తు రామేణ జ్ఞాంతే సర్వై రపి జ్ఞాంత మేవ. అతోఽన్యత్రాపి సంభవేన నిరపేక్షత్వాభావా చ్చకారాప్రయోగః. క్షతజోపమాక్ష ఇత్యత్ర తు విగ్రహగుణత్వేన భిన్నాధికరణత్వాత్ సముచ్చయాభావః. క్షతజో పమాక్షేతి సంబుద్ధ్యంతం వా. యద్వా, (అప్రమేయః) అనాశ్రితానాం దుర్జేయః; చకారా దాశ్రితానాం సుప్రమేయః; 'నాఽయ మాత్మా ప్రపచనేన లభ్యో న మేధయా న బహూన శ్రుతేన, య మే వైష పృణుతే తేన లభ్య స్తస్యైష ఆత్మా విప్రుణుతే తనూం స్వా' మితి శ్రుతేః, 'నమో నమో వాఙ్మనసై కభూ మయ' ఇత్యుక్తేశ్చ, ఏవ మనాశ్రితానాం దురాసదో, దుస్సాహుః; చకారా దాశ్రితానాం సులభః; (జితేంద్రి యః) చకారా దాశ్రితవిషయే చపలః; (ఉత్తమధార్మికః) చకారా ద్ధూరికృతాధర్మః; (అక్షయ్యకీర్తిః) తదనురూపకృత్య శ్చకర్తాః; (విచక్షణః) చకారా దాశ్రితవిషయత్యాగాశక్తశ్చ; 'మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయ' మిత్యస్యాఽశక్తి ర్హ్యుచ్యతే. అత్రత్యచకారః దేహశీదీపన్యాయే నోభయత్రా న్నేతి. తేన దయాధికం సముచ్చయతే.

(శ్రీరామం ప్రతి తారా పరుషభాషణం)

* త్వ మా త్రబాణాసనదాణపాణి ర్మహాబల సంహననోపపన్నః.

మనుష్యదేహాభ్యుదయం విహాయ దివ్యేన దేహాభ్యుదయేన యుక్తః. ౩౨

యే నై కబాణేన హతః ప్రియో మే తేనై వ మాం త్వం జహి సాయకేన.

హతా గమిష్యామి సమీప మస్య న మా మృతే రామ రమేత వాలీ. ౩౩

స్వర్గేఽపి పద్మామలపత్రనేత్ర స్సమేత్య సంప్రేక్ష్య చ మా మపశ్యత్.

న హ్యేష ఉచ్చావచతామచూడా విచిత్రవేషాపురసోఽభిష్యత్. ౩౪

స్వర్గేఽపి శోకం చ వివర్జితం చ మయా చినా ప్రాప్స్యతి వీర వాలీ.

రమ్యే నగేంద్రస్య తటావకాశే విదేహకన్యారహితో యథా త్వం. ౩౫

(త్వ మితి.) అనేనాప్రాకృతవిగ్రహవత్త్వ ముచ్యతే. సంహననేన సమీచీనాయవ సంస్థానేన, ఉపపన్నః యుక్తః, మనుష్యదేహాభ్యుదయం మానుషశరీరపరిగ్రహం, విహాయ, దివ్యేన, దేహాభ్యుదయేన దేహసౌధాగ్యేన, యుక్తః. ౩౨

ఏవం రామస్య దివ్యతేజోవిశేషదర్శనేన విస్మితా త్తణం విస్మృతశోకా తద్వైభవం. నర్జయిత్వా స్వప్రకృత్యనుసారేణ ప్రలపతి (యేనే త్యాదిహ.) ౩౩

(స్వర్గే పీఠి.) పద్మామలపత్రనేత్రో వాలీ స్వర్గేఽపి, అప్సరోభి సమేత్య తా సంప్రేక్ష్యః, చ, మా మపశ్యత్, ఉచ్చావచతామచూడాః వివిధతామచుఃకుమైః కృతశేఖరాః, విచిత్రవేషాపురనః, నాభిష్యత్ న భిష్యతి. లుడధే లుట్, ౩౪

(స్వర్గేఽపీఠి.) నగేంద్రస్య ఋశ్యమూకస్య. ౩౫

* తనిగ్గోక్తి. త్వ మా త్రబాణాసనదాణపాణి ర్మహాబలః. మహాబలత్వే హేతుమాహ (సంహననోపపన్న ఇతి.) మహావీర్యత్వనిమిత్తంతస్సాంభవ్యంజకశరీరసంస్థానవిశేష ఇత్యర్థః. అయం చ ప్రాకృతశరీరేషు న సంభవతి త్యాహ (మనుష్యేతి.) మహారాజలక్షణకౌర్యాదిగుణాభివ్యంజకమనుష్య శరీరసంస్థానవిశేషేష్యపి నైతాదృశ ఇతి ద్యోతయతు మభ్యుదయంపప్రయోగః. దివ్యేన, 'త్రిపాదస్యాఽమృతం దివీ'త్యాదిప్రమాణసిద్ధాప్రాకృతలోకస్థిరదివ్యమంగళవిగ్రహసన్నివేశేనే త్యర్థః.

౧ త్వం వేత్థ యావ ద్వనితావిహినః ప్రాప్నోతి మఃఖం పురుషః కుమారః,
తత్త్వం ప్రజాన జ్ఞహి మాం న వాలీ దుఃఖం మమాదర్శనజం భజేత. ౩౬

* యచ్ఛాపి మన్యేత భవా స్మహత్వా త్రీమాతదోషో న భవేత్తు మహ్యం,
అత్యేయ మన్యేతి చ మాం జహి త్వం సప్తవధ స్వాస్య స్మనుజేంద్రపుత్ర.
శాస్త్రప్రయోగా ద్వివిధాచ్చ వేదా దాత్మా హ్యనన్యః పురుషస్య దారాః. ౩౭

ధారప్రదానా న్నుహి దాన మన్య త్పద్యశ్యతే జ్ఞానవతాం మీ లోకే. ౩౮

త్వం చాఽపి మాం తస్య మమ ప్రియస్య ప్రదాస్యనే ధర్మ మవేక్ష్య వీర,
అనేన దానేన న లప్స్యసే త్వ మధర్మయోగం మమ వీర ఘాతాత్. ౩౯

(త్వం వేత్థేతి.) కుమారః యవా. తత్ వనితావిరహదుఃఖం, ప్రజాన త్వం మాం జహి. వాలీ మమాదర్శనజం దుఃఖం న భజేత. ౩౬

(యచ్ఛాపీ ర్యాది) సార్థశ్లోకః. మహ్యం త్రీమాతదోషో న భవే దితి భవా య స్మన్యేత,
త స్మ యుక్తం. ఇయం తారా, అన్య వాలినః, అత్మా ఇతి మత్వా మాం జహి. తేన తే. త్రీవధః
త్రీవధదోషో, న స్వాత్. అత్యే ర్యేత మపపాదయతి (శాస్త్రేతి.) 'అర్థో' వా ఏష ఆత్మనః య తృప్తి
'అత్మా మీ దారాః' ఇత్యాదిరూపాత్ వివిధాత్. వేదా ద్వేదరూపాత్, శాస్త్రప్రయోగా దిత్యన్వయః.
యచ్ఛాపి, వేదాత్ శాస్త్రప్రయోగాత్ ధర్మశాస్త్రప్రయోగాచ్ఛేతి వాఽర్థః. ౩౭

సుకృతమ ప్యస్తీత్యాహ (దారేతి.) ౩౮

న కేవలం సాననివృత్తి స్వకృతే, ప్రాయశ్చిత్తం చేద మిత్యాహ. (త్వం చా పీతి.) వీర
ఘాతాదిత్యేత మ్నుగ్రీవదుఃఖదుఃఖితరామహృదయానుసారేణో క్తం. త్వ ముత్తమధార్మికశ్చేతి పూర్వ
ముక్తత్వాత్. ౩౯

౧) రామానుజీయం. (త్వం వేత్థేతి.) 'తత్త్వం ప్రజాన జహి మాం న వాలీ'తి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'యచ్ఛాపి మన్యేత' 'అత్యేయ మన్యేతి' 'శాస్త్రప్రయోగాత్' 'ధార
(ప్రదానాత్) ఇతి పాఠక్రమః.

1997

४८५

၆၀

٧٩

434

४८

49

४३५

శ్రద్ధిలోధినిరసనసమర్థన, ఆస్వానితా, ఆత విష్ణు ఛన్దనతా శబ్దాయమానేన, ముఖేనోపలక్షితా.

సా వీరపత్నీ ధ్వనతా ముఖేన సువేషరూపా విరరామ తారా.

౪౪౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ పంచవింశ స్సర్గః

సుగ్రీవం చై వ తారాం చ సాంగదం సహలక్ష్మణః.

సమానశోకః కాకుత్స్థ స్సాన్సంత్యయ నిద మబ్రవీత్.

౧

న శోకపరితాపేన శ్రేయసా యుజ్యతే మృతః,

య దత్రానంతరం కార్యం త త్సమాధాతు మర్హథ.

౨

సువేషరూపే త్యనేన సమాశ్వాసనకృతాంతర హర్షవ త్త్వం సూచితం. స్వలంకారయు క్తశరీరే త్యర్థః.

౪౪౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే.

చతుర్వింశ స్సర్గః

అథ పంచవింశ స్సర్గః

అథ రామ స్సర్వసాన్సంత్యనపూర్వకం వాలిన స్సంస్కారం కారయతి పంచవింశే. (సుగ్రీవ మిత్యాది.) సాంగద మితి సుగ్రీవవిశేషణం. సమానశోకః తారాంగదాదిభి స్తుల్యశోకః.

౧

(నేతి.) శోకపరితాపేన శోకకృతపరితాపేన, యుష్మదీయేనేతి శేషః. మృతో వాచి శ్రేయసా న యుజ్యతే. అత్ర వాలిని విషయే, అనంతరం మరణానంతరం, యత్ శ్రేయస్కరం కార్యం దౌర్దస్యదై హికరూపం, త త్సమాధాతుం కర్తుం, అర్హథ.

(శ్రీరామేణ తారాయాః సాంత్వనమ్)

లోకవృత్త మనుష్టేయం కృతం వో బాష్పమోక్షణం,

* న కాలా దుత్తరం కించి త్కర్మ శక్య ముపాసితం.

నియతిః కారణం లోకే నియతిః కర్మసాధనం,

నియతి స్సర్వభూతానాం నియోగే ప్విహ కారణం.

న కర్తా కన్యచి త్కర్మిన్నియోగే చాపి నేశ్వరః,

స్వభావే వర్తతే లోక స్తస్య కాలః పరాయణం.

(లోకేతి.) లోకవృత్తం లోకాచారసిద్ధం. అత ఏవ సర్వై రనుష్టేయం, బాష్పమోక్షణం, వః యుష్మాభిః, కృతం. బాష్పమోక్షణా దతిరిక్తం కిమపి న యుష్మాభిః కర్తుం శక్య మిత్యాహ (కాలా దితి.) కాలా దుత్తరం, కాలం వినే త్యర్థః. కించి త్కర్మ. ఉపాసితం కర్తం, న శక్యం. దేవేజ్ఞా ముల్లంఘ్య స్వాతంత్ర్యేణ కించిదపి కర్మ కర్తం న శక్య మిత్యర్థః.

త దేత దుపపాదయతి (నియతి రితి.) నియమ్యతేననేతి నియతిః ఈశ్వరః, లోకే విషయే, కారణం, సర్వలోక రైత్యర్థః. క్రియత ఇతి కర్మ కార్యం, తస్య సాధనం, సహకారీ త్యర్థః. సర్వభూతానాం నియోగేషు పేర్రిరణేషు, నియతిః కారణం, సర్వప్రవర్తకోపీశ్వర ఇత్యర్థః. 'తేన వినా తృణాగ్ని మపి న చలతీ' తి న్యాయాత్ ఈశ్వరపరతంత్రీతయా లోకః కర్మ కరోతి, న తు స్వాతంత్ర్యేణే త్యర్థః.

ఏవ మన్వయముఖేన ఈశ్వరాధీనత్వ ముత్తై వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి (న కర్తేతి.) కర్మి త్పురుషః, కన్యచి త్కర్మణః, న కర్తా న స్వాతంత్ర్యేణ కర్తా. నియోగే కన్యచి త్పేర్రిరణే చ, నేశ్వరః, కింతు స్వభావే వర్తతే స్వభావాదీనో వర్తతే లోకః. తత్ర హేతు మాహ (తస్మేతి.) కాలః తస్య, పరాయణం గతిః. అత్ర స్వభావనియతికాలాదిశబ్దై రీశ్వర ఏవాభిధీయతే, అన్యథానేక రాజత్వాపత్తేః. శ్వేతాశ్వతరకులిశ్చ 'స్వభావ మేకే కవయో వదంతీ' త్యాది కైవ మాహ.

* రామానుజీయం. కాలా ద్విహితా త్కాలాత్, ఉత్తరం ఉత్తరస్మిన్ కాలే. 'కాలాధ్వనో చుత్యంతసంయోగే ద్వితీయే' తి ద్వితీయా.

* న కాలః కాల మత్యేతి న కాలః పరిహీయతే,
స్వభావం చ సమాసాద్య న కశ్చి దతివర్తతే.

న కాలస్యాస్తి బంధుత్వం న హేతు ర్నపరాక్రమః,
న మిత్రజ్ఞాతినంబంధః కారణం నాఽఽత్మనో వశః.

(న కాల ఇతి.) కాలః ఈశ్వరః, కాలం ఆత్మానం, నాఽత్యేతి నాఽతిక్రాయతి. న స్వాధీన ఏవ; న చ లోకవత్ కస్యచి త్పరతంత్ర్యః, 'న చాఽన్య కశ్చి జ్ఞనితా న చాదివ' ఇతి యతీ. న కాలః పరిహీయతే న నశ్యతి, ఇద ముపలక్షణం. పద్మావవికారరహిత ఇత్యర్థః. 'అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్థజన్మనిః, పర్జిత శృకృతే వత్తుం య స్సదాఽస్తితి కేవల' మితి హ్యుక్తం. స్వస్మిన్ భవతీతి స్వభావ ఈశ్వరః. వాశబ్దోఽవధారణే. స్వభావ మాసాద్యైవ వర్తతే. న తు కశ్చి త్త మతివర్తతే. నిరంకుశస్వతంత్రః స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయ మపి నాఽతివర్తతే. త త్పరతంత్ర్యోఽన్యః కిములేతి భావః.

ఇన రవీశ్వరస్య స్వాతంత్ర్య ముపపాదయతి (న కాలస్యేతి.) కాలస్యేశ్వరస్య, బంధుత్వం నాస్తి, పక్షపాతో నాస్తిర్యర్థః. హేతుశ్చ నాస్తి పరీకరణోపాయశ్చ నాస్తి, తర్పుసానం వినా స్వయత్నేన పరీకర్తుం న శక్యేతే త్యర్థః. న పరాక్రమః త జ్ఞయహేతుపరాక్రమోఽపి నాస్తి, పురుష పరాక్రమస్య న న విభేదీతి భావః. న మిత్ర్యజ్ఞాతినంబంధః న సుహృత్సగోత్రనంబంధః, అపరాధిషు చండవరత్వ ముక్తం. 'ఏష సేతు ర్విధరణ ఏషాం లోకానా మనంభేదాయే' తి యతీ. అతః కారణ మీశ్వరః, ఆత్మనో జీవస్య, న వశః న పరతంత్ర్యః, త త్తత్కర్మానుగుణ మేవ ఈశ్వర స్వరస్యం వర్తయతీ త్యర్థః.

* (న కాల ఇతి.) కాలః మహాకాలః, కాలం ప్రాణినాం సుఖదుఃఖప్రావకత్వేన దివస పక్షమాసర్వాదిరూప మూపాధికం కాలం, నాత్యేతి నాతిక్రాయతి. యస్మిన్ కాలే జంతునా సుఖం దుఃఖం వా భోక్తవ్యం త మతిక్రమ్య కాలాంతరేణ భోజయితు న సమర్థ ఇత్యర్థః. న కాలః పరిహీయతే, న న్యూనతాం ప్రాప్నోతి. స్వభావం కాలం సమాసాద్య కశ్చి న్నాతివర్తతే. వాశబ్దోఽవధారణే. నిరంకుశస్వతంత్రకాలః స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయమప్ని నాతిక్రాయతి. త త్పరతంత్ర్యోఽన్యః కిములేతి భావః. ఇతి త త్త్వదీపికా.

(శ్రీరామేణ తారాయాః సాంత్యనమ్)

కిం తు కాలపరీణామో ద్రష్టవ్య స్సాదు పశ్యతా,
ధర్మ శ్చాచ్యుర్థశ్చ కామశ్చ కాలక్రమసమాహితాః.

౮

ఇత స్సాం ప్రకృతిం చాతీ గతః ప్రాప్తః క్రియాఫలం,
ధర్మార్థకామసంయోగైః పవిత్రం ప్లవగేశ్వరః.

౯

స్వధర్మస్య చ సంయోగా జ్ఞిత వ్రేన మహాత్మనా,
స్వర్గః పరిగృహీతశ్చ ప్రాణా నపరిరక్షతా.

౧౦

తర్హ్యసీశేన జంతునా కిం కర్తవ్యం? తత్రాహ (కింత్వితీ.) సాదు సమ్యక్, పశ్యతా శాస్త్రనిష్కర్ష మపగచ్ఛతే త్యర్థః. కాలస్య ఈశ్వరస్య, పరీణామః చేతనకర్మానుగుణసప్రసృత్తి విశేషః, ద్రష్టవ్యః. ఈశ్వరకృతవ్యాపారేషు న శోకః కర్తవ్యః, య ద్భితం తత్కరిష్యతీతి స్థావరస్య మితి భావః. ధర్మార్థకామాస్తు కాలక్రమేణ ఈశ్వరమర్యాదయా, సమాహితాః సమర్పితా భవంతి. ధర్మాదిషు యత్ ప్రాప్తవ్యం తత్ ప్రాపయ తీశ్వర ఏవేతి భావః. అత్ర వియతికాలస్వభావపదైః చ్యామిశ్రతయోక్తి స్తదానీం రహస్యం వక్తు మన్వత్వా దితి బోధ్యం.

౮

ఏవ మద్భవతి ముక్త్యా తాం ప్రకృతే సంగమయతి (ఇత ఇతి.) సాం ప్రకృతిం గతః మద్భావేదకృతప్రాయచ్ఛిత్రతయా స్వకీయం శుద్ధభావం ప్రాప్త స్సకా, ప్లవగేశ్వరో వాతీ, ఇతః అస్మా ల్లోకాత్, ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః, పవిత్రం క్రియాఫలం స్వర్గం, ప్రాప్తః. 'సామదానార్థసంయోగై' రితి పాఠే - నీతిశాస్త్రానుష్ఠానై రిత్యర్థః.

౯

కేన స్సాం ప్రకృతిం ప్రాప్తః ఇత్యపేక్షయా ముక్తం విశదయతి (స్వధర్మస్య చేతి.) స్వధర్మస్య సంయోగా త్వవిహితధర్మానుష్ఠానాత్, రణే ప్రాణా నపరిరక్షతే త్యనేన శౌర్యకృత ధర్మోన్యక్తః. ఉభాభ్యాం జితః పూర్వం స్వపరీకృతః, స్వర్గః ఇదానీం పరిగృహీతశ్చ.

౧౦

ఏషా వై నియతి శ్రేష్ఠా యాం గతో హరియాథవః,
త దలం పరితాపేన ప్రాప్తకాల ముపాస్యతాం.

౧౧

వచనాంతే తు రామస్య లక్ష్మణః పరవీరహో,
అవద త్ప్రళితం వాక్యం సుగ్రీవం గతచేతనం.

౧౨

కురు త్వ మస్య సుగ్రీవ ప్రేతకార్య మనంతరం,

౧౨౫

తారాంగదాభ్యాం సహితో వాలినో దహనం ప్రతి.
సమాజ్ఞాపయ కాష్ఠాని కుష్మాణి చ బహూని చ,

౧౩౫

చందనాదీని దివ్యాని వాలినంస్కారకారణాత్,
సమాశ్వాసయ చై నం త్వ మంగదు దీనచేతనం,

౧౩౫

మా ధూ ర్బాలిశబుద్ధి స్త్వం త్వదధీన మిదం పురం.
అంగద స్త్రాసనయే న్మాత్యం వస్త్రాణి వివిధాని చ,

౧౩౫

ఘృతం తైల మథో గంధా న్యచ్చాత్ర సమనంతరం.

౧౬

(ఏషేతి.) హరియాథవః యాం నియతిం గతః, సా నియతి ర్గతిః. శ్రేష్ఠా. తత్తస్మాత్కారణాత్, పరితాపేనాలం. సద్గతిం ప్రాప్తం ప్రతి శోకో న కార్యః. ప్రాప్తకాలం ఏతత్కాలోచితం, ఉపాస్యతాం అనుష్ఠీయతాం.

౧౧

(వచనాంత ఇతి.) గతచేతనం, దుఃఖిత మితి యావత్.

౧౨

(కురు త్వ మస్యే) త్వర్థ మేకం వాక్యం.

౧౨౫

(తారేత్యాది.) వాలినో దహనం ప్రతి తారాంగదాభ్యాం సహిత స్సౌ, వాలినంస్కారకారణాత్ వాలినంస్కారార్థం. చందనాదీని కాష్ఠాని సమాజ్ఞాపయ. యచ్చాత్ర సమనంతరం ముదానంతరం య దానేతవ్య మస్తి. తత్సర్వ మంగద స్సమానయే దిత్యర్థః.

౧౬

(వాలిసంస్కార సన్నాహః)

త్వం తార శిబికాం శీఘ్ర మాదాయాఽఽగచ్ఛ సంభ్రమాత్,
త్వరా గుణవతీ యుక్తా హ్యస్మి న్కారే విశేషతః.

౧౭.

సజ్జీభవంతు ప్లవగా శ్శిబికావహనోచితాః,
సమర్థా బలిన శ్చైచ న్నిర్హరిష్యంతి వాలినం.

౧౮.

ఏవ ముక్త్యా తు సుగ్రీవం సుమిత్రానందవర్ధనః,
తస్థౌ భ్రాతృసమీపస్థో లక్ష్మణః పరపీఠహః.

౧౯.

లక్ష్మణస్య వచ శ్రుత్వా తార స్సంభ్రాంతమానసః,
ప్రవివేశ గుహం శీఘ్రం శిబికానక్తమానసః.

౨౦.

ఆదాయ శిబికాం తార స్స తు పర్యాపత త్పునః,

౨౦౫.

వానరై రూహ్యమానాం తాం శూరై రుద్వహనోచితైః.
దివ్యాం * భద్రాసనయుతాం శిబికాం స్యందనోపమాం,

౨౧౫.

(త్వ మితి.) త్వరా, గుణవతీ అస్మిన్కారే విశేషతో యుక్తా.

౧౭

(సజ్జీభవం త్వితి.) యే నిర్హరిష్యంతి తే సజ్జీభవం త్వితి యోజనా. నిర్హర శ్శవహనం.

౧౮-౧౯

(లక్ష్మణస్యేతి.) గుహం కిష్కింధం.

౨౦-౨౦౫.

(వానరై రితి.) భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం, పక్షికర్మభి రాచిత్రాం కృత్రిమపక్షిభిః
స్సమంతా దాశ్చర్యభూతాం, క్రియత ఇతి కర్మ, ప్రతికృతిః. ద్రుమప్రతికృతిభిః, విభూషితాం ఆచితాం,
చిత్రపత్రిభిః చిత్రలేఖాభిః, పదాతిభి రిత్యేకే. ఆర్షో దీప్తుః. సునివిష్టాం శోభనసన్నివేశవతీం, జాలవాతా
యనావృతాం-సూక్ష్మరంధ్రసమూహో జాలం, గోనయనాకృతిరంధ్రసమూహో గవాక్షం. తదావృతాం.
సునియుక్తాం సుశిష్టాం, సుకృతాం సుష్ఠు కృతాం, యత్నేన కృతా మిత్యర్థః. దారుపర్వతకోపేతాం.

పక్షికర్మధి రాచిత్రాం ద్రుమకర్మవిభూషితాం.

ఆచితాం చిత్రపత్తీభి స్సునివిష్టాం సమంతతః,

౨౨౧

విమాన మివ సిద్ధానాం జాలవాతాయనాన్వితాం.

సునియుక్తాం విశాలాం చ సుకృతాం విశ్వకర్మణా,

౨౨౨

చారుపర్వతకోపేతాం చారుకర్మపరిష్కృతాం.

వరాభరణహరై శ్చ చిత్రమాల్యోవశోభితాం,

౨౨౩

గుహాగహనసంఘన్నాం రక్తచందనరూషితాం.

పుష్పేష్టై స్సమభిచ్ఛానాం పద్మమాలాభి రేవ చ,

తరుణాదిత్యవర్ణాభి ర్నాజమానాభి రావృతాం.

౨౨౪

ఈదృశీం శిబికాం దృష్ట్వా రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,

* క్షిప్రం విసీయతాం వారీ ప్రేతకార్యం విధీయతాం.

౨౨౫

తతో వాలిన ముద్యమ్య సుగ్రీవ శ్శిబికాం తదా,

అరోపయత విక్రోశ న్నుంగదేన సమైవ తు.

౨౨౬

చారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం, చారు కర్మణా ఉత్తేజనేన, పరిష్కృతాం అలంకృతాం, వరాభరణైః హరై శ్చ, యుక్తా మితి శేషః. గుహాగహనసంఘన్నాం - కృత్రిమై ర్గుహాగహనైః గుహాభిః కాననై శ్చ సంఘన్నాం, పుష్పేష్టైః ముక్తకపుష్పనిచయైః ఆస్తరచ్ఛాద్తైః, సమభిచ్ఛన్నాం వ్యాప్తాం, (పద్మేతి) చతుర్విక్షు పుష్పసరోపేతత్వేనవ్యంతరాంతరా పద్మమాలాభిః పద్మపంజ్జీభి ర్యుక్తా మిత్యర్థః. ౨౦౪-౨౨౬

(ఈదృశీం శిబికా మితి.) పునరుక్తి ర్వ్యవహితానుస్మరణార్థా.

౨౨౭

(తత ఇతి.) తతః లక్ష్మణం ప్రతి వారీ విసీయతా మిత్యుక్తిశ్రవణానంతర మిత్యర్థః. యద్వా, లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తి స్సముద్ది శ్చైవేతి జ్ఞాత్వేవేత్. ఆరోపయత ఆరోపయత్.

౨౨౮

* రామానుజీయం. క్షిప్రం ప్రేతకార్యం విధీయతా మితి లక్ష్మణోద్దేశేనోక్తార్థస్య సుగ్రీవేణ క్రియమాణత్వా ల్లక్ష్మణేన సుగ్రీవోఽప్యాజ్ఞప్త ఇ త్యవగమ్యతే.

తతః * పృణిహితా స్సర్వా వానర్యోఽస్య వశానుగాః,
చుక్కుళు ర్విరేతి భూయః క్రోశంతి తా త్ప్రియః.

34

తారాప్రభృతయ స్సర్వా వానర్యో హతయాభపాః,
అనుజగ్ము ర్హి భర్తారం క్రోశంత్యః కరుణస్వనాః.

35

తాసాం రుదితశబ్దేన వానరీణాం వనాంతరే,
వనాని గిరయ స్సర్వే విక్రోశంతీవ సర్వతః.

36

పుళినే గిరినద్యాస్తు వివిక్తే జలసంవృతే,
చితాం చక్కు స్సుబహవో వానరా శ్శోకకర్షితాః.

37

అవరోహ్య తత స్కుంధా చ్చిబికాం వహనోచితాః,
తస్థు రేకాంత మాశ్రిత్య సర్వే శోకసమన్వితాః.

38

తత స్తారా పతిం దృష్ట్వా శిబికాతలశాయినం,
ఆరోప్యాఽంకే శిర స్తస్య విలలాప సుదుఃఖితా.

39

హా వానరమహారాజ హా నాథ మమ వత్సల,
హా మహార్హ మహాబాహో హా మమ ప్రియ పశ్య మాం.
జనం న పశ్యసీమం త్వం కస్మా చ్ఛోకాభిపీడితం,

40

ప్రహృష్ట మివ తే వక్త్రం గతానో రపి మానద.
అస్తార్కసమవర్ణం చ లక్ష్మితే జీవతో యథా,

41

(తత ఇతి.) పృణిహితాః ఆప్తాః.

34-36

(అవరోహ్యేతి.) వహనోచితాః వాహకాః.

38-40

* రామానుజీయం. పృణిహితాః, అత్యంతాప్తా ఇత్యర్థః.

(వాలినః చరమసంస్కారః)

ఏష త్వాం రామ రూపేణ కాలః కర్షతి వానర.

యేన స్మ విధవా స్వర్వాః కృతా ఏకేషుణా వనే,

౪౨౪

ఇమా స్తా స్తవ రాజేంద్ర వానర్యో వల్లభా స్సదా.

పాదై ర్విరృష్ట మధ్వాన మాగతాః కిం న బుధ్యసే,

౪౨౫

తవేష్టా నను నామైతా ధార్యా శృంధనిధాననాః.

౪౨౬

ఇదానీం నేక్షసే కస్మా త్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం,

ఏతే హి సచివా రాజన్ తారద్రవధృతయ స్తవ.

౪౨౭

పురవాసీ జన శ్చాఽయం పరివార్యాఽఽసతేఽనఘ,

విసర్జ్య యైతాః ప్లవగాః యథోచిత మరిందమ,

౪౨౮

తతః క్రీడామహే సర్వా వనేషు మదనోత్కటాః,

౪౨౯

ఏవం విలపతీం తారాం పరిశోకపరిప్లుతాం.

ఉత్థాపయంతి స్మ తదా వానర్య శ్శోకకర్షితాః,

౪౩౦

సుగ్రీవేణ తత స్సార్థ మంగదః పితరం రుదన్.

చితా మారోపయామాన శోకేనాఽభిహతేంద్రియః,

౪౩౧

(ఇమా స్తా ఇతి.) వికృష్టం విప్రకృష్టం, అధ్వానం పాదై రాగతాః.

౪౨౪-౪౨౫

(ఇదానీ మిత్యాది.) మదనోత్కటాః ఉత్కటమదనాః.

౪౨౬-౪౨౭

(ఏవ మితి,) విలపతీం విలపంతీం.

౪౩౦

(సుగ్రీవేణేతి.) పితరం పితృశరీరం.

౪౩౧

తతోఽగ్నిం విధివ ద్ధత్వా సోఽపసవ్యం చకార హ.

పితరం దీర్ఘ మధ్వానం ప్రస్థితం వ్యాకులేంద్రియః,

౪౯౫

సంస్కృత్య వాలినం తే తు విధిపూర్వం ప్లవంగమాః.

అజగ్ము రుదకం కర్తుం నదీం శీతజలాం శివాం,

౫౦౪

తత స్తే సహితా స్తత్ర హ్యంగదం స్థాప్య చాఽగ్రతః.

సుగ్రీవతారాసహితా స్పిషిచు ర్వాళినే జలం,

౫౦౫

సుగ్రీవేణైవ దీనేన దీనో భూత్వా మహాబలః.

* సమానశోకః కాకుత్స్థః ప్రేతకార్యాణ్యకారయత్.

౫౦౬

తతస్తు తం వాలిన మగ్ర్యపౌరుషం ప్రకాశ మిక్ష్వేకువరేషుణా హతం,

(తత ఇతి.) అపసవ్యం అప్రదక్షిణం.

౪౯౫

(సంస్కృత్యేతి.) వాలినం వాలిశరీరం. ఉదకం కర్తుం జలతర్పణం కర్తుం, నదీం
కిష్కింధాసమీపవర్తనీం.

౫౦౪

(తతస్త ఇతి.) (సుగ్రీవతారాసహితా ఇతి.) తారయా ప్యుదకదానం కులాచారః.

౫౦౫

(సుగ్రీవేణేతి.) అనేన రామ స్సహైవాఽఽగ్రత ఇత్యవగమ్యతే.

౫౦౬

(తత స్త్వీతి.) ప్రకాశం ప్రసిద్ధం, ప్రదీప్య దగ్ధాన్. హరిః సుగ్రీవః; అన్యే పురం
ప్రవివికు రిత్యర్థసిద్ధం. యద్యపి తిర్యగధికరణరీత్యా తిరశ్చాం న శాస్త్రవిహితసంస్కారాధికారః.

* రామానుజీయం. 'సమానశోకః కాకుత్స్థః' ఇత్యనేన సమానదుఃఖదుఃఖిత్యం సఖిత్యమి
తిత్యేతత్ ప్రకటితం భవతి.

(సుగ్రీవాభిషేకః)

ప్రదీప్య దీప్తాగ్నిసమాజనం తదా సలక్ష్మణం రామ ముపేయివా స్త్వరిః.

౫౭౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, షడ్వింశ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

తత శ్శోకాభినంతస్తు సుగ్రీవం క్లిన్నవాసనం,
శాఖామృగమహామాత్రాః పరివా ర్యోపతస్థిరే.

౧

అభిగమ్య మహాబాహుం రామ మక్లిష్టతారిణం,
స్థితాః ప్రాంజలయ స్సర్వే పితామహ మివర్షయః.

౨

తతః కాంచనశైలాథ స్తరుణార్కనిభాననః,
అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం హనూమా స్మారుతాత్మజః.

౩

తథాపి దేవాంశసంభూతానాం తిర్యగవస్థామాత్రభాజాం వేదాధ్యయనసంయోగా దేవ త్తత్రతాతత్త్వాత్
సంస్కారాత్వ తాన్తీతి బోధ్యం.

౫౭౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిష్కింధాకాణ్డవ్యాఖ్యాసే,
పంచవింశ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

అథ సుగ్రీవాభిషేక షడ్వింశే. (తత ఇత్యాది.) క్లిన్నవాసనం ఆర్ద్రవత్త్రం. సద్యసాన్ని
నా పితి భావః. శాఖామృగమహామాత్రాః వానరరూపా మంత్రిజాః.

౧

(అభిగమ్యేతి.) సర్వే సుగ్రీవాదయః.

౨-౩

భవత్ప్రసాదా త్సుగ్రీవః పితృవైతామహం మహతః,
వానరాణాం సుదుష్ప్రాపం ప్రాప్తో రాజ్య మిదం ప్రభో.

౪

భవతా సమనుజ్ఞాతః ప్రవిశ్య నగరం శుభం,
సంవిధాన్యతి కార్యాణి సర్వాణి సనుహృజ్జనః.

౫

స్నాతోఽయం వివిధై ర్గంధై రౌషధైశ్చ యథావిధి,
అర్చయిష్యతి రత్నైశ్చ మాల్యైశ్చ త్వాం విశేషతః.

౬

ఇమాం గిరిగుహం రమ్యా మభిగంతు మితోఽర్హసి,
కురుష్వ స్వామినంబంధం వానరా న్సంప్రహర్షయన్.

౭

ఏవ ముక్తో హనుమతా రాఘవః పరవీరహః,
ప్రత్యువాచ హనుమంతం బుద్ధిమా న్వాక్యకోవిదః.

౮

చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం,
స ప్రవేక్ష్యమి హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలకః.

౯

సుసమృద్ధాం గుహం రమ్యాం సుగ్రీవో వానరర్షభః,
ప్రవిష్టో విధివ ద్వీరః క్షిప్రం గాజ్యేఽభిషిచ్యతాం.

౧౦

ఏవ ముక్త్వా హనుమంతం రామ సుగ్రీవ మబ్రవీత్,
వృత్తజ్ఞో వృత్తసంపన్న ముదారబలవిక్రమం.

౧౧

(భవత్ప్రసాదా దితి.) వానరాణాం రాజ్య మిత్యన్వయః.

౪-౫

అతినిపుణతయా హనుమాన్ ప్రథమం సంగ్రహేణ విజ్ఞాప్య తచ్ఛ్రవ్యతి రామే పున
ర్విశద మాహ (స్నాత ఇతి.)

౬

(ఇమా మితి.) గిరిగుహం కిష్కింధం, వానరాణాం స్వామినా నంబంధం కురు, సుగ్రీవం
వానరరాజం కుర్వి త్యర్థః.

౭-౧౧

(సుగ్రీవాభిషేకః)

ఇమ మ వ్యంగదం వీర యౌవరాజ్యేఽభిషేచయ,
జ్యేష్ఠస్య స నుతో జ్యేష్ఠ స్సదృశో విక్రమేణ తే.
అంగదోఽయ మదీనాత్మా యౌవరాజ్యస్య ఛాజనం,

౧౨౪

పూర్వోఽయం వార్షికో మాస శ్రావణ స్సలిలాగమః.
పృవృత్తా సౌమ్య చత్వారో మాసా వార్షికసంజ్ఞికాః,

౧౨౫

నాఽయ ముద్యోగసమయః ప్రవిశ త్వం పురీం శుభాం.
అస్మి స్వత్స్యా మ్యహం సౌమ్య పర్వతే సహలక్ష్యణః,

౧౨౬

ఇయం గిరిగుహ రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా.
ప్రభూతసలిలా సౌమ్య ప్రభూతకమలోత్పలా,

౧౨౭

కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత.

(ఇమ మపీత్యాది.) ఛాజనం, యోగ్య మిత్యర్థః.

౧౨౮

అస్త్యభిషేకః, సీరాన్వేషణరావణవధాదికం ప్రత్యుద్యోగః క్రియత ఇత్యాశంక్యాహః
(పూర్వ ఇత్యాది.) పూర్వః వర్షర్త్యపేక్షయా ప్రథమః, వర్షాః వర్షర్తుః 'త్రియాం ప్రాప్యత్ త్రియాం
భూమ్ని వర్షా' ఇత్యమరః. తత్ర భవో వార్షికః, 'ద్వౌ ద్వౌ మాఘాదిమాసౌ స్యా దృతుః'
రితి శ్రావణఘాద్రపదౌ వర్షర్తుః. తదేకదేశత్వా చ్ఛ్రావణో ద్వార్షిక ఇత్యుచ్యతే. 'వర్షాభ్య ప్త గి' రి
తక్ ప్రత్యయః. వార్షికసంజ్ఞికా శ్చత్వారో మాసా ఇతి. ఆశ్వయుజాషాఢాభ్యాం చఙ్ఢర్ద్వ మితి జ్ఞేయం;
ఛత్రిన్యాయాత్ వర్షముఖత్వా ద్వర్షానంతరకాలత్వా చ్చ చత్వారోఽపి యుద్ధయోగ్యా స భవంతి. కర్చిత్తు
'పక్షే వై మాసా' ఇతి శ్రుతిపక్ష ముగ్రీత్య చత్వారో ద్వార్షికా మాసా ఇత్యుక్తం. 'శ్రావణః ప్రథమో
మాస' ఇత్యత్రాపి ప్రథమః పక్ష ఇత్యర్థః. 'చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమః' ఇత్యుప
సంహారా దిత్యాహ.

౧౨౯

(కార్తిక ఇతి.) కార్తికే మాసి, సమనుప్రాప్తే సమీపం ప్రాప్తే, ఆశ్వయుజాంత ఇత్యర్థః.
యత యతస్య. సేనాసన్నహనం కురు. కార్తికశబ్దస్య ఆశ్వయుజాంతపరత్వం స్వయమేవ వక్ష్యతి

ఏష న స్సమయ సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వ మాలయం,
అభిషిక్త స్స్వరాజ్యే చ సుహృద స్సంప్రహర్షయః.

౧౭

ఇతి రామాభ్యనుజ్ఞాత స్సుగ్రీవో వానరాధిపః,
ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం కిష్కింధాం వాలిపాలితాం.

౧౮

తం వానరసహస్రాణి ప్రవిష్టం వానరేశ్వరం,
అభివాద్య ప్రవిష్టాని సర్వతః పర్యవరయన్.

౧౯

తతః ప్రకృతయ స్సర్వా దృష్ట్వా హరిగణేశ్వరం,
ప్రణమ్య మూర్ధ్నా పతితా వసుధాయాం సమాహితాః.

౨౦

‘వయ మాశ్వయుజే మాసి పింగాక్షప్రతిచోదితాః’ ఇతి. ప్రచోదనం సన్నహనం. న తు నిర్గమః, నిర్గమస్తు మార్గశ్చై. స్వసంకేతితకార్తికాక్రమా దేవ రామస్య సుగ్రీవే కోపో లక్ష్మణప్రేషణం చ. స్వయంప్రభాదిలనిర్గమనానంతరం ‘ద్రుమాన్ వాసంతికాన్ దృష్ట్వే’ త్యేత ద్వసంతపుష్పిద్గమో పక్రమభూతపత్రవిగళనహేతుఫాల్గునాపేక్షయా. పక్షంతరే ఫాల్గునచైత్రయో ర్వసంతతోస్వైతే ర్వా. అయ మత్ర క్రమోఽనుసంధేయః. ‘ఉత్తరస్యాఽఽదినా పూర్వస్యాఽవధిం జానీయా’ దితి న్యాయేన ఉత్తర స్యోత్తరస్య గ్రహణాత్ పూర్వపూర్వకాలసం(ఖ్యా)జ్ఞాపనం వాత్మికే శ్చైలీ. తథా చ చైత్రే రామస్య సాకేతా నిర్గమః; అగస్త్యాశ్రమాగమనా త్పుర్వం దశ సంవత్సరా గతా ఇత్యుక్తం. అథ పంచవట్యాం వర్షత్రయానంతరం చైత్రే ప్రాప్తే శూర్పణఖనాసికోచ్ఛేదనఖరవధాదికం కృత మిత్యవగమ్యతే. రావణేన చ మారీచవచనాదినా కించి ద్విశంబు తస్మిన్నేవ చైత్రే సీతా హృతా, సీతావిరహేణ దూయమానస్య రామస్య వసంతపర్వనే ‘చైత్రవనానిల’ ఇత్యుక్తేః, లంకాయాం సీతాయా స్సంవత్సరవాసోక్తేశ్చ. పునః ఫాల్గునే హి రావణవధః; ఆషాఢే వాలివధః; శరది సేనాసన్నహనం; మార్గశ్చైవే వానరప్రస్థాపనం; స్వయంప్రభాదిలే బహుకాలయాపనం; ‘కాలశ్చ నో మహాన్ యాత’ ఇత్యుక్తేః. బిహిర్నిర్గమనానంతరం ఫాల్గునశుద్ధ త్రయోదశ్యాం హనుమత స్సముద్రతరణం; చతుర్దశ్యాం చృనరాగమనం; పౌర్ణమాస్యాం దండయాత్రేత్యాది. అన్య ద్యుద్ధకాండే వక్ష్యతే. సమయః సంకేతః. ౧౯

(తత ఇతి.) (ప్రణమ్యేతి.) మూర్ధ్నా ప్రణమ్య వసుధాయాం పతితాః, సమాహితాః అనన్యమనస్కాః.

(సుగ్రీవాభిషేకః)

సుగ్రీవః ప్రకృతీ స్సర్వా స్సంభాష్యోత్థాప్య వీర్యవాణా,
భ్రాతు రంతఃపురం సౌమ్యం ప్రవివేశ మహాబలః.

౨౧

ప్రవిశ్య త్వభినిష్క్రాంతం సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం,
అన్యషించంత సుహృద స్సహస్రాక్ష మివామరాః.

౨౨

తస్య పాండుర మాజహు శ్చత్రం హేమపరిష్కృతం,
శుక్లే చ వాలన్యజనే హేమదండే యశస్కరే.

౨౩

తథా సర్వాణి రత్నాని సర్వబీజాషధై రపి,
సక్షీరాణాం చ వృక్షాణాం ప్రరోహా స్కుసుమాని చ.

౨౪

శుక్లాని చైవ వస్త్రాణి శ్వేతం చైవానులేపనం,
సుగంధీని చ మాల్యాని స్థలజా న్యంబుజాని చ.

౨౫

చందనాని చ దివ్యాని గంధాంశ్చ వివిధాణి బహూణి,
అక్షతం జాతరూపం చ ప్రియంగు మ్మృదుసర్పిషీ.
దధి చర్మ చ వైయాఘ్రం వారాహీ చా వ్యుపాసహా.

౨౬-౨౭

(సుగ్రీవ ఇతి.) భ్రాతు రంతఃపురం ప్రవివేశేతి. తారాం సంమాన్య స్వపశీకరణార్థం

మూతి భావః.

౨౧-౨౨

(తస్యేత్యాది.) ప్రరోహాః పల్లవాః, అనులేపనం కర్పూరాది, గంధాః అగరుప్రభృతయః.

అక్షతం జాతరూపం అక్షతతండులం హరిద్రామిశ్రం, ప్రియంగుః సూక్ష్మధాన్యవిశేషః, వారాహీ
మరాహచర్మవికృతీ. 'సుపాం సుయగి' త్యాదినా పూర్వవర్ణగీర్ణః.

౨౩-౨౬

సమాలంభన మాదాయ రోచనాం సమనశ్శిలాం.

ఆజగ్ము స్తత్ర ముదితా వరాః కన్యాస్తు షోడశః,

౨౭౫

తత స్తే వానరశ్రేష్ఠం యథాకాలం యథావిధి.

రత్నై ర్వస్త్రైశ్చ భక్త్యైశ్చ తోషయిత్వా ద్విజర్షభాః,

౨౮౫

తతః కుశవరి స్తీర్ణం సమిద్ధం జాతవేదనం.

మంత్రపూతేన హవిషా హుత్వా మంత్రవిదో జనాః,

౨౯౫

తతో హేమవ్రతిస్థానే వరాస్తరణసంవృతే.

ప్రాసాదశిఖరే రమ్యే చిత్రమాల్యోపకౌభితే,

౩౦౫

ప్రాజ్ఞుఖం వివిధై ర్మంత్రైః స్థాపయిత్వా వరాసనే.

నదీనదేభ్య స్సంహృత్య తీర్థేభ్య శ్చ సమంతతః,

౩౧౫

అహృత్య చ సముద్రేభ్య స్సర్వేభ్యో వానరర్షభాః.

అపః కనకకుంభేషు నిధాయ విమలా ఘృభాః,

౩౨౫

కుభై ర్వృషభశృంగై శ్చ కలశై శ్చాపి కాంచనైః.

శాస్త్రదృష్టేన విధినా మహర్షివిహితేన చ,

౩౩౫

గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః.

మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ హనుమాః జాంబవా స్తుశః,

౩౪౫

(సమాలంభన మితి.) సమాలంభనం అనులేపనవిశేషః, 'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. రోచనాం గోరోచనాం, సమనశ్శిలాం - శైలభాతువిశేషసంహితం తిలకసాధనం మనశ్శిలా. ౨౭౫

(తతస్థే వానరశ్రేష్ఠ) మిత్యారభ్య 'వనవో వానవం యథే'త్యంత మేకం వాక్యం. యథాకాలం విహితకాల మనతిక్రమ్య, యథావిధి యథాక్రమం, ద్విజర్షభాః యాజనార్థ మాహూతాః, సమిద్ధం జ్వలితం, జాతవేదనం అగ్నిం, మంత్రవిదః వానరపురోహితాః, హైమవ్రతిస్థానే

నివేద్య రామాయ తదా మహాత్మనే మహాభిషేకం కపివాహినీపతిః,
రుమాం చ ఛార్యాం పృథిలభ్య పీర్యవా నవాప రాజ్యం త్రిదశాధిపో యథా. ౪౦౪.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, షడ్వింశ స్సర్గః.

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే పృవిష్టే వానరే గుహం,
ఆజగామ సహ ఛాత్రా రామః పృనృవణం గిరిం.

శార్దూలమృగసంఘుష్టం సింహై ర్భీమరవై ర్వృతం,
నానాగుల్మలతాగూఢం బహుపాదపసంకులం.

ఋక్షవానరగోపుచ్చై ర్మార్జానైశ్చ నిషేవితం,
మేఘరాశినిభం శైలం నిత్యం కుచిజలాశ్రయం.

తస్య శైలస్య శిఖరే మహతీ మాయతాం గుహం,
ప్రత్యగృహ్ణత వాసార్థం రామ సౌమిత్రిణా సహ.

(నివేద్యేతి.) నివేద్య, రామసమీప మాగత్య నివేద్యే త్యర్థః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవాఖ్యానే,
షడ్వింశ స్సర్గః

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

అథ రామద్యైకాంతవాససముద్భూతసీతావిరహశోకప్రళమనం లక్షణేన క్రియతే సప్త
వింశ. (అభిషిక్త ఇత్యాది.) శైలం శిరామయ మితి మృచ్చిలోభయమయగిరిభ్యో వ్యావృత్తిః. అతో న
గిరిం శైల మితి పునరుక్తిః.

(శ్రీరామేణ పంపాకాననవృక్షమ్)

కృత్వా చ సమయం సౌమ్య స్ఫుగ్రీవేణ సహృదయః,

కాలయుక్తం మహా ద్వార్య మువాచ రఘునందనః.

విసీతం భ్రాతరం భ్రాతా లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం,

౫౪

ఇయం గిరిగుహా రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా.

అస్యాం వసావ సౌమిత్రే వర్షరాత్ర మరిందమ,

౫౫

గిరిశృంగ మిదం రమ్య మున్నతం పార్థివాత్మజ.

శ్వేతాభిః కృష్ణతామ్రాభి శ్చిలాభి రుపగోభితం,

౫౬

* నానాధాతునమాకీర్ణం దరీనిర్ఘరశోభితం.

వివిధై ర్వృక్షషండైశ్చ చారుచిత్రలతావృతం,

౫౭

నానావిహగసంఘుష్టం మయూరరవనాదితం.

మాలతీరుందగుత్తైశ్చ సింధువారకురంటకైః,

౫౮

కదంబార్జుననర్జైశ్చ పుష్పితై రుపశోభితం.

౫౯

(కృత్వేతి.) కాలయుక్తం తత్కాలోచితం.

౬౦

(ఇయ మితి.) యుక్తమారుతా ఉచితమారుతా యావదపేక్షమారుతే కృత్తః. వసావ, లోడు త్రమద్వివచనం. వర్షరాత్ర మితి. అదే సమాసాంత ఆర్షః. జాత్యేకవచనం.

౬౧

(గిరిశృంగ మిత్యాది.) కదంబాః అర్జునాః నదీసర్పాః.

౬౨-౬౩

* రామానుజీయం. (నానేతి) చారు కాంతం, 'చిత్రలతావృత' మితి పాఠః. కదంబార్జుననర్జైః- కదంబాః నీపాః, అర్జునాః నదీసర్పాః, సర్పాః సాలాః.

ఇయం చ నశినీ రమ్యా పుల్లపంకజమండితా,
నాతిదూరే గుహాయా నౌ భవిష్యతి నృపాత్మజ.

౧౧

ప్రాగుదక్రృవణే దేశే గుహా సాధు భవిష్యతి,
పశ్చా చైచ్చివోన్నతా సౌమ్య నివాతేయం భవిష్యతి.

౧౨

గుహద్వారే చ సౌమిత్రే శిలా సమతలా శుభా,
శక్తి చై వాఽఽయతా చై వ భిన్నాంజనచయోపమా.

౧౩

గిరిశృంగ మిదం తాత పశ్య చోత్తరత శృభం,
భిన్నాంజనచయాకార మంభోధర మివోత్థితం.

౧౪

దక్షిణస్యా మపి దిశి స్థితం శ్వేత మివాఽవరం,
క్రైలాసశిఖరప్రఖ్యం నానాధాతువిభూషితం.

౧౫

(ఇయం చేతి.) నాతిదూరే భవిష్యతి త్యనేన వర్షకాలస్య పృవృత్తత్వా ద్భావి జలసమృద్ధ్యా
సమీపవర్తినీ భవిష్యతి త్యర్థః.

౧౧

(ప్రాగితి.) ప్రాగుదక్రృవణే దేశే వర్తమానా గుహా సాధు భవిష్యతి. ప్రాగుదక్రృవణే
దేశే వర్తమానత్వాభిధానా ద్గుహాయా నైర్మల్యభిముఖద్వారత్వ ముక్తం. అత ఏవ పౌరస్యవర్ష
పృవేశాభావేన సాధుత్వ ముక్తం భవతి. ఇయం పశ్చా దున్నతా పశ్చా ద్భాగోన్నతా, అత ఏవ పురో
వాతనిరోధకత్వా నివాతా చ భవిష్యతి.

౧౨

(గుహద్వారే చేతి.) అస్మిన్ శ్లోకే వర్తత ఇతి శేషః.

౧౩

(గిరిశృంగ మిత్యాది.) శ్వేత మివ రూప్యమివ. 'దుర్వర్ణం రజతం రూప్యం ఖర్జురం
'శ్వేత' మిత్యమరః, అవరం శృంగం పశ్యేతి పూర్వేణాన్వయః.

౧౪-౧౫

(శ్రీరామేణ పంపాకానసవర్ణనమ్)

ప్రాచీనవాహినీం చైవ నదీం భృశ మకర్దమాం,
గుహాయాః పూర్వతః పశ్య త్రికూటే జాహ్నువీ మివ.

౧౬

చంపకై స్థిలకై స్తాలై స్తమాలై రతిముక్తకైః.
పద్మకై స్సరకై శైచివ అశోకై శైచివ శోభితాం.

౧౭

వానీలై స్తిమిశై శైచివ వకుళైః కేతకై ర్ధవైః,
హింతాలై స్థిరిపై ర్విపై ర్వేత్రకైః కృతమాలకైః.

౧౮

తీరజై శ్శోభితా భాతి నానారూపై స్తతస్తతః,
వసనాభరణోపేతా ప్రమదేవాఽభ్యులంకృతా.

౧౯

శతశః పక్షిసంఘైశ్చ నానానాదై ర్విసాదితా,
ఏకైక మసురకైశ్చ చక్రవాకై రలంకృతా.

౨౦

పుళినై రతిరమ్యైశ్చ హంససారసనేచిత్రైః,
ప్రహసంతీవ ఛా త్యేషా నారీ సర్వవిభూషితా.

౨౧

క్వచి స్మీలోత్పలచ్చన్నా భాతి రక్తోత్పలైః క్వచిత్,
క్వచి దాభాతి శుక్లైశ్చ దివ్యైః కుముదచుట్పలైః.

౨౨

(ప్రాచీనవాహినీ మిత్యాది.) అతిముక్తకైః పుండ్రకైః, పద్మకైః పద్మస్థాభ్యున్నత విశేషైః, సరకైః యూవసరకైః, తిమిశైః స్యందనైః. 'తిమిశే స్యందనో నేమి' రిత్యమరః. ధవైః ధుంధురైః, హింతాలైః లతాంకురాభ్యున్నతైః. 'అథ స్యా ల్లతాంకురః హింతాలస్త్రుణరాజ' శ్చేతి వైజయంతీ. తిరిపైః తిల్పవృక్షైః, 'తిరిట స్తిల్పమార్జనా' విత్యమరః. వేత్రకై రితి సమ్యక్. ౧౯-౨౦-౨౧-౨౨ (శతశ ఇతి.) ఏకైక మసురకైః అన్యోన్యాయుగయత్రైః.

౨౦-౨౨

(సుగ్రీవాభిషేకః)

అభ్యషించంత సుగ్రీవం ప్రసన్నేన సుగంధినా.

సలిలేన సహస్రాక్షం వనవో వానవం యథా.

౩౫౪

అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే సర్వే వానరపుంగవాః.

ప్రచుక్రుకు ర్మహాత్మానో హృష్టా స్తత్ర సహస్రశః,

౩౬౪

రామస్య తు వచః కుర్వన్ సుగ్రీవో హరిపుంగవః.

అంగదం సంపరిష్వజ్య యౌవరాజ్యేభ్యషేచయత్,

౩౭౪

అంగదే చాభిషిక్తే తు సానుక్రోశాః స్లవంగమాః.

సాధు సాద్వితి సుగ్రీవం మహాత్మానోభ్యపూజయన్.

౩౮౪

రామం చైవ మహాత్మానం లక్ష్మణం చ పునః పునః.

పీఠాశ్చ తుష్టుపు స్సర్వే తాదృశే తత్ర వర్తతి,

౩౯౪

హృష్టపుష్టజనాకిర్ణా పతాకాధ్వజశోభితా.

బభూవ నగరీ రమ్యా కిష్కింధా గిరిగహ్వరే.

౪౦౪

హేమమయపాదయుక్తే, వరాసనవిశేషణ మేతత్. నదీనదేభ్య స్తీరేభ్య స్సముద్రేభ్యశ్చ, అవః, అహృత్య అసీయ, సంహృత్య సంమిశ్రీకృత్య, త ద్విమలం జలం కనకకుంభేషు నిధాయ, తేభ్యో పృషభశృంగాదిభి రుద్ధృత్య శాస్త్రదృష్టేన, విధినా క్రమేణ, మహర్షివిహితేన కల్పసూత్రవిహితేన చ విధినా, అభ్యషించంత.

౩౭౪

(అంగద ఇతి.) సానుక్రోశాః అంగదే సదయాః.

౩౮౪

(రామం చైవేతి.) తాదృశే సుగ్రీవాంగదాభిషేకరూపోత్సవే, వర్తతి వర్తమానే సతి. ౩౯౪

(హృష్టేతి.) పతాకాధ్వజమో ర్భేద ఉక్తః.

౪౦౪

పారిష్లవశతై రుష్టా బర్హిణక్రౌంచనాదితా,
రమణీయా నదీ సౌమ్య మునిసంఘై ర్నిషేవితా. ౨౩

వశ్య చందనవృక్షజాణాం పఙ్క్తి సుసరచితా ఇవ,
కకుభానాం చ దృశ్యంతే మనసే వోదితా స్సమం. ౨౪

అహో సురమణీయోఽయం దేశ శృత్యునిషాదన,
దృఢం రంస్యావ సౌమిత్రే సాధ్వత్ర నివసావహై. ౨౫

ఇతశ్చ నాఽతిదూరే సా కిష్కింధా చిత్రతాననా,
సుగ్రీవస్య పురీ రమ్యా భవిష్యతి నృపాత్మజ. ౨౬

గీతవాదిత్రనిర్హోష శ్రూయతే జయతాం వర,
నర్దతాం వానరాణాం చ మృదంగాడంబరై స్సహ. ౨౭

లద్ధ్వా చార్యాం కపివరః ప్రాప్య రాజ్యం సుహృద్వృతః,
ఘ్రవం సందతి సుగ్రీవ స్సంప్రాప్య మహతీం శ్రియం. ౨౮

(పారిష్లవేతి.) పారిష్లవైః జలోపరిసంచారిపక్షివిశేషైః. ౨౩

(పశ్యేతి.) సురచితా ఇవ మాలారూపేణ గృథితా ఇవ, కకుభానాం అష్టనవృక్షజాణాం,
దృశ్యంతే, పఙ్క్తియ ఇతి శేషః. (మనసేవోదితా స్సమ మితి) - మనసా సంకల్పేన, సమం
యుగపత్, ఉదితా ఇవ స్థితా. ౨౪

(అహో ఇతి.) రంస్యావ రంస్యావహే, అతః అత్ర గిరౌ, నివసావహై నివసావ. ౨౫

అత్ర వాసే క్రియమాణే కిష్కింధా చ సమీపవర్తిని భవిష్యతి త్యాహ (ఇత శ్చేతి.) ౨౬

(గీతేతి.) మృదంగాడంబరై స్సహ నర్దతాం వానరాణాం నిర్హోష శ్రూయత ఇత్య

(లక్ష్మణేన శ్రీరామసాంత్వనమ్)

* ఇత్యుక్త్వా న్యవసత్తత్ర రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
బహుదృశ్యదరీకుంజే తస్మిన్నప్రవణే గిరౌ.

౨౯

సుసుభేఽపి బహుద్రవ్యే తస్మిన్ద్వి ధరణీధరే,
వసత స్తస్య రామస్య రతి రల్పాపి నాఽభవత్.
హృతాం హి ఛార్యాం స్మరతః ప్రాణేభ్యోఽపి గరియసీం,

౩౦౪

ఉదయాఘ్యుదితం దృష్ట్వా శశాంకం చ విశేషతః.
ఆవివేశ న తం నిద్రా నిశాసు శయనం గతం,

౩౦౫

తత్సముత్థేన శోకేన బాష్పోపహతచేతనం.

౩౦౬

తం శోచమానం కాకుత్స్థం నిత్యం శోకపరాయణం,
తుల్యదుఃఖోఽబ్రవీ ద్రౌఢతా లక్ష్మణోఽనునయ న్వచః.

౩౦౭

అలం వీర వ్యథాం గత్వా న త్వం శోచితు మర్హసి,
శోచతో వ్యవసీదంతి సర్వార్థా విదితం హి తే.

౩౦౮

(ఇతీతి.) తత్ర గుహాయాం, కుంజః లతాగృహం.

౨౯

(సుసుభేఽపీతి.) బహుద్రవ్యే బహుపుష్పఫలాదిధనే.

౩౦౪

(ఉదయేతి.) ఉదయాఘ్యుదితం ఉదయవర్జితా దుష్టితం.

౩౦౫

(తత్సముత్థేనేత్యాది.) 'లక్ష్మణోఽనునయన్ వచ' ఇతి పాఠః.

౩౦౮

భవాన్ క్రియాపరో లోకే భవాన్ దైవపరాయణః,
అస్తికో ధర్మశీలశ్చ వ్యవసాయా చ రాఘవ.

౩౫౯

* న హ్యవ్యవస్థిత శ్శత్రుం రాక్షసం తం విశేషతః,
సమర్థ స్త్వం రణే హంతుం విక్రమై ర్జిహ్వాకారిణం.

౩౬౦

సమున్మూలయ శోకం త్వం వ్యవసాయం స్థిరం కురు,
తత స్సపరివారం తం నిర్మూలం కురు రాక్షసం.

౩౬౧

వృథివీ మపి కాకుశ్చ ససాగరవనాచలాం,
పరివర్తయితుం శక్తః కి మంగ పున రావణం.

౩౬౨

శరత్కాలం ప్రతీక్షస్వ ప్రావృట్కాలోఽయ మాగతః,
తత స్సరాష్ట్రం సగణం రావణం త్వం వధిష్యసి.

౩౬౩

అహం తు ఖలు తే వీర్యం ప్రసుప్తం ప్రతిబోధయే,
దీప్తై రాహుతిభిః కాలే భస్మచ్ఛన్న మివాదనలం.

౩౬౪

(భవా నితి.) క్రియాపర ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారవత్త్వ ముక్తంః
దైవపరాయణ ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతదేవతానిష్ఠత్వోక్తా.

౩౫౯

(న హీతి.) అవ్యవస్థితః. దైర్యరహిత ఇత్యర్థః. రణే విక్రమై ర్హంతుం న సమర్థ
ఇత్యన్వయః.

౩౬౦

(వృథివీ మపీతి.) పరివర్తయితుం అధరోత్తరం శక్తుం. అంగేతి సంబోధనం...
పునరిత్యత్ర దీర్ఘావా ఆర్షః.

౩౬౧-౩౬౨

(అహం త్సితి.) దీప్తైః జ్వలనకరైః, ఉద్బోధకైః, వాక్యై రితి శేషః.

౩౬౪

* రామానుజీయం. (న హీతి.) విక్రమే జిహ్వాకారిణం విక్రమవిషయే ఛద్యకారిణం.

(శ్రీరామస్య శోకశమనం)

లక్ష్మణస్య తు తద్వాక్యం ప్రతిహాజ్య హితం శుభం.
రాఘవ స్సుహృదం స్నిగ్ధ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౪౦

వాచ్యం య దనురక్తేన స్నిగ్ధేన చ హితేన చ,
సత్యవిక్రమయుక్తేన త దుర్తం లక్ష్మణ త్వయా.

౪౧

ఏష శోకః పరిత్యక్త స్సర్వకార్యావసాదకః,
విక్రమే ష్వప్రతిహతం తేజః ప్రోత్సాహయా మ్యహం.

౪౨

శరత్కాలం ప్రతీక్షిష్యే స్థితోఽస్మి వచనే తవ,
సుగ్రీవస్య నదీనాం చ ప్రసాద మనుపాలయన్.

౪౩

ఉపకారేణ వీరస్తు ప్రతికారేణ యుజ్యతే,
అకృతజ్ఞోఽప్రతికృతో హంతి సత్త్వవతాం మనః.

౪౪

అధైవ ముక్తః ప్రణిధాయ లక్ష్మణః కృతాంజలి స్త త్ప్రతిహాజ్య భాషితం,
ఉవాచ రామం స్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయ స్థర్శన మాత్మన శుభం.

౪౫

(వాచ్య మితి.) అనురక్తేన అనురాగయుక్తేన, స్నిగ్ధేన తత్కారోచితప్రియపరేణ,
హితేన హితపరేణ, సత్యవిక్రమయుక్తేన అమోఘవిక్రమయుక్తేన, య ద్వాక్యం త త్సర్వం
త్వయోక్త మితి సంబంధః.

౪౬

(ఉపకారేణేతి.) తుశజ్ఞోఽవధారణే, ఉపకారేణ యుక్తో వీరః, ప్రతికారేణ యుజ్యత
ఏవ ప్రత్యుపకారం కరోత్యేవే త్యర్థః. అప్రతికృతః అకృతప్రత్యుపకారః పురుషః, సత్త్వవతాం
సాత్త్వికానాం, మనః, హంతి వీడయతి, సాత్త్వికా స్త మజస్రం నిందంతి త్యర్థః. సజ్జనావవాదభీత
స్సుగ్రీవోఽస్మాకం ప్రత్యుపకారం కరో త్యేవేతి భావః.

౪౭

(అధైవ మితి.) ప్రణిధాయ భావికార్య మాలోచ్య, దర్శనం మతం, ప్రణిధానేన
చృష్టార మిత్యర్థః.

౪౮

యథోక్త మేత త్వ సర్వ మీప్సితం నరేంద్ర కర్తా నచిరా ధర్మశ్వరః,
శరత్ప్రతిక్షః ఉమతా మిమం భవాః జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః. ౪౭.

నియమ్య కోపం ప్రతిపాల్యతాం శరత్ ఉమస్వ మాసాం శృతురో మయా సహ,
వసాఽచరేఽస్మి నృపగరాజసేవితే * సంవర్ధయ నృతువధే సముద్యమం. ౪౮.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, సప్తవింశ స్సర్గః.

(యథోక్త మితి.) నచిరాత్ అవిశంభితం, జలాని ప్రపాత్యంతేఽస్మిన్నితి జలప్రపాతో
వర్షాకాలః. భవాః ఉమతాం త్వం ఉమస్వ, వర్షాకాలకృతవిరహపేదనాం మా కుర్వి త్యర్థః. రిపు
నిగ్రహే, ధృతః ధైర్యయుక్తః. ౪౭

సుగ్రీవః ప్రత్యుపకారం కరోతు వా మా వా; సద్య శృత్రువధః కర్తవ్య ఇతి పున స్సం
జాతకోపం రామం ప్రత్యాహ (నియమ్యేతి.) చతురో మాసాః ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజాః,
శరత్కార్తికమాసః, శత్రువధే, సముద్యమం ఉత్సాహం, సంవర్ధయః అభివర్ధయః, 'సముద్యత'
ఇతి పాఠే - సంవర్తయః మృగరాజాదీ న్నాశయః. ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవిశిష్టే,
సప్తవింశ స్సర్గః.

అథ అష్టావింశ స్కంధః

స తథా వాలినం హత్వా సుగ్రీవ మభిషిచ్య చ,
వస న్మాల్యవతః పృష్ఠే రామో లక్ష్మణ మబ్జివీత్.

అయం స కాల స్సంప్రాప్త స్సమయోఽద్య జలాగమః,
సంసశ్య త్వం నభో మేఘైః సంవృతం గిరిసన్నిభైః.

నవమాసధృతం గర్భం భాస్కరస్య గభ స్తిభిః,
పీత్వా రసం సముద్రాణాం ద్యౌః పృసూతే రసాయనం.

అథ అష్టావింశ స్కంధః

అథ రామః స్వస్యాఽలృతవిశ్లేషానహిష్టుత్వ మన్యాపదేశేన లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్
వర్తర్తువర్తన మారభతేఽష్టావింశే. (స తథే త్యాది.) యత్కించి ద్వీరోధినిరసనాశ్రితసంరక్షణ
లాభేఽవ్యసత్కల్ప మేత న్మన్యమానః, చాల్యవతః పూర్వం ప్రసవజాఖ్యతయోక్తస్య గిరేః, పృష్ఠే
ఉపరి, వనః, సర్వజనోజ్జీవనాయ సన్నిహిత ఇత్యర్థః.

(అయ మితి.) సమయః, సుగ్రీవస్య స్థానావధిత్యేన సంకేతితః. సోఽయం జలాగమః
కాలః వర్షాకాలః, అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః.

(నవేతి.) ద్యౌః, భాస్కరస్య, గభ స్తిభిః కిరణైః, సముద్రాణాం రసం పీత్వా, నవమాస
ధృతం కార్తికాద్యాషాఢవర్యంతనవమాసధృతం, రసాయనం షడ్రసానాం కారణం, గర్భం జలం,
ప్రసూతే జనయతి. భాస్కరస్య గభ స్తిభి రిత్యనేన 'యాభి రాదిత్య స్తపతి రభిభి స్తాభిః పర్వణ్యో
వర్తతే' తి శ్రుతి స్ఫూచ్యతే. సముద్రాణాం రస మిత్యనేన హంసస్య క్షీరనీరవిభాగచాతుర్యవత్
నీరలవణవిభాగసామర్థ్యం ద్యోత్యతే. అత్ర ప్రస్తుతద్యౌవర్షవృత్తాంతేనాఽప్రస్తుతస్యాఽనేకనాయకా
హితవీర్యగర్భం భవ్రికాభి ర్ధృత్వా కాలే ప్రేమాస్పదసుతప్రసవకృద్వధూవృత్తాంతస్య ప్రతీతేః
సమాసోక్తి రలంకారః. యది సీతా సన్నిహితా సాఽపీదాసీం నపప్రసూతి స్స్యా దితి రామమనోరథో
గమ్యతే.

శక్య ముబర మారుహ్య మేఘసోపానప జ్జి-భిః,
కుటజార్జునమాలాభి రలంకర్తుం దివాకరం.

* సంధ్యారాగోత్థితై స్తామై రంతే స్వధికపాండరైః,
స్నిగ్ధై రభ్రపటచ్ఛేదై ర్బద్ధవృణ మివాఽంబరం.

మందమారుతనిశ్వాసం సంధ్యచందనరంజితం,
ఆపాండుజలదం ఛాతి కామాతుర మివాఽంబరం.

(శక్య మితి.) మేఘా ఏవ సోపానాని, తేషాం పజ్జి-భి రంబర మారుహ్య, కుటజార్జునానాం
చార్జితపృష్ఠాణాం, మాలాభిః, దివాకరం అన్మత్కులగురుభూతసూర్యమధ్యే సచా ధ్యేయం
విష్టం, 'అలంకారప్రియో విష్ట' రితి న్యాయేనాఽలంకర్తం శక్యం. లింగసామాన్యే నపుంసకం.
'మేఘా పత్న్యా విశాలజ్యే నారాయణ ముపాగమ' దిత్వ్యక్తరీత్యా సీతయా సహాఽలరాధనం న లభిమి
త్కుత్కురా ద్యోత్యతే.

(సంధ్యేతి.) సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః, ఆహితాగ్న్యోదిత్వా త్పరనిపాతః.
పత్రభండపక్షే ఉత్థితసంధ్యాతుల్యరాగైః, అత ఏవ తామ్రైః, అంతేఘ ప్రాంతేఘ, అధికపాండరైః
అన్మంతకుచ్ఛేదైః, స్నిగ్ధైః ఆర్ద్రైః, అభ్రపటచ్ఛేదైః - అబ్రాణి మేఘా ఏవ పటచ్ఛేదాః పత్రభండాః,
తైః, బద్ధవృణ మివాఽంబరం భాతి. ఉపమాలంకారః.

(మందేతి.) మందమారుత ఏవ నిశ్వాసో యన్య స తథా. అనేన నిరంతరనిశ్వాసపత్రస్య
ముచ్చతే. సంధ్యా సంధ్యారాగః, స ఏవ చందనం, తేన రంజితం అలిప్తం. అనేన తాపశాంతి
కరణితోపదార ఉక్తః. ఆపాండుజలద మిత్యనేన విరహపాండుతోక్తా. అత ఏవ కామాతురం, కాంతా
విరహపీడిత మివే త్యుత్ప్రేక్షే రూపకానుప్రాణితా.

* తనిశ్లోకే. అంబరస్య వ్రణసంబంధానంభవా దతిశయోక్తి రలంకారః.

(శ్రీరామేణ వర్షర్తువర్ణనమ్)

ఏషా ఘర్మపరిక్లిష్టా నవవారిపరిప్లుతా,
సీతేవ శోకసంతప్తా మహీ బాష్పం విముంచతి.

౭

మేఘాదరవినిర్ముక్తాః కల్వారసుఖశీతళాః.

* శక్య మంజలిభిః పాతుం వాతాః కేతకిగంధినః.

౮

ఏష పుల్లార్జున శైలః కేతకై రధివాసితః,
సుగ్రీవ ఇవ శాంతారి ధారాభి రభిషిచ్యతే.

౯

మేఘకృష్ణాజినధరా ధారాయజ్ఞోపవీతినః,

మారుతాపూరితగుహాః ప్రాధీతా ఇవ పర్వతాః.

౧౦

(ఏషేతి.) ఘర్మేణ గ్రీష్మసంతాపేన, సీతాపక్షే విరహతాపేన, పరిక్లిష్టా, నవవారిభిః పరిప్లుతా సీతా, సీతాపక్షే అగ్రుక్లిష్టా, బాష్పం ఊష్మ, ఆశ్రుజలం చ, విముంచతి. ప్రథమజలనిపాతే హి భూమే రూష్మా నముదంచతి. శ్లేషాలంకారః.

౧౧

(మేఘేతి.) మేఘేత్యాదినా మాంవ్య ముక్తం; కల్వారేత్యాదినా శైత్యసౌరభ్యే; ఏవం గుణత్వాత్ వాతాః ఆదరాతిశయేన అంజలిభి రాదాయ పాతుం శక్యం. అతిశయోక్తి రలంకారః.

౧౨

(ఏష ఇతి.) పుల్లార్జున ఇత్యనేన మాలాలంకృతత్వ ముచ్యతే; కేతకై రధివాసిత ఇత్యనేన చందనాదిమత్త్వం చ సుగ్రీవస్య సూచ్యతే; శాంతారి రిత్యనేన శైలస్య నిస్తాపత్వ ముక్తం; బింబప్రతిబింబావేన సామ్యప్రతిపాదనా దుపమాలంకారః.

౧౩

(మేఘా ఏవ కృష్ణాజినాని, తేషాం ధరాః. సీలవర్ణతయా తద్రూపణం. శుభ్రత్వేన ధారాయా ఉపవీతత్వరూపణం. ధారా నిర్ధారణాః. మారుతాపూరితగుహా ఇత్యనేన శబిహేతువాయుమత్కంఠత్వ ముచ్యతే. ప్రాధీతాః ప్రకర్షణాఽధ్యేతు ముపకాంతాః, ఆదికర్పణీకృతాః. రూపకానుప్రాణిత ఉపమాలంకారః.

౧౪

* తనిశ్లోకీ. అంజలిభిః పాతుం శక్య మితి వాతావయవానా మతిప్రక్షిప్తావయవత్వ మతిశిత-
లత్వం చ వ్యంజితం.

* కళాభి రివ హైమీభి ర్విద్యుద్భి రివ తాడితం,

అంత స్తనితనిర్హోషం నవేదన మివాఽంబరం.

౧౧

(కళాభి రితి.)

నీలమేఘశ్రితా విద్యుత్ స్ఫురంతీ పృతిభాతి మా,

స్ఫురంతీ రావణస్యాఽంకే వై దేహీవ తపస్విని.

౧౨

ఇమా స్తా మన్మథవతాం హితా పృతిహతా దిశః,

అనులిప్తా ఇవ ఘనై ర్నష్టగ్రహనిశాకరాః.

౧౩

క్వచి ద్బాష్పాభినందుద్ధా వర్షాగమనముత్సుకాః,

కుటజా న్నశ్య సౌమిత్రే పుష్పితాః గిరిసానుషు.

౩౪

(కళాభి రితి.) విద్యుద్భి రేవ హైమీభిః కళాభిః, వ్యస్తరూపకం. తాడిత మివ స్థితం. స్తనిత మేవ నిర్హోషో యన్య తత్, అత ఏవ అంతస్సవేదన మివాఽంబరం భాతి. కళాభిః సాక్షాత్ నీలమేఘశ్రితా విద్యుత్ స్ఫురంతీ పృతిభాతి మా, అంత స్తనితనిర్హోషం నవేదన మివాఽంబరం భాతి. కళాభిః సాక్షాత్ నీలమేఘశ్రితా విద్యుత్ స్ఫురంతీ రావణస్యాఽంకే వై దేహీవ తపస్విని. ఇమా స్తా మన్మథవతాం హితా పృతిహతా దిశః, అనులిప్తా ఇవ ఘనై ర్నష్టగ్రహనిశాకరాః. క్వచి ద్బాష్పాభినందుద్ధా వర్షాగమనముత్సుకాః, కుటజా న్నశ్య సౌమిత్రే పుష్పితాః గిరిసానుషు.

౧౧

(నీలేతి.) స్ఫురంతీ చలంతీ, తపస్విని శోచ్య.

౧౨

(ఇమా ఇతి.) ఘనై రనులిప్తా ఇవ స్థితాః, నష్టగ్రహనిశాకరాః అదృష్టశుక్రాగ్రహ చంద్రాః. 'జల ఆదర్శనే' ఇత్యస్మా న్నిష్టా. యద్వా, నష్టగ్రహః గ్రహణరహితః, అదృశ్యమాన ఇత్యర్థః. తాదృశ శృంగోద్రో యసు తా, అత ఏవ ప్రతిహతాః అజ్ఞాతప్రాచ్యుదీప్యాదిదిశావిభాగాః, తా ఇమాః దిశః, మన్మథవతాం సత్రీరాజాం, హితాః సుఖకరాః, విరహిణాం తు దుఃఖకరా ఇత్యర్థః. యద్వా, మన్మథవతాం అభిసారికజనాం, హితాః.

౧౩

(క్వచి దిత్వాది.) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. బాష్పాభినందుద్ధా అభినవజలకణసేవనసముత్త నిదాఘోషసమావృతాః, తాముకపక్షే ఆనందబాష్పవతః, వర్షాగమేన సముత్సుకా ఆప్యాయితాః.

* తనిర్హోషే. అంత స్తనితశ్చైవ ప్రాధీయమానవేదనాం మాణవకానాం కళాఘాతజనితరుదితం గురూచ్ఛారణానుచ్ఛారణశబ్దమిశ్ర మిత్కుచ్యతే.

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

మమ శోకాభిభూతస్య కామసందీపనాః స్థితాః,

౧౪౪

* రజః ప్రశాంతం సహిమోఽద్య వాయు ర్విదాఘదోషప్రసరాః ప్రశాంతాః.

స్థితా హి యాత్రా వసుధాధిపానాం ప్రవాసినో యాంతి నరా స్వదేశాన్, ౧౪౫

సంప్రస్థితా మానసవాసలుభాః ప్రియాన్వితా స్సంప్రతి చక్రవాకాః.

అభీక్ష్య వర్షోదకవిక్షతేషు యానాని మార్గేషు న సంపతంతి, ౧౪౬

అన్యత్ర శ్రీసంగమసంతుష్టాః, గిరిసానుషు షష్పితాః అన్యత్ర సహసాః, అత ఏవ మమ శోకాభిభూతస్య, కామసందీపనాః, అన్యరతిదర్శనస్యోద్ధీపనత్వా దితి భావః. అనేన కేషుచి దన్మదీయేషు బ్రహ్మనుభవసంతుష్టేషు సర్వు కేషాంచి దన్మదనుభవాభావో మమాఽతీవ దుస్సహ ఇత్యుక్తం. ౧౪౪

అథ భగవత్కృతాక్షణం మన్యావదేశేన దర్శయతి (రజ ఇత్యాదినా.) రజ ఇత్యుపలక్షణం. రజస్తమసీ ప్రశాంతే, వాయుశబ్దేన సతతసంసారగతి ర్జన ఇత్యుచ్యతే; సహిమ ఇతి శీతశఘ్నదయ త్వం; నిదాఘేత్యాదినా ఆధ్యాత్మికాదితాపశాంతిః; యాత్రా సంసారగతిః, స్వదేశాః స్వప్రావ్యభూత పరమపదం. స్వభావాద్భిన్న స్పష్ట ఏవ. ౧౪౫

(సంప్రస్థితా ఇతి.) మానసవాసలుభాః హంసాః, సంప్రస్థితాః వర్షభీతయా క్వచిల్లీనాః, పరమహంసాఖ్యానాం సన్నాసిनाం చాత్మాన్యతయా సంవరనివృత్తి ర్ద్యోత్యతే. చక్రవాకాః కామోద్రేకేణ ప్రియూసమన్వితా భవంతి. యానాసంపతనే హేతుః (అభీక్షేతి.) యానాని శకటరథాదీని. సంప్రస్థితా ఇత్యనేన కృతవైరాగ్యత్వ ముచ్యతే; ప్రియాన్వితా ఇతి భగవద్భక్తిః. అభీక్షేత్యాదినా భగవత్కృతాక్షణ నివృత్తకర్మత్వ ముచ్యతే. ౧౪౬

* రామానుజీయం. (రజ ఇతి.) సహిమః సశీకరః, స్థితా నివృత్తా, స్థితా యాంతీతి చ సిద్ధవ నిర్దేశః వర్షాకాలే సంభావితత్వా త్కృతః.

క్వచి తప్రకాశం క్వచి దప్రకాశం నభః ప్రకీర్ణాంబుధరం విభాతి.

క్వచి తక్వచి త్పర్వతసన్నిరుద్ధం రూపం యథా శాంతమహార్ణవస్య, ౧౭౫

వ్యామిశ్రితం సర్జకదంబపుష్పైః నవం జలం పర్వతధాతుతామ్రం.

మయూరకేకాభి రనుప్రయాతం శైలావగా శ్శీఘ్రతరం వహంతి, ౧౭౫

రసాకులం షట్పదసన్నికాశం ప్రభుజ్యతే జంబుఫలం ప్రకామం.

అనేకవర్ణం పవనావధూతం భూమౌ పత త్యామ్రుఫలం విపక్వం, ౧౭౫

విద్యుత్పతాకా స్సబలాకమాలా శ్చైలేంద్రకూటాకృతిసన్నికాశాః.

గర్జంతి మేఘా స్సముదీర్ఘనాదా మత్రా గజేంద్రా ఇవ సంయుగస్థాః, ౨౦౫

(క్వచి దితి.) ప్రకీర్ణాంబుధరం విప్రకీర్ణమేఘం, అత ఏవ క్వచిత్ప్రకాశం క్వచిదప్రకాశం నభః, క్వచిత్క్వచిత్ పర్వతసన్నిరుద్ధం, శాంతమహార్ణవస్య నిస్తరంగసముద్రస్య, రూపం స్వరూప మివ, భాతి. అనేన మందాజ్ఞానేన ప్రకాశాప్రకాశం బ్రహ్మస్వరూప ముచ్యతే. ౧౭౫

(వ్యామిశ్రిత మితి.) సర్జైః అనసపుష్పైః. కదంబపుష్పైశ్చ, వ్యామిశ్రితం సంమిశితం, పర్వతధాతుతామ్ర మిత్యనేన నదీనాం పర్వతా దుత్పత్తి రుక్తా. మయూరాణాం కేకాభిః కేకారవైః, అనుప్రయాతం అనుస్వూతం, నవం జలం, వహంతి. అత్ర సాత్త్వికరాజసజ్ఞానమిశ్రం భగవ ద్విషయానురాగయుక్తం భక్తిప్రేరితస్తుతిరవముఖరితపరిసరం హృదయం వ హం తో భక్తాః కథ్యంతే. ౧౭౫

(రసేతి.) రసాకులం మాధుర్యవ్యాప్తం, షట్పదసన్నికాశం భృంగవ స్పీలం, జంబు జంబూఖ్యం ఫలం. 'జంబూ శ్రీ జంబు జాంబవ' మిత్యమరః. ప్రకామం అతిశయేన, ప్రభుజ్యతే, జనై రితి శేషః. అనేకవర్ణం రక్తహరితాద్యనేకరూపం, ఆమ్రఫలం చూతఫలం. అనేన భగవత్కృపయా జీవఫలాభోగ ఉచ్యతే. ౧౭౫

(విద్యు దితి.) నక్షత్రమాలాస్థానీయా బలాకమాలా. శ్చైలేంద్రస్య కూటానాం శృంగాణా, మాకృతేః సంస్థానస్య, సన్నికాశా స్తుల్యాః. అనేన సర్వలోకప్రసిద్ధాః సకలవావరూకాః పేదమూర్గ ప్రతిష్ఠాపకా ఉక్తాః. ౨౦౫

(వర్షర్తువర్షనమ్)

వర్షోదకాప్యాయితశాద్వలాని ప్రవృత్తవృత్తోత్సవఃపిత్వాని.

వనాని నిర్ఘృష్టవలాహకాని పశ్యాఽపరాఙ్ఘే స్వధికం విభాంతి,

౨౧౫

సముద్వహంత స్ఫులిలాతిభారం బలాకినో వారిధరా నదస్తః.

మహత్స్న శృంగేషు మహీధరాణాం విశ్రమ్య విశ్రమ్య పునః ప్రయాంతి,

౨౧౬

మేఘాభికామా పరిసంపతంతీ సంమోదినా భాతి బలాకపక్షిః.

వాతాపధూతా పరపౌండరీకీ లంబేవ మాలా రచితాఽంబరస్య,

౨౧౭

బాలేంద్రకోపాంతరచిత్రితేన విభాతి భూమి ర్నవశాద్వలేన.

గాత్రాసువృత్తేన శుకప్రభేణ నారీవ లాక్షోక్షితకంబశేన,

౨౧౮

(పర్వేతి.) నిర్వృష్టాః పద్మకాః, వలాహకాః మేఘాః, యేషు తాని, కర్తరి క్తః. అత్ర
విచ్యవంశవ్యోః స్వకరోద్ధృతకుంభజలసిక్తాలవాలకలిరోద్వానతుల్యా లోకా స్ఫుర్వే భగవత్కృపా
వర్షేణ సంపన్నార్థకామా ఇత్యుచ్యతే.

౨౧౫

(సముద్వహంత ఇతి.) గర్భవ్రీజనాః పర్వత మారోహంత ఇవ మహత్స్న శృంగేషు పునః
పున ర్విశ్రమ్య ప్రయాంతి, అనేన హృదయేనోద్వహా హరి మిత్సుక్త రీత్యా భగవద్భాసేన యుక్తాః
విశదజ్ఞానాః సంపత స్తుతిరీలాః పూర్వామోత్తరాఘ్నేశం క్రమేణో త్తీర్య పరాం కోటి మాపన్నాః
ప్రతిపాద్యంతే.

౨౧౬

(మేఘేతి.) గర్భధారణార్థం మేఘ మభికామయత ఇతి మేఘాభికామా, పరిసంపతంతీ
మేఘం ప్రాప్తు చూగచ్ఛంతీ త్యర్థః. సంమోదితా సంజాతసంమోదా, పుండరీకాణాం నితపద్మానాం
విచారః పౌండరీకీ, వరా చాఽసౌ పౌండరీకీ చేతి కర్మధారయః. లంబా రచితా లంబమానతయా కృతా,
అనేన భగవంతం కాశమేఘశ్యామం ప్రాప్తం ప్రవృత్తా భక్తిరూపావన్నధీ ర్భవతి సత్పురుషస్యేతి
ద్యోత్యతే.

౨౧౭

(బాలేతి.) బాలేంద్రకోపైః అంతరేషు చిత్రితేన నానావర్ణీకృతేన, నవశాద్వలేన ఉపలక్షితా
భూమిః, శుకప్రభేణ ప్రాచుర్యేణ శుకవర్ణేన, లాక్షోక్షితకంబశేన మధ్యే మధ్యే లాఙ్ఘరసరంజితేన కంబ
శేన, నారీవ భాతి. అత్ర భగవత్కృపాక్షవర్షేణ కింది దుదంచితభక్తికా ఉచ్యంతే.

౨౧౮

నిద్రా శనైః కేశవ మభ్యుపైతి ద్రుతం సదీ సాగర మభ్యుపైతి.

హృష్టా బలాకా ఘన మభ్యుపైతి కాంతా సకామా ప్రియ మభ్యుపైతి, ౨౨౫

జాతా వనాంతా శ్శిఖినంప్రవృత్తా జాతాః కదంబా సృకదంబశాఖాః.

జాతా పృషా గోషు సమానకామా జాతా మహీ సస్యవనాభిరామా, ౨౨౬

వహంతి వర్షంతి నదంతి భాంతి ధ్యాయంతి సృత్యంతి సమాశ్వసంతి.

నద్యో ఘనా మత్తగజా వనాంతాః ప్రియావిహీనా శ్శిఖినః స్లవంగా, ౨౨౭

ప్రహర్షితాః కేతకపుష్పగంధ మాఘాయ హృష్టా వననిర్హరేషు.

ప్రపాతశబ్దాకులితా గజేంద్రా సార్థం మయూరై సృమదా నదంతి, ౨౨౮

ధారానిపాతై రభిహన్యమానాః కదంబశాఖాసు విశంబమానాః.

క్షణార్జితం పుష్పరసావగాఢం శనై ర్మదం షట్పరణా స్త్యజంతి, ౨౨౯

(నిద్రేతి.) అపారే స్వాపారంభః, శ్రావణే నిద్రాసక్తి రుచ్యతే, అత్ర తుల్యయోగితాలం
కారః. లోకోత్థీవనప్రవృత్త్యా హరే, స్తదేకచిత్తత్వం శేషభూతానాం శేషసారతంత్ర్యసిద్ధిశ్చ
చోచితా. ౨౨౫

(జాతా ఇతి.) శిఖిః సంప్రవృత్తం యేషు తే తథోక్తాః. కదంబశబ్దేన కదంబపుష్ప
ముచ్యతే. సకదంబపుష్పశాఖా ఇత్యర్థః. సస్యవనేన సస్యసమూహేన, అభిరామా రమ్యా. అనేన
సర్వాదుకూల్య ముక్తం. ౨౨౬

(వహంతి.) యథాసంఖ్య మలంకారః. స్లవంగాః వానరాః, సమాశ్వసంతి, ఏక
రైః కదంబపుష్పైరభిహన్తి భవంతీత్యర్థః. ౨౨౭

(ప్రహర్షితా ఇతి.) హృష్టాః పూర్వ మేవ సంతుష్టాః, కేతకగంధ మాఘాయ, ప్రహ
ర్షితాః ప్రకర్షిత సంతుష్టాః, వననిర్హరేషు యః ప్రపాతశబ్దః పతనకృతశబ్దః, తేనాఽఽకులితాః. ౨౨౮

(ధారేతి.) క్షణార్జితం తత్క్షణసంపాదితం, పుష్పరసేనావగాఢం ఉత్పన్నం. మదం,
ధారానిపాతైః అభిహన్యమానాః, అత ఏవ పుష్పం విహాయ కేవలం శాఖాసు లంబమానాః, షట్పరణాః
షట్పరణాః, త్యజంతి, కదంబపుష్పేషు రసభాహుళ్యా త్తజేన మదః క్షణేన తద్ధావిశ్చ భవతి త్యర్థః. ౨౨౯

(వర్షర్తుచక్రసమ్)

† అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశైః ఫలైః సుపర్యాప్తరసైః సుమృద్భైః.

జంబూదుమాణాం ప్రవిభాంతి శాఖా నిలీయమానా ఇవ షట్పదౌమైః. ౩౦౪

తటిత్పతాకాభి రలంకృతానా ముదీర్ణగంభీరమహారవాణాం,

విభాతి రూపాణి వలాహకానాం రణోద్యతానా మివ వారణానాం, ౩౦౫

మార్గానుగ శైలవనానుసారీ సంప్రస్థితో మేఘరవం నిశమ్య.

యుద్ధాభికామః ప్రతినాగశంకీ మత్తో గజేంద్రః ప్రతినన్నివృత్తః, ౩౦౬

క్వచి త్రప్రగీతా ఇవ షట్పదౌమైః క్వచి త్రప్రసృతా ఇవ నీలకంఠైః.

క్వచి త్రప్రమత్తా ఇవ వారణేంద్రై ర్విభాం త్యనేకాశ్రయిణో వనాంతాః, ౩౦౭

(అంగారేతి.) అంగారచూర్ణానాం ఇంగాలచూర్ణానాం. ఉత్కరైః సుమూహైః స్తుల్యైః
అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశాః, తద్వ స్మిలా ఇత్యర్థః. ౩౦౪

(తటి దితి.) విద్యుత్పతాకా ఇతి శ్లోకోక్త మేవాల్ప మాదరాతిశయేన భంగ్యంతరే
ణోక్తవాణా. ౩౦౫

(మార్గేతి.) మార్గానుగః సన్మార్గవారీ, వేదమార్గానుసారీ, దిగ్దయాన ప్రవృత్తః ప్రతి
వాదిశబ్దం శ్రుత్వా వాదాహవకాంక్షీ ప్రతినన్నివృత్తః పురుషధారేయోఽత్ర గమ్యతే. ౩౦౬

(క్వచి దితి.) ప్రకృష్టం గీతం యేషాం తే ప్రగీతాః, ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం.
అనేకాశ్రయిణః గీతవృత్తమదాశ్రయిణః. ౩౦౭

† రామానుజీయం. అత్రాంగారశబ్ద శృంగారాంగారవాచీ; అన్యథా షట్పదౌఘసామ్యం న స్యాత్ -

కదంబసంజ్ఞార్జునకుదకాధ్యా వనాంతభూమి ర్నువవారిపూర్ణా.

మయూరమత్తాభిరుతప్రవృత్తై రాపానభూమిప్రతిమా విభాతి,

354

ముక్తానకాశం సలిలం పత ద్వై సునిర్మలం పత్యప్రభేషు లగ్నం.

హృషా వివర్ణచ్ఛదనా విహంగా సురేంద్రదత్త తృషితాః పిబంతి,

355

షట్పాదతంత్రీమధురాభిధానం స్లవంగమోదీరితకంఠతాశం.

ఆవిష్కృతం మేఘమృదంగనాదై ర్వనేషు సంగీత మివ ప్రవృత్తం,

356

కృచి త్రప్రసృతైః కృచి దున్నదద్భిః కృచి చ్చ వృక్షైగ్రనిషణ్ణకాయైః.

వ్యాలంబబర్హా భరణై ర్మయూరై ర్వనేషు సంగీత మివ ప్రవృత్తం,

357

(కదందేతి.) కదంబైః సర్జైః బంధూకైః, కందళైః భూతాశపుష్పై శ్చాధ్యా, మయూరాకాం మత్తాభిరుతైః, ప్రసృతైశ్చ, ఆపానభూమిప్రతిమా మద్యపానస్థితీతుల్యా, విభాతి. సా హి సంస్కారపుష్పావ్యా మద్యపూర్ణా ఉన్మాదసృత్తవత్పురుషయుక్తా చ భవతి.

358

(ముక్తేతి.) వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణవజ్రైః, విహంగాః చాతకాః, సురేంద్రదత్తం. దేవేంద్రదత్తం, చాతకాః భూస్థం జలం న పిబంతి, కింతు సద్యోవర్షదేవతాభూతేంద్రదత్త మేవ పిబంతీతి ప్రసిద్ధిః.

359

(షట్పాదేతి.) షట్పాదా భృంగా ఏవ తంత్రీ, తస్యా మధురాభిధానం మధురనాదః యస్మిన్ తత్, స్లవంగమోదీరితం మందూకనాద ఏవ కంఠతాశో యస్మిన్ తత్, మేఘా ఏవ మృదంగాః మర్దకాః, తేషాం నాదై రావిష్కృతం ప్రకటీకృతం, సంగీతం వనేషు ప్రవృత్త మివ సంబభూవేతి యోజనా.

360

(కృచి దితి.) సంగీతవిషయే. కేచి స్పృత్యంతి, కేచి ద్దాయంతి, కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి, తత్సర్వం వనేఽపి దర్శయతి. సృత్యంతో మయూరాః సర్తక స్థానీయాః; నదంతో మయూరాః గాయకస్థానీయాః; వృక్షైగ్రనిషణ్ణకాయాః మయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః; అత సై సంగీతం ప్రవృత్త మివ.

361

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

స్వనైర్వనానాం ప్లవగాః ప్రబుద్ధా విహాయ నిద్రాం చిరసన్నిరుద్ధాం.
అనేకరూపాకృతివర్ణనాదా నవాంబుధారాభిహతా నదంతి,

౩౮౪

నద్య స్సముద్వాహితచక్రవాకా స్తటాని శీర్ణా న్యపవాహయిన్వా.
దృప్తా నవప్రాభృతపూర్ణభోగ ద్రుతం స్వభర్తార ముపోపయాంతి,

౩౮౫

నీలేషు నీలాః ప్రవిభాంతి సక్తా మేఘేషు మేఘా నవవారిపూర్ణాః.
దవాగ్నిదగ్ధేషు దవాగ్నిదగ్ధా శ్చైలేషు శ్చైలా ఇవ బద్ధమూలాః,

౪౦౪

ప్రహృష్టసన్నాదితబర్హిణాని సశక్రకోపాకులశాద్వలాని.
చరంతి నీపార్ధునవాసితాని గజా స్సురమ్యాణి వనాంతరాణి,

౪౦౫

నవాంబుధారాహతకేసరాణి ద్రుతం పరిత్యజ్య సరోరుహాణి.
కదంబపుష్పాణి సకేసరాణి నవాని హృష్టా భ్రమరాః పతుంతి,

౪౦౬

(స్వనై రితి.) ప్లవగాః మందూకాః, ఘనానాం స్వనైః, చిరసన్నిరుద్ధాం చిరకాల
వ్యాపారనిరోధికాం, నిద్రాం విహాయ ప్రబుద్ధా ఇతి సంబంధః.

౩౮౪

అథ నదీనాం స్వభర్తృసంగమ మిచ్ఛంతీభి రుత్కటమన్యథాభి ర్యుపతీభి స్సామ్య
మువ్యతే, సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరోన్నమితచక్రవాకాః స్తవస్థానీయాః; అపవాహయిత్వే
త్యేత న్నవోధోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయం; నవప్రాభృతపూర్ణభోగాః - ప్రాభృతం ఫలాద్యుపహారః,
భోగ శ్చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః, స్వభర్తారం సముద్రం, ఉపోపయాంతి, ఉపయా
ంత్యర్థః.

౩౮౫

(నీలే ష్పితి.) దవాగ్నిదగ్ధేషు బద్ధమూలా దవాగ్నిదగ్ధా శ్చైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా
నవవారిపూర్ణాః నీలా మేఘాః ప్రవిభాంతి. బద్ధమూలత్వస్థానే నవవారిపూర్ణా ఇత్యుక్తం; ఉభయత్ర
స్థాయిత్య మర్థః.

౪౦౪

(ప్రహృష్టేతి.) వనాంతరాణి వనమధ్యాని, చరంతి, వనమధ్యేషు చరంతీ త్యర్థః.

౪౦౫

(నవేతి.) కదంబకేసరాణా మహతత్వే హేతు ర్నవాసీతి.

౪౦౬

మత్తా గజేంద్రా ముదితా గవేంద్రా వనేషు విశ్రాంతతరా మృగేంద్రాః.

రమ్యా నగేంద్రా నిభృతా నరేంద్రాః ప్రక్రీడితో వారిధరైః సుసరేంద్రాః, ౪౩౪

మేఘా సృముద్ధాతనముద్రనాదా మహాజలౌఘైః ర్గగనావలంబాః.

నదీ స్తటాకాని సరాంసి వాపీ ర్మహీం చ కృత్స్నాః * మవహాయంతి, ౪౪౪

పర్షప్రవేగా విపులాః పతంతి ప్రవాంతి వాతా సృముదీర్ణఘోషాః.

ప్రహస్త్వకూలాః ప్రవహంతి శీఘ్రం నద్యో జలైః ర్విప్రతిపన్నమార్గాః, ౪౫౪

సరైః ర్నరేంద్రా ఇవ పర్వతేంద్రా సుసరేంద్రదత్తైః పవనోపసీతైః.

ఘనాంబుకుంభైః రభిషిచ్యమానా రూపం శ్రియం స్వా మివ దర్శయంతి, ౪౬౪

ఘనోపగూఢం గగనం సతారం న భాస్కరో దర్శన మభ్యుపైతి.

సప్తైః ర్జలౌఘైః ర్ధరణీ విస్ఫుప్తా తమోవిలిప్తా న దిశః ప్రకాశాః, ౪౭౪

(మత్తా ఇతి.) మృగేంద్రాః సింహాః, నగేంద్రాః పర్వతశ్రేష్ఠాః, రమ్యాః, పల్లవపుష్పాం కురాదిమత్వా దితి భావః. ప్రక్రీడిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా. ౪౩౪

(మేఘా ఇతి.) అవహాయంతి పవహాయంతి. ౪౪౪

(పర్షప్రవేగాః, అతివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః. విపులాః నిరంతరాః, నద్యో, జలైః. విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః. ౪౫౪

(సరైః రితి.) అభిషిక్తాః నరేంద్రాః స్వాం శ్రియం మివ, అభిషిచ్యమానాః పర్వతాః స్వం రూపం దర్శయంతి, నైర్మల్యాదినేతి భావః. ౪౬౪

(ఘనేతి.) తమోవిలిప్తా దిశః ప్రకాశాః. ౪౭౪

(వర్షర్తువర్ణనమ్)

మహాంతి కూటాని మహీధరాణాం ధారాభిధౌతా న్యధికం విభాంతి...

మహాప్రమాణై ర్విపురైః ప్రపాతై ర్ముక్తాకలాపై రివ లంబమానైః,

౪౮౫

శైలోపలప్రస్థలమాసజేగా శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః.

గుహాసు సన్నాదితబర్హిణాసు హాగా వికీర్యంత ఇవాఽభిభాంతి,

౪౮౬

శిఘ్రిప్రవేగా విపులాః ప్రపాతా నిర్దౌతశృంగోపతలా గిరీణాం.

ముక్తాకలాపప్రతిమాః పతంతో మహాగుహోత్సంగతలై ర్ద్రియంతే.

౪౮౭

సురతామర్దవిచ్ఛిన్నాః * స్వర్గశ్రీహారమౌక్తికాః.

పతంతీవాఽఽకులా దిక్ష తోయధారా స్సమంతతః,

౪౮౮

నిలీయమానై ర్విహగై ర్మిమీలద్భిశ్చ పంకజైః.

వికసంత్యా చ మాలత్యా గతోఽస్తం జ్ఞాయతే రవిః,

౪౮౯

(మహాంతి.) ప్రపాతైః నిర్హురైః.

౪౮౫

(శైలేతి) శైలోత్తమానాం విపులాః, ప్రపాతాః నిర్హరాః, శైలోపల ప్రస్థలమాసజేగా

స్సంతః సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు, వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః, హాగా ఇవ అవభాంతి.

౪౮౬

(శిఘ్రిప్ర.) నిర్దౌతాని నిర్మలీకృతాని. శృంగోపతలాని శృంగసమీపతలాని యై స్తే తథా,

గుహోత్సంగతలైః గుహామధ్యతలైః.

౪౮౭

(సురతేతి.) తోయధారాః మౌక్తికా ఇవ పతంతీతి స్వరూపోత్పేక్ష.

౪౮౮

(నిలీయమానై రితి.) నిలీయమానైః నీదేషు గచ్ఛద్భిః.

౪౮౯

* స్వర్గశ్రీహారమౌక్తికాః - మౌక్తికశబ్దః పుంలింగోఽవ్యస్తః; 'ముక్తా శ్రీ మౌక్తికో
ఽత్రియా' మిత్యుక్తేః. ఇతి టీకా.

వృత్తా యాత్రా సరేంద్రాణాం సేనా పృతినివర్తతే.

వైరాణి చైవ మార్గాశ్చ సలిలేన సమీకృతాః.

౫౩౪

మాసి పోస్థపదే బృహ్మ బౌహ్మణానాం వివక్షతాం.

అయ మధ్యాయసమయ స్సామగానా ముపస్థితః.

౫౩౫

నివృత్తకర్మాయతనో నూనం సంచితసంచయః.

* ఆషాఢీ మధ్యపగతో భరతః కోసలాధిపః.

౫౩౬

నూన మాపూర్యమాణాయా స్సరయ్యా వర్ధతే రయః.

మాం సమీక్ష్య సమాయాంత మయోధ్యాయా ఇవ స్వసః.

౫౩౭

(వృత్తీ.) వృత్తా నివృత్తా, అకోఽగ్రే గతా సేనా ప్రతినివృత్తా, సలిలేన వైరాణి సమీకృతాని, సలిలస్థితిరోధా ద్వైరాణి శాంతానీ త్యర్థః. మార్గాశ్చ సమీకృతాః, జలేన మార్గామార్గ వివేకో నాఽఽసీ దిత్యర్థః.

౫౩౪

(మాసీతి.) అనేన భాద్రపదోమాస స్సంప్రవృత్త ఇతి సూచయతి. బ్రహ్మ వేదం, వివక్షతాం అధ్యేతు మిచ్ఛతాం, ఆధ్యాయసమయః వేదారంభసమయః.

౫౩౫

(నివృత్తీతి.) నివృత్తం కర్మ యస్య త నివృత్తకర్మ, ఆయతనం గృహం యస్య. సః నివృత్తకర్మాయతనః, ఉపరతనకలగృహోపకరణసంపాదన ఇత్యర్థః. సంచితసంచయః సంపాదిత ధననిచయః, ఆషాఢీం ఆషాఢమాసపరిసమాప్తిపార్శ్వమాసీం, అభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేన స్వీకృతవాః. అనేన 'చత్వారో వార్షికా మాసా' ఇతి పూర్వోక్తమాసానాం ఆషాఢః ప్రాథమిక ఇతి సూచితం.

౫౩౬

(నూన మితి.) అయోధ్యాయాః అయోధ్యావాసిజనస్య.

౫౩౭

* మహాభారతే 'ఆషాఢే తు సితే పక్షే ఏకాదశ్యా ముపోషితః; చాతుర్మాస్యవ్రతం కుర్యా ద్య త్కించిత్ ప్రయతో నరః. వార్షికాం శ్చతురో మాసా స్వృతం కించి త్సమాపయేత్, అసంభవే తులార్కేఽపి కర్తవ్యం త త్ప్రయత్నతః' ఇతి.

(శ్రీరామస్య ఆత్మజ్ఞేశపరామర్శః)

ఇమా స్ఫీతగుణా వద్వా స్సుగ్రీవ స్సుఖ మశ్నుతే.

విజితారి స్సదారశ్చ రాజ్యే మహతి చ స్థితః.

౫౭౪

అహం తు హృతదారశ్చ రాజ్యాచ్చ మహత శ్చ్యుతః.

నదీకూల మివ క్లిన్న మవసీదామి లక్ష్మణ.

౫౮౪

శోకశ్చ మమ విస్తీర్ణో వద్వాశ్చ భృశదుర్గమాః.

రావణశ్చ మహా నృత్యై రపారం ప్రతిభాతి మే.

౫౯౪

అయాత్రాం చైవ దృష్ట్వే మాం మార్గాం శ్చ భృశదుర్గమాః.

ప్రణతే చైవ సుగ్రీవే న మయా కించి దీరితం.

౬౦౪

❖ అపి చాతిపరిక్లిష్టం చిరా ద్దారై స్సమాగతం.

ఆత్మకార్యగరీయస్త్వా ద్వత్తుం నేచ్ఛామి వానరం.

౬౧౪

(ఇమా ఇతి.) వద్వా ఇత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా.

౫౭౪

(అహం త్పితి.) అజితారి శ్చేత్యపి జ్ఞేయం. క్లిన్నం ఆర్ద్రం.

౫౮౪

(శోక శ్చేతి.) మమ శోకశ్చ విస్తీర్ణః. వద్వాశ్చ, భృశదుర్గమాః అత్యంతం దురత్యయాః.

రావణశ్చ మహా శత్రుః, అతశ్చ ఏతత్త్రితయం అపారం దుస్తరం, ప్రతిభాతి.

౫౯౪

(అయాత్రా మితి.) అయాత్రాం రాజ్ఞా మేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం, ప్రణతే చైవ

ఇదానీ మేవ సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి స్పృహపూర్వకం ప్రహ్లిషాతే సత్యపీ

త్యర్థః.

౬౦౪

(అపి చేతి.) ఆత్మకార్యగరీయ స్త్వాత్ అసమృతప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్, అల్పయత్నేన

అల్పకాలేన చాసాధ్యత్వా దిత్యర్థః. వత్తుం నియోత్తుం, నేచ్ఛామితి భూతార్థే లబ్.

౬౧౪

* రామానుజీయం. 'అపి చాతిపరిక్లిష్టం చిరాద్దారై స్సమాగత' ఇతి ప్రథమాంత పాఠే ఇతి తరణం ద్రష్టవ్యం.

స్వయ మేవ హి విశ్రమ్య జ్ఞాత్వా కాల ముపాగతం.

ఉపకారం చ సుగ్రీవో వేత్స్యతే నాఽత్యసంశయః,

౬౨౫

తస్మా త్కాలప్రతీక్షోఽహం స్థితోఽస్మి శుభలక్షణ.

సుగ్రీవస్య నదీనాం చ ప్రసాద మనుపాలయన్,

౬౩౫

ఉపకారేణ వీరో హి ప్రతికారేణ యుజ్యతే,

అకృతజ్ఞోఽప్రతికృతో హంతి సత్త్వవతాం మనః,

౬౪౫

త మేవ ముక్తః ప్రణిధాయ లక్ష్యణః కృతాంజలి స్త త్ప్రతిపూజ్య భాషితం.

ఉపాచ రామం స్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయన్ దర్శన మాత్మన శ్శుభం,

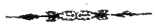
౬౫౫

యథోక్త మేత త్తవ సర్వ మీప్సితం నరేంద్ర కర్తా నచిరా ధ్ధరిశ్వరః,

శరత్ప్రతీక్షః క్షమతా మిమం భవాన్ జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః.

౬౬౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, అష్టావింశ స్సర్గః.

(స్వయ మితి.) కాలం శరత్కాలం.

౬౭౫

ఉక్తోపపత్తిభిః పూర్వసర్గోక్తం ద్రథయతి (తస్మా చిత్వాదినా.)

౬౮౫

(ఉపకారేణేతి.) అకృతజ్ఞః కృతోపకారానభిజ్ఞః పురుషః, అప్రతికృతః ప్రత్యుపకార మపూర్వః, సత్త్వవతాం మహాత్మనాం, మనో, హంతి క్షోభయతి, వీరః ప్రత్యుపకారసమర్థః. ఉపకారేణ హేతునా, ప్రతికారేణ ప్రత్యుపకారేణ, యుజ్యతే హి యుజ్యత ఏవ, సుగ్రీవో ష్యేవంవిధ త్వాత్ ప్రత్యుపకారం కరిష్యతీతి భావః. అనేన ప్రత్యుపకారం కారయిత్వా లోకే ప్రత్యుపకారధర్మం ప్రవర్తయిష్యామి త్యాశయః.

౬౯౫

అన్య రామవచనస్య పూర్వసర్గంతో త్తర మాహ (త మితి.) తం రామ మిత్యన్వయః. దర్శనం మతం.

౭౦౫

(యథోక్త మితి.) కర్తా కరిష్యతి. ఐచ్.

౭౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండ్యాఖ్యానే.

అష్టావింశ స్సర్గః

అథ ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

సమీక్ష్య విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్వలాహకం,
సారసారవసంఘుష్టం రమ్యజ్యోత్స్ననులేపనం.

౧.

సమృద్ధార్థం చ సుగ్రీవం మందధర్మార్థసంగ్రహం,
అత్యర్థ మసతాం మార్గ మేకాంతగతమానసం.

౨

నిర్వృత్తకార్యం సిద్ధార్థం ప్రమదాభిరతం నదా,
ప్రాప్తవంత మభిప్రేతా సర్వా నేవ మనోరథాః.

౩

స్వాం చ పత్నీ మభిప్రేతాం తారాం చాపి సమీప్సితాం,
విహారంత మహారాత్రం కృతార్థం విగతజ్వరం.

౪

అథ ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

అథ హనుమాః రామభక్తోఽపి స్వస్వామ్యనుజ్ఞాభావేన తం ధ్యాయం సుగ్రీవసమీప
ఏవ స్థితః స్వస్వామినా సర్వస్వామిహితానుగుణం కార్య మారబ్ధివా విత్యాహైకోనత్రింశే. (సమీక్ష్య
శ్వాది.) 'హనుమా న్వాక్య మబ్రవీ' దిత్యంత మేకం వాక్యం. హనుమాః, ఉత్తగుణవిష్టం వ్యోమ,
ఉత్తగుణవిష్టం సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య, హరీశం పృసాద్య హరీశ్వర ముపాగమ్య, పృణయా ద్వాక్య
మబ్రవీ దితి సంబంధః. విమల మిత్యాదినా నేనాసన్నాహస్య ప్రాప్తకాలత్వ ముక్తం. సమృద్ధార్థ
మిత్యాదినా సమయాతికృమహేతవః పృదర్శ్యంతే. సమృద్ధార్థం సంపూర్ణరత్నవస్త్రాభరణాదికం, మంజు
ఆల్యః ధర్మార్థయో, స్సంగ్రహః సంపాదనం యస్య తం, ఏకాంతగతమానసం - ఏకస్మిన్ కామపురు
షార్థే, అంతం నిశ్చయం, గతం మానసం యస్య తథోక్తం; యద్యా, అసతాం కాముకానాం, మార్గం,
ఏకాంతగతం అత్యంతగతం, మానసం యస్య స తథా. 'తీవ్రైకాంతవిశాంతానీ' త్యమరః.
నిర్వృత్తకార్యం నిష్పన్నవాల్మీకకార్యం, సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం, అభిప్రేతా నిష్పితాః,
మనోరథాః రాజ్యప్రాప్త్యనంతర మేవం కరిష్యామీతి సంకల్పవిషయాభూతా నర్థాః, తారాం చ
ప్రాప్తవంత మితి సంబంధః. కృతార్థం నిష్పన్నధనం, మంత్రిణా మనవేక్షకం మంత్రికృతకార్యం.

క్రీడంత మివ దేవేశం నందనేఽపరసాం గణైః,
మంత్రిషు న్యస్తకార్యం చ మంత్రిణా మనవేక్షకం.

౫

ఉత్సన్నరాజ్యసందేశం కామవృత్త మపస్థితం,
నిశ్చితార్థోఽర్థత త్వజ్జః కాలధర్మవిశేషవిత్.

౬

ప్రసాద్య వాక్యై ర్మధురై ర్హేతుమద్భి ర్మనోరమైః,
వాక్యవి ద్వాక్యత త్వజ్జు హరీశం మారుతాత్మజః.

౭

హితం తత్త్వం చ పథ్యం చ సామధర్మార్థనీతిమత్,
ప్రణయప్రీతినయం క్తం విశ్వాసకృతనిశ్చయం.

౮

హరీశ్వర ముపాగమ్య హనుమా న్వాక్య మబ్రవీత్,

౯౫

రాజ్యం ప్రాప్తం యశశ్చైవ కౌలీ శ్రీ రభివర్ధితా.

మిత్రాణాం సంగ్రహ శ్శేష స్తం భవా న్కర్తు మర్హతి,

౯౬

పరామర్శకం, ఉత్సన్నరాజ్యసందేశం నష్టరాజ్యనియమనం, కామవృత్తం కామవ్యాపారం, అపస్థితం కామవ్యాపారపరతంత్రతయాఽవస్థిత మిత్యర్థః. నిశ్చితార్థః నిశ్చితకర్తవ్యః. అత్ర హేతుః అర్థతత్వజ్జు-
జితి. కాలోచితో ధర్మః కాలధర్మః, తద్విశేషవిత్, వాక్యవిత్ తదుచితవ్యవహారివిత్, హితం ఉదర్కసుఖకరం, తత్త్వం యథార్థం, పథ్యం నీతిమార్గా దనపేతం, సామధర్మార్థనీతిమత్ - సామ-
చ ధర్మశ్చ అర్థశ్చ నీతిశ్చ సామధర్మార్థనీతి, త దస్యాఽస్తీతి సామధర్మార్థనీతిమత్. ప్రణయప్రీతి-
సంయుక్తం - ప్రణయః సమానవిషయస్నేహః. ప్రీతిః న్యూనవిషయః, విశ్వాసకృతనిశ్చయం ఆప్త-
వాక్యత్వవిశ్వాసే విషయే కృతనిశ్చయం.

౯౭

(రాజ్య మితి.) కౌలీ కులక్రమాగతా. శ్రీః సంపత్, అభివర్ధితా, అప్రతిద్వంద్వత్వా దితి
భావః. మిత్రాణాం సంగ్రహః తత్కార్యకరణం, శేషః అవశిష్టో భవతి. ఇద మేవ వచనం 'ప్రసాద్య
వాక్యై' రిత్యాదినా పూర్వం ప్రశంసితం.

౯౮

(హనుమతా సుగ్రీవసముద్బోధనమ్)

యో హి మిత్రేషు కాలజ్ఞ సృతతం సాధు వర్తతే.

తస్య రాజ్యం చ కీర్తిశ్చ ప్రతాప శాస్త్రాభివర్ధతే,

౧౦౪

* యస్య కోశశ్చ దణ్డశ్చ మిత్రాణామృతా చ ధూమిపః.

సమవేతాని సర్వాణి స రాజ్యం మహా దక్షుతే,

౧౦౫

తద్భవా స్వృత్తసంపన్న స్థితిః పథి నిరత్యయే.

మిత్రార్థ మభినీతార్థం యథావ త్కర్తు మర్హతి,

౧౦౬

సంత్యజ్య సర్వకార్యాణి మిత్రార్థే యోఽనువర్తతే.

సంభ్రమా ద్ధి కృతోత్సాహ సోఽనర్థై ర్నాఽవరుధ్యతే.

౧౦౭

మిత్రకార్యస్యాఽవశ్యక ర్తవ్యత్వ మహా (యో హీతి.) కాలజ్ఞః మిత్రసంగ్రహాలజ్ఞః. తత్కాలాఽతిక్రమే విపరీతం భవతి త్యర్థః. మిత్రేషు వర్తతే, మిత్రాధీనో భవతి త్యర్థః. ౧౦౪

(యస్యేతి.) దండ్యతేఽనేనేతి దండః సేనావిశేషః, ఆత్మా ప్రభు రివ్యర్థః. సమవేతాని సముదితాని, ఏకస్మానత్వే మహారాజ్యహాని రితి భావః. ౧౦౫

(త దితి.) నిరత్యయే అవినాశిని, పథి, సన్మార్గ ఇత్యర్థః. మిత్రార్థం మిత్రకార్యం, అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనం యథా భవతి తథా, యథావత్, యథాప్రతిజ్ఞ మితి యావత్. ౧౦౬

(సంత్యజ్యేతి.) సర్వకార్యాణి స్వభోగసాధనాని, సంత్యజ్య, కృతోత్సాహ స్సక్, సంభ్రమాత్ ఆదరాత్, మిత్రార్థే విషయే, యః అనువర్తతే అనుసూతతయా తిష్ఠతి. సోఽనర్థై, ర్నావరుధ్యతే న సంబధ్యతే. ౧౦౭

* రామానుజీయం. దండః దండ్యతేఽనేనేతి దండః సైన్యవిశేషః. తథాహ కామందకః 'పితృపైతామహో వంశసంభవో దత్తవేతనః, విఖ్యాతపౌరుషో జన్యే కుశలః కుశలై ర్వృత్తః. నానాప్రహరణోపేతో నానాయుద్ధవికారదః, నానాయోధసమాక్షిర్తో విరాజితహయద్విపః. ప్రవాన్య చ సుదుఃఖేషు యుద్ధేషు చ కృతశ్రమః, అద్వైధ్యః క్షత్రియప్రాయో దందో దండవిదాం మతః' ఇతి.

యస్తు కాలవ్యతీతేషు మిత్రకార్యేషు వర్తతే.

న కృత్వా మహతోఽస్యద్ధా న్న మిత్రార్థేన యుజ్యతే,

౧౪౫

* య దిదం వీర కార్యం నో మిత్రకార్య మరిందమ.

క్రియతాం రాఘవ సైత ద్వైదేహ్యః పరిమార్గణం,

౧౪౬

త దిదం వీర కార్యం తే కాలాతీత మరిందమ.

౧౪౭

న చ కాల మతీతం తే నివేదయతి కాలవిత్,

త్వరమాణోఽపి న న్నాంజ్ఞ స్తవ రాజ స్వశానుగః.

౧౪౮

కులస్య హేతు స్ఫీతస్య దీర్ఘబంధుశ్చ రాఘవః,

అప్రమేయప్రభావశ్చ స్వయం చాప్రతిమో గుణైః.

౧౪౯

ఏవం కర్తవ్యం మిత్రకార్య ముచితకాలే కర్తవ్య మిత్యాహ (య స్త్వితి.) కాలవ్యతీతేషు అతిక్రాంతకాలేషు,

౧౪౫

(య దిద మితి.) హే వీర, నః అస్మాభిః, య దిదం మిత్రకార్యం కర్తవ్యం, ఏతత్ వై దేహ్యః పరిమార్గణం క్రియతా మితి సంబంధః.

౧౪౬

(త దిద మితి.) తే కార్యం త్వయా కర్తవ్యం. ఇదం మిత్రకార్యం.

౧౪౭

(న చేతి.) కాలవిత్. రామ ఇతి శేషః. త్వరమాణ ఇత్యర్థం పూర్వేణాఽన్వేతి. కాల విత్ ప్రాజ్ఞో రామః, త్వరమాణోఽపి నన్ వై దేహీనమానయనాయ త్వరమాణోఽపి నన్, న నివేద యతీతి సంబంధః.

౧౪౮

(కులస్వేతి.) (స్వయంచేతి.) త్వ మపి గుణై రప్రతిమ ఇత్యర్థః,

౧౪౯

* రామానుజీయం. 'య దిదం వీర కార్యం నో మిత్రకార్య మరిందమ, త దిదం వీర కార్యం తే కాలాతీత మరిందమ. న చ కాల మతీతం తే నివేదయతి కాలవి ది' తి పాశక్రమః.

(హనుమతా సుగ్రీవసముద్బోధనమ్)

తస్య త్వం కురు వై కార్యం పూర్వం తేన కృతం తవ.

హరీశ్వర హరిశ్రేష్ఠా నాజ్ఞాపయితు మర్హసి.

౧౯

న హి తావ ద్భవే త్కాలో వ్యతీత శ్చోదనా దృతే.

చోదితస్య హి కార్యస్య భవే త్కాలవ్యతిక్రమః.

౨౦

అకర్తు రపి కార్యస్య భవా స్కర్తా హరీశ్వర.

కిం పునః ప్రతికర్తు నై రాజ్యేన చ ధనేన చ.

౨౧

శక్తిమా నపి విక్రాంతో వానరర్షగణేశ్వర.

కర్తుం దాశరథేః ప్రీతి మాజ్ఞాయాం కి న్న సజ్జనే.

౨౨

కామం ఖలు శరై శ్శక్త స్సురాసురమహోరగాన్.

వశే దాశరథిః కర్తుం త్వత్ప్రతిజ్ఞాం తు కాంక్షతే.

౨౩

ప్రాణత్యాగావిశంకేన కృతం తేన తవ ప్రియం.

తస్య మార్గామ వై దేహీం పృథివ్యా మపి చాబంబరే.

౨౪

(తస్యేతి.) ఆజ్ఞాపయితుం, వానరసేనా మానేతు మితి శేషః.

౧౯

ఇదానీం వానరానయనేఽపి కాలవ్యతిక్రమ స్తుల్య ఇత్యాశంక్యహ (న హీతి.) చోదనా దృతే రామప్రేషణం వినా, కాలో న వ్యతీతో భవేత్, రామచోదనానంతరం కార్యం క్రియతే చేత్తదా కాలాతిక్రమః, తచోదనా త్పూర్వ మస్మాధిః కార్యప్రవర్తనే న కాలాతిక్రమదోష ఇతి భావః.

౨౦

(అకర్తు రపీతి.) అకర్తుః అనుపకర్తుః.

౨౧

(శక్తిమా నపీతి.) ప్రీతిం కర్తుం, ఆజ్ఞాయాం ఆజ్ఞాపనే, న సజ్జనే నోద్యోగం కరోషి.

౨౨

(ప్రాణత్యాగేతి.) ప్రాణత్యాగావిశంకేనే త్యనేన ఉపకారమహత్త్వం ద్యోతితం.

౨౪

న దేవా న చ గంధర్వా నాఽసురా న మరుద్గణాః,
న చ యక్షే భయం తస్య కుర్ముః కిముత రాక్షసాః.

౨౫

త దేవశక్తియుక్తస్య పూర్వం ప్రియకృత స్తవ,
రామస్యాఽర్హసి పింగేశ కర్తుం సర్వాత్మనా ప్రియం.

౨౬

నాఽదస్తా దవనా నాఽపు గతి ర్నోపరి చాఽంబరే,
కస్యచి త్సజ్జితేఽస్మాకం కపీశ్వర తవాఽఽజ్ఞయా.

౨౭

త దాజ్ఞాపయ కః కిం తే కృతే కుత్ర వ్యవస్యతు,
హరయో హ్యప్రథుష్యా నై సంతి కోట్యగ్రతోఽనఘాః.

౨౮

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా కాదే సాధు నివేదితం,
సుగ్రీవ స్సత్త్వసంపన్న శ్చకార మతి ముత్తమాం.

౨౯

స నందిదేశాఽభిమతం నీలం నిత్యకృతోద్యమం,
దిక్ష సర్వాసు సర్వేషాం నైన్యానా ముపసంగహే.

౩౦

యథా నేనా సమగ్రా మే యూథపాలాశ్చ సర్వశః,
సమాగచ్ఛం త్యంసంగేన నేనాగ్రాణి తథా కురు.

౩౧

(నాదస్తా దితి.) (కస్యచి దితి.) అస్మాకం మధ్యే కస్యచిత్ గతి, ర్న సజ్జితే
న మందీభవతి.

౨౫-౨౬

(త దితి.) అప్రథుష్యాః, కోట్యగ్రతః కోట్యధికాః, హరయః తే సంతి. తేషాం మధ్యే
కృతే కృతే త్వదర్థం, కిం, కరోత్సితి శేషః. కుత్ర కుత్ర కార్యే, వ్యవస్యతు వ్యవసాయం
కరోతు, త దాజ్ఞాపయ.

౨౮-౩౦

(యథేతి.) నేనాగ్రాణి నేనాగ్రేసరాః, నేనానేత్యా నిత్యర్థః. తథా కురు తథా
అజ్ఞాపయ.

౩౧

(సుగ్రీవేణ సేనాసన్నాహజ్ఞాపనం)

యే త్వంతపాలాః స్లవగా శ్శీఘ్రగా వ్యవసాయినః,

సమాసయంతు తే నైన్యం త్వరితా శ్శాసనా స్త్వమ.

స్వయం చానంతరం నైన్యం భవా నేవానవశ్యతు,

౩౨౪

* త్రిపంచరాత్రా దూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయా న్నేహ వానర.

తస్య ప్రాణాంతికో దందో నాత్ర కార్యా విచారణా,

౩౨౫

హరీం శ్చ వృద్ధా సుపయాతు సానంగదో భవా స్త్వమానైజ్ఞా మధిక్పత్య నిశ్చితాం.

ఇతి వ్యవస్థాం హరిపుంగవేశ్వరో విధాయ వేశ్మ ప్రవివేశ పీర్యవాన్.

౩౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

(యేత్వితి.) అంతపాలాః సేనాసర్యంతపాలకాః.

౩౨౪

(త్రిపంచేతి.) త్రిపంచరాత్రా దూర్ధ్వం పంచదశరాత్రా దనంతరదివసే.

౩౨౫

(హరీం శ్చేతి.) వృద్ధాన్ జాంబవత్పుట్పతీన్.

౩౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండ్యాఖ్యానే,

ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

* రామానుజీయం. 'త్రిపంచ రాత్రా దూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయా దిహ వానర' ఇతి పారే పంచ దశరాత్రా దర్వా గేవ అగంతవ్య మితి భావః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

గుహాం ప్రవిష్టే సుగ్రీవే విముక్తే గగనే ఘనైః,
వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిషీడితః.

పాండురం గగనం దృష్ట్వా విమలం చంద్రమండలం,
శారదీం రజనీం చైవ దృష్ట్వా జ్యోత్స్నానులేపనాం.

కామవృత్తం చ సుగ్రీవం నష్టాం చ జనకాత్మజాం,
బుద్ధ్వా కాల మతీతం చ ముమోహ పరమాతురః.

స తు సంజ్ఞా ముపాగమ్య ముహూర్తా నృతిమాన్ పునః,
మనస్థా మపి వై దేహీం చింతయామాస రాఘవః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

అథ శరత్సమాగమేఽపి సుగ్రీవస్యాఽనుద్యోగా ద్రామకోప త్రింశే. (గుహా మిత్యాది.)
సుగ్రీవే గుహాం ప్రవిష్టే వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిషీడిత స్సన్, క్రమేణ గగనే ఘనై
ర్విముక్తే, పాండురం నిర్మలం, గగనం దృష్ట్వా, పరమాతురః వర్షాకాలికశోకా దభికం ప్రాప్త స్సన్,
ముమోహ. ఏతాదత్పర్యంతం కన్యచి దవధే ర్విద్యమానతయా కథంచి ధృతవాన్, సంప్రతి తదభావా
స్సుమోహే త్యర్థః.

(స త్వితి.) మనస్థా మపి వైదేహీం చింతయామాస. పునః పున ర్విశేషత ఛింతితవా
నిత్యర్థః.

* రామానుజీయం. (స త్వితి.) ముహూర్తాత్త మతిమాన్ పున రితి. సమ్యక్ మనస్థా మపి
వైదేహీం చింతయామాస, చింత్యమానా మపి వైదేహీం విశేషత ఛింతితయామాసే త్యర్థః. అస్మా
న్మోచతా త్పురతః ఆసీనః పర్వతస్యాఽగ్రః జతి శ్లోకః, అస్మాచ్చ పరతః 'దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమేతి'
శ్లోకః. వ్యత్యానస్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

(శ్రీరామస్య విరహపారవశ్యం)

ఆసీనః పర్వతస్యాఽగ్రే హేమధాతువిభూషితే,
శారదం గగనం దృష్ట్వా జగామ మనసా ప్రియాం.

౫.

దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్వలాహకం,
సారసారవసంఘుష్టం విలలాపాఽఽర్తయా గిరా.

౬.

సారసారవసన్నాదై స్సారసారవనాదినీ,
యాఽఽశ్రమే రమతే బాలా సాఽద్య మే రమతే కథం.

౭.

పుష్పితాం శ్చాననాఽ దృష్ట్వా కాంచనా నిప నిర్మలాఽ,
కథం సా రమతే బాలా పశ్యంతీ మా మపశ్యతీ.

౮.

యా పురా కలహంసానాం స్వరేణ కలభాషిణీ,
బుధ్యతే చారుసర్వాంగీ సాఽద్య మే బుధ్యతే కథం.

౯.

నిస్స్వసం చక్రవాకానాం నిశమ్య సహచారిణాం,
పుండరీకవిశాలాక్షీ కథ మేషా భవిష్యతి.

౧౦.

(ఆసీన ఇతి.) మనసా జగామ. చింతయామానేతి యావత్.

౫

(దృష్ట్వా చ విమల మితి.) గిరా స్వరేణ.

౬

(సారసేతి.) సారసారవసన్నాదై : సారసారావౌత్థితధ్వనిభిః.

౭

(పుష్పితా నితి.) పశ్యంతీ మద్దిదృక్షయా ఇతన్తతో దృష్టం నిక్షిపంతీ.

౮-౯

(నిస్స్వస మితి.) పుండరీకవిశాలాక్షీ, చక్రవాకనినదశ్రవణస్యాసహ్యతయా నాయకాగమ
పథం సలీల మవలోకయంతీ త్యర్థః. కథం భవిష్యతి : , కథం సత్తాం ధారయిష్యతీ త్యర్థః.

౧౦

సరాంసి సరితో వాపీః కాననాని వనాని చ,

తాం వినా మృగశాబాక్షీం చరన్నా ద్య సుఖం లభే.

౧౧

అపి తాం మద్వియోగాచ్చ సౌకుమార్యాచ్చ భామినీం,

న దూరం పీడయే త్కామ శృరద్గుణనిరంతరః.

౧౨

ఏవమాది నరశ్రేష్ఠో విలలాప నృపాత్మజః,

విహంగ ఇవ సారంగ స్సలిలం త్రిదశేశ్వరాత్.

౧౩

తతః శృంహార్య రమ్యేషు ఫలాధీ గిరిసానుషు,

దదర్శ పర్యుపావృత్తో లక్ష్మీవా స్లక్ష్మణోఽగ్రజం.

౧౪

తం చింతయా దుస్సహయా పరీతం వినంజ్ఞ మేకం విజనే మనస్వీ,

క్రూతు ర్విషాదా త్పరితాపదీన స్సమీక్ష్య సౌమిత్రి రువాచ రామం.

౧౫

కి మార్య కామన్య వశంగతేన కి మాత్మపౌరుష్యపరాభవేన,

(సరాంసేతి.) వాపీః కృత్రిమసరాంసి, కాననాని మహావనాని,

౧౧

(అపి తా మితి.) శరద్గుణనిరంతరః - శరద్గుణై స్సాధునైః నిరంతరః పూర్వః, కామః, సౌకుమార్యాత్ మద్వియోగాచ్చ హేతోః, తాం భామినీం, దూరం అమరణం, న పీడయేత్. అపి స్సంభావనాయాం; పీడయే దేవే త్యర్థః.

౧౨

(ఏవ మాదీతి.) త్రిదశేశ్వరాత్ సలిల ముద్దిశ్య, సారంగ శ్చాతక ఇవ, విలలాపేతి సంబంధః.

౧౩

(తత ఇతి.) చంహార్య కుటిలం చరిత్వా, ఫలాభిలాషేణ కుటిలమార్గేణ చరిత్వా, 'నిత్యం కౌటల్యే గతా' వితి యజ్ఞః.

౧౪

(కి మితి.) వశంగతేన, మనసేతి శేషః. పౌరుష్యం పౌరుషం; స్వాధ్యే ష్యత్. అయం వర్తమానః, సమాధిః చిత్తసమాధానం, సదా తత్ర తత్ర కాలే, సంప్రీయతే సంపాద్యతే. అశ్ర అస్మిన్ కాలే, నివర్తితేనాత్ర యోగేన కిం? 'అయం యదా సంప్రీయతే సమాధి' రితి పాఠాంతరం.

(శ్రీరామస్య లక్ష్మణవచనానుసరణం)

అయం సదా సంప్రీయతే సమాధిః కి మత్ర యోగేన నివర్తితేన. ౧౬

క్రియాభియోగం మనసః ప్రసాదం సమాధియోగానుగతం చ కాలం,
సహాయసామర్థ్య మదీనసత్త్వ స్వకర్మహేతుం చ కురుష్వ హేతుం. ౧౭

న జానకీ మానవవంశనాథ త్వయా సనాథా సులభా పరేణ,
న వాగ్నిచూడాం జ్వలితా ముపేత్య న దహ్యతే వీర వర్హార్హ కచ్చిత్. ౧౮

* సలక్షణం లక్ష్మణ మప్రధృష్ట్యం స్వభావజం వాక్య మువాచ రామః,
హితం చ పథ్యం చ నయప్రసక్తం ససామ ధర్మార్థసమాహితం చ. ౧౯

యదా యస్మిన్కాలే, అయం సమాధిః చిత్తసమాధానం, సంప్రీయతే సంపాద్యతే. అత్రాఽస్మిన్కాలే,
నివర్తితేన యోగేన సన్నాహనేన ఉత్సాహేన, కి మిత్యర్థః. ౧౬

(క్రియేతి.) క్రియాభియోగం కార్యోద్యోగం, మనసః ప్రసాదం, సమాధియోగానుగతం
దైర్ఘ్యపాయాభ్యా మనుపదం, కాలం చ, సహాయసామర్థ్యం సుగ్రీవాది సహాయసామర్థ్యం, స్వకర్మ
దేవతోపాసనాత్మకం, తదేవ హేతుః, తం చ, హేతుం కురుష్వ, క్రియాభియోగాదికం సర్వం
స్వకార్యసిద్ధౌ హేతుం కురుష్వే త్యర్థః. అత్ర ప్రకరణే లక్ష్మణేన రామస్యాఽఽత్రీతరక్షణత్వరా
సందీప్యత ఇతి స్తోపదేశ స్సులభః, ౧౭

(న జానకీతి.) సులభా లబ్ధ మర్హా, అగ్నిచూడాం అగ్నిజ్వాలాం. ౧౮

(సలక్షణ మితి.) రామః, అప్రధృష్ట్యం యుక్తిభి రవినాల్యం, స్వభావజం స్వభావసిద్ధం.
హితం ఉదర్కసుఖకరం, పథ్యం తత్కాలసుఖకరం, నయప్రసక్తం రాజనీతియుక్తం, ససామ
సాంత్యయుక్తం, ధర్మార్థసమాహితం చ వాక్య ముక్తవంతం సలక్షణం లక్ష్మణ మువాచేతి
యోజనా. యద్వా, అప్రధృష్టత్వాదివిశేషణవిశిష్టం వా క్యం రామ ఉవాచ. లక్ష్మణోక్తాను
వాదరూపత్వా ద్రామవాక్యస్యాఽపి తథాత్వ మితి బోధ్యం. ౧౯

* రామానుజీయం. ఏతచ్ఛ్లోకోక్తాఽప్రధృష్టత్వాదిధర్మాణాం పూర్వోక్తలక్షణవాక్యేషు
విద్యమానత్వా దుపరిష్టా ద్రామే లక్ష్మణోక్తస్యాఽస్యైవ అనూద్యమానత్వా దుక్తవంత మితి పద
మధ్యాహర్తవ్యమ్.

నిస్సంశయం కార్య మవేక్షితవ్యం క్రియావిశేషో హ్యనువర్తితవ్యః,
న సు ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కుమార కార్యస్య ఫలం న చింత్యం. ౨౦

అథ పద్మపలాశాక్షీం మైథిలీ మనుచింతయన్,
ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా. ౨౧

తర్పయిత్వా సహస్రాక్ష స్సలిలేన వసుంధరాం,
నిర్వర్తయిత్వా సస్యాని కృతకర్మా వ్యవస్థితః. ౨౨

స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషాః శైలద్రుమపురోగమాః,
విసృజ్య సలిలం మేఘాః పరిశ్రాంతా నృపాత్మజ. ౨౩

నీలోత్పలదళశ్యామా శ్యామీకృత్వా దిశో దళ,
విమదా ఇవ మాతంగా శ్శాంతవేగాః పయోధరాః. ౨౪

ఇలగర్భా మహావేగాః కుటజాఽర్జునగంధినః,
చరిత్వా విరతా స్సౌమ్య వృష్టివాతా స్సముద్యతాః. ౨౫

(నిస్సంశయ మితి.) కార్యం సితాన్వేషణాదికం, నిస్సంశయం యథా భవతి తథా, అవేక్షణీయం, తదనురూపం కర్తవ్య మిత్యర్థః. క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః, అనువర్తితవ్యః అనువర్తితవ్య ఏవ, హే కుమార, ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కార్యస్య, ఫలం సీతా ప్రాప్తిరూపం, న చింత్యం న సు చింత్య మేవ. ౨౦

ఏవం లక్ష్మణసమాశ్వాసనేన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యోఽపి సీతావిషయకామానుష్యత్వా పునః శ్శరదం వర్ణయతి (అశేష్యాదినా.) ౨౧

(తర్పయిత్వేతి.) నిర్వర్తయిత్వా పరిపక్వాని కృత్వా, కృతకర్మా కృతకృత్యః. ౨౨

(స్నిగ్ధేతి.) శైలద్రుమపురోగమాః శైలద్రుమాణా మగ్రే గచ్ఛంతః. అత్ర ప్రకరణే సర్వత్ర విషయే ప్రవృత్తిః రామావతారకృతా సూచ్యతే. ౨౪

(ఇలగర్భా ఇతి.) వృష్టికరా వాతా వృష్టివాతాః, పురోవాతా ఇత్యర్థః. ౨౫

(శరత్కాలవర్ణనమ్)

ఘనానాం వారణానాం చ మయూరాణాం చ లక్ష్మణ,
నాదః ప్రస్రవణానాం చ ప్రశాంత స్పృహసాఽనఘ.

౧౬

అభివృష్టా మహామేఘై ర్నిర్మలా శ్చిత్రసానవః,
అనులిప్తా ఇవాఽఽఘాంతి గిరయ శ్చిత్రదీప్తిభిః.

౧౭

దర్శయంతి శరన్నద్యః పుళినాని శనై శ్శనైః,
సవసంగమనప్రీడా జఘనానివ యోషితః.

౧౮

శాఖాసు సప్తచ్ఛదపాదపానాం ప్రథాసు తారకానిశాకరాణాం,
రీలాసు చైవోత్తమవారణానాం శ్రియం విభజ్యాఽద్య శర త్రవృత్తైః.

౧౯

సంప్ర త్యనేకాశ్రయచిత్రశోభా లక్ష్మీ శ్శరత్కాలగుణోపనీతా,
సూర్యాగ్రహస్తప్రతిబోధితేషు పద్మాకరే వ్యవధికం విభాతి.

౩౦

(అభివృష్టా ఇతి.) చిత్రదీప్తిభిః నానావర్ణకాంతిభిః.

౨౦

(దర్శయంతీతి.) అనేన చిరకాలానువర్తనేన గురూదాం శిష్యేభ్యో రహస్యార్థప్రకాశనం
సూచ్యతే.

౨౧

(శాఖా స్థితి.) సప్తచ్ఛదా నామ శరత్పుష్పా వృక్షాః. శర త్కర్త్రీ, శ్రియం స్వసమృద్ధిం,
విభజ్య త్రేదా విభజ్య. సప్తచ్ఛదశాఖాదిషు ప్రవృత్తా. సప్తచ్ఛదేషు పుష్పవికాసరూపా శ్రీః,
తారాదిప్రథాసు నిర్మలతారూపా, గజరీలాసు ఉన్మత్తకతారూపా.

౨౨

(సంప్రతీతి.) అనేకాశ్రయచిత్రశోభా - నితర క్తనీలపంకజాదిరూపానేకాశ్రయతయా
చిత్రశోభా నానావర్ణకాంతిః, శరత్కాలగుణోపనీతా శరత్కాలోత్కర్షణే ప్రాప్తితా, లక్ష్మీః సమృద్ధిః,
సూర్యస్యాగ్రహస్తైః ప్రాథమికకిరణైః, హస్తశబ్దేన కరా లక్ష్యంతే. భగవత్కటాక్షబోధితేషు
పురుషేషు నానారూపసంవిర్భూత శ చిద్యతే.

౩౦

సప్తవృదానాం కుసుమోపగంధీ షట్పాదబృందై రనుగీయమానః,
మత్తద్విపానాం పవనోఽనుసారీ దర్పం వనే ష్వభ్యధికం కరోతి.

౩౧

అభ్యాగతై శ్చారు విశాలపక్షై స్సరఃప్రియైః పద్మరజోవక్త్రైః,
మహానదీనాం పుళినోపయాతైః * క్రీడంతి హంసా స్సహ చక్రవాకైః.

౩౨

మదప్రగల్భేషు చ వారణేషు గవాం సమూహేషు చ దర్పితేషు,
ప్రసన్నతోయాసు చ నిమ్నగాసు విభాతి లక్ష్మీ ర్బహుధా విభక్తా.

౩౩

సఖ స్సమీక్ష్యంబుధరై ర్హిముక్తం విముక్తబర్హాభరణా వనేషు,
ప్రియా స్వసక్తా వినివృత్తశోభా గతోత్సవా ధ్యానపరా మయూరాః.

౩౪

మనోజ్ఞగందైః ప్రియకై రనలైః పుష్పాలిభారాలవనతాగ్రిశాఖైః,
సువర్ణగరై ర్మయనాలభిరామై రుద్యోతితాసీవ వనాంతరాణి.

౩౫

(సప్తేతి.) అనుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః, అవిచ్ఛేదేనైవ ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః.
మత్తద్విపానాం దర్పం కరోతి, మదవృద్ధిహేతుత్వా దితి భావః.

౩౧

(అభ్యాగతై రితి.) మిథునతయా అభిముఖ్యేన సంగతైః, చారు యథాతథా, విశాలపక్షైః
హస్తేణవిస్తృతపక్షై రిత్యర్థః. క్రీడంతి హంసా స్సహ చక్రవాకైః, హంసాశ్చ క్రీడంతి చక్రవారాశ్చ
క్రీడంతి త్యర్థః.

౩౨-౩౩

(సఖ ఇతి.) గతోత్సవాః, సప్తహర్షా ఇత్యర్థః, బధూవు రితి శేషః.

౩౪

(మనోజ్ఞగందై రితి.) ప్రియకైః బంధూకైః, 'సర్వకాననబంధూకపుష్పప్రియకణీకా'
ఇత్యమరః.

౩౫

* రామానుజీయం. (క్రీడంతి హంసా స్సహ చక్రవాకై రితి.) హంసచక్రవాకాః పరస్పరం
వై రిణోఽపి శరద్గుణసంజాతహర్షపరవశా వైరం విస్మృత్య విహరంతి న విరోధః.

(శరత్కాలవర్ణనమ్)

ప్రియాన్వితానాం నశిసిప్రియాణాం వనే రతానాం కుసుమోద్ధతానాం,
మదోత్కటానాం మదలాలసానాం గజోత్తమానాం గతయోఽద్య మందాః. ౩౬

వ్యభిం నభ శ్శుత్రవిధౌతవర్ణం కృశప్రవాహాని నదీజలాని,
కల్హారశీతాః పవనాః ప్రవాంతి తమోవిముక్తాశ్చ దిశః ప్రకాశాః. ౩౭

* సూర్యాతపక్రామణసప్తపంకా భూమి చ్చిరోద్ధాటితసాంద్రరేణుః,
† అన్యోన్యవైరామద్వాయుతానా ముద్యోగకాలోఽద్య సరాధిపానాం. ౩౮

శరద్గుణాప్యాయితరూపశోభాః ప్రహర్షితాః పాంసుసముత్క్షీతాంగాః.
మదోత్కటా స్సంసృతి యద్ధలుద్ధా వృషా గవాం మధ్యగతా నదంతి. ౩౯

(ప్రియాన్వితానా మితి.) కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం,
మదోత్కటానాం మదేన ఉద్భిన్న కటానాం. ౩౬

(వ్యభ్ర మితి.) వ్యభం విగతమేఘం, శుత్రవిధౌతవర్ణం విధౌతశుత్రవర్ణం, కృశప్రవాహాని
సంకుచితప్రవాహాని. ౩౭

(సూర్యాతపేతి.) చిరోద్ధాటితసాంద్రరేణుః చిరాత్ ఈషత్ ఉత్పాదితనిబిడరేణుః,
స్థూలరేణు రిత్యర్థః. అన్యోన్యవైరామద్వాయుతానా మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్హః. వైరం విరోధః,
అమర్షః అసహిష్టుతా, తాభ్యాం అయుతానాం అసమంతా ద్యుతానాం. వైరామద్వపూర్ణానా మిత్యర్థః. ౩౮

(శరద్గుణేతి.) రూపశోభాః శరీరశోభాః. ౩౯

* రామానుజీయం. (సూర్యాతపేతి.) 'సముత్పాదితసాంద్రరేణు' రితి పాఠః. అన్యోన్య
వైరామద్వాయుతానా మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్హః. వైరం విరోధః, అమర్షః అసహిష్టుతా, తాభ్యా మాయు
తానాం అసమంతా ద్యుతానాం, వైరామద్వపూర్ణానా మిత్యర్థః.

† అత్ర వృత్తభంగపరిహారాయ 'అమరుషేతి' రేఫస్యోకారః పఠనీయః ఇతి టీకా,

సమన్మథం తీవ్రగతానురాగాః కులాన్వితా మందగతిం కరిణ్యః,
మదాన్వితం సంపరివార్య యాంతం వనేషు భర్తార మనువ్రయాంతి.

౪౦

త్యక్త్యా వరా జ్యాత్మవిభూషణాని బర్హణి తీరోపగతా నదీనాం,
నిర్భత్యమానా ఇవ సారసౌమైః ప్రియాంతి దీనా విమదా మయూరాః.

౪౧

విత్రాస్య కారండవచక్రవాకా మహారవై ర్భిన్నకటా గణేంద్రాః,
సరస్సు బద్ధంబుజభూషణేషు విక్షోభ్య విక్షోభ్య జలం పిబంతి.

౪౨

వ్యపేతపంకాసు నవాలుకాసు ప్రసన్నతోయాసు సగోకులాసు,
* ససారసా రావవినాదితాసు నదీషు హుష్టా నివతంతి హంసాః.

౪౩

నదీషునప్రసవణోదకానా మతిప్రవృద్ధానిలబర్హితానాం,
ప్లవంగమానాం చ గతోత్సవానాం ద్వితం రవా స్సంప్రీతి సంప్రీణస్తాః.

౪౪

(సమన్మథ మితి.) కులాన్వితాః సజాతీయసమూహేన యుక్తాః.

౪౦

(త్యక్త్యేతి.) సారసౌమైః. హంససమూహైః.

౪౧

(విత్రాస్యేతి.) మహారవైః విత్రాస్యేతి సంబంధః, భిన్నకటాః, మదేనేతి శేషః.

౪౨

(నృపేతేతి.) నవాలుకాసు ససికతాసు, ససారసా ఇతి పదచ్ఛేదః. రావవినాదితాసు
నిజశబ్దేన సంజాతశబ్దాను.

౪౩

(నదీతి.) నద్యశ్చ ఘనప్రసవణాని చ తేషాం ఉదకానాం, ప్లవంగమానాం
మందూకానాం.

౪౪

* ససారసారావవినాదితాసు - ససారసాశ్చ తేషా మారావవినాదితాశ్చేతి తథా, తాను. యద్వా
ససారసాః రావవినాదితా స్వీతి ఛేదః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఘనై ర్విముక్తం నిశి పూర్ణచంద్ర తారాగణాకీర్ణ మివాంతరిక్షం.

౪౯

ప్రకీర్ణ హంసాకులమేఖలానాం ప్రబుద్ధపద్మోత్పలమాలినీనాం,
వాప్యత్తమానా మధికాదద్య లక్ష్మీ ర్వరాంగనానా మివ భూషితానాం.

౫౦

వేణుస్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రః ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృద్ధః,
సమూర్చితో ధి గర్గరగోవుషాణా మన్యోన్య మాపూరయతీవ శబ్దః.

౫౧

నవై ర్మదీనాం కుసుమప్రభానై ర్వాధూయమానై ర్మృదుమారుతేన,
ధౌతామలక్షేమపటప్రకాశైః కూలాని కాశై రుపశోభితాని.

౫౨

గాంధీర్యకృతనై ర్మల్యాతిశయేన ఆకాశసామ్యాయః ఘనై ర్విముక్త మితి పరిపూర్ణ
త్వాయోక్తం.

౪౯-౫౦

(వేణ్యుతి.) వేణూనాం సుషిరవంశానాం, స్వనేన వ్యంజితం యత్తూర్యం గీతవాద్యం,
తేన మిశ్రః, ప్రత్యూషకాలానిలేన ప్రాతఃకాలవాయునా, సంప్రవృద్ధః అభివృద్ధః. సమూర్చితః
అభివ్యాప్తః, గర్గరగోవుషాణాం - గర్గరాణాం దధిమంథనభాండానాం, గవాం వృషాణాం చ శబ్దః,
అన్యోన్య మాపూరయతీవ పరస్పర మభివర్ణయతీవ, ప్రాతఃకాలికదధిమథనఘోషః, వతోస్పృశకానాం
గవాం, -పుష్ట్యా కామాతురాణాం వృషాణాం చ శబ్దః గోపాలవేణుస్వనైః ప్రాభాతికవాయుభి శ్చాపి
వృద్ధో జాయత ఇత్యర్థః.

౫౧

(నవై రితి.) కుసుమైః ప్రభాసంత ఇతి కుసుమప్రభాసాః, తైః, పటప్రకాశైః పటతుల్యైః,
కాశైః శుభ్రపుష్పదర్శనశేషైః, నదీనాం కూలాని తటానీ త్యుక్త్యా త్రీణాం జఘనోపమా
సూచ్యతే.

౫౨

ధి గర్గరీశబ్దస్య జీబభావ శ్చాందస్యః గర్గరీ మంథనీ భాండీ పుమా నృత్యస్యవిశేషకే ఇతి
నిఘంటుః. ఇతి టీకా.

(శరత్కాలవర్ణనమ్)

వనప్రచండా మధుసానశౌండాః ప్రియాన్వితా షట్పురణాః ప్రహృష్టాః,
వనేషు మత్తాః పవనానుయాత్రాం కుర్వంతి పద్మాననరేణుగౌరాః.

౫౩

జలం ప్రసన్నం కుముదం ప్రభాసం క్రౌంచస్వన శృలివనం విపక్వం.
మృదుశ్చ వాయు ర్విమల శ్చ చంద్ర శ్శంసంతి వర్షవ్యపసితకాలం.

౫౪

మీనోపసందర్శితఘేఖలానాం నదీవధూనాం గతయోఽద్య మందాః,
కాంతోపభుక్తాలసగామినీనాం ప్రభాతకాలే ష్వివ కామినీనాం.

౫౫

సచక్రవాకాని సతైవలాని కాలై ర్దుకాలై రివ సంవృతాని,
సపత్రలేఖాని సరోచనాని వధూముఖా నీవ నదీముఖాని.

౫౬

ప్రపుల్ల బాణాననచిత్రితేషు ప్రహృష్టషట్పాదనికూజితేషు,
గృహీతవాపోద్యతచండదండః ప్రచండచారోఽద్య వనేషు కామః.

౫౭

(వనేతి.) వనే ప్రచండాః నిరంకుశగతయాః, మధుసానే, శౌండాః ధూర్తాః, పద్మానా మన
నానాం చ రేణుభిః గౌరాః, షట్పురణాః భృంగాః, వనేషు, పవనానుయాత్రాం వాతానుగమనం,
కుర్వంతి. పరిమళానుసారా దితి భావః.

౫౩.

(జల మితి.) ప్రభాసత ఇతి ప్రభాసం. పచాద్యత్. వికస్వర మిత్యర్థః. వర్షవ్యపసితకాలం
వర్షాత్యయకాలం, శరత్కాల మితి యావత్.

౫౪

(మీనేతి.) కామినీనాం, వారశ్రీణా మిత్యర్థః.

౫౫.

(సచక్రవాకానీతి.) చక్రవాకకాలై వలకాళాః రోచనాపత్రలేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః.

౫౬

(ప్రపుల్లేతి.) బాణాః బాణవృక్షాః, అననాః సర్పకాః, గృహీతవాసేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః.
చండదండః తీక్షణదండం యేన స తథా; యద్వా, గృహీతవాపశ్చాఽసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ.
దండ శ్శరవిశేషః. 'దండదయః క్షాండభేదాన్యు' రితి హల్లాయుధః. ప్రచండచారః ఉగ్రసంచారః.

౫౭.

లోకం సువృష్ట్యా పరితోషయిత్వా నదీ స్తటాకాని చ పూరయిత్వా,
విష్పన్ననస్యాం వసుధాం చ కృత్వా త్యక్త్వా నభ స్తోయధరాః ప్రణిష్టాః.

౫౮

ప్రసన్ననలిలా సౌమ్య కురరీభి ర్విలాదితాః,
చక్రవాకగణాకీర్ణా విభాంతి నలిలాశయాః.

౫౯

అసనా స్సప్తపర్ణా శ్చ కోవిదారా శ్చ పుష్పితాః,
దృశ్యంతే బంధుజీవాశ్చ శ్యామాశ్చ గిరిసానుషు.

౬౦

హంససారసచక్రాహ్వైః కురరై శ్చ సమంతతః,
పుశినా న్యవకీర్ణా నదీనాం పశ్య లక్ష్మణ.

౬౧

* అన్యోన్యబద్ధవైరాణాం జిగీషాణాం నృపాత్మజ,
ఉద్యోగసమయ సౌమ్య పార్థివానా ముపస్థితః.

౬౨

ఇయం సా ప్రథమా యాత్రా పార్థివానాం నృపాత్మజ,
న చ పశ్యామి సుగ్రీవ ముద్యోగం వా తథావిధం.

౬౩

(లోక మితి.) లోకం జనం.

౫౮

(ప్రసన్నేతి.) కురరీభిః క్రాంతీభిః, నలిలాశయాః సరాంసి.

౫౯

(అసనా ఇతి.) బంధుజీవాః శ్యామా శ్చ లతావిశేషాః.

౬౦

(అన్యోన్యేతి.) హే నృపాత్మజ, జిగీషాణాం పార్థివానా మిత్యన్వయః.

౬౧

(ఇయ మితి.) యాత్రా, ఉపస్థితేతి శేషః.

౬౩

* రామానుజీయం. (అన్యోన్యేతి.) 'జిగీషాణాం నృపాత్మజే' తి పాఠః.

(సుగ్రీవవిషయే శ్రీరామస్య కోపః)

చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః,
మమ శోకాభిభూతస్య సౌమ్య సీతా మవశ్యతః.

౬౪

చక్రవాకీవ భర్తారం పృష్ఠతోఽనుగతా వసం,
విషమం దండకారణ్య ముద్యాన మివ యా గతా.

౬౫

ప్రియావిహీనే దుఃఖార్తే హృతరాజ్యే వివాసితే,
కృపాం న కురుతే రాజా సుగ్రీవో మయి లక్ష్మణ.

౬౬

అనాథో హృతరాజ్యోఽయం రావణేన చ ధర్షితః,
దీనో దూరగృహః కామీ మాం చైవ శరణం గతః.

౬౭

ఇత్యేతైః కారణై సౌమ్య సుగ్రీవస్య దురాత్మనః,
అహం వానరరాజస్య పరిభూతః పరంతప.

౬౮

స కాలం పరిసంఖ్యాం సీతాయాః పరిమూర్ఛణే,
కృతార్థ స్సమయం కృత్వా దుర్మతి ర్నాఽవబుధ్యతే.

౬౯

త్వం ప్రవిశ్య చ కిష్కింధాం బూరిహి వానరపుంగవం,
మూర్ఛం గ్రామ్యసుఖే సక్తం సుగ్రీవం వచనా నృమ.

౭౦

(చత్వార ఇతి.) చత్వారః ఆషాఢాద్యాః. కేచి దాహుః శ్రావణాద్యా ఇతి; 'పూర్వోఽయం వార్షికో మాస శ్చావణ స్సరిరాగమ' ఇత్యుపక్రమోక్తేః. ఆశ్వయుజకార్తికయో ర్వర్షానువృత్త్యా వార్షికత్వమ్, 'కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యతే' తి పూర్వోక్తవచనే తు కార్తికే సమనుప్రాప్త ఇత్యస్య సమాప్తే ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః.

౬౫-౬౬

(అనాథ ఇత్యాది.) సుగ్రీవస్య, పరిభూత ఇతి 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ. కృపాం న కురుత ఇత్యాదికం సుగ్రీవాభిమాన మనుసృతోక్తం.

౬౯

(త్వం ప్రవిశ్య చేత్యాది.)

౭౦

అర్థినా ముపపన్నానాం పూర్వం చాప్యపకారిణాం,

ఆశాం సంశ్రుత్య యో హంతి స లోకే పురుషాధమః.

౭౧

* శుభం వా యది వా పాపం యో హి వాక్య ముదీరితం,

సత్యేన పరిగృహ్ణాతి స వీరః పురుషోత్తమః.

౭౨

కృతార్థా హ్యకృతార్థానాం మిత్రాణాం న భవంతి యే,

తా స్మృతా నపి క్రవ్యాదాః కృతఘ్నా న్నోపఘంజతే.

౭౩

నూనం కాంచనపృష్ఠస్య వికృష్టస్య మయా రణే,

ద్రష్టు మిచ్ఛతి చాపస్య రూపం విద్యుద్గణోపమం.

౭౪

ఘోరం జ్ఞాతలనిర్హోషం క్రుద్ధస్య మమ సంయుగే,

నిర్హోష మివ వజ్రస్య పున స్సంశ్రోతు మిచ్ఛతి.

౭౫

కామ మేవంగతేఽప్యస్య పరిజ్ఞాతే పరాక్రమే,

త్వత్సహాయస్య మే వీర న చింతా స్యా న్నృపాత్మజ.

౭౬

(శుభ మితి.) యః ఉదీరితం వాక్యం, సత్యేన పరిగృహ్ణాతి సత్యత్వేన స్వీకరోతి. యథోక్త మనుతిష్ఠ తీత్యర్థః. మిత్రాణాం న భవంతి, మిత్రాణా ముపకారాయ న భవంతి త్యర్థః. అస్య శ్లోకస్య అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహితి పూర్వేణ సంబంధః. ౭౧-౭౬

(ఘోర మితి.) 'నిర్హోష మివ వజ్రస్య పున స్సంశ్రోతు మిచ్ఛ తి' తి పాఠః. ౭౫

(కామ మితి.) వీర నృపాత్మజ, త్వత్సహాయస్య మే, ఏవం గతే సాలగిరిభూదళనాదిషు ఇత్త ముప్రతిహతే పరాక్రమే, కామం పరిజ్ఞాతే సత్యపి, అస్య సుగ్రీవస్య, చింతా సమయవ్యతిక్రమే మౌఘపి హనివ్యతీతి విచారః. మా భూ దిత్యర్థః. ౭౬

* రామానుజీయం. (శుభ మితి.) యో హి వాక్య ముదీరిత మితి పాఠః. ౭౨

(సుగ్రీవవిషయే శ్రీరామస్య కోపః)

యదర్థ మయ మారంభః కృతః పరపురంజయః,

సమయం నాభిజానాతి కృతార్థః స్లవగేశ్వరః.

22

వర్షాసమయకాలం తు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః,

వ్యతీతాం శ్చతురో మాసా నివిహర న్నాఽవబుధ్యతే.

23

సామాత్యపరిష త్క్రిడ= పాన మేవోపసేవతే,

శోకదీనేషు నాఽస్మాసు సుగ్రీవః కురుతే దయాం.

24

ఉచ్యతాం గచ్ఛ సుగ్రీవ స్త్వయా వత్స మహాబల,

మమ రోషస్య య ద్రూపం బ్రూయా తైచ న మిదం వచః.

25

న చ సంకుచితః పంథా యేన వాలీ హతో గతః,

సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథ మన్వగాః.

26

(యదర్థ మితి.) అయ మారంభః సఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః. యదర్థం యస్మై శీతాన్వేషణప్రయోజనాయ, కృతః. సమయం తద్విషయసంకేతం, స్లవగేశ్వరో నాభిజానాతీతి సంబంధః.

22

(వర్షేతి.) వర్షాసమయకాలం - వర్షా ఏవ సమయకాలః సంకేతకాలః, తం, వర్షాశబ్దేన చత్వారో మాసా ఉపలక్ష్యంతే.

23

(సామాత్యేతి.) సామాత్యపరిష త్సామాత్యబాంధవః.

24

(ఉచ్యతా మితి.) మమ రోషస్య యద్రూపం త త్సుగ్రీవ ఉచ్యతాం, ఏన మిదం వక్ష్య మాణం, పవశ్చ బ్రూయాః.

25

(న చేతి.) హతో వాలీ యేన పథా గతః స పంథాః, పరలోక ఇత్యర్థః. సమయే మర్యాదాయాం, తిష్ఠ. వాలిపథం వాలిగతం మార్గం.

26

ఏక ఏవ రణే వాలీ శరేణ నిహతో మయా,

త్వాం తు సత్యా దతిక్రాంతం హనిష్యామి సభాంధవం.

౮౨

త దేవం విహితే కార్యే య ద్ధితం పురుషర్షభ,

త త్త ద్బ్రూహి సరశ్రేష్ఠ త్వర కాలవ్యతిక్రమః.

౮౩

కురుష్య సత్యం మయి వాసరేశ్వర ప్రతిఘృతం ధర్మ మవేక్ష్య శాశ్వతం,

మా వాలినం పేత్య గతో యమక్షయం త్వ మద్య వశ్యే ర్మమ చోదితై శ్శరైః.

౮౪

స పూర్వజం తీవ్రవివృద్ధకోపం లాలవ్యమానం ప్రసమీక్ష్య దీనం,

చకార తీవ్రాం మతి ముగ్రతేజా హరీశ్వరే మానవపంశనాథః.

౮౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, త్రింశ స్సర్గః.

(తదేవ మితి.) కార్యే, ఏవం విహితే ఏవ మవస్థితే సతి, య ద్ధితం తత్ బ్రూహి, కాల-

వ్యతిక్రమః, మా భూ దితి శేషః. అతః త్వర త్వరస్వేతి సంబంధః.

౮౨-౮౩

ఉక్త మర్థం పున స్సంక్షేపేణ సగ్గాతే దర్శయతి (కురుష్యేతి.) మయి విషయే ప్రతి-

క్రమతం సత్యం కురు, శాశ్వతం ధర్మ మవేక్ష్య ప్రతిఘృతకరణం అక్షయో ధర్మ ఇత్యవేక్ష్య.

౮౪

(స ఇతి.) సః లక్షణః, హరీశ్వరే సుగ్రీవే, తీవ్రాం మతిం, నిగ్రహబుద్ధి మిత్యర్థః,

లాలవ్యమానం ప్రలపంతం.

౮౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండ్యాఖ్యానే.

త్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

స కామినం దీన మదీనసత్త్వం శోకాభివన్నం సముద్భిక్తోపం.

నరేంద్రసూను ర్నరదేవపుత్రం రామానుజః పూర్వజ మిత్యువాచ.

న వానర స్థాస్యతి సాధువృత్తే న మంస్యతే కర్మఫలానుషంగాః,

న భోజ్యతే వానరరాజ్యలక్ష్మీం తథాహి నాభిక్రిమతేఽస్య బుద్ధిః.

* మతిక్షయా ధ్వామ్యసుభేషు సక్త స్తవ ప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః,

హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర తస్య న రాజ్య మేవం విగుణస్య దేయం.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

అథాఽంగదేన లక్ష్మణకోపకథనం సుగ్రీవా యైకత్రింశే. (స కామిన మితి.) కామినం అధిక కామం, అత ఏవ దీనం, తథా ప్యదీనసత్త్వం, ఏతేన వస్తుతః అదీనసత్త్వేఽపి చైన్యం భావయతీతి గమ్యతే, శోకాభివన్నం శోకం ప్రాప్తం, సముద్భిక్తోపం అభివృద్ధికోపం, అస్మిన్ శ్లోకే నరదేవపుత్ర మిత్యత్ర దేకారో గాయత్ర్యా ఏకాదశాక్షరం. దశనహస్రశ్లోకా గతాః.

(నేతి.) సాధువృత్తే - సాధూనాం మిత్రసమానసుఖమఃఖానాం సుహృదాం, వృత్తే ఆచారే, స స్థాస్యతి. కర్మఫలానుషంగాః అగ్నిసాక్షికనఖ్యరూపకర్మణా వాలినిరసనరాజ్యదారలాభరూపఫలా నుబంధాః, న మంస్యతే. వానరరాజ్యలక్ష్మీం న భోజ్యతే. తథా హ్యస్య బుద్ధిః, నాభిక్రిమతే అన్యత్ప్రియోజనాభిముఖ్యే న వర్తత ఇతి యోజనా.

(మతిక్ష.) మతిభ్రమాత్ బుద్ధివిపర్యాసాత్, తవ, ప్రపాదాప్రతికారబుద్ధిః - ప్రసాదస్య రాజ్యప్రదానాదిరూపస్య, అప్రతికారబుద్ధిః ప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః. అత ఏవ హత సుగ్రీవః, అగ్రజం వాలినం పశ్యతు. ఏవం విగుణస్య తస్య రాజ్యం న దేయం. 'వాలిన' మితి క్వచిత్పాఠః. తత్ర వృత్త ముపజాతిః.

* రామానుజీయం. (మతిక్షయా దితి.) 'హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర వాలిన' మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః.

న ధారయే కోప ముద్గీర్ణవేగం నిహన్మి సుగ్రీవ మనత్య మద్య,
హరిప్రవీరై స్సహ వాలిపుత్రౌ నరేంద్రవత్స్వా విచయం కరోతు. ౪

త మాత్తబాణాసన ముత్పతంతం నివేదితార్థం రణచండకోపం,
ఉవాచ రామః పరవీరహంతా స్వవేషితం * సానునయం చ వాక్యం. ౫

న హి వై త్వద్విధో లోకే పాప మేవం సమాచరేత్,
పాప మార్యేణ యో హంతి స వీరః పురుషోత్తమః. ౬

నేద మద్య త్వయా గ్రాహ్యం సాధువృత్తేన లక్ష్మణ,
తాం పీఠి మనువర్తస్వ పూర్వవృత్తం చ సంగతం. ౭

సామోపహితయా వాచా రూఙ్మణి పరివర్జయన్,
వక్తు మర్హసి సుగ్రీవం వ్యతీతం కాలపర్యయే. ౮

(నేతి.) న ధారయే, అకార్యకరణం కర్తుం న క్షమ ఇత్యర్థః. అనత్యం సత్యవచన
రహితం, నరేంద్రవత్స్వాః సీతాయాః, విచయం అన్వేషణం. ౪

(త మితి.) మమ అహృదయవచనమాత్రేణ ఆయం తం హన్యా దేవే త్యనుతప్తో రామః
ప్రహాస్య. (పరవీరహంతా,) న తు స్వాశ్రితహంతా. స్వవేషితం సుష్ట నిరూపితం. ౫

(న హీతి.) పాపం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం, అర్యేణ సమ్యగ్వివేకేన. ౬

(నేద మితి.) ఇదం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం పాపం, పూర్వవృత్తం చ, సంగతం
సఖ్యరూపం బాంధవం చ. ౭

(సామేతి.) కాలపర్యయే కాలక్రమే విషయే, వ్యతీతం వ్యతిక్రాంతవంతం, సుగ్రీవం,
రూఙ్మణి పరుషాణి, పరివర్జయన్, సామోపహితయా సాంత్యయుక్తయా, వాచా, వక్తు మర్హసి. ౮

(లక్ష్మణస్య కిష్కింధాగమనం)

సోఽగ్రజే నాఽనుశిష్టారో యథావ త్పురుషర్షభః,
ప్రవివేశ పురీం పీరో లక్ష్మణః పరపీరహః.

౯

తత శ్శుభమతిః ప్రాజ్ఞో భ్రాతుః ప్రియహితే రతః,
లక్ష్మణః ప్రతినంరబ్ధో జగామ భవనం కపేః.

౧౦

శక్రబాణాసనప్రఖ్యం ధనుః కాలాంతకోపమః,
ప్రగృహ్య గిరిశృంగాభం మందర స్సానుమా నివ.

౧౧

యథోక్తకారీ వచన ముత్తరం చైవ సోత్తరం,
బృహస్పతినమో బుధ్ధ్యా మత్వా రామానుజ స్తథా.

౧౨

కామక్రోధసముత్థేన భ్రాతుః కోపాగ్నినా వృతః,
ప్రథంజన ఇవాఽప్రీతః ప్రయయౌ లక్ష్మణ స్తథా.

౧౩

సాలతాలాశ్వకర్ణాంశ్చ తరసా పాతయ స్పృహణః,
పర్యస్య నిరికూటాని ద్రుమా నన్యాంశ్చ వేగతః.

౧౪

(తత ఇతి.) ప్రతినంరబ్ధః ప్రతినివృత్తహననాధ్యవసాయః.

౯-౧౦

సోఽగ్రజేనేత్యాది శ్లోకద్వయోక్తం విస్తరేణాఽఽహ (శక్రేత్యాదినా.) ధనుః ప్రగృహ్య
సానుమాః పర్వత ఇవ స్థితః,

౧౧

(యథోక్తేతి.) యథోక్తం రామోక్త మనతిక్రమ్య కరోతీతి యథోక్తకారీ, లక్ష్మణః,
వచనం సుగ్రీవం ప్రతి స్వేన వక్తవ్యం వచనం. యథోక్తకారీతి విశేషణా ద్రామోపదిష్టం వచన
ఖితి సిద్ధం. ఉత్తరం చ న్యవచనస్య సుగ్రీవేణ వక్ష్యమాణ ముత్తరం చ, సోత్తరం స్వేన వక్ష్యమా
ణోత్తరసహితం, మత్వా ఆలోచ్య, ప్రయయా వితి సంబంధః.

౧౨-౧౪

శిలాశ్చ శకలీకుర్వః పద్భ్యాం గజ ఇవాఽఽశుగః,

* దూర మేకపదం త్వక్త్వా యయౌ కార్యవశా ద్ధృతం.

౧౫

తా మపశ్య ద్బలాకిర్ణాం హరిరాజమహాపురిం,

దుర్గా మిక్ష్వేకుశార్థాలః కిష్కింధాం గిరిసంకటే.

౧౬

రోషాత్ ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ స్సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణః,

దదర్శ వానరాః భీమాన్ కిష్కింధాయా బహిశ్చరాః.

౧౭

† తం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే లక్ష్మణం పురుషర్షభం,

తైలశృంగాణి శతశః ప్రవృద్ధాం శ్చ మహీరుహాః.

జగ్గుహుః కుంజరప్రభ్యా వానరాః పర్వతాంతరే,

౧౮౪

తా స్సృహీతప్రహరణా హరిః దృష్ట్వా తు లక్ష్మణః.

బభూవ ద్విగుణం క్రుద్ధో బహ్వింధన ఇవాఽనలః.

౧౯౪

తం తే భయపరితాంగాః క్రుద్ధం దృష్ట్వా స్లవంగమాః.

కాలమ్మృత్యుయుగాంతాథం శతశో విద్రుతా దిశః,

౨౦౪

(దూర మితి.) ఏకపదం పౌర స్త్యపదం. దూరం త్వక్త్వా దూరే క్షిప్త్వా. అనేన దృతగమనం సూచితం. దృతం గచ్ఛ హి పురుషః పురఃపాదం దూరే క్షిపతి.

౧౫

(తా మితి.) గిరిసంకటే నిబిడగిరిమధ్యే. అనేన పూర్వోక్తగుహశబ్దో వివృతః.

౧౬

(తం దృష్టే త్యాది.) వానరాః పూర్వోక్తా బహిశ్చరాః.

౧౮౪-౨౦౪

* (దూర మేకపదం త్వక్త్వా) ఏకపదం పాశ్చాత్యం పాదం, దూరం యథా తథా త్వక్త్వా. అనేన పౌర స్త్యపాదస్య దూరనిక్షేప స్సూచితః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† రామానుజీయం. 'కిష్కింధాయా బహిశ్చరా' నిత్యతః పరం 'తం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే లక్ష్మణం పురుషర్షభ' మిత్యర్థం ద్రష్టవ్యం.

స దీర్ఘోష్ణమహోచ్ఛ్వాసః కోపసంరక్తఞ్చనః.

బభూవ నరశార్దూల స్సధూమ ఇవ పావకః,

౨౯౫

బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వ స్సాయకాసనభోగవాన్.

స్వతేజోవిషసంఘాతః పంచాన్య ఇవ పన్నగః.

౩౦౪

తం దీప్త మివ కాలాగ్నిం నాగేంద్ర మివ కోపితం.

సమాసాద్యాఽంగద స్త్రాసా ద్విషాద మగమ ద్భృశం,

౩౦౫

సోఽంగదం రోషతామ్రాక్ష స్సందిదేశ మహాయశః.

సుగ్రీవః కథ్యతాం వత్స మమాఽఽగమన మిత్సుత,

౩౦౬

ఏష రామానుజః ప్రాప్త స్త్వత్సకాశ మరిందమః.

భ్రాతు ర్వ్యసనసంతప్తో ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః.

౩౦౭

తస్య వాక్యే యది రుచిః క్రియతాం సాధు వానర.

ఇత్యుక్త్వా శీఘ్ర మగచ్ఛ వత్స వాక్య మరిందమ,

౩౦౮

లక్ష్మణస్య వచ శ్శుక్త్యా శోకావిష్టోఽంగదోఽబిరీచిత్.

పితు స్సమీప మాగమ్య సౌమిత్రి రయ మాగతః,

౩౦౯

(స ఇత్యాది.) (బాణేతి.) బాణశల్యం బాణాగ్ర మేవ స్ఫురంతీ జిహ్వ యన్య స తథా. సాయకాసనం ధనుః, తదేవ భోగః పదా, తద్వాక్. బభూవేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౯౫-౩౦౪.

(సోఽంగద మిత్యాది.) వత్స, అరిందమ, ఏష రామానుజః, త్వత్సకాశం ప్రాప్త ఇతి. మమాగమనం సుగ్రీవః కథ్యతాం, భ్రాతృవ్యసనసంతప్త స్స లక్ష్మణః ద్వారి తిష్ఠతి. తస్య వాక్యే. తవ యది రుచిః తస్మి, సాధు యుక్తం, తత్ర తవ గమనం వా అత్రైవ తస్యానయనం వా, క్రియతాం. ఇత్యేత ద్వాక్య ముక్త్వా శీఘ్ర మగచ్ఛ ఇతి సోఽంగదం సందిదేశేతి సంబంధః. ౩౦౬-౩౦౮.

(లక్ష్మణస్యేతి.) అయ మాగత ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం.

౩౦౯

(అంగదేన సుగ్రీవాయ లక్ష్మణాగమననివేదనం)

అథాఽంగద స్తస్య వచో నిశమ్య సంభ్రాంతభావః పరిచీనవక్త్రః,
నిపత్య తూర్ణం నృపతే స్తరస్వి తతః కుమార శ్చరణౌ వవందే. ౩౬౫

సంగృహ్య పాదౌ పితు రగ్యితేజా * జగ్రాహ మాతుః పునరేవ పాదౌ.
పాదౌ రుమాయాశ్చ నిషీడయిత్వా నివేదయామాస తత స్త మర్థం, ౩౬౫

స నిద్రామదసంవీతో వానరో న విబుద్ధవాన్,
బభూవ మదమత్తశ్చ మదనేన చ మోహితః, ౩౬౫

తతః కిలకిలాం చక్రు ర్లక్ష్మణం పేక్ష్య వానరాః.
ప్రసాదయంత స్తు కుర్ధం భయమోహితచేతసః, ౩౬౫

తే మహాఘనిభం దృష్ట్వా వజ్రాశనిసమస్యనం.
సింహనాదం సమం చక్రు ర్లక్ష్మణస్య సమీపతః, ౩౭౦

ఉక్తం విస్తృతాతి (అథేతి.) ౩౬౫

(సంగృహ్యేతి.) మాతుః పున రేవే త్యనేన మాతుః పృథగ్వందన ముచ్యతే. ౩౬౫

(స ఇతి.) మదమత్తః పానకృతమదమత్తః. ౩౬౫

(తత ఇతి.) కిలకిలేతి వానరాణాం శబ్ద ఉచ్యతే. ౩౬౫

(త ఇతి.) మహాఘనిభం మహాప్రవాహతుల్యం, లక్ష్మణం, సమం యుగవత్. ౩౭౦

❧ రామానుజీయం. 'నిపత్య తూర్ణం నృపతే స్తరస్వి తతః కుమార శ్చరణౌ వవందే' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'జగ్రాహ మాతుః పున రేవ పాదౌ' విత్యత్ర పునశ్శబ్దః పితృనమస్కారా పేక్షయా ప్రయుక్తః.

తేన శబ్దేన మహతా పృత్యబుధ్యత వానరః.

మదవిహ్వలతామ్రాక్షో వ్యాకులస్యగ్విభూషణః,

౪౧౫

అథాఽంగదవచ శ్శుత్వా తేనైవ చ సమాగతౌ.

మంత్రిణౌ వానరేంద్రస్య సమ్మతౌ దూరధర్షినౌ,

౪౨౫

ప్లక్ష శ్చైవ ప్రభావ శ్చ మంత్రిణౌ వర్ణధర్మయోః.

వక్తు ముచ్చావచం ప్రాప్తం లక్ష్మణం తౌ శశంసతుః,

౪౩౫

ప్రసాదయిత్వా సుగ్రీవం వచనై స్సామనిశ్చితైః.

ఆసీనం పర్యుపాసేనౌ యథా శక్రం మరుత్పతిం,

౪౪౫

సత్యసంధౌ మహాభాగౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.

వయస్యభావం సంప్రాప్తౌ రాజ్ఞార్హౌ రాజ్యదాయినౌ,

౪౫౫

తయో రేకో ధనుష్పాణి ర్ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః.

యస్య భీతాః ప్రవేపంతో నాదా స్మృచంతి వానరాః,

౪౬౫

స ఏష రాఘవ భ్రాతా లక్ష్మణో వాక్యసారథిః.

(అథేతి.) తేనైవ సమాగతౌ తదాహ్వనేన సమాగతౌ, మంత్రిణౌ ప్రశస్తమంత్రౌ, అర్థధర్మయో ర్విషయే ఉచ్చావచం వక్తం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతుః, ౪౧౫-౪౩౫

(ప్రసాదయిత్వేత్యాది.) సామనిశ్చితైః సాంత్యవిషయే నిశ్చితైః, ఊచతు రితి శేషః. ౪౪౫

(యస్యేతి.) యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః, వాక్యసారథిః, రామవాక్యప్రేరిత ఇత్యర్థః. ౪౬౫

* రామానుజీయం. (ప్రసాదయిత్వేత్యాది.) 'భవ సత్యప్రతిశ్రవా' ఇత్యంత మేకం వాక్యం. అత్ర శశంసతు రిత్యనుషజ్యతే, యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః. 'రోషో హ్యస్య నివర్తతా' మితి పాఠః.

౧) వాక్యసారథిః వాక్య మేవ సారిథివత్ ప్రవర్తకం యస్య సః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(అంగదాదిభిః సుగ్రీవాయ హితబోధనం)

వ్యవసాయరథః ప్రాప్త స్తస్య రామస్య శాసనాత్,

౪౭౪

అయం చ దయితో రాజః తారాయా స్తనయోఽంగదః.

లక్ష్మణేన సకాశం తే ప్రేషిత స్త్వరయాఽనఘ,

౪౭౫

సోఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాః.

వాసరా న్వాసరపతే చక్షుషా నిర్దహా నివ,

౪౭౬

తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర స్సహ బంధుభిః.

గచ్ఛ శీఘ్రం మహారాజ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతాం,

౪౭౭

యదాఽహ రామో ధర్మాత్మా తత్కురుష్య సమాహితః.

రాజః తిష్ఠస్య సమయే భవ సత్యవ్రతిశ్రవాః,

౪౭౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, ఏకత్రింశ స్సర్గః.

కథ మిదం దుర్గ మేకః ప్రవిష్టవా? నిత్యత్రాహ (వ్యవసాయరథ ఇతి.) ప్రతిపక్షనిరాసా
ద్యవసాయరథః. తస్య తస్మై, స్వసమయే స్వమర్యాదాయాం, సత్యవ్రతిశ్రవాః సత్యవ్రతిజ్ఞో భవ. ౪౭౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే.

ఏకత్రింశ స్సర్గః

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

అంగదస్య వచ శ్శుత్వా సుగ్రీవ స్సచివై స్సహ.
లక్ష్మణం కుపితం శ్రుత్వా ముమోచాఽఽనన మాత్మవాః. ౧

† సచివా నబ్రవీ ద్వాక్యం నిశ్చిత్య గురులాఘవమ్,
మంత్రజ్ఞా న్మంత్రకుళలో మంత్రేషు పరినిష్ఠితాః. ౨

న. మే దుర్వాహృతం కిచ్చి న్నాఽపి మే దురనుష్ఠితం,
లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా శ్రుద్ధః కి మితి చింతయే. ౩

అసుహృద్భి ర్మమాఽమిత్రై ర్నిత్య మస్తరదర్శిభిః,
మమ దోషా నసంభూతాః శ్రావితో రాఘవానుజః. ౪

అత్ర తావ ద్యథాబుద్ధి సర్వై రేవ యథావిధి,
భావస్య నిశ్చయ స్తావ ద్విజ్ఞేయో నిపుణం శనైః. ౫

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

అథ హనుమతా హితోపదేశో ద్వాత్రింశే. (అంగదస్యేత్యాది.) అంగదస్య ప్రాధాన్యా
చంగదస్య వచ శ్శుత్యే త్యుక్తం. ఆననం ముమోచ, భయేనాఽఽననా దుదతిష్ఠ దిత్సర్థః. ౧

(సచివా నితి.) మంత్రకుళలః మంత్రప్రయోగకుళలః. ౨

(న మ ఇతి.) దుర్వాహృతం పరుషభాషణం, దురనుష్ఠితం అపకారః, కిం కిషుర్థం. ౩

(అసుహృద్భి రితి.) అసుహృద్భిః ఆశోభనహృదయైః. ౪

(అత్రేతి.) తావత్ స్రవణం, యథావిధి యథాక్రమం, భావస్య చేష్టాయాః, నిశ్చయః
అధ్యవసాయః. ౫

సర్వథా ప్రణయా త్కుద్ధో రాఘవో నాత్ర సంశయః,
భ్రాతరం సంప్రహితవాక్ లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం.

౧౨

త్వం ప్రమత్తో న జానీషే కాలం కాలవిదాంవర,
పుల్లసప్తచ్ఛదశ్యామా ప్రవృత్తా తు శర చ్చివా.

౧౩

నిర్మలగ్రహనక్షత్రా ద్యౌః ప్రణప్తవలాహకా,
ప్రసన్నా శ్చ దిశ స్సర్వా స్సరిత శ్చ సరాంసి చ.

౧౪

ప్రాప్త ముద్యోగకాలం తు నావైషి హరిపుంగవ,
త్వం ప్రమత్త ఇతి వ్యక్తం లక్షణోఽయ మిహోఽఽగతః.

౧౫

ఆర్తస్య హృతదారస్య పరుషం పురుషాంతరాత్,
వచనం మర్షణీయం తే రాఘవస్య మహాత్మనః.

౧౬

* కృతాపరాధస్య హి తే నాన్య త్పశ్యా మ్యహం క్షమం,

(ఆర్తస్యేతి.) పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్, ఆగత మితి శేషః. అత్ర మర్షణీయత్వే
బహవో హేతవ ఉపన్యస్యంతే. హృతదారస్య పరుషవచనం మర్షణీయం, ఏవ మార్త స్యేత్యాదౌ,
రాఘవస్య మహాత్మనః పరమాత్మనః, సర్వస్వామిన ఇత్యర్థః.

౮-౧౬

అథాపరాధప్రాయశ్చిత్తం విదధాతి (కృతేతి.) కృతాపరాధస్య, న త్వారభావరాధస్య, అపరాధారంభ
కాలే సానుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన తదా తస్య పరిహార స్స్యాత్, న తథా చూః, కింతు
నిశ్చయేన కృతాపరాథోఽసి. తేన అంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య, ప్రసాదనా దంతరేణ ప్రసాదనం వి.

* తనిష్టోక్తి. లక్ష్మణజ్యాహృషం శ్రుత్వా కృతకాపేయచేష్టేన సుగ్రీవేణ తాదృశావస్థాయాం
కర్తవ్యం కి మితి ప్రశ్నే కృతే సుగ్రీవం ప్రతి హనుమా నాహ (కృతాపరాధస్యేతి.) అపరాధారంభ
ఏవాఽనుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన పరిహార స్స్యాత్. ఇదానీం న తావన్మాత్రేణ పరిహర్తుం
శక్యతే. కింతు సాంతవనం కార్యం. తతః శ్చాంజలిః కర్తవ్యః. అనేన భగవదవచారే తదీయప్రసాదనం
ప్రాయశ్చిత్త మితి వ్యంజితం. 'అనుతప్త స్తు తా నేవ జెమయే న్నాఽన్యథా శమః, భగవ త్యవచారేఽపి
నైషా కాంతి రనుత్తమే' తి స్మరణాత్.

న రామ రామానుజశాసనం త్వయా కపింద్రయుక్తం మనసాఽవ్యపోహితుం,
మనో హి తే జ్ఞాన్యతి మానుషం బలం సరాఘవస్యాఽన్య సురేంద్రవర్చసః. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధకాండే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయత్రింశ స్సర్గః

అథ ప్రతిసమాదిష్టో లక్ష్మణః పరవీరహః,
ప్రవివేళ గుహం ఘోరాం కిష్కింధాం రామశాసనాత్.

ద్వారస్థా హరయ స్తత్ర మహాకాయా మహాబలాః,
బభూవు ర్లక్ష్మణం దృష్ట్వా సర్వే పాంజలయ స్థితాః.

(న రామేతి.) సురేంద్రవర్చసః, సరాఘవస్య సలక్షణస్య, అన్య రామస్య, మానుషం
బలం దివ్యాస్త్రాదిబల మంతరేణ కేవలం స్వాభావికం బలం, తే మనో జ్ఞాన్యతి హి జానాత్మేవ.
సాలగిరిభేదనాదౌ దృష్టచరత్వా దితి భావః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవీరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధకాండ్యాఖ్యానే,
ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయత్రింశ స్సర్గః

అథాఽంతఃపురం ప్రవిష్టస్య లక్ష్మణస్య తారయా ప్రసాదనం త్రయత్రింశే. (అథేత్యాది.)
ప్రతిసమాదిష్టః ప్రత్యాహూతః, అంగదేనేతి శేషః.

(లక్ష్మణస్య కిష్కింధా గుహప్రవేశః)

నిశ్శ్వసంతం తు తం దృష్ట్వా కుర్ధం దశరథాత్మజం,
బిభావు ర్హరయ త్రస్తా న చైనం వర్యవారయః.

౩

స తాం రత్నమయీం శ్రీమాః దివ్యాం పుష్పితకాననాం,
రమ్యాం రత్నసమాకీర్ణాం దదర్శ మహతీం గుహాం.

౪

హర్యుప్రాసాదసంబాధాం నానావణ్యోపశోభితాం,
సర్వకామఫలై ర్వృక్షైః పుష్పితై రుపశోభితాం.

౫

దేవగంధర్వపుత్రై శ్చ వానరైః కామరూపిభిః,
దివ్యమాల్యాంబరభరై శ్శోభితాం ప్రియదర్శనైః.

౬

చందనాగరువద్మానాం గంధై స్సురభిగంధినాం,
మైరేయాణాం మధూనాం చ సంమోదితమహాపథాం.
దదర్శ గిరినద్య శ్చ విమలా స్తత్ర రాఘవః.

౭౪

అంగదస్య గృహం రమ్యం మైందస్య ద్వివిదస్య చ.
గవయస్య గవాక్షస్య గజస్య శరభస్య చ.

౮౪.

(నిశ్శ్వసంత మితి.) న చైనం వర్యవారయః. భయేన లక్ష్మణ ముపగంతుం
నాఽశక్నువ నిత్యర్థః.

౩

(స తా మితి.) రత్నమయీం రత్ననిర్మితాం. రత్నసమాకీర్ణాం ఆవణ్ణరత్నై స్సమా
కీర్ణాం. హర్యాః ధనినాం వాసాః. ప్రాసాదాః దేవగృహాః, వద్మానాం ఆలేపవిశేషాదాం. (దదర్శేతి.)
గిరినద్యః గిరినదీః; వ్యత్యయేన ద్వివీతీయా.

౪-౭౪

(అంగదస్యేత్యాది.)

౮౪

విద్యున్నాలే శ్చ సంపాతే స్సూర్యాక్షస్య హనూమతః.

వీరబాహో స్సుబాహో శ్చ నశస్య చ మహాత్మనః,

౯౪౫

కుముదస్య సుషేణస్య తారజాంబవతో స్తథా.

దధివక్త్రస్య నీలస్య సుపాటలసునేత్రయోః,

౧౦౪౫

ఏతేషాం కపిముఖ్యానాం రాజమార్గే మహాత్మనాం.

దదర్శ గృహముఖ్యాని మహాసారాణి లక్ష్మణః,

౧౦౪౬

పాండురాభ్రప్రకాశాని దివ్యమాల్యయుతాని చ.

ప్రభూతధనధాన్యాని స్త్రీరత్నైశ్చ శోభితాని చ,

౧౦౪౭

పాండురేణ తు సాలేన పరిక్షిప్తం దురాసదం.

వానరేంద్రగృహం రమ్యం మహేంద్రసదనోపమం,

౧౦౪౮

శుక్లేః ప్రాసాదశిఖరైః కైలాసశిఖరోపమైః.

సర్వకామఫలై ర్వృక్షైః పుష్పితై రుపశోభితం,

౧౦౪౯

మహేంద్రదత్తై శ్రీమద్భి ర్మీలజీమూతసన్నిభైః.

దివ్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై శ్శీతచ్ఛాయై ర్మనోరమైః,

౧౦౫౦

హరిభి స్సంవృతద్వారం బలిభి శ్శస్త్రపాణిభిః.

దివ్యమాల్యావృతం శుభ్రం తప్తకంచనతోరణం,

౧౦౫౧

(మహాసారాణి) అతిదృఢాని.

౯౪-౧౦౫౧

(పాండురేణేతి.) పాండురేణ సాలేన సుధాధవళితప్రాకారేణ, 'దివ్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై' రిత్యనేన ఇంద్రదత్తా స్సర్వగ్గ్రీయా వృక్షై ఉచ్యంతే. పూర్వమత్తా వృక్షై భౌమా ఇత్యవగంతవ్యం.

(లక్ష్మణస్య సుగ్రీవాంతఃపురప్రవేశః)

సుగ్రీవస్య గృహం రమ్యం ప్రవివేశ మహాబలిః.
అవార్యమాణ స్సౌమిత్రి ర్మహాభ్ర మివ ధాన్యరః,

౧౭౪

స సప్త కక్ష్య ధర్మాత్మా నానాజనసమాకులాః.
ప్రవిశ్య సుమహా ధ్నుప్తం దదర్శాంతఃపురం మహత్.

౧౭౫

హైమరాజతపర్యంకై ర్బహుభిశ్చ వరాసనైః.
మహార్ధాస్తరణోపేతై స్తత్ర తత్రోపశోభితం,

౧౭౬

ప్రవిశ న్నేవ సతతం శుశ్రావ మధురస్వరం.
తంత్రీగీతసమాకీర్ణం సమగీతపదాక్షరం,

౧౭౭

ఐహ్వీ శ్చ వివిధాకారా రూపయౌవనగర్వితాః.
త్రియ సుగ్రీవభవనే దదర్శ స మహాబలిః,

౧౭౮

దృష్ట్వాభిజనసంపన్నా శ్చైత్రమాల్యకృతస్రజః.
ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రా భూషణోత్తమభూషితాః,

౧౭౯

పూర్వం 'వానరేంద్ర గృహం రమ్య' మిత్యక్తస్యానేకవిశేషణవ్యవధానేన సుగ్రీవస్య గృహం రమ్యమితి పున ర్విగమనం. స్వరూపతో రమ్యం, ఉక్తవిశేషణైశ్చ రమ్యమితి రమ్యవరద్వయనిర్వాహః. యద్వా, వానరేంద్రగృహం వానరేంద్రయోః ఋక్షరజోవాలినో, గృహభూతం, ఇదానీం సుగ్రీవస్య గృహం, ప్రవివేశేతి సంబంధః.

౧౭౪-౧౭౫

(ప్రవిశన్నేవేతి.) సః లక్ష్మణః, తతం వీర్యాదివాద్యజాతం. మధురస్వరం మధుర శ్రుతియుక్తం. తంత్రీకబ్దేన తంత్రీధ్వని ర్లక్ష్యతే. తద్రూపై ర్గీతై స్సమాకీర్ణం, సమగీతపదాక్షరం - సమతయా తంత్రీగీతసమతయా, గీతాని కంఠై ర్గీతాని, పదా న్యక్షరాణి చ యస్య; యద్వా, సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని గీతసంబంధీని పదా న్యక్షరాణి చ యస్య.

౧౭౬-౧౭౭

(దృష్ట్వేతి.) ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః, ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః.

౧౭౮

నాఽత్యస్తా న్నాఽపి చాఽవ్యగ్రా న్నాఽనుదాత్తపరిచ్ఛదాః.

సుగ్రీవానుచరాం శ్చాపి లక్షయామాస లక్ష్మణః.

౨౩౪

కూజితం నూపురాణాం చ కాంచీనాం నిసదం తథా.

సన్నిశమ్య తత శ్రీమాః సౌమిత్రి ర్గజ్జితోఽభవత్,

౨౩౫

రోషవేగప్రకుపిత శ్శుత్వా చాఽఽధరణస్వనం.

చకార జ్యాస్వనం వీరో దిశ శృట్వేన పూరయః,

౨౩౬

చారిత్రేణ మహాబాహు రపకృష్ట స్స లక్ష్మణః.

తస్థా వేకాంత మాశ్రిత్య రామశోకసమన్వితః.

౨౩౭

తేన చాపస్వనేనాఽథ సుగ్రీవః ప్లవగాధివః.

విజ్ఞాయాఽఽగమనం త్రస్త స్సంచచాల వరాననాత్,

౨౩౮

అంగదేన యథా మహ్యం పురస్తా త్ప్రతివేదితం.

సువ్యక్త మేష సంప్రాప్త సౌమిత్రి ట్పాతృవత్సలః,

౨౩౯

అంగదేన సమాభ్యాతం జ్యాస్వనేన చ వానరః.

ఋఋధే లక్ష్మణం ప్రాప్తం ముఖం చాఽన్య వ్యభుష్యత,

౨౪౦

(నానుదాత్తపరిచ్ఛదాః) ఉత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాః.

౨౩౪

(కూజిత మితి.) లజ్జితోఽభవత్, ఉపరిసురతద్యోతకత్వా దితి భావః.

౨౩౫

(రోషేతి.) రోషవేగప్రకుపితః రోషప్రవృద్ధః, ప్రకోపశబ్దో హ్యభివృద్ధవాచీ.

౨౩౬

(చారిత్రేణేతి.) రామశోకసమన్వితః రామవిషయశోకసమన్వితః, ఏకాంతం స్త్రీప్రసంగ సహితప్రదేశం.

౨౩౭

(తేనేతి.) సౌమిత్రి స్సంప్రాప్త ఇత్యాగమనం విజ్ఞాయేతి సంబంధః. సంచచాల వరాననాత్, లాంగూలచాలనమాల్యచ్ఛేదనాదికాపేయవ్యాపారా నకరో దిత్వర్థః.

౨౪౦-౨౪౧

* సా ప్రస్థలంతీ మదవిహ్వలాక్షీ ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా.

సలక్షణా లక్ష్మణసన్నిధానం జగమ తారా నమితాంగయష్టిః,

324

స తాం సమీక్ష్యైవ హరీశపత్నీం తస్థా పుదాసీనతయా మహాత్మా.

అవాఙ్ముఖోఽభూ న్మనుజేంద్రపుత్రః శ్రీసన్నికర్షా ద్వినివృత్తకోపః,

325

సా పానయోగా ద్వినివృత్తలక్ష్ణా దృష్టిప్రసాదా చ్చ నరేంద్రసూనోః.

ఉవాచ తారా ప్రణయప్రగల్భం వాక్యం మహార్థం పరిసాంత్యపూర్వం.

326

కిం కోపమూలం మనుజేంద్రపుత్ర క స్తే న సంతివృత్తి వాఙ్మిదేశే.

(నేతి.) సా కాంతసంక్లేషం వినాపి రమణీయగమనసౌందర్యా. ప్రస్థలంతీ సంక్లేష కృతామూసేన పదే పదం కృత్వా గచ్ఛంతీ, మదవిహ్వలాక్షీ భోగసంవర్ధకమధుపానమదేన విహ్వలనేత్రీ. ప్రలంబే కాంచీగుణహేమసూత్రే యస్యా స్నా ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా. ఈషచ్ఛిథిలదుకూల తయా శయనే యథాస్థితా తత్తైవ సమాగతే త్యర్థః. సలక్షణా వ్యక్తే సన్నిభోగలక్షణై స్సమాగతా, లక్ష్మణసన్నిధానం జగమ, కిం మాతురపి గోవ్య మస్తీత్యాగతా. నమితాంగయష్టిః ద్రవీభావావస్థాయాం నమితం నార్జవ మ్హృతి. అతః నప్రత్యైవ యథా నిరూపకం భవతి తథా స్థితే త్యర్థః.

327

(స రా మితి.) ఉదాసీనతయా తత్కాంతినిర్విర్జనానాదరతయా.

328

(నేతి.) నరేంద్రసూనోః ఛార్మికస్య లక్ష్మణస్య దృష్టిప్రసాదా ద్ధేతోః, ప్రణయప్రగల్భం స్నేహదృష్టం.

329

(కి మితి.) చతురో మాసాః రాజపుత్రౌ విద్యుత్ స్తనితసాత్కృత్య స్వయం భోగప్రసాదా స్థితా, త జ్ఞానంత్యపి కిం కోప మూలః మిత్యాహ. తత్కృపారసవిశేషజతయా దృష్టిప్రసాదా దితి హ్యూక్తం. మనుజేంద్రపుత్ర ప్షష్టివర్ణనహస్తాణి రాజ్యం పరిపాల్య ప్రజాపరాధం జౌతవతో దశరథస్య

* రామానుజీయం. (నేతి.) 'యేనైవ బాణేన హతః ప్రియో మే తేనైవ మాం త్వం జహి సాయకేన, హతా గమిష్యామి సమీప మన్య న మా మృతే రామ రమేత వాలీ' తి యా రామం ప్రత్యుక్తవతీ సే త్యర్థః. యద్వా, సా 'స్వయ మేవైవం ద్రష్టు మ్హృతి భామినీ' తి సుగ్రీవేణోక్తా వా తారా.

(లక్ష్మణేన సుగ్రీవదోషనిరూపణం)

క శ్శుష్కవృక్షం వన మాపతంతం దవాగ్ని మాసీదతి నిర్విశంకః,

౪౦౫

స తస్యా వచనం శ్రత్వా సాంత్యపూర్వ మశంకితం.

భూయః ప్రణయదృష్టార్థం లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్,

౪౦౬

కి మయం కామవృత్త స్తే లుప్తధర్మార్థసంగ్రహః.

భర్తా భర్తృహితే యుక్తే న చై న మవబుధ్యసే,

౪౦౭

న చింతయతి రాజ్యార్థం నాఽస్తా శోకపరాయణా.

సామాత్యపరిష త్తారే పాన మేవోపసేవతే,

౪౦౮

స మాసాం శ్చతురః కృత్వా ప్రమాణం ప్లవగేశ్వరః.

వ్యతీతాం స్తా న్మదవ్యగో విహర న్నాఽవబుధ్యతే,

౪౦౯

పుత్రస్త్యం, అపరాధిజనానాం శిశ్శేదనం కరిష్యామీతి సంప్రతి సమాగతోఽసి, సమ్యం చీ భవతో గతిః. కస్తే న సంతిష్ఠతి వాఙ్మదేకే - యస్తే వాఙ్మదేకే న తిష్ఠతి సః కః? అశాస్త్రవశ్యస్య దృష్టే వస్తుని నవది చాపలం కృత్వా నివర్తితు మక్షమస్య తిర్యగ్గనస్య చ్యుతా న్నోగా స్వయ మేవ దత్వా స్వాజ్ఞాం కుర్వంతం హింసితు మిచ్ఛసి. (క ఇత్యాది.) దవాగ్ని పతన్ చపల శ్వలభః కిరేతి భావః. తద్వ చ్ఛసలోఽయ మిత్యేవం దృష్టాంతః. సంతిష్ఠతీ త్యార్థం పరస్మైవదం. ౪౦౫

(స ఇతి.) అసంశయం నిస్సంశయం, అకుటిల మితి యావత్. ప్రణయదృష్టార్థం స్నేహసందర్శితప్రయోజనం. ౪౦౬

అతీవాఽయుక్తం తవ భర్తు ర్విషయస్రావణ్య మిత్యాహ (కి మయ మిత్యాదినా.) యుక్తే పత్రే ఇతి సంబుధిః. అయం కామవృత్త ఇతి, ఏనం, నాఽవబుధ్యసే కి మితి సంబంధః. ౪౦౭

(స చింతయతీతి.) రాజ్యార్థం రాజ్యరూపప్రయోజనం. ౪౦౮

(స ఇతి.) ప్రమాణం మర్యాదాం. ౪౦౯

న హి ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం పాన మేవం ప్రశస్యతే.

పానా దర్థశ్చ ధర్మశ్చ కామశ్చ పరిహీయతే.

౪౫౪

ధర్మలోపో మహాం స్తావ త్కృతే హ్యప్రతికుర్వతః.

అర్థలోపశ్చ మిత్రస్య నాశే గుణవతో మహాః,

౪౫౫

మిత్రం హ్యర్థగుణశ్రేష్ఠం సత్యధర్మపరాయణం.

త ద్వయం తు పరిత్యక్తం న తు ధర్మే వ్యవస్థితం.

౪౫౬

త ధేవం ప్రస్తుతే కార్యే కార్య మస్మాభి రుత్తరం.

య త్కార్యం కార్యతత్త్వజ్ఞే త దుదాహర్తు మర్హసి.

౪౫౭

సా తస్య ధర్మార్థసమాధియుక్తం నిశమ్య వాక్యం మభురస్వభావం.

తా గతార్థే మనుజేంద్రకార్యే విశ్వానయుక్తం త మువాచ భూయః.

౪౫౮

(స్త.హీతి.) ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం, యతమానస్యేతి శేషః.

౪౫౯

(ధర్మేతి.) కృతే ఉపకారవిషయే, అప్రతికుర్వతః మహాః ధర్మలోపో భవేత్... ప్రత్యుపకారకరణా ద్గుణవతో మిత్రస్య నాశే సతి మహా నర్థలోపో భవేత్. చకరా త్కామ లోపశ్చ.

౪౬౦

ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి (మిత్రం హీతి.) సత్యధర్మపరాయణం మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం హి. అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ. అర్థకామయో ర్మూలత్వా నిమిత్తం తాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి. తాదృశం మిత్రం త్యజతా సుగ్రీవేణ, త ద్వయం అర్థకామద్వయం, పరిత్యక్తం తు పరిత్యక్త మేవ. ధర్మే తు న వ్యవస్థితం, ధర్మోపపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః.

౪౬౧

(త దితి.) త త్తస్మాత్, కార్యతత్త్వజ్ఞే, కార్యే ధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్ర పరిత్యాగలక్షణే కార్యే, ఏవం ప్రస్తుతే సతి, య దుత్తరం కార్య మస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం, తత్ ఉదాహర్తుం వత్తుం అర్హసి.

౪౬౨

(సేతి.) ధర్మార్థయో స్సమాధినా సంబంధేన యుక్తం, గతార్థే ప్రయోజనయుక్తే. వరేంద్రకార్యే విషయే, విశ్వానయుక్తం.

౪౬౩

(తారయా లక్ష్మణకోపప్రళమనం)

న కోపకాలః క్షితిపాలపుత్ర న చాతికోప స్వజనే విధేయః.

త్వదర్థకామస్య జనస్య తస్య ప్రమాద మవ్యర్హసి వీరసోఢుం, ౫౦౫

కోపం కథం నామ గుణప్రకృష్టః కుమార కుర్యా దవకృష్టన త్వే.

క స్త్వద్విధః కోపవశం హి గచ్ఛే త్సత్వావరుద్ధ స్తవనః ప్రసూతిః, ౫౦౬

జానామి రోషం హరివీరబంధో ర్జానామి కార్యస్య చ కాలసంగం.

జానామి కార్యం త్వయి య త్కృతం న స్తచ్చాపి జానామి య దత్ర కార్యం, ౫౦౭

త చ్చాపి జానామి యథాఽవిషహ్యం బలం సరశ్రేష్ఠ శరీరజస్య.

జానామి యస్మింశ్చ జనేన బద్ధం కామేన సుగ్రీవ మసక్త మద్య, ౫౦౮

(నేతి.) న కోపకాలః, సుగ్రీవస్య కామార్తత్వా దితి భావః. త్వదర్థకామస్య త్వత్ప్రియోజనపరస్య, జనస్య సుగ్రీవస్య. ౫౦౫

(కోప మితి.) గుణప్రకృష్టః ఉత్కృష్టవీర్యగుణః. అవకృష్టన త్వే హీనబలే, సత్వావరుద్ధః వ్యవసాయయుక్తః. 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మత్రీ తు జంతు ష్వి' త్యమరః. తవన శ్శాంతి రూపస్య, ప్రసూతిః ఉత్పత్తిస్థానం. ౫౦౬

మద్రోష మేవ జానాసి న తు తద్దేహా నిత్యత్రాహ (జానా మితి.) హరివీరబంధోః రామస్య, రోషం జానామి. రోష మమోఘస్వరూపం జానామి త్యర్థః. కార్యస్య చ కాలసంగం ఉచ్యోగరూపకార్యస్య కాలవిశంబం చ, జానామి. జానామి కార్యం త్వయి యత్కృతం నః - యత్ వాలివధరూపం కార్యం, నః అస్మాకం కృతం, త్వయి విద్యమానం త దపి జానామి. య దత్ర కార్యం అస్మి స్సుపకారే అస్మాభి ర్యతీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం. తచ్చాపి జానామి. ౫౦౭

(తచ్ఛేతి.) హే సరశ్రేష్ఠ, శరీరజస్య కామస్య బలం యథా అవిషహ్యం తచ్చాపి జానామి. అద్య సుగ్రీవం యస్మిం జనే కామేన, ఆసక్తం అనవరతం అవబద్ధం, జానామి. తం చ శ్రీజనం జానామితి యోజనా. ౫౦౮

న కామతంత్రే తవ బుద్ధి రస్తి త్వం నై యథా మన్యువశం ప్రపన్నః.
న దేశకాలౌ హి న చార్థధర్మా వపేక్షతే కామరతి ర్మనుష్యః,

౫౪౫

తం కామవృత్తం మమ సన్నికృష్టం కామాభియోగాచ్చ నివృత్తలజ్జం.
క్షమస్య తావత్పురపీరహంత స్త్వద్భ్రాతరం వానరవంశనాథం,

౫౪౬

మహర్షయో ధర్మతపోభికామాః కామానుకామాః ప్రతిబద్ధమోహాః.
అయం ప్రకృత్యా చపలః కపి స్తు కథం న సజ్జేత సుఖేషు రాజా,

౫౪౭

* ఇత్యేవ ముక్త్యా వచనం మహర్థం సా వానరీ లక్షణ మప్రవేయం.
పున స్సఖేలం మదవిహ్వలం చ భర్తు ర్హితం వాక్య మిదం బభాషే,

౫౪౮

ఉద్యోగస్తు చిరాజ్జిప్త సుగ్రీవేణ సరోత్తమ.

కామస్యాపి విధేయేన తవాఽర్థప్రతిసాధనే,

౫౪౯

ఆగతా హి మహావీర్యా హరయః కామరూపిణః.

కోటిశతసహస్రాణి నానాగనివాసిनః,

౫౫౦

లక్షణసంరంభోపశమనాయ స్వప్రాగల్భేన లోకస్థితిం దర్శయతి (న కామతంత్రే
ఇత్యాదినా.) త్వం, యథా యేన ప్రకారేణ, మన్యువశం ప్రపన్నః, తేన ప్రకారేణ, కామమంత్రే రతి
క్రీడాదౌ, తవ బుద్ధి ర్వాస్తి. కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చే త్తాదృశం న ద్విష్యా ఇతి భావః. కిం కామతంత్ర
ప్రపణః కిమపి న జానాతీ త్యత్రాహ (న దేశకాలౌ వితి.)

౫౪౫

(త మితి.) మమ సన్నికృష్టం సమీపస్థం, అత ఏవ కామవృత్తం కామవ్యాపార మితి.
క్రమేణ యోజనా.

౫౪౬

మహర్షయోఽపి కామవశాః, కిముత పృథగ్గన? ఇత్యాహ (మహర్షయ ఇతి.) ధర్మతపసీ
అభికామయంత ఇతి ధర్మతపోభికామాః, కామస్యాభిలాషన్య, అను పశ్యాత్, కామో యేషాంతే
కామానుకామాః, ప్రతిబద్ధమోహాః నియతప్రీత్యామోహాః.

౫౪౭

(ఇతీతి.) సఖేలం సలీలం.

౫౪౮-౫౪౯

* రామానుజీయం. (ఇత్యేవ మితి.) 'పున స్సఖేల' మితి సమ్యక్.

(లక్ష్మణేన సుగ్రీవాంతఃపురప్రవేశః)

త దాగచ్ఛ మహాబాహో చారిత్రం రక్షితం త్వయా.

అచ్ఛలం మిత్రభావేన సతా దారావరోకనం,

౬౦౪

తారయా చాభ్యనుజ్ఞాత స్త్వరయా చాపి చోదితః.

ప్రవివేశ మహాబాహు రభ్యంతర మరిందమః,

౬౦౫

తత స్సుగ్రీవ మాసీనం కాంచనే పరమాసనే.

మహర్థాస్తరణోపేతే దదర్శాభిదీప్తసన్నిభం,

౬౦౬

దివ్యాభరణచిత్రాంగం దివ్యరూపం యశస్వినం.

దివ్యమాల్యాంబరధరం మహేంద్ర మివ దుర్జయం,

౬౦౭

దివ్యాభరణమాల్యాభిః ప్రమదాభి స్సమావృతం.

సంరబ్ధతరర క్తాక్షో బభూవాంతకసన్నిభః.

౬౦౮

దుమాంతు వీరః పరిరభ్య గాఢం వరాసనస్థో వరహేమవర్ణః.

దదర్శ సౌమిత్ర మదీనసత్త్వం విశాలనేత్ర స్సువిశాలనేత్రం,

౬౦౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, త్రయత్రింశ స్సర్గః.

(త దితి.) చారిత్రం రక్షితం త్వయా. అంతఃపురస్త్వవరోకన మనుచిత మితి బహి రేవ తిష్ఠతా త్వయా సదాచార స్సమ్యక్ గనుష్ఠిత ఇత్యర్థః. శరణాగతరక్షణాచార స్త్వయా సమ్యక్ గనుష్ఠిత ఇతి వా, అచ్ఛలం అదోషావహం.

౬౦౪

(తారయేత్వాది) శ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం. సమావృతం పరివృతం. సంరబ్ధతరః కుపితతరః. అత ఏవ ర క్తాక్షశ్చ.

౬౦౫-౬౦౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాసే,

త్రయత్రింశ స్సర్గః.

అథ చతుత్రింశ స్సర్గః

త మప్రతిహతం క్రుద్ధం ప్రవిష్టం పురుషర్షభం.
సుగ్రీవో లక్ష్మణం దృష్ట్వా బభూవ వ్యథితేంద్రియః.

* క్రుద్ధం నిశ్శ్వసమానం తం ప్రదీప్త మివ తేజసా,
ధ్రాతు ర్వ్యసనసంతప్తం దృష్ట్వా దశరథాత్మజం.

ఉత్పాత హరిశ్రేష్ఠో హిత్వా సౌవర్ణ మాసనం,
మహా నృహేంద్రస్య యథా స్వలంకృత ఇవ ధ్వజః.

❶ ఉత్పతంత మనూత్పేతు రుమాప్రభృతయ త్త్రియః,
సుగ్రీవం గగనే పూర్ణ చంద్రం తారాగణా ఇవ.

అథ చతుత్రింశ స్సర్గః

అథ సుగ్రీవం ప్రతి రామసందేశకథనం చతుత్రింశే. (త మప్రతిహత మిత్యాది.)

(క్రుద్ధ మిత్యాది.) మహేంద్రస్య ధ్వజ ఇవ ఉత్పాత. స్వలంకృత ఉత్పతంత
చిశేషణం.

(ఉత్పతంత మితి.) అనూత్పేతుః పశ్చాదుత్పేతుః.

* రామానుజీయం. (ఉత్పాతేతి.) మహేంద్రస్య ధ్వజో యథా స్వలంకృతః తథా
స్వలంకృతో హరిశ్రేష్ఠః సౌవర్ణ మాసనం హిత్వా మహా ధ్వజ ఇవోత్పాతేతి సంబంధః.

❶ రామానుజీయం. ఉత్పతంత మనూత్పేతు రితి సమ్యక్.

(అక్షుణేన రామసందేశకథనం)

సంరక్తనయన శ్రీమాన్ విచచాల కృతాంజలిః,
బభూవాఽవస్థిత స్తత్ర కల్పవృక్షో మహా నివ.

౫

రుమాద్వితీయం సుగ్రీవం నారీమధ్యగతం స్థితం,
అబ్రీవీ ల్లక్ష్మణః కుర్ధ్ధ స్సతారం శశినం యథా.

౬

సత్త్వాభిజనసంపన్న సానుకోశో జితేంద్రియః,
కృతజ్ఞ స్సత్యవాదీ చ రాజా లోకే మహీయతే.

౭

యస్తు రాజా స్థితోఽధర్మే మిత్రాణా ముపకారిణాం,
మిథ్యాప్రతిజ్ఞాం కురుతే కో నృశంసతర స్తతః.

౮

శత మశ్వాన్యతే హంతి సహస్రం తు గవాన్యతే,
ఆత్మానం స్వజనం హంతి పురుషః పురుషాన్యతే.

౯

పూర్వం కృతార్థో మిత్రాణాం న త త్ప్రీతికరోతి యః,
కృతఘ్న స్సర్వభూతానాం న వధ్యః స్లవగేశ్వర.

౧౦

(సంరక్తేతి.) సంరక్తనయనః, మదేనేతి శేషః.

౫-౭

(య స్థితి.) అధర్మ ఇతి చేదః.

౮

(శత మితి.) పురుషః అశ్వాన్యతే అశ్వవిషయాన్యతే. శతం హంతి. శతాశ్వహనన
దోషభాక్ భవే దిత్యర్థః. ఏవం గవాన్యతే గోవిషయాన్యతే. సహస్రం హంతి. సహస్రగోహనన
దోషభా గృవేత్. పురుషాన్యతే ఆత్మానం స్వజనం హంతి. ఆత్మస్వజనహననదోషభాక్ భవే
దిత్యర్థః. మహాపురుషరామవిషయాన్యతే తు సర్వహననదోషభా గృవే దితి భావః.

౯

(పూర్వ మితి.) త స్మిత్రకార్యం. న ప్రతికరోతి పున ర్నకరోతి.

౧౦

గీతోఽయం బ్రహ్మణా శ్లోక స్సర్వలోకనమస్కృతః,
దృష్ట్వా కృతఘ్నం కుర్ధేన తం నిబోధ స్లవంగమ.

౧౧

బ్రహ్మఘ్నే చ సురాపే చ చోరే భగ్నువ్రితే తథా,
నిష్కృతి రివిహితా నద్భిః కృతఘ్నై నాఽస్తి నిష్కృతిః.

౧౨

అనార్య స్త్వం కృతఘ్నుశ్చ మిథ్యావాదీ చ వానర,
పూర్వం కృతార్థో రామస్య న త త్ప్రతికరోషి యత్.

౧౩

నను నామ కృతార్థేన త్వయా రామస్య వానర,
సీతాయా మార్గణే యత్నుః కర్తవ్యః కృత మిచ్ఛతా.

౧౪

స త్వం గ్రామ్యేషు భోగేషు సక్తే మిథ్యాప్రతిశ్రవః,
న త్వం రామో విజానీతే సర్పం మండుకరావిణం.

౧౫

మహాభాగేన రామేణ పాపః కరుణవేదినా,
హరీణాం పాప్రితో రాజ్యం త్వం దురాత్మా మహాత్మనా.

౧౬

కృతం చే న్నాఽభిజానీషే రామస్యాఽక్లిప్తకర్మణః,
సద్య స్త్వం నిశితై ర్భాణైః హతో ద్రిక్ష్యసి వాలినం.

౧౭

న చ సంకుచితః పంథా యేన వాలీ హతో గతః,
సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథ మన్వగాః.

౧౮

(గీతోఽయ మితి.) బ్రహ్మణా స్వాయంభవమనునా.

౧౧

(బ్రహ్మఘ్నే చేతి.) నిష్కృతిః ప్రాయశ్చిత్తం.

౧౨-౧౩

(నద్భిః.) కృత మిచ్ఛతా ఉపకారం స్మరతా.

౧౪

(స త్వ మితి.) మండుకరావిణం మండుకగ్రహణార్థం మండుకవ ద్రౌతి. త మివ
శంషకం, త్వం న జానాతీ త్యర్థః.

౧౫-౧౮

(పున స్తారయా లక్ష్మణసాంతవనమ్)

* న నూన మిక్ష్వేకువరస్య కార్ముకచ్యుతా నృరా స్పశ్యసి వజ్రసన్నిభాః,
తత స్సుఖం నామ నిషేవసే సుఖీ న రామకార్యం మనసాఽప్యవేక్షసే.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, చతుత్రింశ స్సర్గః.

అథ పంచత్రింశ స్సర్గః

తథా బ్రువాణం సౌమిత్రిం ప్రదీప్త మివ తేజసా,
అబ్రీహీ ల్లక్ష్మణం తారా తారాధిపనిభాననా.

రామస్య సందిప్తం వాక్య మభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితం స్వవాక్య మాహ(న నూన మితి.)
ఇక్ష్వేకువరస్య కార్ముకచ్యుతాః బాణాః ప్రజనన్నిభాః, న పశ్యసి నాఽద్రాక్షీః, నూనం, తతో నామ
తస్మాత్ ఖలు, సుఖం నిషేవసే, సుఖీ స రామకార్యం మనసాఽపి నాఽవేక్షస ఇతి యోజనా.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యాసే, కిష్కింధాకాండ్యాభ్యాసే,
చతుత్రింశ స్సర్గః

అథ పంచత్రింశ స్సర్గః

అథ పున స్తారయా లక్ష్మణసాంతవనం పంచత్రింశే. (తథా బ్రువాణ మిత్యాది.)

* రామానుజీయం. (నూనం త్వ మితి.) న నూన మితి వా పాఠః.

నైవం లక్ష్మణ వక్తవ్యో నాఽయం పరుష మర్హతి,
హరీణా మీశ్వర శ్శోతుం తవ వక్త్రా ద్విశేషతః.

౨-

నైవాఽకృతజ్ఞ స్సుగ్రీవో న శతో నాఽపి దారుణః,
నైవాఽన్యతకథో వీర న జిహ్వాశ్చ కపీశ్వరః.

౩-

ఉపకారం కృతం వీరో నాప్యయం విస్మృతః కపిః,
రామేణ వీర సుగ్రీవో య దన్యై ర్ధుష్కరం రణే.

౪-

రామప్రసాదా త్క్రీర్తిం చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం,
ప్రాప్తవా నిహ సుగ్రీవో రుమాం మాం చ పరంతప.

౫-

సుదుఃఖం శయితః పూర్వం ప్రాప్యేదం సుఖ ముత్తమం,
ప్రాప్తకాలం న జానీతే విశ్వామిత్రో యథా మునిః.

౬-

* పృథాచ్యాం కిల సంసక్తో దశ వర్షాణి లక్ష్మణ,
అహో మన్యత ధర్మాత్మా విశ్వామిత్రో మహామునిః.

౭-

(నైవ మితి.) వక్తవ్యః, పరుష మితి శేషః.

౮-

(నైవేతి.) జిహ్వాః కుటిలః.

౯-

(ఉపకార మితి.) విస్మృత ఇతి కర్తరి విష్టా. అన్యై ర్య ధుష్కరం తం ఉపకారం న
విస్మృత ఇతి యోజనా.

౧౦-

(పృథాచ్యా మితి.) విశ్వామిత్రో పృథాచ్యా మానక్తో దశ వర్షాణి. అహో మన్యత
దిన మమన్యత. పృథాచీశబ్దే నాఽత్ర మేనక్తే వోచ్యతే. మేనకానంగస్య బాలకాండేఽభివానాత్.

౧౧-

* రామానుజీయం. అత్ర పృథాచీశబ్దో మేనకాయా నామాంతరం. 'తాం దదర్శ మహాతేజా
మేనకాం కుకికృజ' ఇత్యాదినా 'తస్యాం వసంత్యాం వరాణి పంచ పంచ చ రాఘవే' త్యంతేన విశ్వా
మిత్రస్య మేనకాయాం దశవర్షానక్తే ర్బాలకాండేఽభిహితత్వాత్.

(పున స్తారయా లక్ష్మణసాంత్యనమ్)

స హి ప్రిప్తం న జానీతే కాలం కాలవిదాం వరః,
విశ్వామిత్రో మహాతేజాః కిం పున ర్యః పృథగ్జనః.

౯

దేహధర్మం గతస్యాఽస్య పరిశ్రాంతస్య లక్ష్మణ,
అవితృప్తస్య కామేషు కామం క్షంతు మిహోఽర్హసి.

౯

న చ రోషవశం తాత గంతు మర్హసి లక్ష్మణ,
నిశ్చయార్థ మవిజ్ఞాయ సహసా ప్రికృతో యథా.

౧౦

స త్వయ్యుక్తా హి పురుషా స్త్వద్విధాః పురుషర్షభ,
అవిమృశ్య న రోషస్య సహసా యాంతి వశ్యతాం.

౧౧

ప్రసాదయే త్వాం ధర్మజ్ఞ సుగ్రీవాగ్ధే సమాహితా,
మహా న్రోషసముత్పన్న స్సంరంభ స్త్వజ్యతా మయం.

౧౨

రుమాం మాం కపిరాజ్యం చ ధనధాన్యవసూని న,
రామప్రియార్థం సుగ్రీవ స్త్యజే దితి మతి ర్మమ.

౧౩

సమానేష్యతి సుగ్రీవ స్సీతయా సహ రాఘవం,
శశాంక మివ రోహిణ్యా నిహత్యా రావణం రణే.

౧౪

(దేహీతి.) దేహధర్మం గతస్య శరీరస్వభావం ప్రాప్తస్య, కామం కామవర్తనం.

౯

అపరాధ మంగీకృత్య సాంత్యయిత్వా ఇదానీం వివర్యమాణే అపరాధ ఏవ వాస్తే
త్యాహ్(న చేతి.) నిశ్చయార్థం నిశ్చయరూప మర్థం. సుగ్రీవాభిప్రాయ మితి యావత్.

౧౦-౧౧

(ప్రసాదయ ఇతి.) సంరంభః అభినిషేకః.

౧౨

(రుమా మితి.) ధనధాన్యేత్యత్ర ధనశబ్దో హస్తరథాశ్వాదివరః, వసుశబ్దో రత్నవరః.

౧౩

(సమానేష్యతీతి.) సమానేష్యతి ఘటయిష్యతి. నిహత్యేత్యత్ర ల్యబభావ ఆర్షః.

౧౪

శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః,
అయుతాని చ షట్త్రింశ త్సహస్రాణి శతాని చ.

౧౫

అహత్వా తాం శ్చ దుర్ధర్షా రాక్షసా న్కామరూపిణః,
న శక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృతా,

౧౬

తే న శక్యా రణే హంతు మసహాయేన లక్ష్మణ,
రావణః క్రూరకర్మా చ సుగ్రీవేణ విశేషతః.

౧౭

ఏవ మాఖ్యాతవా న్వాలీ స హ్యభిజ్ఞో హరీశ్వరః,

ఆగమస్తు న మే వ్యక్త * ౪ శ్శ్రీవా త్తస్మా ద్భ్రువీ మ్యహం.

౧౮

(తే న శక్యా ఇతి.) తే, న శక్యా ఇతి చేద్యః. తే రాక్షసాః, హంతుం న శక్యాః,
రావణో విశేషేణానసహాయేన సుగ్రీవేణ హంతుం న శక్యః.

౧౫-౧౭

తస్మి రావణవృత్తాంత స్సర్వోఽప్యాఖ్యాతా మిత్యత్రాహ (ఏవ మితి.) ఆగమః స్వయం
మవగమః, శ్రవాత్ శ్రవణాత్, అత్ర సుగ్రీవేణ యద్ధాయ నిర్గమకాలే తావయాం గదోక్తరామసుగ్రీవ
సఖ్యకరణేఽభిహితే 'ఏతాదృశో రావణః, సుగ్రీవో దుర్బలః, తం కథం రామోఽపలంబత?' ఇతి
వాలినోక్త మితి జ్ఞేయం.

౧౮

* రామానుజీయం. 'శ్రవాత్తస్మా ద్భ్రువీ మ్యహం' మితి పాఠః.

౪ శాపాత్తస్య బ్రహ్మీమ్యహ మితి టీకాపాఠః. పూర్వం సుగ్రీవో రావణం హత్వా సీతాం
సమానేష్యతీ త్యుక్తం, ఇదానీ మనమర్థో రావణహనన ఇతి తయైవోచ్యతే. ఏత త్పూర్వోత్తరవిరుద్ధ
మిత్యత్ర అహ (ఆగమ ఇతి.) ఆగమ స్సీతాప్రాప్తిలక్షణః కార్యాగమ సుగ్రీవేణ భవిష్యతీతి
న వ్యక్తః న స్ఫుటః, తస్మి రావణహననే సుగ్రీవో నిమిత్త మితి కథం బ్రహ్మీత్యత్ర అహ (శాపా
దితి.) తస్య రావణస్య, కర్మప్రాప్తశాపాత్, కపిభి స్సహాయై రావణో నజ్జ్యతీతి నందికేశ్వరశాపా
దిత్యర్థః. ఇతి టీకా.

(పున స్తారయా లక్ష్మణసాంత్యసమ్)

త్వత్సహాయనిమిత్తం వై ప్రేషితా హరిపుంగవాః,
అనేతుం వానరా న్యుద్ధే సుబహూ స్వరియూథపాః.

౧౯

తాం శ్చ ప్రతీక్షమాణోఽయం విక్రాంతా న్సుమహాబలాః,
రాఘవ స్యార్థసిద్ధ్యర్థం న నిర్యాతి హరీశ్వరః.

౨౦

కృతా తు సంస్థా సౌమిత్రే సుగ్రీవేణ యథా పురా,
అద్య తై ర్వానరై స్సర్వై రాగంతవ్యం మహాబలైః.

౨౧

ఋక్షకోటిసహస్రాణి గోలాంగూలశతాని చ,
అద్య త్వా ముపయాన్యంతి జహి కోప మరిందమ.
కోట్యోఽనేకాస్తు కాకుత్స్థ కపీనాం దీప్తతేజసాం,

౨౨

తవ హి ముఖ మిదం నిరీక్ష్య కోపా త్తతజనిభే నయనే నిరీక్షమాణాః.
హరివరవనితా న యాంతి శాంతిం ప్రథమభయస్య హి శంకితా స్స్మ సర్వాః,

౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, పంచత్రింశ స్సర్గః.

(కృతేతి.) అత్ర సీతాన్వేషణకార్యవిషయే, సుగ్రీవేణ, పురా త్వదాగమనా త్పూర్వమేవ,
సంస్థా వ్యవస్థా, త్రిపంచరాత్రా దూర్వం నాఽలగంతవ్య మిత్యేవంయాపా, యథా యేన ప్రకారేణ, కృతా,
తథా, అద్య అస్మిన్ దినే, తై రాగంతవ్యం.

౧౯-౨౨

(తవ హీతి.) హిశబ్దః పాదపూరణే, సర్వాః హరివరవనితాః. తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య,
ప్రథమభయస్య శంకితాః వాలివధజనితభయశంకితా స్సత్యః, రోపా ద్ధేతోః, క్షతజనమే నయనే
నిరీక్షమాణాః, శాంతిం, న యాంతి హి న యాంత్యేవ. ప్రథమభయస్య శంకితా ఇతి కర్మణి షష్ఠీ.
‘న లోకావ్యయే’ త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధేఽపి తత్ప్రయోగ ఆర్హః.

౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచత్రింశ స్సర్గః.

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

ఇత్యుక్త స్తారయా వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం,
మృదుస్వభావ స్సౌమిత్రిః ప్రతిజగ్రాహ త ద్వచః.

౧

తస్మి న్నృతిగృహీతే తు వాక్యే హరిగణేశ్వరః,
* లక్ష్మణా త్సుమహత్రాసం వత్తుం క్లిన్న మివాత్యజత్.

౨

తతః కంఠగతం మాల్యం చిత్రం బహుగుణం మహత్,
చిచ్ఛేద విమద చ్చాఽఽసీ త్సుగ్రీవో వానరేశ్వరః.

౩

స లక్ష్మణం భీమబలం సర్వవానరస త్తమః,
అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవ స్సంప్రహర్షయన్.

౪

ప్రణష్టా శ్రీశ్చ కీర్తిశ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం,
రామప్రసాదా త్రౌమిత్రే పునః ప్రాప్త మిదం మయా.

౫

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

అథ లక్ష్మణసుగ్రీవసౌహృదభాషణం షట్త్రింశే. (ఇత్యుక్త ఇత్యాది.)

౧

(తస్మిన్నితి.) సుమహత్రాస మితి 'అన్యహత' ఇత్యాకారాభావ ఆర్హః. క్లిన్నం ఆర్ద్రం.

౨

(తత ఇతి.) బహుగుణం బహువిధభోగప్రదం, మహత్ దివ్యం.

౩

(ప్రణష్టేతి.) ఇదం పూర్వోక్తం సర్వం.

౪

* రామానుజీయం. సుమహత్ సుమహంతం.

(లక్ష్మణసుగ్రీవయోః సౌహృదభాషణం)

క శ్శక్త స్తస్య దేవస్య ఖ్యాతస్య స్వేన కర్మణా,
తాదృశం విక్రమం వీర వ్రతకర్తు మరిందమ.

సీతాం ప్రాప్యతి ధర్మాత్మా వధిష్యతి చ రావణం,
సహాయమాత్రేణ మయా రాఘవ స్వేన జేజ్ఞసా.

సహాయకృత్యం కిం తస్య యేన సప్త మహాద్రుమాః,
శైలశ్చ వసుధా చైవ ఖణే నైకేన దారితాః.

ధను ర్విష్ణౌరయానస్య యస్య శబ్దేన లక్ష్మణ,
సశైలా కంపితా భూమి స్సహాయై స్తస్య కిన్ను వై.

అనుయాత్మాం నరేంద్రస్య కరిష్యేఽహం నరర్షభ,
గచ్ఛతో రావణం హంతుం వైరిణం సపురస్సరం.

* యది కించి దతిక్రాంతం విశ్వాసా త్ప్రేరణయేన వా,
ప్రేరేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చి న్నాఽపరాధ్యతి.

(క ఇతి.) తాదృశం విక్రమం వ్రతకర్తుం, తాదృశస్య విక్రమస్య వ్రతకర్తు మిత్యర్థః. ౬

(సీతా మితి.) సహాయమాత్రేణ మయే త్యుపలక్షణే తృతీయా. స్వయమేవాఽర్థసాధకః,
అహం తు తస్య పరికరమాత్ర మితి భావః. ౭-౧౦

(యదీతి.) అతిక్రాంతం అతిక్రమణం, క్షమితవ్యం క్షంతవ్యం. ౧౧

* తనిగ్లోకీ. ఇదం కృతాపరాధస్యేతి పూర్వోపదిష్టార్థస్యాఽనుష్ఠానం. (కించి దితి.) అధికాతి
క్రమణస్య ప్రసాదనేనాఽనివర్త్యత్వం. (యదీతి.) స్వల్పస్యాఽవ్యసంభావనా చ ద్యోత్యతే.
(విశ్వాసా దితి.) బుద్ధిపూర్వాపరాధవ్యప్తిః. (ప్రేరణయేనేతి.) అతిక్రమస్యాఽఽభావత్వం. (ప్రేరేష్యస్యేతి)
బుద్ధిపూర్వకవాస్తవపరాధేఽపి క్షంతవ్య మితి వ్యంజితం. క్షమితవ్య మిత్యుక్త్యా అక్షమణే స్రత్య
హయోఽపి వ్యంజితః. 'న కశ్చి న్నాఽపరాధ్య తి' తి విశ్వాసప్రణయపాత్రభూతస్య స్వల్పపరా
ధత్వే అయ మపరాధ స్సర్వత్ర వర్జనీయ ఇతి భావః,

ఇతి తస్య బుద్ధివాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః,
అథవ ల్లక్ష్మణః పీతః పేష్ణా చై న మువాచ హ. ౧౨

సర్వధా హి మమ భ్రాతా సనాథో వానరేశ్వర,
త్వయా నాథేన సుగ్రీవ పశ్యితేన విశేషతః. ౧౩

యస్తే ప్రభావ స్సుగ్రీవ యచ్చ తే శౌచ మార్జవం,
అర్హ స్త్వం కపిరాజ్యస్య శ్రియం భోక్తు మను త్తమాం. ౧౪

సహాయేన చ సుగ్రీవ త్వయా రామః ప్రతాపవాన్,
వధిష్యతి రణే శత్రూ నచిరా న్నాఽత్ర సంశయః. ౧౫

ధర్మజ్ఞస్య కృతజ్ఞస్య సంగ్రామే ష్వనివర్తినః,
ఉపపన్నం చ యుక్తం చ సుగ్రీవ తవ భాషితం. ౧౬

దోషజ్ఞ సృతి సామర్థ్యే కోఽన్యో భాషితు మ్మర్హతి,
వర్జయిత్వా మమ జ్యేష్ఠం త్వాం చ వానరసత్తమ. ౧౭

సదృశశ్చాఽసి రామస్య విక్రమేణ బలేన చ,
సహాయో దైవతై ర్దత్త భీరాయ హరిపుంగవ. ౧౮

కిం తు శీఘ్ర మితో వీర నిష్క్రామ త్వం మయా సహ,
సాంత్యయస్య వయస్యం త్వం భార్యాహరణకర్మితం. ౧౯

(ధర్మజ్ఞస్యేతి.) ఉపపన్నం అర్హం, యుక్తం యుక్తియుక్తం. ౧౨-౧౬

(దోషజ్ఞ ఇతి.) దోషజ్ఞః స్వదోషజ్ఞః, లోకే హి సమర్థః పురుషః స్వదోష మపహ్నుతే,
స తు ప్రకాశయతి. న తథా త్వ మితి భావః. ౧౭-౧౯

(సుగ్రీవస్య సర్వవాసరసమానయనాదేశః)

* య చ్చ శోకాభిభూతస్య శ్రుత్వా రామస్య భాషితం,

మయా త్వం పరుషా ణ్యుక్త స్త చ్చ త్వం క్షంతు మర్హసి.

౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, షట్త్రింశస్సర్గః.

సోఽక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకా మా భూ దితి స్వేనైవోక్తత్వముపపాదయన్
స్వాపరాధం శమయతి (య చేచ్ఛతి.) భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణానన్యాయం విలాసం.

౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్త్రింశ స్సర్గః.

* తనిశ్లోకీ. 'శోకాభిభూతస్యే' త్వనేన రామః స్వభావతః పరుషభాషణం న వక్తీతి వ్యజ్యతే.
'ఉచ్యమానోఽపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత' ఇతి ప్రసిద్ధే రితి భావః. తాదృశస్య రామస్య
భాషణం శ్రుత్వా మయా త్వ ముక్త ఇత్యనేన ఉక్తానువాదస్యాదదోషత్వం వ్యంజితం. (త చేచ్ఛతి.)
సూచనస్యాపి య ద్భవే దిత్వనువాదితాప్రయుక్త మిత్యర్థః. అత్రేదం వేదితవ్యం - కార్యాభినంధి
సద్భావే జాగ్రతి స్వామినః శ్రీరామస్య సన్నిధిం ప్రతి గంతవ్యత్వరాం విస్మృత్య భోగవ్రసంగ
సంగేనానన్యపరత్వా త్వమయాతిలంఘనాపరాధం కృతవతి మహారాజే, లక్ష్మణక్రోధవేగం నిరీక్ష్య
మిత్రశ్రేష్ఠేన హనుమతా 'కృతాపరాధస్య హి తే నానన్యం పశ్యా మ్యహం క్షమం, అంతరేణాంజలిం
బద్ధ్యా లక్ష్మణస్య ప్రసాదానా' దితి మహారాజాయ హితోపదేశే కృతే సతి, మహారాజోఽపి ప్రబుద్ధ్య
'యది కింవి దతిక్రాంతం విశ్వాసా త్ప్రణయేన వా, ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కల్పిన్నాపరాధ్య'
తీతి కథనేన, భగవద్విషయే కృతాపరాధేనాపి భాగవతక్షమాపణే కృతే సతి, తస్మత్సేన భగవా నపరాధాన్
క్షమయతే, తతో భగవదవచారరహితస్సన్ తత్కైంకర్యయోగ్యో భవతీ త్యేన మర్థం విశదీపకార.
తదనంతరం, 'యచ్ఛ శోకాభిభూతస్య క్రోధా ద్రామస్య భాషితం, మయా త్వం పరుషా ణ్యుక్త
స్త చ్చ త్వం క్షంతు మర్హ సి' తి లక్ష్మణ స్తావ దాత్మీయపరుషవాక్యానాం శోకవివశరామక్రోధ మవేక్ష్య
తదనురూపాణి వాక్యా న్యుక్తా సీతి సోపాధికత్వ ముపపాద్య సోపాధికస్వాపరాధనివృత్తయే
సుమిత్రాత్మజ సుగ్రీవం ప్రసాదయన్, సాపరాధేషు శ్రీవైష్ణవేషు పశ్చాత్తాపేన కృతప్రాయశ్చిత్రే ష్యప
రాధా నివృత్తేషు చ సత్సు సాపరాధదశాయాం స్వాపరితానా మపచారాణాం పుష్కలాసార్థం తే
ప్రసాదసీయా ఇతి శాస్తార్థప్రకటనం కృతవా నితి భావః.

అథ సప్తత్రింశ స్సర్గః

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో లక్ష్మణేన మహాత్మనా,

హనుమంతం స్థితం పార్శ్వే సచివం త్విద మబ్రవీత్.

మహేంద్రహిమవద్వింధ్యకైలాశశిఖరేషు చ,

మందరే పాండుశిఖరే పంచశైలేషు యే స్థితాః.

తరుణాదిత్యవర్ణేషు భ్రాజమానేషు సర్వతః,

పర్వతేషు సమద్రాంతే పశ్చిమాయాం తు యే దిశి.

ఆదిత్యభవనే చైవ గిరౌ సంధ్యాభ్రసన్నిభే,

పద్మతాళవనం భీమం సంశ్రితా హరిపుంగవాః.

అంజనాంబుదసంకాశాః కుంజరప్రతిమౌజసః,

అంజనే పర్వతే చైవ యే వసంతి ప్లవంగమాః.

* మనశ్శిలాగుహవాసా వానరాః కనకవ్రభాః.

అథ సప్తత్రింశ స్సర్గః

అథ సర్వవానరసమానయనం సప్తత్రింశే. (ఏవ మిత్యాది.)

(మహేంద్రాదయ ఏవ) పంచ శైలాః.

(తరుణేతి.) పశ్చిమాయాం దిశి యే స్థితాః తేషు యే వానరా స్థితా ఇతి యోజనా.

అస్తగిరిపర్వంతపర్వతేష్వి త్యర్థః. ఆదిత్యభవనే ఉదయగిరౌ, పద్మాః చందనవిశేషాః, మనశ్శిలాగుహవాసాః మనశ్శిలామయగుహవాసాః, మహారుణే మహారుణాభ్యే, యత్ర యచ్ఛబ్దో నాస్తి తత్రాచ్యహర్తవ్యః.

* రామానుజీయం. 'మనశ్శిలాగుహవాసా' ఇతి సమ్యక్.

(సుగ్రీవస్య సర్వవానరసమానయనాదేశః)

మేరుపార్శ్వగతా శ్చైవ యే ధూమ్రగిరిసంక్రతాః.

౬

తరుణాధిత్యవర్ణా శ్చ పర్వతే చ మహారుణే,

పిబంతో మధు మైరేయం భీమవేగాః ప్లవంగమాః.

౭

వనేషు చ సురమ్యేషు సుగంధిషు మహత్సు చ,

తాఫసానాం చ రమ్యేషు వనాంతేషు సమంతతః.

తాం స్తాం త్సమానయ శీఘ్రం పృథివ్యాం సర్వవానరాః,

౮

సామదానాదిభి స్సర్వై రాశు ప్రేషయ వానరాః.

౯

ప్రేషితాః ప్రథమం యే చ మయా దూతా మహాజవాః,

త్వరణార్థం తు భూయ స్త్వం హరీ న్సంప్రేషయామహమాః.

౧౦

యే ప్రసక్తా శ్చ కామేషు దీర్ఘసూత్రా శ్చ వానరాః,

ఇహోఽనయస్య తా స్సర్వాః శీఘ్రం తు మమ శాసనాత్.

౧౧

(సామేతి.) కలైః ఉపాయైః, సమానయ తదర్థం ప్రేషయ.

౧౨

(ప్రేషితా ఇతి.) ప్రేషితదూతత్వరణార్థోక్తిః. స్వస్య ప్రకృతకార్యే పూర్వమేవ సావధా

వతాం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం.

౧౩

(యే ప్రసక్తా ఇతి.) దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః, ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా

జ్ఞత్యర్థః.

౧౪

† అహోభి ర్దశభి ర్యే హి నాఽఽగచ్ఛంతి మమాఽఽజ్ఞయా,

హంతవ్యా నై దురాత్మానో రాజశాసనదూషకాః.

౧౨

* శతా న్యథ సహస్రాణాం కోట్య శ్చ మమ శాసనాత్,

ప్రయాంతు కపిసింహానాం దిశో మమ మతే స్థితాః.

౧౩

మేఘపర్వతసంకాశా శ్చాదయంత ఇవాఽంబరం,

ఘోరరూపాః కపిశ్రేష్ఠా యాంతు మచ్ఛాసనా దితః.

౧౪

తే గతిజ్ఞా గతిం గత్వా పృథివ్యాం సర్వవానరాః,

ఆనయంతు హరీ స్సర్వాం స్త్వరితా శ్శాసనా నృమ.

౧౫

తస్య వానరరాజస్య శ్రుత్వా వాయుసుతో వచః,

దిక్షు సర్వాసు విక్రాంతాః ప్రేషయామాస వానరాః.

౧౬

తే పదం విష్ణువిక్రాంతం పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః,

ప్రయాతాః ప్రహితాః రాజ్ఞా హరయ స్తక్షణేన వై.

౧౭

(శతానీతి.) బహుసంఖ్యాభిధానం లక్షణాయ వానరాసంఖ్యేయత్వద్యోతనార్థం. ౧౩-౧౪

(త ఇతి.) గమ్యత ఇతి గతిః, వాసస్థానం, పృథివ్యాం సర్వాః హరీః ఆనయంత్యితి సంబంధః. ౧౫-౧౬

(తే పద మితి.) పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగా స్సంతః, విష్ణువిక్రాంతం పదం ఆకాశం, ప్రయాతాః. ౧౭

† రామానుజీయం. అహోభి రితి హేతౌ తృతీయా.

* రామానుజీయం. ఆనేతృబహుసంఖ్యాభిధాన మానేతవ్యానా మసంఖ్యాకత్వం లక్షణాయ ద్యోతయితుం.

(సుగ్రీవస్వాజ్ఞాయా సకలవానరాణాం ఆగమనం)

తే సముద్రేషు గిరిషు వనేషు చ సరస్సు చ,
వానరా వానరా న్వర్వాణా రామహేతో రచోదయః.

౧౮

మృత్యుకాలోపమస్యాఽఽజ్ఞాం రాజరాజస్య వానరాః,
* సుగ్రీవస్యాఽఽయయు శృభృత్వా సుగ్రీవభయదర్శినః.

౧౯

తత స్తేఽంజనసంకాశా గిరే స్తస్మా నృహాజవాః,
తీస్రః కోట్యః ప్లవంగానాం నిర్యయు ర్యత్ర రాఘవాః.

౨౦

అస్తం గచ్ఛతి యత్రాఽర్క స్తస్మిన్ గిరివరే స్థితాః,
తప్తహేమమహాఘాస స్తస్మా త్కోట్యో దశ చ్యుతాః.

౨౧

తైలాసశిఖరేభ్య శ్చ సింహకేసరవర్చసాం,
తతః కోటిసహస్రాణి వానరాణా ముపాగమః.

౨౨

ఫలమూలేన జీవంతో హిమవంత ముపాశ్రితాః,
తేషాం కోటిసహస్రాణాం సహస్రం సమవర్తత.

౨౩

అంగారకసమానానాం భీమానాం భీమకర్మణాం,
వింధ్యా ద్వానరకోటీనాం సహస్రాణ్యాఽఽవతః ద్రుతం.

౨౪

(తత ఇతి.) యత్ర యేన హేతున, రాఘవో వర్తతే, తతః తస్మా ద్దేతోః, తస్మాత్ గిరేః
అంజనగిరేః, నిర్యయుః.

౨౦౨౪

* రామానుజీయం. 'సుగ్రీవస్యాఽఽయయు శృభృత్వా సుగ్రీవభయదర్శిన' ఇతి పాఠః.

క్షీరోదవేలానిలయా స్తమాలవనవాసినః,
నారికేళాశనా శ్చైవ తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే.

౨౫

॥ వనేభ్యో గహ్వరేభ్య శ్చ సరిద్భ్య శ్చ మహాజవా,
అగచ్ఛ ద్వానరీ సేనా పిబంతీవ దివాకరం.

౨౬

యే తు త్వరయితుం యాతా వానరా స్సర్వవానరాః,
తే వీరా హిమవద్భైలం దదృశు స్తం మహాద్రుమం.

౨౭

తస్మి నిరివరే రమ్యే యజ్ఞో మాహేశ్వరః పుగా,
సర్వదేవమనస్తోషో బభౌ దివ్యో మనోహరః.

౨౮

* అన్ననిష్క్యందజాతాని మూలాని చ ఫలాని చ,
అమృతాస్వాదకల్పాని దదృశు స్తత్ర వానరాః.

౨౯

త దన్నసంభవం దివ్యం ఫలం మూలం మనోహరం,
యః కశ్చి త్సకృ దశ్నాతి మానం భవతి తర్పితః.

౩౦

తాని మూలాని దివ్యాని ఫలాని చ ఫలాశనాః,
ఔషధాని చ దివ్యాని జగృహు ర్హరియాథపాః.

౩౧

(క్షీరోదేతి.) అత్ర౭౭వతః ద్రుత మిత్యనుషజ్యతే. (సంఖ్యా న విద్యత ఇతి) ఉత్తరత్ర
సంఖ్యాకీర్తనం ప్రధానాభిప్రాయేణ.

౨౫-౨౬

(యే త్వితి.) తుళభ్యో హనుమత్ప్రేరితవానరవ్యావర్తకః, నీలేన పూర్వం ప్రేరితా ఇత్యర్థః.

॥ రామానుజీయం. 'వనేభ్యో గహ్వరేభ్య శ్చ సరిద్భిశ్చ మహాజవే' తి పాఠః.

* (అన్నేతి) అన్ననిష్క్యందజాతాని హోమద్రవ్యాజ్యాదిస్రవణా జ్ఞాతాని, తత్ర యజ్ఞాయతనే.
ఇతి తత్త్వదీపికా.

(వానరసేనాయః ఆగమనం)

తస్మా చ్చ యజ్ఞాయతనా త్పుష్పాణి సురభీణి చ,
అనిన్యై ర్వానరా గత్వా సుగ్రీవప్రియకారణాత్.

3.9

తే తు సర్వే హరివరాః పృథివ్యాం సర్వవానరాః,
సంచోదయిత్వా త్వరితా యాథానాం జగ్ము రగ్రతః.

33

తే తు తేన ముహూర్తేన యాథపా శ్శీఘ్రమగమినః,
కిష్కింధాం త్వరయా ప్రాప్తా సుగ్రీవో యత్ర వానరాః.

34

తే గృహీత్వాషధీ స్సర్వాః ఫలం మూలం చ వానరాః,
తం ప్రతిగ్రాహయామాసు ర్వుచనం చేద మబ్రువన్.

35

సర్వే పరిగతా శ్చైల సముద్రాశ్చ వనాని చ,
పృథివ్యాం వానరా స్సర్వే శాననా దుపయాంతి తే.

36

ఏవం శ్రుత్వా తతో హృష్ట సుగ్రీవః స్లవగాధిపః,
ప్రతిజగ్రాహ త త్ప్రీత స్తేషాం సర్వ ముపాయనం.

37

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, సప్తత్రింశ స్సర్గః.

తేషా మేవ లక్ష్మణసన్నిధానే సమాగమనం, సద్యో హనుమత్ప్రేరితానాం తదసంభవాత్, తం ప్రసిద్ధం.

22-32

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండ్యాఖ్యానే,
సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

ప్రతిగృహ్య చ త త్సర్వ ముపాయన ముపాహృతం,
వానరా న్నాంత్యయిత్వా చ సర్వా నేవ వ్యసర్జయత్.

విసర్జయిత్వా న హరీః కూరాం స్తా న్కృతకర్మణః,
మేనే కృతార్థ మాత్మానం రాఘవం చ మహాబలం.

స లక్ష్మణో భీమబలం సర్వవానరస త్తమం,
అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవం సంప్రహర్షయన్.
కిష్కింధాయా వినిష్క్రామ యది తే సౌమ్య రోచతే,

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య సుభాషితం.
సుగ్రీవః పరమప్రీతో వాక్య మేత దువాచ హ,

ఏవం భవతు గచ్ఛావః సేయం త్వచ్ఛాసనే మయా.

త మేవ ముక్త్యా సుగ్రీవో లక్ష్మణం శుభలక్షణం,
విసర్జయామాస తదా తారా మన్యా శ్చ యోషితః.

ఏతే త్యుచ్చై ర్హరివరాన్ సుగ్రీవ స్సముదాహరత్.

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

అథ రామేణ సుగ్రీవసమాగమోఽష్టత్రింశే. (ప్రతిగృహ్యేత్యాది.) ఉపాయనం

ఉపదాం.

(ఏతేతి.) ఏత ఆగచ్ఛత.

(సుగ్రీవాదీనాం శ్రీరామసమీపాగమనం)

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా హరయ శీఘ్రమాయయుః.

౭

బద్ధాంజలిపుటా స్సర్వే యే స్యుః స్త్రీదర్శనక్షమాః,

౭౪

తా నువాచ తతః ప్రాప్తాః రాజాఽర్కసదృశప్రభః.

ఉపస్థాపయత క్షిప్రం శిబికాం మమ వానరాః,

౮౪

శ్రుత్వా తు వచనం తస్య హరయ శీఘ్రవిక్రమాః.

సముపస్థాపయామాసు శ్శిబికాం ప్రియదర్శనాం,

౯౪

తా ముపస్థాపితాం దృష్ట్వా శిబికాం వానరాధిపః.

లక్ష్మణాఽఽరుహ్యతాం శీఘ్ర మితి సౌమిత్రి మబ్రవీత్,

౧౦౪

ఇత్యుక్త్వా కాంచనం యానం సుగ్రీవ స్సూర్యసన్నిభం.

బృహద్భి ర్హరిభి ర్యుక్త మారురోహ సలక్ష్మణః,

౧౧౪

పాండురేణాఽఽతపత్రేణ ధ్రియమాణేన మూర్ధని.

శుక్లే శ్చ వాలవ్యజనై ర్ధూయమానై స్సమంతతః,

౧౨౪

శంఖభేరీనినాదై శ్చ హరిభి శ్చాఽభినందితః.

నిర్యయా ప్రాప్య సుగ్రీవో రాజ్యశ్రియ మనుత్తమాం,

౧౩౪

స వానరశతై స్తీక్ష్ణై ర్బహుభి శ్శుప్తపాణిభిః.

పరికీర్ణో యయా తత్ర యత్ర రామో వ్యవస్థితః,

౧౪౪

స తం దేశ మనుప్రాప్య శ్రేష్ఠం రామనిషేవితం.

అవాతర నృహతేజా శ్శిబికాయా స్సలక్ష్మణః,

౧౫౪

ఆసాద్య చ తతో రామం కృతాంజలిపుటోఽభవత్.

కృతాంజలౌ స్థితే తస్మిన్ వానరా శ్చాఽభవం స్తథా,

౧౬౪

* తటాక మివ త ద్ధృష్ట్వా రామః కుట్టలపంకజం.

వానరాణాం మహ త్సైన్యం సుగ్రీవే ప్రీతిమా నభూత్,

౧౭౪

పాదయోః పతితం మూర్ధ్నా త ముత్థాప్య హశీశ్వరం.

ప్రేక్షా చ బహుమానా చ్చ రాఘవః పరిషస్వజే,

౧౮౪

పరిష్వజ్య చ ధర్మాత్మా నిషీదేతి తతోఽబ్రవీత్.

తం నిశ్శణ్ణం తతో దృష్ట్వా క్షీతో రామోఽబ్రవీ ద్యచః,

౧౯౪

ధర్మ మర్థం చ కామం చ య స్తు కాలే నిషేవతే.

విభజ్య సతతం వీర స రాజా హరిస త్రమ,

౨౦౪

హిత్వా ధర్మం తథాఽర్థం చ కామం య స్తు నిషేవతే.

స వృక్షగ్రే యథా సుప్తః పతితః ప్రతిబుధ్యతే,

౨౧౪

అమిత్రాణాం వధే యుక్తో మిత్రాణాం సంగ్రహే రతః.

త్రివర్గ ఫలభోక్తా తు రాజా ధర్మేణ యుజ్యతే.

౨౨౪

(ఆసాద్యేతి.) తథాఽభవత్ కృతాంజలిపుటా అభవత్.

౧౬౪-౧౭౪

(పాదయో రితి.) పూర్వం దూరా దంజలిః కృతా. సంప్రతి సమీపే పాదయోః

సతనం.

౧౮౪-౨౦౪

(అమిత్రాణా మితి.) త్రివర్గఫలభోక్తా యథాకాలం ధర్మార్థకామరూపఫలభోక్తా. అయథా

కాలానుష్ఠానవైషమ్యం ద్యోతయతి తుశ్చ, ధర్మేణ రాజధర్మేణ.

౨౨౪

* రామానుజీయం. 'తటాక మివ తాం దృష్ట్వా రామః కుట్టలపంకజ' మితి పాఠః.

(శ్రీరామసుగ్రీవయోః పరస్పరసమ్మాననం)

ఉద్యోగసమయ స్తేష్వప్రాప్త శ్శత్రువినాశన.

సంచింత్యతాం హి పింగేశ హరిభి స్సహ మంత్రిభిః,

౨౩౪

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో రామం వచస మబ్రవీత్.

ప్రణష్టా శ్రీ శ్చ కీర్తి శ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం,

౨౩౫

త్వత్ప్రసాదా నృహాబాహో పునః ప్రాప్త మిదం మయా.

తవ దేవ ప్రసాదా చ్చ భ్రాతు శ్చ జయతాంవర,

౨౩౬

కృతం స ప్రతికుర్యా ద్యః పురుషాణాం స దూషకః.

౨౩౭

ఏతే వానరముఖ్యా శ్చ శతశ శ్శత్రుసూదన,

ప్రాప్తా శ్చాఽఽదాయ బలినః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్.

౨౩౮

ఋషిశ్చాఽవహితా శ్శూరా గోలాంగూలాశ్చ రాఘవ,

కాంతారవసదుర్గాణా మభిజ్ఞా ఘోరదర్శనాః.

౨౩౯

దేవగంధర్వపుత్రా శ్చ వానరాః కామరూపిణః,

నైస్త్వై నైస్త్వైః పరివృతా నైస్త్వైస్త్వై ర్వర్తంతే పథి రాఘవ.

౨౪౦

శతై శ్శతసహస్రై శ్చ కోటిభి శ్చ ప్లవంగమాః,

(ప్రణష్టేత్యాది) సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. దేవ. త్వత్ప్రసాదా త్వవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ కపిరాజ్యాదికం పున శ్చ ప్రాప్తం.

౨౪౧-౨౪౨

(ఏత ఇతి.) ఆదాయ ఆహూయ.

౨౪౩-౨౪౪

(శతై రిత్యాది.) అత్ర కేచిత్పద మధ్యాహర్తవ్యం. కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః అవృతాః అగమిష్యంతి. కేచి చ్చతసహస్రై రావృతా అగమిష్యంతి, కేచి తోక్తోటిభి రావృతా అగమిష్యంతి, కేచి దయుతై రావృతా అగమిష్యంతి. కేచి చ్చంకుభిః, కేచి దర్శుదైః, కేచి నృదైః.

అయతై శ్చాఽఽవృతా వీరా శృంకుభి శ్చ పరంతప.

30

అర్బుదై రర్బుదశతై ర్మద్యై శ్చాంతై శ్చ వానరాః,
సముద్రై శ్చ పరాధైశ్చ హరయో హరియూథపాః.

అగమిష్యంతి తే రాజా మహేంద్రసమవిక్రమాః,

31

మేరుమందరసంకాశా వింధ్యమేరుకృతాలయాః.

తే త్వా మభిగమిష్యంతి రాక్షసం యే న జాంధవం,

32

నిహత్య రావణం సంఖ్యే హ్యేనయిష్యంతి మైథిలీం.

33

తత స్త ముద్యోగ మవేక్ష్య బుద్ధిమాన్ హరిప్రవీరస్య ని దేశవర్తినః,
బభూవ హర్షా ద్వసుధాధిపాత్మజః ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః.

34

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

కేచి దంతైః ఆవృతా అగమిష్యంతి. కేచిద్ధరయః సముద్రై రావృతా అగమిష్యంతి, కేచి త్వరాదై రావృతా అగమిష్యంతి యోజనా. సంఖ్యాలక్షణ ముక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే 'ఏకం దశ శత మస్మా త్సహస్ర మయుతం తతః పరం లక్షం. ప్రయుతం కోటి మథాఽర్బుదబృందే ఖర్వం నిఖర్వం చ. తస్మా న్మహాసరోజం శంకుం సరితాంపతిం త్వంతం, మధ్యం పరార్థ మాహు ర్యథోత్తరం దశగుణం తథా జ్ఞేయ' మితి. హరియూథపా ఇత్యేత త్ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే.

30-33

(తత ఇతి.) ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః వికసితనీలోత్పలదర్శనీయవర్ణః.

34

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాణ్డవాఖ్యానే.

అష్టత్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో ధర్మభృతాం వరః,
బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య ప్రత్యువాచ కృతాంజలిం.

౧

య దింద్రో వర్షతే వర్షం న త చ్చిత్రం భవే త్స్వచిత్,
ఆదిత్యో వా సహస్రాంశుః కుర్యా ద్వితిమిరం నభః.

౨

చంద్రమా రశ్మిభిః కుర్యా త్పుథివీం సౌమ్య నిర్మలాం,
త్వద్విధో వాఽపి మిత్రాణాం ప్రతికుర్యా త్పరంతప.

౩

ఏవం త్వయి న త చ్చిత్రం భవేద్య త్సౌమ్య శోభనం,
జానా మ్యహం త్వాం సుగ్రీవ సతతం ప్రియవాదినం.

౪

త్వత్సనాథ స్సఖే సంఖ్యే జేతాఽస్మై సకలా నరీశ,
త్వ మేవ మే సుహృ నిత్యం సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి.

౫

జహారాఽఽత్మవినాశాయ వై దేహీం రాక్షసాధమః,
వంచయిత్వా తు పౌలోమీ మనుష్ఠాదో యథా శచీం.

౬

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

అథ సర్వవానరసేనాసమాగమ ఏకోనచత్వారింశే. (ఇతి బ్రువాణ మిత్యాది.)

౧

(య దింద్ర ఇత్యాది.) త్వద్విధః త్వద్భృతసత్పురుషః, మిత్రాణాం, ప్రతికుర్యాత్ ప్రత్యుప
కారం కుర్యాత్. న త చ్చిత్ర మితి సంబంధః. శోభనం స్రత్యుపకారరూపం, సుహృత్ శోభన
హృదయః.

౨-౫

(జహారేతి.) ఇంద్రేణ ఈప్సితాం పౌలోమీం తత్ప్రతుః పులోమస్యాఽనుమత్యా అనుష్ఠాదో
జహార, ఇంద్ర స్తవనుమంతారం పులోమం హత్వా తాం పున రాసీయోదనహ దితి పౌరాణికీ కథా
జ్ఞేయా.

౬

స చిరాత్తం హనిష్యామి రావణం నిశితై శ్శరైః.
పౌలోమ్యః పితరం దృష్టం శతకృతు రివాఽఽహవే.

౭

ఏతస్మిన్నంతరే చైవ రజస్సమభివర్తత.
ఉష్ణాం తీవ్రాం సహస్రాంశో శ్చాదయద్గగనే పృథాం.

౮

దిశః పర్యాకులా శ్చాఽఽనః రజసా తేన మూర్ఛతా,
చచాల చ మహీ సర్వా సశైలవనకాననా.

౯

తతో నగేంద్రసంరాశై స్తీక్ష్ణదంష్ట్రై ర్మహాబలైః,
కృత్వాన సంధాదితా భూమి రసంఖ్యేయైః స్లవంగమైః.

౧౦

నిమేషాంతరమాత్రేణ తత నై ర్హరియాభవైః,
కోటిశతపరివారైః కామరూపిభి రావృతా.

౧౧

నాదేయైః పార్వతీయై శ్చ సాముద్రిశ్చ మహాబలైః,
హరిభి ర్మేఘనిర్ధార్దై రన్యై శ్చ వనచారిభిః.

౧౨

తరుణాదిత్యవర్ణైశ్చ శశిగౌరై శ్చ వానరైః,
పద్మకేసరవర్ణైశ్చ శ్శేతై ర్మేరుకృతాలయైః.

౧౩

కోటిసహస్రై ర్దశభి శ్రీమహా న్పురివృత స్తదా,
ఏర శ్శతవలి ర్నామ వానరః పృత్యదృశ్యత.

౧౪

(ఏతస్మిన్నితి.) సమభివర్తత సమభ్యవర్తత. మూర్ఛతా వ్యాఘ్రవతా.

౭౯

అథ సేనాసముదాయవ్యాప్తి మాహ (తత ఇతి.) తతః రజోవ్యాప్త్యనంతరం.

౧౦

(నిమేషేతి.) తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం. నాదేయైః నదీతీరవనభవైః, పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః, వనచారిభిః, అవృతేతి పూర్వేకాఽన్వయః.

౧౧-౧౪

(వానరసేనాధిపానాం స్వసేనయా సహాగమనం)

తతః కాంచనశైలాభస్తారాయా వీర్యవాన్వితా,
అనేకైర్దశసాహస్రైః కోటిభిః పృత్యదృశ్యత.

౧౫

తథాఽపరేణ కోటినాం సహస్రేణ సమన్వితః,
పితా రుమాయా స్సంప్రాప్త స్సుగ్రీవశ్వశురో విభుః.

౧౬

పద్మకేసరసంకాశస్తరుణార్కనిధాననః,
బుద్ధిమాన్వానరశ్రేష్ఠ స్సర్వవానరసత్తమః.

౧౭

అనికైర్బహుసాహస్రైర్వానరాణాం సమన్వితః,
పితా హనుమతశ్చ్రీమాన్ కేసరీ ప్రత్యదృశ్యత.

౧౮

గోలాంగూలమహారాజో గవాక్షో భీమవిక్రమః,
వృతః కోటిసహస్రేణ వానరాణామదృశ్యత.

౧౯

ఋక్షాణాం భీమవేగానాం ధూమ్ర శృతునిబర్హణః,
వృతః కోటిసహస్రాభ్యాం ద్వాభ్యాం సమభివర్తత.

౨౦

మహాచలనిభైర్హస్తైః పనసో నామ యూథవః,
ఆజగామ మహావీర్యస్త్రిసృభిః కోటిభిర్వృతః.

౨౧

సీలాంజనచయాకారో నీలో నామాఽథ యూథవః,
అదృశ్యత మహాకాయః కోటిభిర్దశభిర్వృతః.

౨౨

(తత ఇతి.) తారాయాః పితా సుషేణః.

౧౫

(తథేతి.) రుమాయాః పితా తారః.

౧౬-౨౦

(మహాచలేతి.) కోటిభిః కోటిసంఖ్యకైః.

౨౧-౨౨

తతః కాంచనశైలాభో గవయో నామ యూథవః,
ఆజగామ మహావీర్యః కోటిభిః సంవభి ర్వృతః.

౨౩

దరీముఖశ్చ బలవాక్ యూథపోఽభ్యాయయౌ తదా,
వృతః కోటిసహస్రేణ సుగ్రీవం సముపస్థితః.

౨౪

మైందశ్చ ద్వివిధ శ్చోభా వశ్విపుత్రౌ మహాబలౌ,
కోటికోటిసహస్రేణ వానరాణా మదృశ్యతాం.

౨౫

గజశ్చ బలవా స్వీరః కోటిభి స్త్రీసృభి ర్వృతః,
ఆజగామ మహాతేజా సుగ్రీవస్య సమీపతః.

౨౬

ఋక్షరాజో మహాతేజా జాంబవా న్నామ నామతః,
కోటిభి ర్దశభిః ప్రాప్త సుగ్రీవస్య వశే స్థితః.

౨౭

రుమణ్వా న్నామ విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వరం,
అయయౌ బలవాం స్తుర్జం కోటిశతసమావృతః.

౨౮

తతః కోటిసహస్రాణాం సహస్రేణ శతేన చ,
పుష్కతోఽనుగతః ప్రాప్తో హరిభి ర్గంధమాదనః.

౨౯

తతః పద్మసహస్రేణ వృత శ్శంకుశతేన చ,
యువరాజోఽంగదః ప్రాప్తః పితృతుల్యపరాక్రమః.

౩౦

(దరీముఖ శ్చేతి.) సుగ్రీవం, సముపస్థితః ప్రాప్తః.

౨౩-౨౪

(మైంద శ్చేతి.) అదృశ్యతాం అదృశ్యేతాం.

౨౫-౨౬

(రుమణ్వా నితి.) రుమణ్వా న్నామ విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వర మాయయౌ. ౨౮-౩౦

(వాసర సేనాధిపతీనాం స్వసేనయా సహాగమనం).

† తత స్తారాద్యుతి స్తారో హరి ర్భీమపరాక్రమః,
పంచభి ర్హరికోటిభి ర్హారతః ప్రత్యదృశ్యత.

30

ఇంద్రజానుః కపి ర్వీరో యూథపః ప్రత్యదృశ్యత,
ఏకాదశానాం కోటినా మీశ్వర స్తైశ్చ సంవృతః.

31

తతో రంభ స్త్వసుప్రాప్త స్తరుణాదిత్యసన్నిభః,
అయుతేనాఽఽవృత శ్చైవ సహస్రేణ శతేన చ.

32

తతో యూథపతి ర్వీరో దుర్ముఖో నామ వానరః,
ప్రత్యదృశ్యత కోటిభ్యాం ద్వాభ్యాం పరివృతో బలీ.

33

కైలాసశిఖరాకారై ర్వానరై ర్భీమవిక్రమైః,
వృతః కోటిసహస్రేణ హనుమాన్ ప్రత్యదృశ్యత.

34

నశ శ్చాపి మహావీర్య స్సంవృతో ద్రుమవాసిభిః,
కోటిశతేన సంప్రాప్త స్సహస్రేణ శతేన చ.

35

తతో దధిముఖ శ్రీమాః కోటిభి ర్దశభి ర్వృతః,
సంప్రాప్తోఽభిమత స్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః.

36

(తత ఇతి.) తారాద్యుతిః నక్షత్రతుల్యప్రభః. తారః రుమాయాః పితృ రన్యోఽయం. 30-33

(కైలాసేతి.) కోటిసహస్రేణోపలక్షితై ర్వానరై ర్వృత ఇతి సంబంధః.

34

(నశ ఇతి.) కోటిశతేనేత్యా ద్యుపలక్షణే తృతీయా.

35-36

† రామానుజీయం. 'తత స్తారాద్యుతి స్తారో హరి ర్భీమపరాక్రమః' ఇతి పాఠః.

శరభః కుముదో వహ్ని ర్వానరో రంహ ఏవ చ,
ఏతే చాఽన్యే చ భహవో వానరాః కౌమరూపిణః.

౩౮

ఆవృత్య పృథివీం సర్వాం పర్వతాం శ్చ వనాని చ,
యాభవా స్సమసుప్రాప్తా స్తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే.

౩౯

ఆగతాశ్చ విశిష్టాశ్చ పృథివ్యాం సర్వవానరాః,

౪౦

అప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః.

అభ్యవర్తంత సుగ్రీవం * సూర్య మభ్రగణౌ ఇవ,

౪౦౪

కుర్వాణౌ బహుశబ్దాం శ్చ ప్రహృష్టౌ బాహుశాలినః.

శిరోభి ర్వానరేంద్రాయ సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్,

౪౦౫

అపరే వానరశ్రేష్ఠౌ స్సంయమ్య చ యథోచితం.

సుగ్రీవేణ సమాగమ్య స్థితాః ప్రాంజలయన్తదా,

౪౦౬

(ఆగతా ఇతి.) పృథివ్యాం విశిష్టా శ్చ అప్రాకృతాః, దేవయోనయ ఇత్యర్థః. సర్వవానరాశ్చ ప్రాకృతవానరాశ్చ, ఆగతా ఏవ.

౩౮-౪౦౬

(అప్లవంత ఇతి.) అప్లవంతః లంఘయంతః, అభ్రగణాః మేఘగణాః.

౪౦౪

(కుర్వాణౌ ఇతి.) న్యవేదయన్, అత్మాన మితి శేషః.

౪౦౫

(అపర ఇతి.) సంయమ్య వస్త్రాదికం సంకుచితం కృత్వా, 'సన్నమ్యే' తి చ పాఠః.

౪౦౬

* రామానుజీయం. 'సూర్య మభ్రగణౌ ఇవే' తి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ శ్రీరామాయ స్వపై న్యసమర్పణం)

సుగ్రీవ స్త్వరితో రామే సర్వాం స్తా న్వానర్షధాన్.

నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞః స్థితః ప్రాంజలి రబ్రవీత్.

౪౩౪

యథాసుఖం పర్వతనిర్హరేషు వనేషు సర్వేషు చ వానరేంద్రాః.

నివేశయిత్వా విధివ ద్భూని బలం బలజ్ఞః ప్రతిపత్తు మీష్టే.

౪౪౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

అథ రాజా సమృద్ధార్థ సుగ్రీవః స్లవగేశ్వరః,

ఉవాచ సరశార్దూలం రామం పరబలార్హదం.

౧

(సుగ్రీవ ఇతి.) సుగ్రీవః ప్రాంజలి స్త్వరితస్స సర్వా రామే నివేదయిత్వా స్థితః తా సబ్రవీచ్ఛ. తదేవాహ (యథేతి.) భో వానరేంద్రాః, పర్వతాదిషు స్వాని బలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా బలజ్ఞో యాథవః స్వం బలం, ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం, ఈష్టే ఈశో భవేత్. లిఙ్గరే లక్ష్. యద్వా, రామే, నివేదయిత్వా తదధీనం కృత్వా, అబ్రవీత్. తత్తత్సర్వరూప మబ్రవీత్.

౪౩౪

(యథేతి.) 'వానరేంద్ర' ఇతి చ పాఠః, సుగ్రీవః బలం ప్రతిపత్తు మీష్టే స్మ.

౪౪౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణసూత్రే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే.

ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

అథ సీతాన్వేషణాయ పూర్వస్యాం దిశి సుగ్రీవేణ వినతప్రేషణం చత్వారింశే. (అథ

౧

అగతా వినివిష్టాశ్చ బలీనః కామరూపిణః,
వానరా వారణేంద్రాః యే మద్విషయవాసినః.

౨

త ఇమే బహువిక్రాంతై ర్హరిభి ర్భీమవిక్రమైః,
అగతా వానరా ఘోరా దైత్యదానవసన్నిభాః.

౩

ఖ్యాతకర్మాపదానాశ్చ బలవంతో జితక్లమాః,
పరాక్రమేషు విఖ్యాతా వ్యవసాయేషు చోత్తమాః.

౪

పృథివ్యంబుచరా రామ నానాగనివాసినః,
కోట్యగ్రశ ఇమే ప్రాప్తా వానరా స్తవ కింకరాః.

౫

నిదేశవర్తిన స్సర్వే సర్వే గురుహితే రతాః,
అభిప్రేత మనుష్టాతుం తవ శక్త్యం త్యరిందమ.

౬

త ఇమే బహుసాహస్రై రనీకై ర్భీమవిక్రమైః,
య న్మన్యనే నరవ్యాఘ్ర ప్రాప్తకాలం త దుచ్యతాం.
త్వ త్సైన్యం త్వద్వశే యుక్త మాజ్ఞాపయితు మర్హసి.

౭

(అగతా ఇతి.) మద్విషయవాసినః మదవగతదేశవాసినః. 'విషయో యస్య యో జ్ఞాత స్తత్ర శబ్దాదికేష్వపి' త్యమరః. యద్వా. మద్రాజ్యవాసినః.

౮

(ఖ్యాతేతి.) ఖ్యాతకర్మాపదానాః - కర్మ దూరలంఘనాదిక్రియా. అపదానం పూర్వవృత్తం విస్మయనీయశత్రునిరసనం. ఖ్యాతే కర్మాపదానే యేషాం తే తథా. కోట్యగ్రశ ఇతి బహుసంఖ్యో పలక్షణం.

౯

(నిదేశేతి.) గురుహితే స్వామిహితే.

౧౦

(త ఇమ ఇతి.) బహుసాహస్రై ర్భీమవిక్రమై రనీకై స్సహితాః. త ఇమ ఇత్యంగుళ్యా నిర్దేశః. ప్రాప్తకాలం కారోచితం.

౧౧

కిష్కింధాకాండే - చత్వారింశ స్సర్గః

౩౩౪

(సుగ్రీవేణ చతుర్దితీ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

కామ మేషా మిదం కార్యం విదితం మమ తత్త్వతః.

తథాపి తు యథాతత్త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి,

౮౫

ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో దశరథాత్మజః.

బాహుధ్యం సంపరివ్యజ్య ఇదం వచన మబ్రవీత్,

౮౬

జ్ఞాయతాం మమ వై దేహీ యది జీవతి వా న వా.

స చ దేశో మహాప్రాజ్ఞ యస్మి న్యసతి రావణః,

౧౦౪

అధిగమ్య తు వై దేహీం నిలయం రావణస్య చ.

ప్రాప్తకాలం విధాస్యామి తస్మి న్కాలే నహ త్వయా,

౧౦౫

నాఽహ మస్మి స్పృభుః కార్యే వానరేశ న లక్ష్మణః.

త్వ మస్య హేతుః కార్యస్య ప్రభుశ్చ స్థవగేశ్వర,

౧౦౬

త్వ మేవాఽఽజ్ఞాపయ విభో మమ కార్యవినిశ్చయం.

త్వం హి జానాసి య త్కార్యం మమ పీర న సంశయః,

౧౦౭

సుహృద్వితీయో విక్రాంతః ప్రాజ్ఞః కాలవిశేషవిత్.

థవా నస్మద్ధితే యుక్త స్సుకృతార్థోఽర్థవిత్తమః,

౧౦౮

ఏవ ముక్తస్తు సుగ్రీవో వినతం నామ యాథవం.

అబ్రవీ ద్రామసాన్నిధ్యే లక్ష్మణస్య చ ధీమతః,

౧౦౯

తై లాభం మేఘనిర్ఘోష మూర్జితం స్థవగేశ్వరః.

౧౧౦

(కామ మితి.) ఏషాం కార్యం ఏభిః కర్తవ్యం, మమ విదితం మయా విదితం. ౮౫-౧౩౪

(‘సుహృద్విసీత’) ఇతి చ పాఠః.

౧౩౪-౧౧౦

(సుగ్రీవేణ సీతాహర్ణజాయ వానరప్రేషణం)

పత్తనం కోశకారాణాం భూమిం చ రజతాకరాం,
సర్వ మేత ద్విచేతవ్యం మార్గయద్భి స్తత స్తతః.
రామస్య దయితాం భార్యాం సీతాం దశరథస్నుషాం,

౨౩౪

సముద్ర మవగాధాం శ్చ పర్వతా స్పత్తనాని చ.
మందరస్య చ యే కోటిం సంశ్రితాః కేచి దాయతాం,

౨౩౫

కర్ణప్రావరణా శ్చైవ తథా చాఽప్యోష్ఠకర్ణకాః.
ఘోరలోహముఖాశ్చైవ జవనా శ్చైవకపాదకాః,

౨౩౬

అక్షయా బలవంత శ్చ పురుషాః పురుషాదకాః.
కిరాతాః కర్ణచూడాశ్చ హేమాంగాః ప్రియదర్శనాః,

౨౩౭

అమమీనాశనా స్తత కిరాతా ద్వీపవాసినః.
అంతర్జలచరా ఘోరా నరవ్యాఘ్రా ఇతి శ్రుతాః,

౨౩౮

ఏతేషా మాలయా స్సర్వే విచేయాః * కాననౌకనః.

౨౩౯

(సముద్ర మిత్యాది.) సముద్రం, అవగాధా ప్రవిష్టా, పర్వతా, మందరస్య
అయతాం కోటిం చ సంశ్రితాః యే కర్ణప్రావరణాదయః, ఏతేషా మాలయా స్సర్వే విచేయా ఇతి
సంబంధః. కాననౌకన ఇతి సంబోధనం. కర్ణప్రావరణాః అచ్చాదితకర్ణాః, నిష్కుర్వా ఇత్యర్థః. ట్ఠే
కర్ణా యేషాం తే ట్ఠకర్ణకాః, లోహముఖాః లోహతుల్యముఖాః, కర్ణేషు చూడా యేషాంతే కర్ణచూడాః.
అమమీనాశనా ఇతి పూర్వోక్తకిరాతా వ్యావర్త్యంతే. ద్వీపవాసినః ద్వీపాంతరేఽపి వసంతో,
మందరేఽపి వసంతీ త్యర్థః. నరవ్యాఘ్రాః, అర్ధనరరూపా వ్యాఘ్రరూపా శ్చే త్యర్థః.

౨౪౦

సోమసూర్యాత్మజై స్సార్ధం వానరై ర్వానరోత్తమ,
దేశకాలనయై ర్యుక్తః కార్యాకార్యవినిశ్చయే.

౧౭

వృత శృతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినాం,
అధిగచ్ఛ దిశం పూర్వాం సశైలవనకాననాం.

౧౮

తత్ర సీతాం చ వై దేహీం నిలయం రావణస్య చ,
మార్గధ్వం గిరిశృంగేషు వనేషు చ నదీషు చ.

౧౯

నదీం ఛాగీరథీం రమ్యాం సరయాం కౌశికీం తథా,
కాశిందీం యమునాం రమ్యాం యామునం చ మహాగిరిం.

౨౦

సరస్వతీం చ సింధుం చ శోణం మణినిభోదకం,
* మహీం కాలమహీం చైవ శైలకాననశోభితాం.

౨౧

బ్రహ్మమాలా న్విదేహీం శ్చ మాళవా న్కాశికోసలాః,
మాగధాం శ్చ మహాగ్రామా న్సుంద్రా న్వంగాం స్తథైవ చ.

౨౨

(సోమేత్యాది.) (దేశేతి.) కార్యాకార్యవిషయే, దేశకాలనయై: దేశోచితసీతిభిః కాలోచిత
సీతిభిః శ్చేత్యర్థః. దేశకాలానుగుణనయప్రవర్తనం కర్తవ్య మిత్యర్థః.

౧౭-౧౯

(‘నదీ’ మిత్యాది) ‘రజతాకరా’ మిత్యంత మేకం వాక్యం. ప్రాప్యేతి శేషః. తతస్తత
స్సీతాం మృగయద్భి ర్భవద్భిః ఛాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య, ఏతత్పురోహితం సర్వం విచేతవ్య మితి
సంబంధః. అత్రేద మవధేయం. శరావతీ నామ కాచి న్నదీ హిమవద్వింధ్యమధ్యదేశే వలయాకారేణ
ప్రవహతి. తదపేక్షయా ప్రాచీ ది గిదానీం విచేయత్వేనోచ్యతే. నతు కిష్కింధాపేక్షయా, నాపి
మేర్వపేక్షయేతి. యామునం మహాగిరిం యమునాసంబంధినం పర్వతం, మహాదయో దేశవిశేషాః.
మాగధాః మాగధదేశాః, మహాగ్రామాః మహాగ్రామయుక్తాః, కోశకారాణాం రాజ
విశేషాణాం.

౨౨

*-మహీకాలమహ్యా నద్యా, కోశకారాణాం స్వర్ణకారాణాం. ఇతి టీకా.

గిరిభి ర్యే చ గమ్యంతే ప్లవనేన ప్లవేన చ,
రత్నవంతం యవద్వీపం సప్తరాజ్యోపశోభితం.

౨౯

సువర్ణరూప్యకం చైవ సువర్ణాకరమండితం,
యవద్వీప మతిక్రమ్య శిశిరో నామ పర్వతః.

౩౦

దివం స్పృశతి శృంగేణ దేవదానవసేవితః,
ఏతేషాం గిరిదుర్గేషు ప్రపాతేషు వనేషు చ.
మార్గఘ్నం సహితా స్సర్వే రామపత్నీం యశస్వినిం,

౩౧౪

* తతో రక్తజలం శోణ మగాధం శీఘ్రగామినం.
గత్వా పారం సముద్రస్య సిద్ధచారణసేవితం.

౩౨౪

తస్య తీర్థేషు రమ్యేషు విచిత్రేషు వనేషు చ.
రావణ స్సహ వై దేహ్యా మార్గితవ్య స్తతస్తతః,

౩౩౪

దివం జంబూద్వీపాన్వేషణం విధాయ ద్వీపాంతరాన్వేషణం విధత్తే ('గిరిభి' రిత్యాది)
'రామపత్నీం యశస్విని' మిత్యంత మేకం వాక్యం. యే ద్వీపాః గిరిభి ర్గమ్యంతే, ప్లవనేన లంఘనేన
చ యే గమ్యంతే, ప్లవేన ఉడుచేన యే గమ్యంతే, తాన్ ద్వీపాన్, సప్తరాజ్యోపశోభితం సప్తఖండో
పశోభితం, యవద్వీపం చ గచ్ఛత. తం యవద్వీప మతిక్రమ్య య శిశిరోనామ పర్వతః శృంగేణ
దివం స్పృశతి, తం గచ్ఛత. ఏతేషాం ద్వీపాదీనాం గిరిదుర్గేషు వనేషు చ, ప్రపాతేషు నిర్దురేషు చ,
రామపత్నీం మార్గఘ్న మితి సంబంధః. యవద్వీపసువర్ణరూప్యకా వపి లంకాద్వీపవత్ సముద్రాం
విచ్ఛిన్నైవో ద్వీపవిశేషా.

౩౧౪

దివం జంబూద్వీపం లవణసముద్రం చోక్త్వా ప్లవద్వీపప్రదేశా నాహ (తత ఇత్యాదినా.)
సముద్రస్య పారం లవణసముద్రావరపారస్థం, రక్తజలం అగాధం శీఘ్రగామినం సిద్ధచారణసేవితం,
శోణం శోణాభ్యం నదం, గత్వా, తస్య తీర్థేషు అవతారేషు, వనేషు చ, వై దేహ్యా సహ రాచతో
మార్గితవ్యః. కేవలం రావణం కేవలం సీతాం చ దృష్ట్వా నాఽఽగంతవ్యం. రావణహననాయ సీతానయ
చారులం చా వపి దృష్ట్వా ఆగంతవ్య మితి భావః.

౩౩౪

* 'తతో నిర్మజలం భీమ' మితి పాఠే నిత్యజల మితి తదస్య సంజ్ఞా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

పర్వతప్రభవా నద్య స్ఫురన్మ్యా బహునిష్కుటాః.

మార్గితవ్యా దరీమంతః పర్వతాశ్చ వనాని చ,

౩౪౪

తత స్సముద్రద్వీపాం శ్చ సుభీమాఽద్రష్టు మర్హత.

౩౪౫

ఊర్మిమంతం సముద్రం చ క్రోశంత మనిలోద్ధతం,

౩౪౬

తత్రానురా మహాకాయా శ్చాయాం గృష్ణాంతి నిత్యశః.

బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా దీర్ఘకాలం బుభుక్షితాః,

౩౪౭

తం కాలమేషుప్రతిమం మహోరగనిషేవితం.

అభిగమ్య మహానాదం తీర్థే నై వమహోదధిం,

౩౪౮

తతో రక్తజలం భీమం లోహితం నామ సాగరం.

గతా ద్రక్ష్యథ తాం చైవ బృహతీం కూటశల్మలీం.

౩౪౯

స్వక్షద్వీపపర్వతాదీ నాహ (పర్వతేతి.) నిష్కుటా ఉద్యానవిశేషాః. అథేక్షసముద్రద్వీపా నాహ (తత ఇతి.)

౩౪౪-౩౪౫

ఇక్షసముద్రవిశేషం వక్తు మాహ (ఊర్మిమంత) మిత్యర్థం. ఊర్మిమంతం సముద్రం ఇక్షసముద్ర మిత్యర్థః. అభిగచ్ఛతేతి శేషః. 'లవణేక్షసురానర్పిర్దధిదుగ్ధజలై స్సమ' మితి సముద్ర ప్రకరణం.

౩౪౬

ఇక్షసముద్రస్య దుర్గమత్వం చర్చయతి (తత్రేతి.) తత్ర ఇక్షసముద్రే.

౩౪౭

(త మితి.) తీర్థేనాభిగమ్య ఉపానునాభిగమ్య. 'తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రే స్వంభసి పావనే. పాత్రోపాయావతరణే' స్వీతి వైజయంతి. ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణ గంతవ్య మిత్యర్థః. యద్వా, తీర్థే నావతరణేన, గంతవ్యం. నాన్వేషణ, తేన చ్చాయాగ్రాహిపరిహారో భవిష్యతీతి భావః. తతో గతాః, ఇక్షసముద్రా నిర్గతాః, తాం కూటశల్మలీం, లోహితం నామ సాగరం మధు సముద్రం చ, ద్రక్ష్యథ.

౩౪౮-౩౪౯

గృహం చ వై నతేయస్య నానారత్నవిభూషితం,
తత్ర కైలాససంకాశం విహితం విశ్వకర్మణా.

౩౯౫

తత్ర కైలనిభా భీమా మందేహా నామ రాక్షసాః.
కైలశ్యంగేషు లంబంతే నానారూపా భయావహాః,

౪౦౫

తే వతంతి జలే నిత్యం సూర్యస్యోదయనం వ్రతి.
నిహతా బ్రహ్మతేజోభి రహస్యహని రాక్షసాః,

౪౧౫

అభితప్తా శ్చ సూర్యేణ లంబంతే స్మ పునఃపునః.

౪౨

తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరం,
గతా ద్రక్ష్యథ దుర్ధర్షా ముక్తాహార మివోర్మిభిః.

౪౩

(గృహం చేతి.) తత్ర శల్మలిద్వీపే.

౩౯౫

(తత్రేతి.) తత్ర మధుసముద్రే, 'సూర్యస్యోదయనం వ్రతి' త్యతః పరం 'నిహతా' ఇత్యర్థం. తతఃపరం 'అభితప్తా' శ్చేత్యర్థం. లంబంతే వర్తంత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీ ప్రభావైః.

౪౦౫-౪౨

(తతః పాండురేతి.) అత్ర మధుసముద్రానంతరం సర్విర్దధిసముద్రయోః కుశక్రాంచద్వీపయో శ్చ వక్తవ్యత్వేనాపి తా విహాయ క్షీరోదప్రాప్త్యభిధానం తదుభయప్రాప్తి మంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తే రసంభవాత్. అతః అనుక్తా వసి తా వుక్తా వేవ సముద్రౌ ద్వీపా చేతి బోధ్యం. యద్వా. అవణ సముద్రం తన్మధ్యద్వీపాం శోచిత్వా స్తక్షద్వీప శాల్మలిద్వీప కుశద్వీప క్రాంచద్వీపా ఇక్షుసూరసర్పి ర్దధిసముద్రాం శ్చ తంత్రేణ దర్శయతి (తత సముద్రద్వీపాం శ్చ సుభీమా ద్రప్తు మర్హథేతి.) తత ఊర్మిమంత మిత్యాదినా ఇక్షుసముద్రస్య విశేష ముక్త్యా. తతో రక్తజల మిత్యాదినా సూరసముద్రస్య స్వరూప ముక్త్యా. తత శ్శల్మలిద్వీపవపుత్రాంతం ప్రదర్శ్య. అన్యత్ర విశేషాభావాత్ క్షీరసముద్ర గమనం నిర్దిశతి (తతః పాండురమేఘాభ మిత్యాదినా.) ఊర్మిభి ర్ముక్తాహరయక్త మివ స్థితం.

౪౩

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

తస్య మధ్యే మహాశ్చేత ఋషభో నామ పర్వతః,

దివ్యగంధైః కుసుమితై రాజతైశ్చ నగై ర్వృతః.

౪౪

సరశ్చ రాజతైః పద్మై ర్జ్వలితై ర్హేమకేసరైః,

నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంసై స్సమాకులం.

౪౫

విబుధా శ్చారణా యజ్ఞః కిన్నరా స్సాప్సరోగణాః,

హృష్టా స్సమభిగచ్ఛంతి నళినిం తాం రిరంసవః.

౪౬

* క్షీరోదం సమత్రికమ్య తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః,

జలోదం సాగరశ్రేష్ఠం సర్వభూతభయావహం.

౪౭

తత్ర తత్కోవజం తేజః కృతం హయముఖం మహత్,

అస్యాఽఽహం స్త న్మహావేగ మోదనం సచరాచరం.

౪౮

(తస్యేత్యాది.) (సరశ్చేతి.) నామ్నా సుదర్శనం సర ఇత్యన్వయః.

౪౪-౪౬

(క్షీరోద మితి.) జలోదం శుద్ధజలసముద్రం.

౪౭

(తత్రేతి.) తత్ర శుద్ధోదకే, కృతం నిశ్చింతం, కోవజం ఔర్వకోవజం, హయముఖం,

త త్ప్రసిద్ధం, మహా తేజః, వర్తత ఇతి శేషః. అన్య తేజసః, సచరాచరం మహావేగం తత్, జల

మితి శేషః. ఓదన మాహుః, సంహారవేశాయా మింధన మాహు రిత్యర్థః.

౪౮

❖ రామానుజీయం. (సరశ్చేతి.) 'నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంససమాకుల'మితి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'జలోదం సాగర శ్రేష్ఠ' మితి పాఠః. 'ఘృతోదం సాగరశ్రేష్ఠ' మితి పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

తత్ర విక్రోశతాం నాదో భూతానాం సాగరౌకసాం,
కూయతే చ సమర్థానాం దృష్ట్యా త దృఢబాముఖం.

౪౯

* స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే యోజనాని త్రయోదశ,
జాతరూపశిరో నామ మహా న్కనకపర్వతః.

౫౦

† తత్ర చంద్రప్రతికాశం పన్నగం ధరణీధరం,
పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః.

౫౧

ఆసీనం పర్వతస్యాఽగ్రే సర్వభూతసమస్కృతం,
సహస్రశిరసం దేవ మనంతం నీలవాసనం.

౫౨

త్రిశిరాః కాంచనః కేతు స్తాల స్తస్య మహాత్మనః,
స్థాపితః పర్వతస్యాగ్రే విరాజతి సవేదికః.
పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం త త్త్రిదశేశ్వరైః.

౫౩౪

తతః పరం హేమమయ శ్రీమహా సుదయపర్వతః.

తస్య కోటి ర్ద్దివం స్ఫుష్ట్యా శతయోజన మాయతా,

౫౪౫

(తత్రేతి.) సమర్థానా మపి బిడబాముఖం త త్రేతో దృష్ట్యా విక్రోశతాం నాదా
ఘోషాయతే.

౪౯

(స్వాదూదస్యేతి.) స్వాదూదస్య శుద్ధజలసముద్రస్య, ఉత్తరే దేశే అపరే పారే.

౫౦

(పూర్వస్యా మితి.) పూర్వస్యాం దిశి తన్నిర్మాణం కృతం, పూర్వదిగపధిత్యేన తాలరూపః
కేతుః కల్పిత ఇత్యర్థః.

౫౩౪-౫౪౫

* రామానుజీయం. 'స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే' ఇతి పాఠః.

† రామానుజీయం. 'తత్ర చంద్రప్రతికాశం పన్నగం ధరణీధరం, పద్మపత్రవిశాలాక్షం
తతో ద్రక్ష్యథ వానరా' ఇతి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

జాతరూపమయీ ధివ్యా విరాజతి నవేదికా.

సాలై స్తాలై స్తమాలై శ్చ కర్ణికారై శ్చ పుష్పితైః.

జాతరూపమయై ర్దివ్యై శ్శోభతే సూర్యనన్నిభైః.

తత్ర యోజనవిస్తార ముచ్చితం దశయోజనం.

శృంగం సౌమనసం నామ జాతరూపమయం ద్రువం.

తత్ర పూర్వం పదం కృత్వా పురా విష్ణు త్రివిక్రమే.

ద్వితీయం శిఖరే మేరో శ్చకార పురుషోత్తమః.

ఉత్తరేణ పరిక్రమ్య జంబూద్వీపం దివాకరః.

దృశ్యో భవతి భూయిష్ఠం శిఖరం త స్మహోచ్చయం.

(తత్ర యోజనేతి.) తత్ర ఉదయపర్వతకోటా.

(తత్ర పూర్వ మితి.) విష్ణుః. త్రివిక్రమే త్రివిక్రమప్రస్తావే, తత్ర సౌమనసశృంగే.

పూర్వం పదం కృత్వా. ద్వితీయం పదం. మేరోః పశ్చిమదిగపదిభూతస్య సావర్ణి మేరోః, శిఖరే చకార.

పూర్వపశ్చిమదిగపదిభూతయో రుదయాచలసావర్ణి మేరోః ర్విష్ణోః పదవిన్యాసః బలేః కృత్సమిరాజ్య

గ్రహణార్థః. భూమభ్యస్తమేరో పదవిన్యాసే కృత్సామిక్రమణం న లభ్యేత. వస్తుతస్తు. మేరో రేన

శిఖరే ద్వితీయం పదం న్యస్తం; మేరుశిఖరస్య స్వర్గత్వాత్. భూమా వేకం, స్వరే ద్వితీయం.

తృతీయం బ్రహ్మలోక ఇతి పౌరాణికీ గాథా.

(ఉత్తరేణేతి.) దివాకరః. జంబూద్వీపముత్తరేణ జంబూద్వీపోత్తరభాగే, 'విసపా ద్వితీయే' తి

ద్వితీయా. పరిక్రమ్య. మహోచ్చయం. తత్ర సౌమనసం శిఖరం. ప్రాప్యేతి శేషః. దృశ్యో భవతి.

మేరో ర్దక్షిణపార్శ్వవర్తనాం దృశ్యో భవతి త్యర్థః.

తత్ర వైఖానసా నామ వాలఖిల్యా మహర్షయః,
ప్రకాశమానా దృశ్యంతే సూర్యవర్ణా స్తవస్వినః.

౬౦

అయం సుదర్శనో ద్వీపః పురో యస్య ప్రకాశతే,
యస్మిన్ తేజ శ్చ చక్షు శ్చ సర్వప్రాణభృతా మపి.

౬౧

శైలస్య తస్య శృంగేషు కందరేషు వనేషు చ,
రావణ స్సహ వైరేహ్య మార్గితవ్య స్తతస్తతః.

౬౨

కాంచనస్య చ శైలస్య సూర్యస్య చ మహాత్మనః,
అవిష్టా తేజసా సుధ్యా పూర్వా రక్తా ప్రకాశతే.

౬౩

పూర్వ మేత తక్రృతం ద్వారం పృథివ్యా భువనస్య చ,
సూర్యస్యోదయనం చైవ పూర్వా హ్యేషా ది గుచ్యతే.

౬౪

(తతేతి.) వైఖానసాః బ్రహ్మనఖోత్పన్నాః, వాలఖిల్యాః బ్రహ్మరోమోత్పన్నాః, 'యే
చక్షుస్తే వైఖానసాః, యే వాలాస్తే వాలఖిల్యాః' ఇతి శ్రుతేః.

౬౦

(అయ మితి.) అయం ఉదయవర్వతపార్శ్వస్థో, ద్వీపః సుదర్శనో నామ. సుదర్శన
సంజ్ఞాఽన్వర్థేత్యాహ (యస్యేతి.) యస్య తేజసః, పురో నన్నిధౌ, సర్వప్రాణభృతా మపి చక్షుః,
ప్రకాశతే విషయగ్రహణశక్తం భవతి. త తేజః సూర్యాఖ్యం యస్మిన్ ద్వీపే ప్రకాశతే, అయం
ద్వీప సుదర్శనో నామేతి యోజనా.

౬౧

(శైలస్యేతి.) శైలస్య, ఉదయశైలస్యే త్యర్థః.

౬౨-౬౩

(పూర్వ మితి.) హి యస్మా దేత దుదయవర్వతః, ద్వారశబ్దాపేక్షయా నపునకత్వం.
పృథివ్యాః భువనస్య చ, పూర్వం ద్వారం కృతం ప్రథమద్వారత్వేన బ్రహ్మణా సృష్ట్యాదౌ కల్పితం
సూర్యస్య పరితో భ్రమణాయ ప్రథమం, ఏత దుదయనం చ కృత ముదయస్థానం కల్పితం. తస్మా
దేషా పూర్వా ది గుచ్యతే.

౬౪

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

* తస్య శైలస్య పృష్ఠేషు నిర్హరేషు గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వై దేహ్యో మౌగితవ్య స్తత స్తతః.

౬౫

తతః పర మగమ్యా స్యా ద్ధి క్షూర్వా త్రిదశావృతా,
రహితా చంద్రసూర్యాఢ్యా మదృశ్యా తిమిరావృతా.

౬౬

శైలేషు తేషు సర్వేషు కందరేషు వనేషు చ,
యే చ నోక్తా మయా దేశా విచేయా తేషు జానకీ.

౬౭

ఏతావ ద్వాసరై శ్శత్రుం గంతుం వానరపుంగవాః,
అఘాస్కర మమర్యాదం స జానీమ స్తతః పరం.

౬౮

అధిగమ్య తు వై దేహీం నిలయం రావణస్య చ,
మానే పూర్ణే నిపర్తఘ్న ముదయం ప్రాప్య పర్యతం.

౬౯

ఊర్ధ్వం మాసా స్స వస్తవ్యం పస స్వధ్యో భవే న్మమ,
సిద్ధార్థా స్సన్నిపర్తఘ్న మధిగమ్య చ మైథిలీం.

౭౦

(తస్యేత్యాది.) సమ్య గన్వేషణాయ పునరుక్తిః.

౭౧

(తత ఇతి.) త్రిదశావృతా త్రిదశాధిష్ఠితా. దిక్ ఉదయాచలప్రదేశరూపా, తతః పరం
ఉదయాద్యైః పరం, అగమ్యా.

౭౨

ఉపసంహరతి (శైలేష్యితి.) యే మయా నోక్తా స్తేషు శైలాదిషు విచేయా.

౭౩

(ఏతావ దితి.) అమర్యాదం గ్రామనగరాదిమర్యాదారహితం, కేవలాంధకారభూత
మిత్యర్థః.

౭౪-౭౫

* రామానుజీయం. 'తస్య శైలస్య పృష్ఠేష్యి' తి పాఠః.

మహేంద్రకాంతాం వనషండమండితాం దిశం చరిత్వా నిపుణేన వానరాః,
అవాప్య సీతాం రఘువంశజప్రియాం తతో నివృత్తా సుఖినో భవిష్యథ. ౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

తతః ప్రస్థాప్య సుగ్రీవస్త నృహ ద్వానరం బలం,
దక్షిణాం ప్రేషయామాన వానరా నభిలక్షితాః. ౧

నీల మగ్నిసుతం చైవ హనుమంతం చ వానరం,
పితామహసుతం చైవ జాంబవంతం మహాబలం. ౨

సుహోత్రం చ శరారిం చ శరగుల్మం తథైవ చ,
గజం గవాక్షం గవయం సుషేణ మృషభం తథా. ౩

(మహేంద్రేతి.) మహేంద్రకాంతాం ఇంద్రప్రియాం, నిపుణేన నైపుణ్యేన. ౨౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవాఖ్యానే,
చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

అథ దక్షిణదిశా వానరప్రేషణ మేకచత్వారింశే. (తతః ప్రస్థాప్యేత్యాది.) అభిలక్షితాః
న్యప్తాపదానాః. ౧

(నీల మిత్యాది.) అత్రోక్త సుషేణ స్తారాపితు రన్యః. ౨-౩

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషకార్థం వానరప్రేషణం)

మైందం చ ద్వివిదం చైవ విజయం గంధమాదనం,
ఉల్కాముఖ మనంగం చ హుతాశనసుతా పుభా.

అంగదప్రముఖా న్వీరాః పీఠః కపిగణేశ్వరః,
వేగవిక్రమసంపన్నాః * సందిదేశ విశేషవితే.

తేషా మగ్రేసరం చైవ మహా త్ఫల మనంగగం,
విధాయ హరిపీఠాణా మాదిశ ద్దక్షిణాం దిశం.

యే కేచన సముద్దేశా స్తస్యాం దిశి సుదుర్గమాః,
కపీశః కపిముఖ్యానాం స తేషాం తా నుదాహరత్.

సహస్రశిరసం వింధ్యం నానాద్రుమలతాయుతం,
నర్మదాం చ నదీం దుర్గాం మహోరగనిషేవితాం.

తతో గోదావరీం రమ్యాం కృష్ణవేణీం మహానదీం,
వరదాం చ మహాధాగాం మహోరగనిషేవితాం.

వేగవిక్రమసంపన్నప్రేషణే హేతు మాహ (విశేషవి దితి.)

(‘తేషా మగ్రేసరం చైవ మహా త్ఫల మనంగగ’ మితి.) అనంగగం అవిశంబామి.
వేగవ దితి యావత్. బలం సైన్యం, అగ్రేసరం అగ్రచరం, విధాయ.

(యే కేచనేతి.) తా సముద్దేశాః.

(సహస్రశిరస మిత్యాది.) పూర్వవ న్మధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యస్య దక్షిణత్వవ్యవదేశః.

* రామానుజీయం. ‘సందిదేశ విశేషవి’ దితి పాఠః.

రామానుజీయం, సహస్రశిరస మిత్యాదినా పూర్వభాగస్థా దేశా నువదిశతి.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

తత స్తేనాఽభ్యనుజ్ఞాతాః ప్రసన్నేన మహాత్మనా,
* తామ్రపద్మం గ్రాహజుష్టాం తరిష్యథ మహానదీం.

౧౭

సా చందనవనై ర్దివ్యైః ప్రచ్ఛన్నా ద్వీపశాలినీ,
కాంతేవ యువతిః కాంతం సముద్ర మవగాహతే.

౧౮

తతో హేమమయం దివ్యం ముక్తామణివిభూషితం,
యుక్తం కవాటం పాండ్యానాం గతా ద్రక్ష్యథ వానరాః.

౧౯

తత స్సముద్ర మాసాద్య సంప్రధార్యాఽర్థనిశ్చయం,
అగస్త్యేనాంతరే తత్ర సాగరే వినివేశితః.

౨౦

చిత్రనానానగ శ్రీమా న్మహేంద్రః పర్వతోత్తమః,
జాతరూపమయ శ్రీమా నవగాఢో మహార్ణవం.

౨౧

నానావిదై ర్నగై స్సర్వై ర్లతాభి శోచపశోభితం,
దేవర్షియక్షప్రవరై రప్పరోభి శ్చ నేవితం.

౨౨

(తతో హేమమయ మితి.) పాండ్యానాం పాండ్యరాజానాం, యుక్తం యోగ్యం, కవాటం, అనేన నగరం లక్ష్యతే. ముక్తారూపై ర్మణిభిః రత్నైః, భూషితం, తదుత్పత్తిదేశత్వా దితి భావః. ౧౭-౧౯

అథ మహేంద్రం పర్వయతి (తత ఇత్యాదిసా.) 'మార్గితవ్యా విశేషత' ఇత్యంత మేహ స్వయం, తతః పాండ్యనగరాత్, సముద్ర మాసాద్య, అర్థనిశ్చయం కర్తవ్యసముద్రలంఘనాద్యర్థ విశ్చయం, సంప్రధార్య కృత్వా, అగస్త్యేన, తత్ర సాగరే, అంతరే అవకాశే, వివేశితః, శ్రీమాన్ పుష్పఫలాదినమృద్ధిమాన్, శ్రీమాన్ కాంతిమాన్, మహేంద్రోఽస్తి. తం పర్వతం, పర్వసు

మేఖలా ముత్కులాం చైవ దశార్ణనగరా ణ్యపి,
అశ్వవంతీ మవంతీం చ సర్వ మేవానుపశ్యత.

౧౦.

విదర్భా నృషికాం శ్రైవ రమ్యా న్మాహిషకా నపి,
తథా వంగా న్కశింగాం శ్చ కౌశికాం శ్చ సమంతతః.

౧౧.

అస్వీక్ష్య దండకారణ్యం సవర్వతనదీం గుహాం,
నదీం గోదావరీం చైవ సర్వ మేవానుపశ్యత.

తదైవాఽఽంధ్రాం శ్చ పుంధ్రాం శ్చ చోళా న్పాండ్యా న్సకేరళాః, ౧౨.

అయోముఖ శ్చ గంతవ్యః పర్వతో ధాతుమండితః.

౧౩.

విచిత్రశిఖర శ్రీమాం శ్చిత్రపుష్పితకాననః,
సచందనవనోద్దేశో మార్గితవ్యో మహాగిరిః.

౧౪.

తత స్తా మాపగాం దివ్యాం ప్రసన్నసలిలాం శివాం,

తత్ర ద్రక్ష్యథ కావేరీం విహితా మప్పరోగజైః,

౧౫.

తస్యాఽఽసీనం నగస్యాఽగ్రే మలయస్య మహాజనం,

ద్రక్ష్యథాఽఽదిత్యసంకాశ మగ స్త్య మృషిస త్తమం.

౧౬.

తత్ర ('సర్వమేవానుపశ్య' తేత్యంతేన) వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాం స్తద్దక్షిణపార్శ్వస్థాం శ్చ నదీనగరదేశా నుపదిశతి, విదర్భా నిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాః దేశా నుపదిశతి. (నదీం గోదావరీ మితి.) దండకారణ్యవర్తి గోదావరీఖండ మిత్యర్థః.

౧౭.

(అయోముఖ ఇతి.) అయోముఖః సహ్యాః.

౧౮.

(తత ఇతి.) అప్పరోగజైః విహితాం, పూజితా మిత్యర్థః.

౧౯.

(తస్యేతి.) తస్య ప్రసిద్ధస్య.

౨౦.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

త మతిక్రమ్య లక్ష్మీవాక్ సముద్రే శతయోజనే.

గిరిః పుష్పితకో నామ సిద్ధచారణనేవితః,

౨౦౪

చంద్రసూర్యాంశుసంతాశ స్సాగరాంబుసమావృతః.

ప్రభాతే విపులై శృంగై రంబరం విలిఖన్నివ,

౨౦౫

తస్యైరం తాంచనం శృంగం సేవతేఽయం దివాకరః.

స్వేతం రాజత మేకం చ సేవతేఽయం నిశాకరః,

౨౦౬

స తం కృతఘ్నః పశ్యంతి స నృశంసా స నాస్తికాః.

ప్రణమ్య శిరసా శైలం తం విమార్గత వానరాః,

౨౦౭

త మతిక్రమ్య దుర్ధర్షా సూర్యవా న్నామ పర్వతః.

అధ్వనా దుర్విగాహేన యోజనాని చతుర్దశ,

౨౦౮

తత స్తమ పృథిక్రమ్య వైద్యుతో నామ పర్వతః.

సర్వతామధలై ర్వృక్షై స్సర్వకాలమనోహరైః,

౨౦౯

తత్ర ఘక్త్యా వరాహాణి మూలాని చ ఫలాని చ.

మధూని పీత్వా ముఖ్యాని పరం గచ్ఛత వానరాః,

౨౧౦

(త మతిక్రమ్యేతి.) 'పరావరయోగే చే' తి క్త్వాప్రత్యయః. ఏవం పూర్వప్రాజపత్రం చ

౨౦౪-౨౦౫

బోధ్యం.

(తస్యైక మితి.) దక్షిణాయన ఇతి శేషః.

౨౦౪-౨౦౫

(త మతిక్రమ్య దుర్ధర్షా ఇతి.) హే దుర్ధర్షా, సూర్యవా న్నామ పర్వతః, చ త్రత ఇతి శేషః.

దుర్విగాహేనాధ్వనా ఉపలక్షితః. యోజనాని చతుర్దశ, పుష్పితకసూర్యవతో రంతరాశ ఇతి శేషః. ౨౦౭

(తత ఇతి.) పరాజాం శ్రేష్ఠానా మ్హ్వాణీతి వరాహాణి, పరం తతః పరం చేశం. ౨౦౮-౨౦౯

సిద్ధచారణసంఘై శచ్చ ప్రకీర్ణం సుమనోహరం,
త ముపైతి సహస్రాక్ష స్సదా పర్వసు పర్వసు.

౨౩

ద్వీప స్తస్యాఽపరే పారే శతయోజన మాయతః,
అగమ్యో మానుషై ర్ద్రిష్ట స్తం మార్గధ్వం సమంతతః.
తత్ర సర్వాత్మనా సీతా మార్గితవ్యా విశేషతః.

౨౪౫

* స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః,
రాక్షసాధిపతే ర్వాన స్సహస్రాక్షనమద్యుతేః.

౨౪౬

దక్షిణస్య సముద్రస్య మధ్యే తస్య తు రాక్షసీ.
అంగారకేతి విఖ్యాతా చాయా మాకృష్య భోజనీ.

౨౪౭

ఏవం నిస్సంశయా స్కృత్వా సంశయా న్నష్టసంశయాః.
మృగయధ్వం నరేంద్రస్య పత్నీ మమితతేజసః.

౨౪౮

పర్వసు సముద్రస్నానాయాఽఽగచ్ఛతి. తస్యాఽపరే పారే అంతరాళికతీరే, ద్వీపోఽస్తి. తం మార్గధ్వం.
తత్ర, సర్వాత్మనా పర్వప్రయత్నేన, విశేషతః సీతా మార్గితవ్యే త్యర్థః.

౨౩-౨౪౫

(స హితి.) ఏవం రావణాలయావగమేఽపి ఇతరదిక్షు వానరక్షేషణం స్థానాంతరే సీతా
మాదాయ కిం గచ్ఛే దితి శంకయేతి బోధ్యం.

౨౪౬

నను పూర్వం 'స జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షస' ఇత్యుక్తం. సంప్రతి
'స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మన' ఇత్యుచ్యతే. అతో విరుద్ధ మిద మిత్యాశంక్య పరిహారతి
(ఏవ మితి.) ఏవం మదుక్తీత్యా. సంశయాః సంశయవిషయభూతాః, దేశాః, నిస్సంశయాః
సంశయావిషయభూతాః, నిర్భీతనదనద్భావాః కృత్వా నష్టసంశయా స్సంతః అమితతేజసో నరేంద్రస్య
పత్నీం మృగయధ్వం, యదృచ్ఛావర్కనాపరిస్ఫుటజ్ఞాత మర్థం కథం నిశ్చయేన కథయామీతి న జాన్య
ఇతి పూర్వముక్తం. ఇదానీం తథావిధ మప్యర్థ మన్వేషణగౌరవాయ నిశ్చయేన బ్రవీమీతి వాచః.

౨౪౮

* తస్య దేశస్య రావణసంబంధితయా సామాన్యేనాఽవగతత్వేఽపి సువృథాన్వేషణార్థం
తం దేశం తదీయత్వేన నిర్భీతోక్తవాః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయవానరప్రేషణం)

దివ్య ముత్పద్యతే యత్ర తచ్చైవాఽగ్నిసమప్రభం,

404

న తు త చ్చందనం దృష్ట్వా స్పృష్టవ్యం చ కదాచన.

రోహితా నామ గంధర్వా ఘోరా రక్షంతి త ద్వనం,

405

తత్ర గంధర్వపతయః పంచ సూర్యసమప్రభాః.

శైలూషో గ్రామణీ శ్శిగు శ్శుభ్రో బభృ స్తతైవ చ,

406

రవిసోమాగ్నివపుషాం నివాసః పుణ్యకర్మణాం.

అంతే పృథివ్యా దుర్ధర్వా స్తత్ర స్వర్గజిత స్థితాః,

407

తతః పరం న వ స్సేవ్యః పితృలోక స్సుదారుణః.

రాజధానీ యమ నైషా కష్టేన తమసా వృతా,

408

ఏతావ దేవ యుష్మాభి ర్వీరా వానరపుంగవాః.

శక్యం విచేతుం గంతుం వా నాఽతో గతిమతాం గతిః,

409

సర్వ మేత త్సమాలోక్య యచ్ఛాఽన్య దపి దృశ్యతే.

గతిం విదిత్వా వై దేహ్యా స్సన్నివర్తితు మర్హతః,

410

య స్తు మాసాన్నివృత్తోఽగ్రే దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి.

మత్తుల్యవిభవో భోగై స్సుఖం స విహరిష్యతి,

411

తతః ప్రయతరో నాస్తి మమ ప్రాణా ద్విశేషతః.

హరిశ్యామం తమాలదళవర్ణం, అగ్నిసమప్రభం అగ్నిసదృశవర్ణం. ఏవంవిధం దివ్యం చందనం యత్రోత్పద్యతే, న ఋషభః పర్వతో వర్తత ఇతి పూర్వేణాఽన్వయః.

404-405

(తత ఇతి.) తతః తస్మాత్ పురుషాత్, ప్రయతరో నాస్తి. మమ, ప్రాణాత్ విశేషతః.

411

సః ప్రయతర ఇతి శేషః.

తత్ర నేత్రమనఃకాంతః కుంజరో నామ పర్వతః.

అగస్త్యభవనం యత్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా,

3౫౪

తత్ర యోజనవిస్తార ముచ్చితం దశయోజనం.

శరణం కాంచనం దివ్యం నానారత్నవిభూషితం,

౩౬౪

తత్ర భోగవతీ నామ సర్పాణా మాలయః పురీ.

విశాలకణ్ఠ్య దుర్ధర్షా సర్వతః పరిరక్షితా,

౩౭౪

రక్షితా పన్నగై ర్హోరై స్తీక్ష్ణదంష్ట్రై ర్మహావిష్టైః.

సర్పరాజో మహాప్రాజ్ఞో యస్యాం వనతి వాసుకిః,

౩౮౪

నిర్యాయ మార్గితవ్యా చ సా చ భోగవతీ పురీ.

౩౯

తత్ర వాఽనంతరా దేశా యే కేచన సుసంవృతాః,

౩౯౪

తం చ దేశ మతిక్రమ్య మహా నృషభసంస్థితః.

సర్వరత్నమయ శ్రీమా నృషభో నామ పర్వతః,

౪౦౪

గోశీర్షకం పద్మకం చ హరిశ్యామం చ చందనం.

అగస్త్యభవనం విశేషయతి (తత్ర యోజనేతి.) శరణం గృహం.

౩౫-౩౬౪

(తత్రేత్యాది.) నిర్యాయ అగస్త్యభవనాన్నిర్గత్య.

౩౭-౩౯

(తత్రేతి.) యే అనంతరాః అన్యవహితా దేశాః, తే, మార్గితవ్యా ఇతి శేషః.

౩౯౪

(తం చేతి.) తం చ దేశ మతిక్రమ్య, తస్మా ద్దేశాత్ పరత ఇత్యర్థః. ఋషభసంస్థితః
ఋషభకుల్యనంస్థానః.

౪౦౪

(గోశీర్షక మితి.) గోశీర్షకం గోరోచనాసదృశవర్ణం, పద్మకం పద్మదళవర్ణం.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

మరీచిపుత్రం మారీచ మర్చిష్మంతం మహాకపిం,
వృతం కపివరై శూరై ర్మహేంద్రనదృశద్యుతిం.

3

బుద్ధినిక్రమసంపన్నం వై నతేయసమద్యుతిం,
మరీచిపుత్రా న్మారీచా నర్చిర్మాలా న్మహాబలాః.
ఋషిపుత్రాం శ్చ తా న్సర్వాః ప్రతీచీ మాదిశ ద్విశం,

44

ద్వాభ్యాం శతసహస్రాభ్యాం కపీనాం కపిస త్తమాః.
సుషేణప్రముఖా యాయం వై దేహీం పరిమార్గత,

45

సురాష్ట్రా నహబాహ్నికాన్ శూరా స్ఫీమాం స్తథైవ చ.
స్పీతా స్తనపదా న్రమ్యా న్విపులాని పురాణి చ,

46

పున్నాగగహనం కుక్షిం వకుళోద్దాలకాకులం.
తథా కేతకషండాం శ్చ మార్గధ్వం హరియాభపాః,

47

ప్రత్యక్రోస్సితోగమా తైచ నద్య శ్శీతజలా శ్శివాః.
రాపసానా మరణ్యాని కాంతారా గిరియశ్చ యే,

48

తత స్థనీలీం మరుప్రాయా మత్యుచ్ఛరిస శ్శిలాః.

(మరీచిపుత్ర మితి.) మారీచపద మన్వర్థసంక్షేతి ద్వ్యోతయితుం మరీచిపుత్ర మిత్యుక్తిః.
మరీచిపుత్రా మారీచా నిత్యత్వాని తథా. మారీచ మితి జ్యేష్ఠ ఉక్తః; మారీచా ఇతి తదనుడా ఉచ్ఛంరే.
అర్చిర్మాలాః అర్చిష్మతః.

44-45

(సురాష్ట్రా నిత్యాది.) (పున్నాగేతి.) పున్నాగగహనం పున్నాగవనం, కుక్షిః మధ్యదేశ
విశేషః. ఉద్దాలకాః పృక్షవిశేషాః, కేతకషండాః కేతకవనాని, ప్రత్యక్రోస్సితో గచ్ఛంతీతి ప్రత్యక్రోస్సితో
గమాః, శివాః పావనాః, కాంతారాః దుర్గమమార్గాః, తా మార్గధ్వ మితి పూర్వేణ సంబంధః. 44-45

(తత స్థనీ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్థల్యాదికం మార్గిత్వా, తతః తస్మాద్దేహిత్

కృతాపరాధో బహుశో మమ బంధు ర్భవిష్యతి,

౪౯౫

అమితబలవరాక్రమా భవంతో విపులగుణేషు కులేషు చ ప్రసూతాః,
మనుజవతిసుతాం యథా లభధ్వం తదధిగుణం పురుషార్థ మారభధ్వం.

౫౦౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

అథ ప్రస్థాప్య సుగ్రీవ స్తా హరీ న్దక్షిణాం దిశం,
అబ్రవీ న్మేఘసంకాశం సుషేణం నామ యూథవం.

౧

తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమం,
అబ్రవీ త్రాంజలి ర్వాక్య మభిగమ్య ప్రణమ్య చ.

౨

(అమితేతి.) తదధిగుణం తదనుగుణం, పురుషార్థం పురుషవ్యాపారం, అత్ర సంయమినీ
వర్యంత మభిధానాత్ సప్తద్వీపసాగర గమన మర్థసిద్ధం, ఏవ ముత్తరస్సర్గయో రపి బోధ్యం.
అత్ర సార్థపంచాశచ్ఛ్లోకాః.

౫౦౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవాఖ్యానే,
ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

అథ పశ్చిమదిశి వానరనియోజనం ద్విచత్వారింశే. (అథేత్యాది.)

౧

(తారాయా ఇతి.) ప్రాంజలిత్వాదికథనార్థ మబ్రవీ దితి. ఆతో న పానరుక్త్యం.

౨

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

మహాహేమగిరి ర్నామ శతశృంగో మహాద్రుమః.

౧౫

తస్య ప్రథేషు రమ్యేషు సింహాః పక్షగమాః స్థితాః,
తిమిమత్స్యగజాం తైచ నీడాన్యారోపయంతి తే.

౧౬

తాని నీడాని సింహానాం గిరిశృంగగతా శ్చ యే,
దృప్తా స్తుప్తా శ్చ మాతంగా స్తోయదస్వననిస్వనాః.
విచరంతి విశాలేఽస్మి తోయపూర్ణే సమంతతః,

౧౭౪

తస్య శృంగం దివస్పర్శం కాంచనం చిత్రపాదవం.
సర్వ మాశు విచేతవ్యం కపిభిః కామరూపిభిః,

౧౮౪

* కోటిం తత్ర సముద్రే తు కాంచనీం శతయోజనాం.
దుర్దర్శాం పారియాత్రస్య గతా ద్రక్ష్యథ వానరాః.

౧౯౪

కోట్య స్తత్ర చతుర్వింశ ధ్గంధర్వాణాం తరస్వినాం.
వసం త్యగ్నినికాశానాం ఘోరాణాం కామరూపిణాం,

౨౦౪

సపక్ష ఇతి విశేషణం. నీడాని వృక్షగ్రస్తస్వావాసస్థానాని, అత ఏవ మహాద్రుమ ఇతి పూర్వముక్తం.

౧౫-౧౬

(తానీత్యా ద్యర్థత్రయం.) సమంతత స్తోయపూర్ణేఽస్మి స్థలే యే గజా స్సంతి, గిరిశృంగ గతా శ్చ యే, తే గజా స్తాని నీడాని విచరంతి, సింహానీడాశ్రయసానుషు విచరం తీత్యర్థః. బాధకస్థానగమనే హేతు మాహ (దృప్తా ఇతి.)

౧౭౪

(తస్యేతి.) కపిభిః, భవద్వి రితి శేషః.

౧౮౪

(కోటి మితి.) తత్ర సముద్రే గతాం, పారియాత్రస్య, కోటిం శృంగం.

౧౯౪-౨౦౪

* రామానుజీయం. 'కోటిం తత్ర సముద్రస్యే' తి పాఠః.

గిరిజాలావృతాం దుర్గాం మార్గిత్వా పశ్చిమాం దిశం,

౯౫

తతః పశ్చిమ మాసాద్య సముద్రం ద్రష్టు మర్హథ.

* తిమినక్రాయతజల మక్షోభ్య మథ వానరాః.

౧౦౪

తతః కేతకషండేషు తమాలగహనేషు చ.

కపయో విహరిష్యంతి నారీకేశవనేషు చ.

౧౦౫

తత్ర సీతాం చ మార్గధ్వం నిలయం రావణస్య చ.

వేలాతటనివిష్టేషు పర్వతేషు వనేషు చ,

౧౦౬

మురచీప త్తనం చైవ రమ్యం చైవ జటీపురం.

అవంతీ మంగలోపాం చ తథా చాలక్షితం వనం,

౧౦౭

రాష్ట్రాణి చ విశాలాని పత్తనాని తత స్తతః.

౧౦౮

సింధుసాగరయో శ్చైవ సంగమే తత్ర పర్వతః,

పశ్చిమం సముద్ర మాగమ్య తిమినక్రాయత మక్షోభ్యం తం ద్రష్టు మర్హథ.

౧౦౯

(తత ఇతి.) కపయో భవదీయాః.

౧౧౦

(తత్రేతి.) వేలాతటనివిష్టేషు - వేలాయాం అంబువికృతౌ, తతే చ స్థితేషు. 'అబ్ధ్యంబు వికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయో రపీ' త్యమరః.

౧౧౧

(మురచీతి.) పూర్వస్యాం ది శ్యవంత్యన్యా, ఇయం చాన్యా, యత్ర ప్రవిష్టా వన నై రంతర్యేణ న లక్ష్యంతే. త దలక్ష్యం నామ, మార్గధ్వ మిత్యనుషంగః.

౧౧౨

(సింధ్యితి.) సింధు ర్నద విశేషః. తత్ర పశ్చిమదిశి, పక్షై ర్గచ్ఛంతీతి వక్షగమః.

* రామానుజీయం. 'తిమినక్రాయతజల మక్షోభ్య మథ వానరా' ఇతి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

చతుర్భాగే సముద్రస్య చక్రవా న్నామ పర్వతః,
తత్ర చక్రం సహస్రారం నిర్మితం విశ్వకర్మణా.

౨౭

* తత్ర పంచజనం హత్వా హయగ్రీవం చ దానవం,
అజహార తత శ్చక్రం శంఖం చ పురుషోత్తమః.

౨౮

తస్య సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వై దేహ్యో మార్గితవ్య స్తత స్తతః.

౨౯

యోజనానాం తత ష్టష్టి ర్వరాహో నామ పర్వతః,
సువర్ణశృంగ స్సుశ్రీమా నగాదే వరుణాలయే.

౩౦

తత్ర ప్రాశ్చ్యోతిషం నామ జాతరూపమయం పురం,
యస్మి న్స్వనతి దుష్టాత్మా నరకో నామ దానవః.

౩౧

తత్ర సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వై దేహ్యో మార్గితవ్య స్తత స్తతః.

౩౨

(చతుర్భాగ ఇతి.) చతుర్భాగే చతుర్థభాగే, సముద్రస్య లవణసముద్రస్య.

౨౭

(తత్ర పంచజన మితి.) తత్ర చక్రవత్పర్వతే, పురుషోత్తమో విష్ణుః. 'శ్రీపతిః పురు
షోత్తమః' ఇత్యుపరః. చక్రరక్షకం హయగ్రీవాఖ్యం దానవం హత్వా, చక్రం, పంచజనాఖ్యం
దానవం చ హత్వా తదస్థిభూతం పాంచజన్యాఖ్యం శంఖం చ జగ్రాహ. కృష్ణః పంచజనం హత్వా
పాంచజన్యం జగ్రాహే త్యుచ్యతే. తద్విష్ణ్వవతారేవ్యస్తీతి జ్ఞేయం.

౩౦

(తత్ర ప్రాగితి.) తత్ర వరాహపర్వతే.

౩౧-౩౨

* విష్ణో రవతారః పురుషోత్తమః పంచజనం హయగ్రీవాఖ్యం దానవం చ హత్వా సుదర్శన
పాంచజన్యో జగ్రాహేతి పౌరాణికీ కథా ఇతి తత్త్వదీపికా.

పావకార్చిఃప్రతీకాశా స్సమవేతా స్సహస్రశః.

నాఽత్యాసాదయితవ్యా నై వానరై ర్భీమవిక్రమైః,

౨౧౪

* నాఽఽదేయం చ ఫలం తస్మా ద్దేశా త్కించిత్ ప్లవంగమైః.

దురాసదా హి తే వీరా స్సత్త్వవంతో మహాబలాః,

౨౧౫

ఫలమూలాని తే తత్ర రక్షంతే భీమవిక్రమాః.

తత్ర యత్న శ్చ కర్తవ్యో మార్గితవ్యా చ జానకీ,

న హి తేభ్యో భయం కిం చి తక్రపిత్వ మనువర్తతాం.

౨౧౬

తత్ర వై డూర్యవర్ణాభో వజ్రసంస్థానసంస్థితః.

నానాద్రుమలతాకిర్ణో వజ్రో నామ మహాగిరిః.

శ్రీమా న్మముదిత స్తత్ర యోజనానాం శతం సమం.

౨౧౭

గుహా స్తత్ర విచేతవ్యాః ప్రయత్నేన ప్లవంగమాః.

౨౧౮

(పావకార్చిఃప్రతీకాశా ఇత్యాది.) నాఽత్యాసాదయితవ్యాః నాఽతిసమీపం ప్రాప్తవ్యాః, నాఽఽదేయం న స్వీకార్యం. తస్మి తే గంధర్వా అస్మాక హనిష్యంతీ త్యక్త్రాహ (తత్రేతి.) యత్నః ఫలవాపలనివృత్తై యత్నః, కర్తవ్యః. విశాలత్వా దన్వేషణే యత్నో వా. న కించి ద్భయం, కపి సంచారస్య వనమాత్రధర్మత్వా దితి భావః. అనువర్తతాం అనువర్తమానానాం.

౨౧౪-౨౧౮

(తత్ర వై డూర్యేత్యాది) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. (శ్రీమా నితి.) యోజనానాం శతం సమం యథా భవతి తథా. సముదితః సమున్నతః.

౨౧౪-౨౧౮

* రామానుజీయం. (నాదేయ మితి.) న ఆదేయ మితి చేర్చుట. తేషాం దురాసదత్వే తత్ర కథం చూర్ణణం ఘటతః ఇత్యాశంక్యహ (తత్రేతి.) హి యస్మాత్కారణాత్, కపిర్వ మనువర్తతాం ప్రాకృతకపిత్వ మనువర్తమానానాం, భవతాం తేభ్యో భయం న. తస్మా త్తత్ర యత్నః కర్తవ్యః. జానకీ మార్గితవ్యా చేతి సంబంధః.

(సుగ్రీవేణ సీతాహర్గణాయ వానరప్రేషణం)

† విశ్వేదేవా శ్చ మరుతో వనవ శ్చ దివౌకనః,
ఆగమ్య పశ్చిమాం సంధ్యాం మేరు ముత్తరపర్వతం.

అ ౧

ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతి తై శ్చ సూర్యోఽభిపూజితః,
అదృశ్య స్సర్వభూతానా మస్తం గచ్ఛతి పర్వతం.

అ ౨

* యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకరః,
ముహూర్తార్ధేన తం శీఘ్ర మభియాతి శిలోచ్ఛయం.

అ ౩

శృంగే తస్య మహా ద్వివ్యం భవనం సూర్యసన్నిభం,
ప్రాసాదగణసంబాధం విహితం విశ్వకర్మణా.

అ ౪

శోభితం తరుభి శ్చిత్రై ర్నానాపక్షిసమాకులైః,
నికేతం పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః.

అ ౫

అంతరా మేరు మస్తం చ తాలో దశశిరా మహాః,
జాతరూపమయ శ్రీమాః ధ్రాజితే చిత్రవేదికః.

అ ౬

(విశ్వేదేవా ఇతి.) పశ్చిమాం సంధ్యాం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. మేరుసదృశత్వా న్మేరుం. మేరు మాగమ్య ఆదిత్య, ముపతిష్ఠంతి పూజయంతి. మంత్రకరణాభావా త్పురస్సైత్రిపదం. అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణి మేరో రభిధానా త్సర్వేఽపి సముద్రద్వీపాదయోఽపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తాః. అ ౧-౪౬.

† రామానుజీయం. (విశ్వేదేవా ఇతి.) విశ్వేదేవాశ్చ వనవో మరుతశ్చ దివౌకనః, పశ్చిమాం సంధ్యాం అన్యదపేక్షయా పశ్చిమసంధ్యాయాం, ఉత్తరపర్వతం మేరు మాసాద్య వర్తమాన మాదిత్య, ముపతిష్ఠంతి పూజయంతి. మంత్రకరణాభావా త్పురస్సైత్రిపదం. అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణి మేరో రభిధానా త్తతః పూర్వస్థా అనుక్తా స్సముద్రద్వీపాదయోఽపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం.

* రామానుజీయం. 'యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకర' ఇతి పాఠః.

త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం కాంచనాంతరనిర్దరః,

పర్వత స్సర్వసౌవర్ణో ధారాప్రసవణాయుతః.

33

తం గజాశ్చ వరాహాశ్చ సింహా వ్యాఘ్రాశ్చ సర్వతః,

అభిగర్జంతి సతతం తేన శబ్దేన దర్శితాః.

34

యస్మిన్ హరిహయ శ్రీమహా మహేంద్రః పాకశాసనః,

అభిషిక్త స్సరై రాజా మేఘవా న్నామ పర్వతః.

35

త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం మహేంద్రపరిపాలితం,

షష్ఠి ర్గిరిసహస్రాణి కాంచనాని గమిష్యథ.

36

తరుణాదిత్యవర్ణాని భ్రాజమానాని సర్వతః,

జాతరూపమయై ర్వృక్షై శ్శోభితాని సుపుష్పితైః.

37

తేషాం మధ్యే స్థితో రాజా మేరు రుత్తరపర్వతః,

అదిత్యేన ప్రసన్నేన శైలో దత్తవరః పురా.

38

తేనైవ ముక్త శైలేంద్రః సర్వ ఏవ త్వదాశ్రయాః,

మత్ప్రసాదా ద్భవిష్యంతి దివారాత్రం చ కాంచనాః.

39

త్వయి యే చాపి వత్స్యంతి దేవగంధర్వదానవాః,

తే భవిష్యంతి రక్తాశ్చ ప్రభయా కాంచనప్రభాః.

40

(త మతిక్రమ్యేతి.) త మతిక్రమ్య, తస్మా త్పరత ఇత్యర్థః. కాంచనాంతరనిర్దరః సౌవర్ణ మయాంతరప్రదేశవత్కందరః, అంతర్పహి శ్చ సౌవర్ణకందర ఇత్యర్థః.

33

(తం గజాశ్చేతి.) తేన శబ్దేన స్వశబ్దేన, దర్శితా గజాదయ స్తం పర్వత మభిగర్జంతి.

34

(యస్మిన్నితి.) హరిహయః శ్యామవర్ణాశ్చయుక్తః, రాజాభిషిక్తః రాజత్వేనాభిషిక్తః.

35-36

వర మేవాహ (తేనైవ మితి.) ప్రభయా రక్తా భవిష్యంతి త్యన్వయః.

39-40

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

గురు రేష మహాబాహుః శ్వశురో మే మహాబలః.

భవంత శ్చాపి విశ్రాంతాః ప్రమాణం సర్వకర్మసు.

౫౪౪

ప్రమాణ మేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం దిశం.

౫౪౫

దృష్టాయాం తు నరేంద్రస్య పత్న్య మమితతేజసః,

కృతకృత్యా భవిష్యామః కృతస్య ప్రతికర్మణా.

౫౪౬

* అతోఽన్య దపి య త్కార్యం కార్యస్యాఽన్య హితం భవేత్,

సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థ సంహితం.

౫౪౭

తత స్సుషేణప్రముఖాః ప్లవంగా స్సుగ్రీవవాక్యం నిపుణం నిశమ్య,

ఆమంత్ర్య సర్వే ప్లవగాధిపం తే జగ్ము ర్దిశం తాం వరుణాభిగుప్తాం.

౫౪౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

(‘ప్రమాణ మేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం దిశ’ మితి పాఠః.) ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం, పశ్యధ్వం పశ్యత, అత్మనేపద మార్షం.

౫౪౪-౫౪౬

(అతోఽన్య దితి.) అన్య కార్యస్య సీతాన్వేషణరూపస్య, అన్య దపి య ద్దితం భవేత్, దేశకాలార్థసంహితం, త త్సంప్రధార్య భవద్భిః కార్య మిత్వన్వయః. అత్ర అష్టపంచాశచ్ఛ్లోకాః. ౫౪౭-౫౪౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే.

ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

* రామానుజీయం. ‘అతోఽన్యదపి యత్కార్యం కార్యస్యాఽన్య హితం భవేత్, సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహిత’ మితి పాఠః.

తేషు సర్వేషు దుర్గేషు సరస్సు చ సరిత్సు చ,
రావణ స్సహ వై దేహ్యో మార్గితవ్య స్తత స్తతః.

౪౭

యత్ర తిష్ఠతి ధర్మజ్ఞ స్తపసా స్వేన భావితః,
మేరుసావర్ణి రిత్యేవ ఖ్యాతో వై బ్రహ్మణా నమః.

౪౮

ప్రప్తవ్యో మేరుసావర్ణి ర్మహర్షి స్సూర్యసన్నిభః,
ప్రణమ్య శిరసా భూమౌ ప్రవృత్తిం మైఖిలీం ప్రతి.

౪౯

ఏతావ జ్జీవలోకస్య భాస్కరో రజనీక్షయే,
కృత్వా వితిమిరం సర్వ మ స్తం గచ్ఛతి పర్వతం.

౫౦

ఏతావ ద్వానరై శృక్యం గంతుం వానరపుంగవాః,
అభాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతః పరం.

౫౧

అధిగమ్య తు వై దేహీం నిలయం రావణస్య చ,
అ స్తపర్వత మాసాద్య పూర్ణే మానే నివ ర్తత.
ఊర్ధ్వం మాసా న్న వ స్తవ్యం వస న్యధ్యో భవే నృమ,

౫౨౪

సహైవ కూరో యుష్మాభి శ్చ శ్వభురో మే గమిష్యతి.
శ్రోతవ్యం సర్వ మేతస్య భవద్భి ర్దిష్టకారిభిః,

౫౨౫

(ఏతావ దితి.) భాస్కరః రజనీక్షయే జీవలోకస్య ఏతావత్ ఉదయాస్తాద్విమధ్యం వితిమిరం
కృత్వా అ స్తం గచ్ఛతి యోజనా.

౪౭-౫౨౪

(సహైవేతి.) దిష్టకారిభిః అదిష్టకారిభిః.

౫౨౫

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

కృతం హి ప్రియ మస్మాకం రాఘవేణ మహాత్మనా,

తస్య చేత్ ప్రతికారోఽస్తి సఫలం జీవితం భవేత్.

౬

అర్థినః కార్యనిర్వృత్తి మకర్తు రపి య శ్చరేత్,

తస్య స్యా త్సఫలం జన్మ కిం పునః పూర్వకారిణః,

౭

ఏతాం బుద్ధి మవస్థాయ దృశ్యతే జానకీ యథా,

తథా భవద్భిః కర్తవ్య మన్మ త్ప్రియహితైషిభిః.

౮

అయం హి సర్వభూతానాం మాన్యస్తు సరసత్తమః,

అస్మాను చాగతప్రీతీ రామః పరపురంజయః.

౯

ఇమాని వనదుర్గాణి నద్య శ్చైలాంతరాణి చ,

భవంతః పరిమార్గంతు బుద్ధివిక్రమసంపదా.

౧౦

తత్ర మ్లేచ్ఛా స్సుళిందాం శ్చ శూరసేనాం స్తథైవ చ,

ప్రస్థలా స్ఫురతాం శ్చైవ కురూం శ్చ సహ మద్రకైః.

౧౧

కాంభోజా న్యవనాం శ్చైవ శకా నారట్టకా నపి,

ఖాస్త్రికా నృషికాం శ్చైవ పౌరవా నథ టంకణాః.

౧౨

చీనా స్ఫురమచీనాం శ్చ నిహారాం శ్చ పునఃపునః,

అస్వీక్ష్య దరదాం శ్చైవ హిమవంతం తథైవ చ.

౧౩

(ఇమానీ త్యాది.) ఇమాని వక్ష్యమాణాని, నద్యః నదీః, (తత్రేతి.) భరతా నింద్రప్రస్థాది

ప్రదేశాః, కురూః చక్షిణకురూః హిమవదంతాః, పునః పున రన్విష్య పరిమార్గం త్వితి పూర్వేణ

సంబంధః.

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

తత స్సందిశ్య సుగ్రీవ శ్వశురం పశ్చిమాం దిశం,
వీరం శతవలిం నామ వానరం వానరర్షభః.

౧

ఉవాచ రాజా ధర్మజ్ఞ స్సర్వవానరస త్తమం,
వాక్య మాత్మహితం చైవ రామస్య చ హితం తథా.

౨

వృత శ్శతసహస్రేణ త్వద్విధానాం వనోకసాం,
వై వస్వతనుతై స్సార్ధం ధృ ప్రతిష్ఠస్వ స్వమంత్రిభిః.

౩

దిశం హ్యుదీచీం విక్రంతాం హిమశ్చైలావతంసకాం,
సర్వతః పరిమార్గధ్వం రామపత్ని మనిందితాం.

౪

అస్మి న్కార్యే వినిర్భృతే కృతే దాశరథేః ప్రియే,
ఋణా న్ముక్తా భవిష్యామః కృతార్థార్థవిదాంవరాః.

౫

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

అథోత్తరదిశే శతవలిప్రేషణం త్రిచత్వారింశే. (తతస్సందిశ్యేత్వాది.)

౧-౨

(వృత ఇత్వాది.) హిమశ్చైలావతంసకాం హిమశ్చైలాంకరాం.

౩-౪

(అస్మి నిన్తి.) కృతార్థా శ్చార్థవిదశ్చ కృతార్థార్థవిదః, తేషాం వరాః.

౫

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

తమతిక్రమ్య చాఽఽకాశం సర్వత శ్శతయోజనం,
అపర్వతనదీవృక్షం సర్వస త్వవివర్జితం.

౨౦

తం తు శీఘ్ర మతిక్రమ్య కాంతారం రోమహర్షణం,
తైలాసం పాండురం తైలం ప్రాప్య హృష్టా భవిష్యథ,

౨౧

తత్ర పాండురమేఘాఘం జాంబూనదపరిష్కృతం,
కుబేరభవనం దివ్యం నిర్మితం విశ్వకర్మాణా.

౨౨

విచాలా నళినీ యత్ర ప్రభూతకమరోత్పలా,
హంసకారండవాకీర్ణా హ్యుప్పరోగణసేవిచా.

౨౩

తత్ర వైశ్రవణో రాజా సర్వభూతనమస్కృతః,
ధనదో రమతే శ్రీమాన్ గుహ్యకై స్సహ యక్షరాట్.

౨౪

తస్య చంద్రనికాశేఘ పర్వతేఘ గుహాసు చ,
రావణ స్సహ వై దేహ్యో మార్గితస్య స్తత స్తతః.

౨౫

(త మితి.) త మతిక్రమ్య, తస్మా ద్వేవసభాఖ్యవర్వతా త్పురం, అపర్వతనదీవృక్షం శూన్యా
రణ్యస్థలం, వ ర్తత ఇతి శేషః.

౨౦

(పం త్వితి.) (తైలాస మితి.) యద్యపి తైలాసో హిమవదేకదేశ ఇతి పురాణాంతరోక్తం.
తథాపి తదవిరుద్ధం జ్ఞేయం. మధ్యే శూన్యప్రదేశేఽపి తావత్పర్యంతం హిమవా నితి.

౨౧

(తత్రేత్యాది.) తత్ర తైలాసే, నళినీ మానసాఖ్యసరసీ.

౨౨-౨౩

(తత్రేతి.) తత్ర తైలాసే.

౨౪

(తస్యేతి.) తస్య తైలాసస్య, పర్వతేఘ పర్యంతపర్వతేఘ.

౨౫

* లోధ్రపద్మకషండేషు దేవదారువనేషు చ,
రావణ స్సహ వై దేహ్యా మార్గితవ్య స్తతస్తతః. ౧౪

తత స్సోమాశ్రమం గత్వా దేవగంధర్వనేవితం,
కాళం నామ మహాసానుం పర్వతం తు గమిష్యథ. ౧౫

మహాత్సు తస్య శైలస్య నిర్దరేషు గుహాసు చ,
వినినుద్వం మహాభాగాం రామపత్నిం తతస్తతః. ౧౬

త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం హేమగర్భం మహాగిరిం,
తత స్సుదర్శనం నామ గంతు మర్హథ పర్వతం. ౧౭

౧౮ తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పతగాలయః,
నానాపక్షిగణాకీర్ణో వివిధద్రుమభూషితః. ౧౮

తస్య కాననషండేషు నిర్హరేషు గుహాసు చ.
రావణ స్సహ వై దేహ్యా మార్గితవ్య స్తతస్తతః. ౧౯

(లోద్రేతి.) పద్మకా శ్చందనవిశేషాః. సాహచర్యాత్. ౧౬

(త మతిక్రమ్యేతి.) తం కాళం నామ మహాగిరి, మతిక్రమ్య, తతః తస్మాత్, సుదర్శనం పర్వతం గంతు మర్హథ. ౧౭

(తత ఇతి.) పతగాలయః పక్షిణా మావానభూతః. పక్షిణాం వై విధ్య మాహ (నానా పక్షినామకీర్ణ ఇతి.) ౧౮-౧౯

* రామానుజీయం. 'లోధ్రపద్మకషండే ష్వి' త్యత్ర పద్మకశబ్ద శ్చందనవ్యతిరిక్త వృక్షవిశేష వాచీ; అనులేపనద్వభూతలోద్రాదినహపారాత్.

౧౮ రామానుజీయం. 'తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పర్వతాలయా' ఇతి పాఠః. పర్వతాలయా ఇతి వానరాజాం సంబోధనం.

కి పి గ - ం ధా కా ం డే - త్రి చ త్వా రిం శ స్స ర్గః

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణమ్)

మైనాకస్తు విచేతవ్య స్ససానుప్రస్థకందరః,

స్త్రీణా మశ్వముఖీనాం చ నికేతా స్తత్ర తత్ర తు.

తం దేశం సమతిక్రమ్య ఆశ్రమం సిద్ధసేవితం,

సిద్ధా వైభానసా స్తత్ర వాలఖిల్యాశ్చ తాపసాః.

వంద్యా నై తు తపస్సిద్ధా స్తపసా వీతకల్మషాః,

* ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తి ర్వివద్యాన్వితైః.

హేమపుష్కరసంచన్నం తస్మిన్ వైభానసం సరః,

తరుణాదిత్యసంకాశై ర్హంసై ర్విచరితం శుభ్రైః.

భౌపవాహ్యః కుబేరస్య సార్వభౌమ ఇతి స్మృతః,

గజః పర్యేతి తం దేశం సదా సహ కరేణుభిః.

త త్సర స్సమతిక్రమ్య నష్టచంద్రదివాకరం,

(మైనాక స్త్వీతి.) అశ్వముఖీనాం కింపురుషస్త్రీణాం.

(తం దేశ మితి.) ఆశ్రమం సిద్ధసేవితం. అస్త్రీతి శేషః.

(వంద్యా ఇతి.) తపస్సిద్ధాః అణిమాద్యజ్ఞైశ్చర్యసిద్ధిముక్తాః.

(భౌపవాహ్య ఇతి.) భౌపవాహ్యః రాజార్హం వాహనం. 'వాహనా' ప్రాసము.

ఇత్యమరః.

అథ మహామేరువర్యంతేభావృతప్రదేశా నుపదిశతి (తత్సర ఇతి.) ఉత్తరైః చ 'మేరు' చ 'మేరుం' చ సముద్రం చ తథోత్తర' మితి వక్ష్యమాణత్వా దత్త మేరుప్రదేశానైః

* రామానుజీయం. 'ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తి ర్వివద్యాన్వితైః' చిదివాహనం.

క్రౌంచం తు గిరి మాసాద్య బిలం తస్య సుదుర్గమం.

అప్రమత్తైః ప్రవేష్టవ్యం దుష్ప్రవేశం హి తత్ స్మృతం.

౨౬

వసంతి హి మహాత్మాన స్తత్ర సూర్యసమప్రభాః.

దేవై ర ప్యర్చితా పృథ్వీ గైవరూపా మహర్షయః.

౨౭

క్రౌంచస్య తు గుహా శ్చాన్యా స్సానూని శిఖరాణి చ,

నిర్దరాశ్చ నితంబాశ్చ విచేతవ్యా స్తత స్తతః.

౨౮

క్రౌంచస్య శిఖరం చాపి నిరీక్ష్య చ తత స్తతః,

అవృక్షం కామశైలం చ మానసం విహగాలయం.

౨౯

న గతి స్తత్ర భూతానాం దేవదానవరక్షసాం,

స చ సర్వై ర్విచేతవ్య ససానుప్రస్థభూధరః.

౩౦

క్రౌంచం గిరి మతిక్రమ్య మైనాకో నామ పర్వతః,

మయస్య భవనం యత్ర దానవస్య స్వయం కృతం.

౩౧

(క్రౌంచం త్వితి.) బిలం స్కందశక్తి కృతం.

౩౨-౩౮

(క్రౌంచస్మేత్యాది.) శిఖరం చ ప్రధానభూతం శిఖరం చ, అవృక్షం అవృక్షేఖ్యం ప్రత్యంత పర్వతం, విహగాలయం. మానసం మానసాఖ్యం గిరిం చ, నిరీక్ష్య, తే విచేతవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః.

౩౯

(న గతి రితి.) తత్ర మానసాఖ్యే పర్వతే, ససానుప్రస్థభూధరః - సానవః ఉపత్యక్తాః, ప్రస్థా మధ్యతటాః, భూధరా అధిత్యక్తాః.

౩౦

(క్రౌంచ మితి.) క్రౌంచం గిరి మతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పర్వతః. మైనాకో నామ పర్వతః, పర్వత ఇతి శేషః.

౩౧

అనక్షత్రగణం వ్యోమ నిష్ప్యోద మనాదితం.

32

గభస్తిభి రివాఽర్కస్య స తు దేశః ప్రకాశతే.

విశ్రామ్యద్భి స్తపస్విద్ధై ర్దేవకలైః స్వయంప్రభైః.

33

తం తు దేశ మతిక్రమ్య శై లోదా నామ నిమ్నగా.

34

* ఉభయో స్తీరయో స్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః.

తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాః ప్రత్యానయంతి చ,

35

ఉత్తరాః కురవ స్తత్ర కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః.

36

నాస్తితి న భ్రమితవ్యం. వ్యోమ, వర్తత ఇతి శేషః. వ్యోమ్నో నష్టచంద్ర దివాకరాదిత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రసూర్యాదీనాం మేరునికతే కిరణసంచారాభావాత్. తదుక్తం విష్ణుపురాణే 'యావత్పురస్తా త్తపతి తావత్పుష్పే చ పార్శ్వయోః, యితే హేమగిరే ర్మేరో రుపరి బ్రహ్మణ స్సభా' మితి.

32

(గభస్తిభి రితి.) స దేశః, అర్కస్య గభస్తిభి రివ స్థితైః, స్వయంప్రభైః స్వతస్సిద్ధజ్ఞానైః, తపస్విద్భైః ప్రకాశతే.

33

(తం త్పితి.) నిమ్నగా, వర్తత ఇతి శేషః.

34

(ఉభయో రితి.) తస్యా శైలోదాయాః, ఉభయో స్తీరయోః కీచకా నామ వేణవ స్సంతి. తే ఉభయతీరవాః కీచకాః, అన్యోన్యసంగ్రహితతయా గమనసాధనభూతా స్సంతః సిద్ధాః. పరం తీరం నయంతి ప్రత్యానయంతి చ.

35

(ఉత్తరా ఇతి.) ఉత్తరాః కురవః ఉత్తరకురుసంజ్ఞికాః, దేశాః, వర్తంత ఇతి శేషః. కృతపుణ్యానాం, ప్రతిశ్రయాః ఆశ్రయభూతాః ఆవాసభూతాః.

36

* రామానుజీయం. 'ఉభయో స్తీరయో స్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః, తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాః ప్రత్యానయంతి' చేతి పాఠః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

తతః కాంచనపద్మాభిః పద్మినీభిః కృతోదకాః,

సీలవైడూర్యపత్రాభి ర్నద్య స్తత్ర సహస్రశః.

౪౧

రక్తోత్పలవనై శ్చాఽత్ర మండితా శ్చ హిరణ్మయైః,

తరుణాదిత్యసదృశై ర్ఘాంతి తత్ర జలాశయాః.

౪౨

మహార్హమణిపత్రైశ్చ కాంచనప్రభకేసరైః,

సీరోత్పలవనై శ్చిత్రై స్స దేశ స్సర్వతో వృతః.

౪౩

నిస్తులాభిశ్చ ముక్తాభి ర్మణిభిశ్చ మహాధనైః,

ఉద్భూతపుణా స్తత్ర జాతరూపై శ్చ నిమ్నగాః.

౪౪

సర్వరత్నమయై శ్చిత్రై రవగాఢా నగోత్తమైః,

జాతరూపమయై శ్చాఽపి హుతాశనసమప్రధైః.

౪౫

(తత ఇత్యాది.) తతః కృతపుణ్యవతిశ్రయత్వా ధేతోః, కృతపుణ్యభౌగ్యభూమిత్వాత్, ఉత్తవిశేషా నద్య స్సంతీతి భావః. పద్మినీభిః పద్మలతాభిః, కృతోదకాః వర్యాప్తోదకాః. 'యుగపర్యాప్తయోః కృత' మిత్యమరః,

౪౧

(ర క్తేతి.) ర క్తే త్యవిభక్తికనిర్దేశః. రక్తై రుత్పలవనై ర్హిరణ్మయై రుత్పలవనైః, తరుణాదిత్యసదృశై రుత్పలవనై శ్చేత్యర్థః. తత్రాఽత్ర తే ష్యేతేషు కురుష్యి త్యన్వయః.

౪౨

(మహార్హేతి.) మహార్హ మణయో సీలరత్నాని, తత్తుల్యవత్ప్రేః.

౪౩

(నిస్తులాభి రితి.) నిస్తులాభిః 'వర్తులం నిస్తులం వృత్త' మిత్యమరః. మహాధనైః బహుమూల్యైః, ఉద్భూతపుణాః ఉన్నతపుణాః, నిమ్నగాః, భాంతీతి శేషః. (సర్వేతి.) నగోత్తమైః సర్వతశ్చేష్యైః, అవగాఢాః ప్రవిష్టా ఇతి నిమ్నగావిశేషణం.

౪౫

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

సర్వే సుకృతకర్మాణ సుర్వే రతిపరాయణాః.

సర్వే కామార్థసహితా వనంతి * సహయోషితః,

౫౨౪

గీతవాదిత్రనిర్ఘోష సోత్కృష్టహానితస్వనః.

శ్రూయతే సతతం తత్ర సర్వభూతమనోహరః,

౫౩౪

తత్ర నాఽముదితః కశ్చి న్నాస్తి కశ్చి దసత్ప్రియః.

అహన్యహని వర్ధంతే గుణా స్తత్ర మనోరమాః,

౫౪౪

సమతిక్రమ్య తం దేశ ముత్తరః పయసాన్నిధిః.

౫౫౫

తత్ర సోమగిరి ర్నామ మధ్యే హేమమయో మహాకా,

ఇంద్రలోకగతా యే చ బ్రహ్మలోకగతా శ్చ యే.

దేవా స్తం సమవేక్షంతే గిరిరాజం దివం గతాః,

౫౬౪

(సర్వ ఇతి.) సహయోషితః యోషిత్సహితాః.

౫౨౪

(గీతేతి.) సోత్కృష్టహానితస్వనః ఉత్కృష్టహానశబ్దసహితః.

౫౩౪

(తత్రేతి.) అసత్ప్రియః అవిద్యమానాంగనః, గుణా స్సుఖాదయః.

౫౪౪

(సమతిక్రమ్యేతి.) పయసాం నిధిః లవణసముద్రః, అస్తితి శేషః.

౫౫౫

(తత్రేతి.) తత్ర లవణసముద్రే, మధ్యే మధ్యే దేశే, యే దివం గతా

౫౬౪

ఇత్యనుషజ్యతే.

* రామానుజీయం. 'సహయోషిత' ఇత్యేత దేశం పదం.

నిత్యపుష్పఫలా స్తత్ర సగాః పత్రరథాకులాః,
దివ్యగంధరసస్పర్శా స్పర్శకామాః స్రవంతి చ.

౪౬

* నానాకరాణి వాసాంసి ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః,

౪౬౪

ముక్తావైడూర్యచిత్రాణి భూషణాని తథైవ చ.
స్త్రీణాం చాఽప్యనురూపాణి పురుషాణాం తథైవ చ,
సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః.

౪౮

మహార్హాణి విచిత్రాణి హైమా న్యన్యే నగోత్తమాః,
శయనాని ప్రసూయంతే చిత్రాస్తరణవంతి చ.

౪౯

మనఃకాంతాని మాల్వాని ఫలం త్యత్రాఽపరే ద్రుమాః,
పానాని చ మహార్హాణి భక్ష్యాణి వివిధాని చ.

౫౦

స్త్రీయ శ్చ గుణసంపన్నా రూపయౌవనలక్ష్మితాః,
గంధర్వాః కిన్నరా సిన్ధధా నాగా విద్యాధరా స్తథా.
రమంతే సహితా స్తత్ర నారీభి ర్భాస్కరప్రభాః,

౫౦౪

(నిత్యపుష్పఫలా ఇతి.) పత్రరథాకులాః పక్షిభి రాకులాః, సర్వకామాః సర్వాభీష్టాః. ౪౬

(నానాకరాణీతి.)

౪౬౪

(ముక్తేతి.) సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని హేమంతాద్యృతు ష్టపి సుఖేన సేవితం.

యోగ్యాని.

౪౮౪-౫౦౪

* రామానుజీయం. 'నానాకరాణి వాసాంసి ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః' ఇతి పాఠః.
నగోత్తమా వృక్షశ్రేష్ఠాః.

(సుగ్రీవేణ సీతాన్వేషణాయ వానరప్రేషణం)

స హి సోమగిరి ర్నామ దేవానా మపి దుర్గమః.

త మాలోక్య తతః క్షిప్ర ముపావర్తితు మర్హతః.

౨౦౪

ఏతావ ద్వానరై శ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః.

అథాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతః పరం.

౨౦౫

సర్వ మేత ద్విచేతవ్యం య స్మయా పరికీర్తితం.

య దన్య దపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః.

౨౦౬

తతః కృతం దాశరథే ర్మహ త్ప్రియం మహత్తరం చాపి తతో మమ ప్రియం.

కృతం భవిష్య త్యనిలానలోపమా విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా.

౨౦౭

తతః కృతార్థా స్సహితా స్సబాంధవా మయార్చితా స్సర్వగుణై ర్మనోరమైః.

చరిష్యథోర్వీం ప్రతిశాంతశత్రవ స్సహస్రియా భూతధరాః ప్లవంగమాః.

౨౦౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

(ఏతావ దితి.) ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశవర్యంతం, తతః పరం ఉత్తరకురుదేశా త్పరం. సముద్ర ద్వీపాదికం అథాస్కర మమర్యాదం చ ప్రదేశం న జానీమః. తతః పరస్య దేశస్య సరై స్స గంతు మశక్యత్వేన మయా ప్యనవగతత్వా దితి భావః.

౨౦౪

(సర్వ మేత దితి.) య దన్యదపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః, గమ్యత్వేనోక్త ప్రదేశానాం యత్సార్వాధిక మనుక్తం తత్రా ప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యే త్యర్థః.

౨౦౫

(తత ఇతి.) తతః అన్వేషణానంతరం, విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథే ర్మహ త్ప్రియం కృతం భవిష్యతి. మమ చాపి, తతః దాశరథిప్రియాత్, మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా.

౨౦౬

(తత ఇతి.) భూతధరాః ప్రాణిభృతః, ప్రాణిభి రుపజీవ్యా ఇతి యావత్.

౨౦౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండ్యాఖ్యానే,

త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

స తు దేశో విసూర్యోఽపి తస్య భాసా ప్రకాశతే.

సూర్యలక్ష్మ్యోఽభివిజ్ఞేయస్తపతేవ వివస్వతా.

౫౭౪

* భగవా నపి విశ్వాత్మా శంభు రేకాదశాత్మకః.

బ్రహ్మ వనతి దేవేణో బ్రహ్మర్షిపరివారితః.

౫౮౪

న కథంచన గంతవ్యం కురూణా ముత్తరేణ వః.

అన్యేషా మపి భూతానాం నాతిక్రామతి వై గతిః.

౫౯౪

(స త్పిఠి.) స దేశః, విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి. తస్య సోమగిరే రాసా ప్రకాశతే. కథ మివ? సూర్యలక్ష్మ్యో, అభివిజ్ఞేయః జ్ఞాతవ్యపదార్థకో దేశః, తపతా వివస్వతేవ. ౫౭౪

(భగవా నితి.) విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః, భగవాన్ షాద్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవః. 'ఏవ మేవ మహా శబ్దో మైత్రేయ భగవా నితి, పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాఽన్యగః' ఇత్యుక్తే. స చేద మపి శంభువిశేషణం; ఏకాదశాత్మకత్వవిరోధాత్. న హి విశ్వాత్మకత్వ మేకాదశాత్మకత్వం చైకత్ర సంభవతి. ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః, శంభుః చుర్రః, దేవేణో బ్రహ్మ, బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వనతి. ఇయం చ క్రియా సర్వలాపి సంబధ్యతే. యద్యత్ర కల్పి త్పుకరణాభావా ద్విష్ణు రత్ర నోచ్యత ఇతి కథయేత్, తస్మి రుద్రోఽపి నోచ్యతే. కథ మితి చేత్, శం భావయతితి శంభు రితి పుష్పత్వా 'శంభూ బ్రహ్మ త్రితీచనా'నితి కోశకారచననాచ్చ సర్వాణ్యపి విశేషణాని బ్రహ్మపరాణి భవేయ్యురితి. ౫౮౪

(స కథంచనేతి.) కురూణా ముత్తరేణ, 'షష్ఠ్యపీష్యతే' ఇత్యనేన ఏనపా యోగే పట్టి. అన్యేషా మపి శ క్తివిశేషవిష్టదై త్యాదీనా మపి, వః యుష్మాభిః, న గంతవ్యం. ౫౯౪

* రామానుజీయం. (భగవా నితి.) విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః, భగవాన్ భగవచ్ఛబ్దేన షాద్గుణ్య పరిపూర్ణో వాసుదేవోఽభిధీయతే; తత్ర తస్యైవ ముఖ్యత్వాత్. తదుక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే 'ఏవ మేవ మహా న్శబ్దో మైత్రేయ భగవా నితి, పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాఽన్యగః' ఇతి. ఏకాదశా త్మకః ఏకాదశమూర్తి శంభుః, దేవేణో బ్రహ్మ, బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వనతి. వనతిక్రియా పూర్వలాపి సంబధ్యతే. బ్రహ్మర్షిపరివారిత ఇత్యేతచ్చ భగవాన్ శంభు రిత్యుక్తాపి సంబధ్యతే. అన్యథా తస్య సన్నిహితబ్రహ్మమాత్రసంబంధే ఆద్యయో రేకై కవిశేషణత్వం తృతీయస్య ద్వివిశేషణత్వ మితి వైరూప్యం స్యాత్.

(శ్రీరామేణ హనుమతే అంగుళీయకప్రదానం)

గతి ర్వేగ శ్చ తేజశ్చ లాఘవం చ మహాకపే,

పితు నై సదృశం వీర మారుతస్య మహాజనః.

తేజసా వాఽపి తే భూతం సమం భువి న విద్యతే,

త ద్యథా లభ్యతే సీతా త త్త్వ మేవోపపాదయ.

త్వయ్యేవ హనుమ న్న స్తి బలం బుద్ధిః పరాక్రమః,

దేశకాలానువృత్తిశ్చ నయశ్చ నయపండిత.

తతః కార్యసమానంగ మవగమ్య హనుమతి,

విదిత్వా హనుమంతం చ చింతయామాన రాఘవః,

సర్వథా నిశ్చితార్థోఽయం హనుమతి హరీశ్వరః,

నిశ్చితార్థకరశ్చాపి హనుమా కార్యసాధనే.

(గతిః) అప్రతిహతగతిః.

(తేజసేతి.) భూతం జంతుః, తత్తస్మాత్కారణాత్, త త్స్థితాన్వేషణం, ఉపపాదయ.

సంపాదయ.

(త్వయాతి.) నయపండితే త్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ఇత్యుదాహరిత

పూర్వేణాఽన్వయః.

(తత ఇతి.) తతః సుగ్రీవవచనాత్, హనుమతి, కార్యసమానంగం కార్యవిషయానక్తిం,

అవగమ్య, అస్మిన్ సుగ్రీవేణ స్వకార్యభారో నిక్షిప్త ఇతి జ్ఞాత్వే త్వర్హః. స్వయం మపి హనుమంతం కార్యసాధకం విదిత్వా చింతయామాన.

చింతాప్రకారమాహ (సర్వధే త్యాదినా) శ్లోకద్వయేన. అంతే ఇతికరణం బోధ్యం.

కార్యసాధనే విషయే, నిశ్చితార్థః నిశ్చితకార్యసాధకః. హనుమా నపి నిశ్చితార్థకరః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

* విశేషేణ తు సుగ్రీవో హనుమ త్యర్థ ముక్తవాఁ.

స హి తస్మిన్ స్థరిశ్రేష్టే నిశ్చితార్థోఽర్థసాధనే.

అబ్రవీ చ్చ హనుమంతం విక్రాంత మనిలాత్మజం,

సుగ్రీవః పరమప్రీతః ప్రథు స్సర్వవనౌకసాం.

స భూమౌ నాంతరిక్షే వా నాంబరే నామరాలయే,

నాంపు వా గతినంగం తే పశ్యామి హరిపుంగవ.

సాసురా స్సహగంధర్వా స్సనాగనరదేవతాః,

విదితా స్సర్వలోకా న్నే ససాగరధరాధరాః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

అథ నిశ్చితకార్యసాధనసామర్థ్యాయ హనుమతే అంగుళీయకదానం చతుశ్చత్వారింశే.
(విశేషేణ త్విత్వాది.) హనుమతి విషయే, అర్థం వక్ష్యమాణార్థం, ఉక్తవాఁ. విశేషార్థకథనే హేతు
మాహ (స హీతి.) అర్థసాధనే విషయే నిశ్చితార్థః.

సంగ్రహేణోక్త మర్థం విస్తరేణ దర్శయతి (అబ్రవీచ్ఛే త్యాదినా.)

(స భూమౌ వితి.) భూమౌ సజాతీయప్రతివక్షిబహుళాయాం, అంతరిక్షే నిరాలంబే మేఘాది
సంచారమార్గే, అంబరే వాతచక్రాక్రాంతప్రదేశే, అమరాలయే ప్రబలాధిష్ఠితే స్వర్గే, అప్పు తిర్య
క్సంచారాస్థాసు వా, గతినంగం గతివిశంబం, స పశ్యామి.

* రామానుజీయం. (స విశేషేణేతి.) హనుమ త్యర్థ ముక్తవాఁ నిక్షిప్తవాఁ. ధాతునా
మనేకార్థత్వా త్కర్మాధికరణవాచివదసమభివ్యాప్యతో వచి ర్నిక్షేపే వర్తతే.

(వానరాణాం స్వస్వ కార్యనిర్వర్తన వన్నాహః)

స తం గృహ్య హరిశ్రేష్ఠః స్థాప్య మూర్ధ్ని కృతాంజలిః,
వందిత్వా చరణౌ చైవ ప్రస్థితః స్లవగోత్తమః.

౧౫

స త త్పుకర్ష స్వరిణాం బలం మహా బృభూవ వీరః పవనాత్మజః కపిః,
గతాంబుదే వ్యోమ్ని విశుద్ధమండల శృణీవ నక్షత్రగణోపశోభితః.

౧౬

అతిబల బల మాశ్రిత స్తవాఽహం హరివరవిక్రమ విక్రమై రనలైః,
పవనసుత యథాఽభిగమ్యతే సా జనకసుతా హనుమంస్తథా కురుష్య.

౧౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

సర్వాం శౌఛఽఽహూయ సుగ్రీవః స్లవగాఽ స్లవగర్షభః,

(స త దితి.) ప్రకర్ష నయ, హరిణా మిత్యత్ర దీర్ఘభావ ఆర్షః.

౧౮

పున రపి గచ్ఛంతం ప్రతి రామవచనం. (అతిబలేతి) సంబుద్ధిః. హరివరవిక్రమ సింహ
శ్రేష్ఠవిక్రమ, సుగ్రీవతుల్యవిక్రమేతి వా. శ్లోకాంతే ఇతి రామోఽబ్రవీ ది త్యధ్యాహార్యం.

౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే
చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

అథ ప్రేషితానాం వానరాణాం సన్నాహ ఉచ్యతే పంచచత్వారింశే. (సర్వాంశ్చేత్యాది.)
సర్వా నాహూయ, తత స్సమస్తా, సంఘీభూతాఽ స్లవగా నబ్రవీత్. యద్వా, సమ ఇతి ఛేదః.

తదేవం ప్రస్థితస్యాఽస్య పరిజ్ఞాతస్య కర్మభిః,
భర్తా పరిగృహీతస్య ధ్రువః కార్యఫలోదయః.

౧౦

తం సమీక్ష్య మహాతేజా వ్యవసాయోత్తరం హరిం,
కృతార్థ ఇవ సంవృత్తః ప్రహృష్టేంద్రియమానసః.

౧౧

దదౌ తస్య తతః ప్రీతః స్వనామాంకోపశోభితం,
అంగుళీయ మభిజ్ఞానం రాజపుత్ర్యాః పరంతపః.

౧౨

అనేన త్వాం హరిశ్రేష్ఠ చిహ్నేన జనకాత్మజా,
మత్సుకాశా దనుప్రాప్త మనుద్విగ్నాఽనుపశ్యతి.

౧౩

వ్యవసాయశ్చ తే వీర సత్త్వయుక్తశ్చ విక్రమాః,
సుగ్రీవస్య చ సందేశ సిద్ధిం కథయతీవ మే.

౧౪

(తదేవ మితి.) అస్య కార్యఫలోదయః అస్య సంబంధినీ కార్యసిద్ధిః, ధ్రువః నిశ్చితః. ౧౦

(త మితి.) వ్యవసాయోత్తరం - వ్యవసాయేన ఉత్తరం శ్రేష్ఠం, కృతార్థ స్సంవృత్త ఇవ, అమన్యతేతి శేషః. ౧౧

(దదౌ వితి.) రాజపుత్ర్యాః, అభిజ్ఞానం అభిజ్ఞాయతే అనేనే త్యభిజ్ఞానం. నను త్యక్త సకల ధనస్య వన్యవృత్త్యా వర్తమానస్య కుతోఽంగుళీయకః? మితి చేత్, ఇద మేక మేతత్కార్యార్థం చక్షితవాః. అత ఏవాంగుళీయ మున్ముచ్చ్యేతి నోక్తం. యద్వా, రామనామాంకిత మంగుళీయకం సీతాయాః కదాచి ద్రావణాగమనా త్సూర్యం ప్రణయపరత్వేన రామేణ స్వీకృత మితి బోధ్యం. యద్వా, భార్యాస్నేహేన కనిష్ఠికాయాం సదా ముద్రికా భార్యత ఇతి దేశాచారః. యద్వా, వివాహకాలే జనకేన దత్త మిదం పరాలంకారత్వేనః 'గృహీత్వా ప్రేక్షమాణా సా భర్తః కరవిభూషణ' మిత్యుక్తేః. ౧౨

భవద్వచన మేవాఽలం, కిమర్థ మేత ద్దీయతే? తత్రాహ (అనేనేతి.) పశ్యతి ద్రక్ష్యతి. ౧౩

హనుమంతం ప్రశంసతి (వ్యవసాయ ఇతి.) సత్త్వయుక్తో విక్రమాః, బలం చ విక్రమ శ్చేత్సర్వ. ౧౪

(వానరాణాం ప్రసానకోలాహలాః)

తత స్సర్వా దిశో రాజా చోదయిత్వా యథాతథం,
కపినేనాపతీ స్మృత్యా * స్మృమోద సుఖిత స్సుఖం.

ఏవం సంబోధితా స్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః,
స్వాం స్వాం దిశ మభిప్రేత్య త్వరితా స్సంప్రతస్థిరే.

ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణం,
నదంత శోచన్మదంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః.
క్షేళంతో ధావమానాశ్చ వినదంతో మహాబలాః,

అహ మేకో హనిష్యామి ప్రాప్తం రావణ మాహవే.

+ తత శోచన్మృత్యు సహసాఽఽహరిష్యే జనకాత్మజాం,

(తత ఇతి.) (ముమోద సుఖిత స్సుఖ మితి.) పూర్వం రాజ్యలాభేన సుఖితో రాజా, స్సుఖం యథా భవతి తథా ముమోద, ఉత్తరోత్తరసుఖం ప్రాప్తే త్యర్థః.

(ఏవం సంబోధితా ఇత్యాది.) ఆనయిష్యామహ ఇత్యత ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఆనయిష్యామహ ఇతి నదంత ఇత్యన్వయః. నదంతః శబ్దం కుర్వంతః, ఉన్నదంతః పునస్సంతో షాతిశయేన ఉచ్చైర్నదంతః, గర్జంతః ఆత్మహ్లాహం కుర్వంతః, క్షేళంతః సింహనాదం కుర్వంతః, వినదంతః వివిధా నివృత్తౌ న్వా నాదా స్కుర్వంతః, సంప్రతస్థిర ఇతి పూర్వేణాఽన్వయః.

(‘అహ’ మిత్యాది ‘సాగరా’ నిత్యం) మేకాన్వయం.

* రామానుజీయం. ‘ముమోద సుఖిత స్స్వయం’ మిత్యతః పరం ‘ఏవం సంబోధితా స్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః, స్వాం స్వాం దిశ మభిప్రేత్య త్వరితా స్సంప్రతస్థిరే, ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామ శ్చ రావణ’ మితి పాఠక్రమః. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. అస్యాఽభిప్రేత్యే త్యనేన సంబంధః.

+ రామానుజీయం. (తత ఇతి) ‘భవద్భి స్ప్రియతా’ మితి పాఠః.

సమస్తా సబ్రవీ ద్భూయో రామకార్యార్థసిద్ధయే.

ఏవ మేత ద్విచేతవ్యం య న్మయా పరికిర్తితం,

౧౫

త దుగ్రణాసనం భర్తు ర్విజ్ఞాయ హరిపుంగవాః.

శలభా ఇవ సంఛాద్య మేదిసిం సంప్రతస్థిరే,

౨౫

రామః ప్రసృవణే తస్మి న్న్యవస త్సహలక్ష్మణః.

ప్రతీక్షమాణ స్తం మానం య స్సీతాధిగమే కృతః,

౩౫

ఉ త్తరాం తు దిశం రమ్యాం గిరిరాజసమావృతాం.

ప్రతస్థే సహసా వీరో హరి శ్శతవలి స్తదా,

౪౫

పూర్వాం దిశం ప్రతియయౌ వినతో హరియూథపః.

౫౫

తారాంగదాదినహితః స్లవగో మారుతాత్మజః,

అగస్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం హరియూథపః.

౬౫

పశ్చిమాం తు భృశం ఘోరాం సుషేణః స్లవగేశ్వరః.

ప్రతస్థే హరిశార్దూలో దిశం వరుణపాలితాం.

౭౫

సమః సర్వత్ర పక్షపాతరహితః, ఏత త్పుర్వోక్తం. స్వాం స్వాం దిశం స్వాంశభూమండలం.
ఏవం అన్యదుక్తప్రకారేణ, ఇత్యుబవీ దితి సంబంధః.

౮౫

(త దితి.) శలభా ఇతి బహుత్వమాత్రే దృష్టాంతః.

౯౫

(రామ ఇతి.) సీతాధిగమే సీతాధిగమనిమిత్తం. కృతః కృతసంకేతః.

౧౦౫

(ఉత్తరా మితి.) ప్రతస్థే ప్రస్థాతు ముద్యుక్తః. సర్గాంతే ముగ్రీవసన్నిహితా
సన్నాహకథనాత్.

౧౧౫

అథ పట్టత్వారి శ సర్గః

గతేషు వానరేంద్రేషు రామ స్సుగ్రీవ మబ్రిపిత్,
కథం భవా న్విజానీతే సర్వం వై మండలం భువః.

౧

సుగ్రీవ స్తు తతో రామ మువాచ ప్రణతాత్మవాక్,
శూరీయతాం సర్వ మాఖ్యాన్యే విస్తరేణ నరర్షభ.

౨

* యదా తు దుందుభిం నామ దానవం మహిషాకృతిం,
పరికాలయతే వాలీ మలయం ప్రతిసర్వతం.

౩

తదా వివేశ మహిషో మలయస్య గుహం ప్రతి,

౩౪

అథ పట్టత్వారి శ సర్గః

అథ రామాయ స్సుగ్రీవేణ స్వస్య సర్వభూమండలజ్ఞానమూలకథనం పట్టత్వారింశే. (గతే ప్పిత్వాది.)

౧

(సుగ్రీవ స్త్వీతి.) ప్రణతాత్మవాక్ ప్రణతదేహవాక్.

౨

(యదేతి.) కేచి దత్ర 'దుందుభి శబ్దేన ఉపచారా న్మాయా వ్యేవోచ్యతే; మాయావినో వృత్తాంతస్యానువాదా దిత్వాహుః. త న్న; మహిషాకృతి మిత్యన్య విరోధాత్. 'తదా వివేశ మహిషః' 'మహిషో వినశే' దితి పునః పున రుక్తేశ్చ. రామేణ విదితవృత్తాంతశ్చ న వచన చుర్హతి. తర్హి కథ ముపపత్తి? రితి చేత్, ఉచ్యతే - పూర్వం మాయావివృత్తాంతాభిధానా దత్ర మహిషవృత్తాంతాభిధానాచ్చ తదానీ ముభావ ప్యాగతా వితి వేదితవ్యం. తత్ర మహిషః కథంచి త్స్వాత్మానం గోపయిత్వా.

* (యదేతి.) 'యదా తు దుందుభిన్నామే' తి పూర్వోక్తమాయావివృత్తాంతస్యే దేదానీ మనూద్యమానత్వాత్ అత్ర దుందుభిశబ్దేనాభేదోపచారా తత్పుత్రో మాయా వ్యేవోచ్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

వేపమానాం శ్రమే జాబద్వ భవద్భి స్థీయతా మితి.

ఏక ఏవాబలహరిష్యామి పాతాళా దపి జానకీం,

౧౨౩౫

విభమిష్యా మ్యహం వృక్షౌ పాతయిష్యా మ్యహం గిరీ౯.

ధరణీం దారయిష్యామి క్షోభయిష్యామి సాగరా౯,

౧౨౩౬

అహం యోజనసంఖ్యాయాః స్లవితా నాత్ర సంశయః,

శతం యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం సమధికం హ్యహం.

౧౨౩౭

భూతలే సాగరే వాఽపి తైలేషు చ వనేషు చ.

పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాబలచ్చిద్యతే గతిః,

౧౨౩౮

ఇత్యేకైకం తదా తత్ర వానరా బలదర్పితాః,

ఊచుశ్చ వచనం తత్ర హరిరాజస్య సన్నిధౌ.

౧౨౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

(అహం) యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం స్లవితే త్యేకస్య వచనం, యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం-
సమధిక మిత్వన్యన్య. హిః ప్రసిద్ధా.

౧౨౪౦-౧౨౪౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే.
పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

(సుగ్రీవేణ అత్మనః భూమండలపరిజ్ఞానకారణవిషేదనమ్)

తతోఽహ మదదాం రాజ్యం గౌరవా ద్భయయంత్రితః.

౧౦

స మాం జిహ్వాంసు ద్దృష్ట్యా వాలీ ప్రవ్యథితేంద్రియః,
పరికాలయతే క్రోధా ధ్వావంతం సచివై స్సహ.

౧౧

తతోఽహం వాలినా తేన సానుబంధః ప్రధావితః,
నదీశ్చ వివిధాః పశ్య న్ననాని నగరాణి చ.

౧౨

అదర్శతలసంకాశా తతో వై పృథివీ మయా,
అలాతచక్రప్రతిమా దృష్టా గోష్పదవ త్తదా.

౧౩

పూర్వాం దిశం తతో గత్వా పశ్యామి వివిధాన్ ద్రుమాన్,

* పర్వతాం శ్చ నదీ రమ్యా స్సరాంసి వివిధాని చ.

౧౪

ఉదయం తత్ర పశ్యామి పర్వతం ధాతుమండితం,

క్షీరోదం సాగరం చైవ నిత్య మప్సరసాలయమ్.

పరికాలయమాన స్తు వాలినాఽభిద్రుత స్తదా,

౧౫

(తతోఽహ మితి.) భయయంత్రితః భయపరవశః.

౧౦

(స ఇతి.) పరికాలయతే నిరకాసయత్.

౧౧

(తతోఽహ మితి.) సానుబంధః సామాత్యః, నదీః పశ్య న్నహం ప్రధావిత

౧౨

ఇత్యన్వయః.

(పూర్వాం దిశ మితి.) పశ్యామి అపశ్యం, అప్సరసా అప్సరసాం, పూర్వసవర్ణదీర్ఘః.

వాలినాఽభిద్రుతః పరికాలయమానోఽహం ద్రుమాదిక మపశ్య మితి పూర్వేణాఽన్వయః ౧౪-౧౫

* రామానుజీయం, 'పర్వతాంశ్చ నదీ రమ్యా' ఇతి పాఠ స్సాధుః. ఉదయ మిక్యాత్వస్థిత్రయ మేకం వాక్యం. ఏతదనంతరం 'పున రాపృత్య సహసా ప్రస్థితోఽహం తదా విభో, పున రావత్త మానస్తు వాలినాఽభిద్రుతో ద్రుత' మితి పాఠః.

వివేక వాలీ తత్రాపి మలయం తజ్జిఘాంసయా.

౪

తతోఽహం తత్ర నిక్షిప్తో గుహాద్వారి వినీతవత్.

న చ నిష్క్రమతే వాలీ తదా సంవత్సరే గతే.

౫

తతః క్షతజవేగేన ఆపుపూరే తదా బిలం,

త దహం విస్మితో దృష్ట్వా భ్రాతృశోకవిషాద్ధి తః.

౬

అథాఽహం కృతబుద్ధి స్తు సువ్యక్తం నిహతో గురుః,

౬౫

శిలా పర్వతసంకాశా బిలద్వారి మయా వృతా.

అశక్నువ నిష్క్రమితుం మహిషో వినశే దితి,

౭౫

తతోఽహం మాగాం కిష్కింధాం నిరాశ స్తస్య జీవితే.

రాజ్యం చ సుమహ త్రాప్తం తారయా రుమయా సహ,

౮౫

మిత్రైశ్చ సహిత స్తత్ర వసామి విగతజ్వరః,

అజగామ తతో వాలీ హత్వా తం దానవర్షభం,

౯౫

వాలిని విసిగ్గితే పున ర్మత్తః కదాచి దాగత్య వాలినా హత ఇ త్యవిరోధః. వక్ష్యత్యేవ మన్యత్రాపి విషయే, రావణేన సీతోపస్థపే ఉద్యుక్తే మండోదరీధాన్యమాలిన్యో నివారిణ్యో, తత్త్రికా పూర్వ ముక్తా. అన్యో వానరసన్నిధా వసువాదే. తస్మా దయ మృషేః స్వభావ ఇతి బోధ్యం. పరికాలయతే పలాయయతి, కలతే ర్మితో వృద్ధి రార్తః. తత్రాపి గుహాయా మపి, తజ్జిఘాంసయా మలయం వివేక.

౪

(తతోఽహం మితి.) వినీతవత్ వినయయుక్త మితి క్రియావిశేషణం.

౫

(తత ఇతి.) భ్రాతృశోక ఏవ విషం, తేన అర్ధితః, అభవ మితి శేషః.

౬

(అథేతి.) అహం గురు ర్నిహత ఇతి కృతబుద్ధిః, అభవ మితి శేషః. వినశేత్, వినశ్యే

చిత్కర్తృః.

౮౫

(మిత్రైశ్చేతి.) వసామి అననం, దానవర్షభం మాయావినం.

౯౫

కిష్కింధాకాండే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

౩౪౪

(దక్షిణేతరదిగ్గతానం వానరాజాం ప్రత్యాగమనమ్)

ప్రవిశే ద్యది వై వాలీ మూర్ధాఽన్య శతదా భవేత్,
తత్ర వాన స్సుఖోఽస్మాకం నిరుద్విగోఽ భవిష్యతి.

౨౩

తతః పర్వత మాసాద్య ఋశ్యమూకం నృపాత్మజ,
న వివేశ తదా వాలీ మతంగన్య భయా త్రదా.

౨౪

ఏవం మయా తదా రాజన్ ప్రత్యక్ష ముపలక్షితం,
పృథివీమండలం కృత్స్నం గుహా మస్యాఽఽగత స్తతః.

౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

దర్శనార్థం తు వై దేహ్యో స్సర్వతః కపియాభపాః,
వ్యాదిష్టాః కపిరాజేన యథోక్తం జగ్ము రంజనా.

౧

నిరుద్విగ్నః నిర్భయః, భావే నిష్ఠా. ఇతి హనుమా న్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః.

౨౨-౨౩

(తత ఇతి.) అసాద్య, స్థితోఽహ మితి శేషః.

౨౪

(ఏవ మితి.) అన్య ఋశ్యమూకన్య, గుహాం సీతాభరణస్థానమాతాం.

౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ దక్షిణేతరదిగ్గతవానరాగమనం సప్తచత్వారింశే. (దర్శనార్థం త్విత్వాచి.)

యథోక్తం దేశం.

౧

పున రావృత్య సహసా ప్రస్థితోఽహం తదా విభో.

పున రావ ర్తమావస్తు వాలినాభిద్రుతో ద్రుతం,

౧౬౪

దిశ స్తస్యా స్తతో భూయః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం.

వింధ్యపాదపసంక్తిర్ణాం చందనద్రుమభూషితాం,

౧౭౪

ద్రుమశైలాం స్తతః పశ్యన్ భూయో దక్షిణతోఽపరాన్.

సశ్చిమాం తు దిశం ప్రాప్తో వాలినా సమభిద్రుతః,

౧౮౪

సంపశ్య నివవిధాన్ దేశా నస్తం చ గిరిసత్తమం.

ప్రాప్య చాఽస్తు గిరిశ్రేష్ఠ ముత్తరాం సంప్రధావితః,

౧౯౪

హిమవంతం చ మేరుం చ సముద్రం చ తథోత్తరం.

౨౦

యదా న విందం శరణం వాలినా సమభిద్రుతః,

తదా మాం బుద్ధిసంపన్నో హనుమా న్వాక్య మబ్రవీత్.

౨౧

ఇదానీ మే స్మృతం రాజన్ యథా వాలీ హరీశ్వరః,

మతంగేన తదా శప్తో హ్యస్మి న్నాశ్రమమండలే.

౨౨

(పున రిత్వాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అస్యాః పూర్వస్యా దిశః. పున రావృత్య ప్రస్థితోఽస్మి, ఆవ ర్తమానోఽహం పున ర్వాలినాభిద్రుతోఽస్మి. వింధ్యపాదపేత్యనేన కిష్కింధాయా దక్షిణతోఽపి వింధ్యపర్వతశేషోఽస్తీతి గమ్యతే.

౧౬౪-౧౯౪

(హిమవంత మితి.) అపశ్య మితి శేషః.

౨౦

(యదేత్యాది.) శరణం రక్షణం, న విందం నావించం,

౨౧

(ఇదానీ మిత్వాది.) రాజన్ అస్మి న్నాశ్రమమండలే వాలీ ప్రవిశే ద్యది తదాఽన్య మార్థా శతచా ఛవే దితి మతంగేన పురా హరీశ్వరో యథాభిశస్త స్తథా ఇదానీ మే స్మృత మితి యోజనా.

(దక్షిణేతరదిగ్భ్యః వానరాణాం ప్రతినివర్తనం)

విచిత్ర్య తు దిశం పూర్వాం యథోక్తాం సచివై స్సహ.

అదృష్ట్వా వినత స్సీతా మాజగమ మహాబలః.

ఉత్తరాం చ దిశం సర్వాం విచిత్ర్య స మహాకపిః,

ఆగత స్సహ నైన్యేన వీర శృతవలి స్తదా.

సుషేణః పశ్చిమా మాశాం విచిత్ర్య సహ వానరైః,

సమేత్య మానే సంపూర్ణే సుగ్రీవ ముపచక్రమే.

తం ప్రసవణపృష్ఠం సమాసాద్యాఽభివాద్య చ,

ఆసీనం సహ రామేణ సుగ్రీవ మిద మబ్రువత్.

విచితాః పర్వతా స్సర్వే వనాని గహనాని చ,

నిమ్నగా స్సాగరాంతా శ్చ సర్వే జనపదా శ్చ యే.

గుహా శ్చ విచితా స్సర్వా స్త్వయా యాః పరికీర్తితాః,

విచితా శ్చ మహాగుల్మ్యా లతావితతసంతతాః.

గహనేషు చ దేశేషు దుర్గేషు విషమేషు చ,

సత్త్వా న్యతిప్రమాణాని విచితాని హతాని చ.

నిపం సామాన్యేన వానరాగమన ముక్త్యా ప్రత్యేకం చ దర్శయతి (విచిత్రేశ్వాదినా.)

చచివైః సహాయభూతైః.

(సుషేణ ఇతి.) ఉపచక్రమే ఉపాగతః.

(త మితి.) ప్రసవణపృష్ఠం స్త్రవణాగ్రస్థం, రామేణ సహసీనం, రామేణ సహితం
..మిత్యర్థః. వనాని జీర్ణవనాని, గహనాని మహావనాని, సాగరాంతా స్సముద్రతీరాణి, లతావితతా
సంతతాః - లతాభి ర్విలతా వ్యాప్తాః, సంతతాః నిరంతరా ఇతి మహాగుల్మవిశేషణం. (గహనేషు మితి.)
గహనేషు దుష్ప్రవేశేషు, నానాద్వీపేషు ద్వీపవ్యూహం, దుర్గేషు దుఃఖేన గంభీర్యేషు, నిమ్నాన్నతేషు నిమ్నాన్నతేషు.

సరాంసి సరితః కఙ్క్షా నాకాశం నగరాణి చ,
నదీదుర్గాం స్తథా శైలాః విచిన్వంతి సమంతతః.

సుగ్రీవేణ సమాఖ్యాతా స్సర్వే వానరయూథపాః,
ప్రదేశాః ప్రవిచిన్వంతి సశైలవనకాననాః.

విచిత్ర్య దివసం సర్వే సీతాధిగమనే ధృతాః,
సమాయాంతి స్మ మేదిన్యాం నిశాకాలేషు వానరాః.

సర్వర్తుకామాన్ దేశేషు వానరా స్సఫలా హ్స్త్రిమాః,
ఆసాద్య రజనీం శయ్యాం చక్రకు స్సర్వే ష్వహస్సు తే.

త దహః ప్రథమం కృత్వా మాసే ప్రవ్రవణం గతాః,
కపిరాజేన సంగమ్య నిరాశాః కపియూథపాః.

తదేవ వివృణోతి (సరాంసీ త్యాదినా.) కఙ్క్షా గుల్మాః, లతాగృహా నిత్యర్థః. ఆకాశం
వృక్షగుల్మాదిరహితప్రదేశం, నదీదుర్గాః నదీభి ర్దుర్గమాః.

(విచిత్ర్యేతి.) ధృతాః తత్పరాః.

విచిత్ర్యేతి శ్లోకోక్తం వివృణోతి (సర్వేతి.) సర్వర్తుకామాః - కామ్యంత ఇతి కామాః.
పుష్పఫలాదయః, సర్వర్తుసంభవఫలపుష్పాదియైర్తా నిత్యర్థః. సఫలాః వాసరై రుపశుజ్యమానత్వేన
సఫలాః. ద్రుమా వాసాద్య, సర్వే ష్వహస్సు ఏకమాసాంతర్గతసర్వదినేషు, రజనీం రజన్యా మేవ,
శయ్యాం చక్రకుః, అనేనాఽఽహారవిశ్రమాదిక మహస్సు నాస్తీ త్యవగమ్యతే.

(త దితి.) త దహః ప్రస్తానదినం, ప్రథమం కృత్వా. తదారభ్య, మాసే పూర్ణే సతి,
నిరాశాః సీతాన్వేషణే నిరుత్సాహా స్సంతః, కపిరాజేన సంగమ్య, తస్మై స్వాగమనం నివేద్యేత్యర్థః.
ప్రవ్రవణం మాల్యవంతం, గతాః.

(హనుమదాదిభిః వింధ్యపాంతే అన్వేషణం)

* స తు దూర ముపాగమ్య సర్వైః సైః కపిస త్రమైః,
విచిన్తోతి స్మ వింధ్యస్య గుహాశ్చ గహనాని చ.

౨

పర్వతాగ్రా న్నదీదుర్గా న్సరాంసి విపులాః ద్రుమాః,
వృక్షషండాం శ్చ వివిధా న్సర్వతాః ఘనపాదపాః.

౩

అన్వేషమాణా నై సర్వే వానరా స్సర్వతో దిశం,
స సీతాం దదృశు ర్వీరా మైథిలీం జనకాత్మజాం.

౪

† తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ,
అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసం స్తత్ర తత్ర హ.
స తు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహాన్,

౫

నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం.
త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియుధపాః,

౬

తాదృశాన్య వ్యరణ్యాని విచిత్త్య భృశపీడితాః.
దేశ మన్యం దురాధర్షం వివిశు శ్చాఽకుతోభయాః,

౭

యత్ర వంధ్యఫలా వృక్ష విపుష్పాః పర్ణవర్జితాః.
నిస్రోయా స్సరితో యత్ర మూలం యత్ర సుదుర్గభం,

౮

(స ఇతి.) పర్వతాగ్రా వింధ్యాగ్రప్రదేశాః, పర్వతాః పర్యంతపర్వతాః.

౨-౫

(నిర్జల మిత్యాది.) వంధ్యఫలాః పల్లై ర్య్వంధ్యాః. నిష్ఫలా ఇత్యర్థః,

౬-౮

* రామానుజీయం. (స త్వితి.) 'విచిన్తోతి స్మ వింధ్యస్యేతి' పాఠ స్సాధుః.

† రామానుజీయం. 'తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ, అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసం స్తత్ర తత్ర హ. స తు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహాన్, నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం. త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియుధపాః, తాదృశాన్య వ్యరణ్యాని విచిత్త్య భృశపీడితాః. దేశ మన్యం దురాధర్షం వివిశు శ్చాఽకుతోభయాః' ఇతి పాఠక్రమః. స్పృహ పత్రా ఇత్యాదా వపి న సంతీ త్యనువజ్యతే. 'భ్రమరై శ్చాపి వర్జితా' ఇతి పాఠః.

౫-౮

ఉదారసత్త్వాభిజనో మహాత్మా స మైథిలీం ద్రక్ష్యతి వానరేంద్రః,

దిశం తు యా మేవ గతా తు సీతా తా మాస్థితో వాయుసుతో హనుమాః. ౧౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

సహ తారాంగదాభ్యాం తు గత్వా స హనుమా న్కపిః,

సుగ్రీవేణ యథోద్దిష్టం తం దేశ ముపచక్రమే.

అతిప్రమాణాని అతిమాత్రశరీరాణి, విచిత్రాని, కి మయం రావణః? ఉత నేతీతి భావః. ఉదారసత్త్వః శ్రేష్ఠసత్త్వోఽభిజనో వంశో యస్య ఉదారసత్త్వాభిజనః, మహాబలవతః పుత్ర ఇతి సీతాదర్శనే ప్రథమో హేతుః. మహాత్మా మహాధైర్య ఇతి ద్వితీయః. దిశం త్విత్వాదిని తృతీయో హేతుః. ఇత్యుభయవక్ వానరా ఇతి పూర్వేణాఽన్వయః. అస్మిన్ సర్గే చతుర్దశ శ్లోకాః. ౧౦-౧౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముత్తాహారాభ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే,

సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

అథ సీతాన్వేషణాయ దక్షిణాం దిశం గతానాం అసురనిరసనపర్యంతో పృథ్వాంతోఽష్టచత్వారింశే. (సహ తారాంగదాభ్యా మిత్యాది.)

(హనుమదాదిభిః ఆసురనిరసనమ్)

తస్య తే కాననాంతాం శ్చ గిరీణాం కందరాణీ చ,
ప్రభవాణి నదీనాం చ విచిన్వంతి సమాహితాః.

౧౫

తత్ర చాపి మహాత్మానో నాఽపశ్య స్థనకాత్మజాం,
హర్తారం రావణం వాఽపి సుగ్రీవప్రియకారిణః.

౧౬

తే ప్రవిశ్యాఽఽశు తం భీమం లతాగుల్మసమావృతం,
దదృశుః క్రూరకర్మాణ మసురం సురనిర్భయం.

౧౭

❖ తం దృష్ట్వా వానరా ఘోరం స్థితం శైల మివాఽపరం,
గాఢం పరిహితా స్సర్వే దృష్ట్వా తా స్పర్శతోపమాన్.

౧౮

సోఽపి తాన్ వానరా స్సర్వా స్సప్తా స్థే త్యబ్రవీ ద్భ్రతీ,
అభ్యధావత సంక్రుద్ధో ముష్టి ముద్యమ్య సంహితం.

౧౯

త మాపతంతం సహసా వాలిపుత్రోఽంగద స్తదా,
రావణోఽయ మితి జ్ఞాత్వా తలేనాఽభిజఘాన హ.

౨౦

(తస్య త ఇతి.) నదీనాం ప్రభవాణి గిరిగణమధ్యప్రదేశాః.

౧౫-౧౬

(తే ప్రవిశ్యేతి.) సురనిర్భయం సురేభ్యో నిర్భయం.

౧౭

(తం దృష్ట్వేతి.) గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవనసః, అభవన్.

౧౮

(సోఽపీతి.) సంహితం, దృఢ మిత్యర్థః.

౧౯-౨౦

❖ రామానుజీయం. (తం దృష్ట్వేతి.) గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవనసః, స్థితా ఇతి శేషః. 'దృష్ట్వా తా స్పర్శతోపమా' నితి పాఠః. సోఽపి తా నిత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్య ఇత్యబ్రవీ దిత్వ నేన సంబంధః.

న సంతి మహీషా యత్ర న మృగా న చ హస్తినః.
శార్దూలాః పక్షిణో వాఽపి యే చాఽన్యే వనగోచరాః,

౯౫

న యత్ర వృక్ష నౌషధ్యో న లతా నాఽపి వీరుధః.

౧౦

స్నిగ్ధపత్రా స్థురే యత్ర పద్మిన్యః పుల్లపంకజాః,
ప్రేక్షణీయా స్సుగంధా శ్చ భ్రమరై శ్చాఽపి వర్జితాః.

౧౧

కంఠు ర్నామ మహాభాగ స్సత్యవాదీ తపోధనః,
మహర్షిః పరమామర్షీ నియమై ర్దుష్ప్రధర్షణః.

౧౨

తస్య తస్మి న్యనే పుత్రో బాల ష్టోడశవార్షికః,
వ్రణఘ్నో జీవితాంతాయ క్రుద్ధ స్తత్ర మహామునిః.

౧౩

* తేన ధర్మాత్మనా శస్త్రం కృత్స్నం తత్ర మహా ద్వనం,
అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితం.

౧౪

(స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాది.) అత్రాఽపి న సంతి త్యనుషజ్యత ఇతి కేచిత్. త న్న, భ్రమరై శ్చాపి చర్మితా ఇత్యన్యాఽనన్వయాత్. కిం తు భ్రమరై రప్యనుపభుక్తం స్థలపద్మినీమాత్ర మిత్యర్థః. సర్వేఽపి మహాతటాకాః స్థలపద్మసీత్యం గతా ఇతి భావః. అన్యం దేశం వివికు రితి పూర్వేణాఽన్వయః. ౯౫-౧౧

దేశస్య తాదృశత్వే నిమిత్త మృషి రిత్యాహ(కంఠు రిత్యాదినా.)

౧౨

(తస్యేతి.) తత్ర వనే విషయే, జీవితాంతాయ తస్య నాశాయ. కుపితః.

౧౩

(తేనేతి.) అశరణ్యం అనాశ్రయం, అభవ దితి శేషః.

౧౪

* రామానుజీయం. (తేనేతి.) 'మృగపక్షివివర్జిత' మితి పాఠః.

అథ ఏకోనపఞ్చాశ స్స ర్గః

అథాఽంగద స్తదా సర్వా న్వానరా నిద మబ్రవీత్,
పరిశ్రాంతో మహాప్రాజ్ఞ స్సమాశ్వస్య శనై ర్వచః.

౧

వనాని గిరయో నదోఽదుర్గాణి గహనాని చ,
దరోఽగిరిగుహా శ్చైచ్చవ విచితాని సమంతతః.

౨

తత్ర తత్ర సహస్రస్మాభి ర్జానకీ న చ దృశ్యతే,
త ద్వా రక్షో హృతా యేన సీతా సురసుతోపమా.

౩

కాల శ్చ నో మహా న్యాత స్సుగ్రీవ శ్చోగ్రశాసనః,
తస్మా ద్భవంత స్సహితా విచిన్వంతు సమంతతః.

౪

విహాయ తం ద్రీం శోకం చ నిద్రాం చైవ సముత్థితాం,
విచిన్వంతు యథా సీతాం పశ్యామో జనకాత్మజాం.

౫

అనిర్వేదం చ దాక్ష్యం చ మనస శ్చాఽపరాజయః,
కార్యసిద్ధికరా జ్ఞాహు స్తస్మా దేత ద్రృచీ మ్యహం.

౬

అద్యాఽపి త ద్వనం దుర్గం విచిన్వంతు వనాకసః,
* ఖేదం త్యక్త్వా పున స్సర్వై ర్వన మేత ద్విచీయతాం.

౭

అథ ఏకోనపఞ్చాశ స్స ర్గః

పునః ప్రదేశాంతరాన్వేషణ మేకోనపంచాశే. (అథాఽంగద ఇత్యాది.) సహ యుగపత్,
దాక్ష్యం ఉత్సాహః, 'దక్ష ఉత్సాహ' ఇత్యుక్తే. మనస శ్చాఽపరాజయః, దైర్య మిత్యర్థః, వన మేతత్,
సహ యుగపత్.

* రామానుజీయం. విచయప్రకార మేవాహ (ఖేద మితి,) (విచిన్వతా మితి,) చినోతే ద్దోటి
సహ యుగపత్సహహవచనే రూపం. విచీయతా మితి పాఠే యుష్మాభి రితి శేషః.

స వాలిపుత్రాభిహతో వక్త్రా చోఢిత ముద్వమః,
అసురోఽభ్యపత దూభమౌ పర్యస్త ఇవ పర్వతః.

౨౦

తేఽపి తస్మిన్నిరుచ్ఛాసే వానరా జితకాశినః,
వ్యచిన్వన్ ప్రాయశస్త్రత సర్వం తద్గిరిగహ్వరం.

౨౧

విచితం తు తతః కృత్వా సర్వే తే కాననం పునః,
అన్యదేవాఽవరం ఘోరం వివిశు ర్గిరిగహ్వరం.

౨౨

తే విచిత్య పునః భిన్నా వినిష్పత్య సమాగతాః,
ఏకాంతే వృక్షమూలే తు నిషేదు ర్దీనమానసాః.

౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

(పర్యస్తః) పాతితః.

౨౦

(తేఽపీతి.) తస్మిన్నసురే నిరుచ్ఛాసే, మృత ఇత్యర్థః. తస్మిన్నసురే రావణభ్రాంత్యా
తత్సమీపవనే చిరమన్వేషితవంత ఇతి బోధ్యం.

౨౧

(విచితం త్వితి.) అవరం అచూరం, 'పరం దూరాన్యముఖ్యే' ప్లితి వైజయంతీ. గిరి
గహ్వరం గిరిమధ్యప్రదేశం.

౨౨

(తే విచిత్యేతి.) వినిష్పత్య వినిర్గత్య, సమాగతాః సంఘీభూతాః. అస్మిన్ సర్గే
చతుర్వింశతి శ్లోకాః.

౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

(హనుమదాదిభిః వింధ్యాదేః పునర్మార్గణం)

తత్ర కోద్రవనం రమ్యం సప్తపర్ణవనాని చ,

వ్యచిన్వం నై హరివరా స్సీతాదర్శనకాంక్షిణః.

౧౩

తస్యాఽగ్ర మధిరూఢా నై శాంతా విపులవిక్రమాః,

స పశ్యంతి స్మ నైదేహీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం.

౧౪

తే తు దృష్టిగతం కృత్వా తం శైలం బహుకందరం,

అవరోహంత హరయో వీక్షమాణా స్సమంతతః.

౧౫

అవరుహ్య తతో భూమిం శాంతా విగతచేతసః,

స్థిర్వా ముహూర్తం తత్రాఽథ వృక్షమూల ముపాశ్రితాః.

౧౬

తే ముహూర్తం సమాశ్వస్తాః కించి ద్భగ్గుపరిశ్రమాః,

పున రేవోద్యతాః కృత్వాన్యం మార్గితం దక్షిణాం దిశం.

౧౭

హనుమత్ప్రముఖా నై తు ప్రస్థితాః స్లవగర్షణాః,

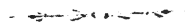
వింధ్య మేవాఽఽదిత స్తావ ద్విచేరు నై తతస్తతః.

౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

అవశ్యం క్రియమాణస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం,
అలం నిర్వేద మాగమ్య న హి నో మీలనం క్షమం.

౯

సుగ్రీవః కోపనో రాజా తీక్ష్ణదండ శ్చ వానరః,
భేతవ్యం తస్య సతతం రామస్య చ మహాత్మనః.

౧౦

హితార్థ మేత దుక్తం వః క్రియతాం యది రోచతే,
ఉచ్యతాం వా క్షమం య న్న సర్వేషా మేవ వానరాః.

౧౧

అంగదస్య వచ శ్రుత్వా వచనం గంధమాదనః,
ఉవాచ౭వ్యక్తయా వాచా పిపాసాశ్రమభిన్నయా.

౧౨

సదృశం ఖలు వో వాక్య మంగదో య దువాచ హ,
హితం చైవానుకూలం చ క్రియతా మస్య ఛాపితం.

౧౩

పున ర్మార్గామహౌ శైలాన్ కందరాం శ్చ దరీ వ్రథా,
కాననాని చ శూన్యాని గిరిప్రసవణాని చ.

౧౪

యథోద్దిష్టాని సర్వాణి సుగ్రీవేణ మహాత్మనా,
విచిన్వంతు వనం సర్వే గిరిదుర్గాణి సర్వశః.

౧౫

తత స్సముత్థాయ పున ర్వానరా నై మహాబలాః,
వింధ్యకాననసంకీర్ణాం విచేరు ర్దక్షిణాం దిశం.

౧౬

తే శారదాభ్రప్రతిమం శ్రీమద్రజతవర్వతం,
శృంగవంతం దరీమంత మధిరుహ్య చ వానరాః.

౧౭

విచీయతాం అన్విష్యతాం. మీలనం నేత్రమీలనం, కర్తవ్య మకృత్వా తాష్టీంభావ ఇత్కర్తవ్యః. ౧-౧౦

(అంగదస్యేత్యాది.) కందరా నేపేదాః. (విచిన్వంతు వనం సర్వ ఇతి.) భవంత
శేషః. ౧౧-౨౨

(వానరాణాం స్వయంప్రభాబిలప్రవేశః)

గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః.

మైంద శ్చ ద్వివిద శ్చైవ సుషేతో జాంబవా న్నుళః,

అంగదో యువరాజ శ్చ తార శ్చ వనగోచరః.

గిరిజాలావృతా న్దేశా న్నార్గిత్యా దక్షిణాం దిశం,

విచిన్వంత స్తత స్తత దదృశు ర్వివృతం బిలం.

దుర్గ మృక్షబిలం నామ దానవేనాఽభిరక్షితం,

ఊత్పిపాసాపరీతా శ్చ శ్రాంతా శ్చ సలిలార్థినః.

అవర్జీర్ణం లతావృక్షై ర్దదృశు స్తే మహాబిలం.

తతః క్రాంచా శ్చ హంసా శ్చ సారసా శ్చాపి నిష్క్రమన్.

జలార్ద్రా శ్చక్రవాకా శ్చ రక్తాంగాః పద్మరేణుభిః,

తత స్తద్బిల మాసాద్య సుగంధి దురతిక్రమం.

విస్మయవ్యగ్రమనసో బభూవు ర్వానరర్షభాః,

(గజ ఇత్యాది.) చకరా ధ్ధనూమాంశ్చ. గజాదయః గిరిజాలావృతా దేశా న్నార్గిత్యా.

తతో దక్షిణాం దిశం విచిన్వంతః, తత్ర వివృతం విస్తృతం, బిలం దదృశు రితి సంబంధః.

(దుర్గ మిత్యాది.) దానవేన మయేన, ముక్షబిల మితి ప్రసిద్ధం, మహాబిలం దదృశు రితి

పునర్దుక్తి ర్గణాంతరవిధానాయ.

(తత ఇతి.) నిష్క్రమన్ నిరక్రమన్.

(తత స్త దితి.) దురతిక్రమం దుష్ప్రవేశం.

అథ పంచాశ సుర్గః

సహ తారాంగదాభ్యాం తు సంగమ్య హనుమా న్కపిః,

విచినోతి స్మ వింధ్యస్య గుహా శ్చ గహనాని చ.

సింహశార్దూలజుష్టేషు శిలా శ్చ సరిత స్తథా,

విషమేషు నగేంద్రస్య మహాప్రసవణేషు చ.

ఆసేదు స్తస్య శైలస్య కోటిం దక్షిణ పశ్చిమాం,

తేషాం తత్రైవ వసతాం స కాలో వ్యత్యవర్తత.

స హి దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా నృహాః,

తత్ర వాయుసుత స్సర్వం విచినోతి స్మ పర్వతం.

పరస్పరేణ హనుమా నన్యోన్యస్యాఽవిదూరతః,

అథ పంచాశ సుర్గః

అథ ఋక్షబిలే స్వయంప్రభాదర్శనం పంచాశే, (సహేత్యాది.)

(సింహేతి.) నగేంద్రస్య శార్దూలజుష్టేషు, విషమేషు విషమప్రదేశేషు, శిలాః, మహాప్రసవణేషు సరిత శ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణాఽన్వయః.

(ఆసేదు రితి.) కాలః సుగ్రీవోక్తమాసః, 'మాసః పూర్ణో బిలస్థానా' మిత్యుత్తరశ్రాంగవిదచనస్య బిల ఏవాఽన్యో మాసో గత ఇత్యర్థో వక్ష్యతే.

నను విచేతవ్యస్తదేశేషు బహుషు విద్యమానేషు కథ మత్తైవ మానం క్షవితవంతః ఇత్యాశంక్యహ (స హేతి.)

(తత్రైతి.) సంగమయ్యే త్యధ్యాహర్యం. వాయుసుతః హనుమాః, అన్యోన్యస్యాఽవిదూరతః పరస్పరేణ సంగమయ్య సర్వం పర్వతం విచినోతి స్మేతి సంబంధః.

(వానరాణాం స్వయంప్రభాబిలప్రవేశః)

ఇత్యుక్త్వా త ద్బిలం సర్వే వివిశు స్తిమిరావృతం.

అచంద్రసూర్యం హరయో దదృశూ రోమహర్షణం,

౧౩౪

నిశామ్య తస్మా త్సింహం శ్చ తాం స్తాం శ్చ మృగపక్షిణః.

ప్రవిష్టా హరిశార్దూలా బిలం తిమిరసంవృతం,

౧౩౫

న తేషాం సజ్జతే చక్షు ర్న * తేజో న పరాక్రమః.

వాయో రివ గతి స్తేషాం దృష్టి స్తమసి వర్తతే.

౧౩౬

తే ప్రవిష్టా స్తు వేగేన త ద్బిలం కపికుంజరాః.

ప్రకాశ మభిరామం చ దదృశు ర్దేశ ముత్తమం,

౧౩౭

తత స్తస్మిన్నిలే దుగ్ధే నానాపాదపసంకులే.

అన్యోన్యం సంపరిష్పృజ్య జగ్ము ర్యోజన మంతరం.

౧౩౮

(ఇత్యుక్తేతి.) హనుమదుక్తప్రకారేణ సర్వే ప్యుక్త్వా వివిశుః, తిమిరావృతం దదృశుః. అచంద్రసూర్యం చంద్రసూర్యకిరణరహితం.

౧౩౪

(నిశామ్యేతి.) తస్మాన్నిర్గచ్ఛతః సింహాన్, తాంస్తాన్మనాప్రకారాన్. మృగపక్షిణశ్చ.

౧౩౫

(న తేషామితి.) వర్తతే, అయత్నపూర్వం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః.

౧౩౬

(తే ప్రవిష్టా ఇతి.) ప్రకాశం నిస్తమస్కం.

౧౩౭

సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి (తత స్తస్మిన్నిత్యాదినా.) అన్యోన్యం సంపరిష్పృజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా.

౧౩౮

* రామానుజీయం. తేజః ప్రభావః. 'తేజః ప్రభావే దీప్తా' చేతి విశ్వః.

సంజాతపరిశంకా నై త ద్విలం ప్లవగోత్తమాః.
అభ్యపద్య న్న సంహృష్టా నైజోవంతో మహాబలాః,

౧౧౫

నానాసత్త్వసమాకీర్ణం దై త్యేంద్రనిలయోపమం.
దుర్దర్శ మతిఘోరం చ దుర్విగాహం చ సర్వశః,

౧౧౬

* తతః పర్వతకూటాభో హనుమా న్పవనాత్మజః.
అబ్రవీ ద్వానరా న్సర్వా న్కాంతారవనకోవిదః,

౧౧౭

గిరిజాలావృతా ద్దేశా న్మార్గిత్యా దక్షిణాం దిశం.
వయం సర్వే పరిశ్రాంతా న చ పశ్యామ మైథిలీం,

౧౧౮

అస్మా చ్చాపి బిలా ధ్ధంసాః క్రౌంచాశ్చ సహ సారసైః.
జలాద్ధౌ శ్చక్రవాకా శ్చ నిష్పతంతి స్మ సర్వతః,

౧౧౯

నూనం సలిలవా నత్ర కూపో వా యది వా హ్రదః.
తథా చేమే బిలద్వారే స్నిగ్ధా స్తిష్ఠంతి పాదపాః,

౧౨౦

(సంజాతేతి.) సంజాతపరిశంకాః కి మిదం పాతాళం? ఉతాఽన్య న్మాయామయః మితి సంవి
హానాః, అసంహృష్టా న్సంతః, అభ్యపద్య న్నభ్యపద్యంతః.

౧౨౧

(నానేతి) శ్లోకో బిల విశేషణం.

౧౨౨

(తత ఇతి.) కాంతారే దుర్గమార్గే, వనే కోవిదః సమర్థః.

౧౨౩

(గిరీతి.) గిరిజాలావృతా ద్దేశా దక్షిణాం దిశం, తాదృశదేశరూపాం దక్షిణాం
దిశ మిత్యర్థః. (నూన మితి.) అస్తీతి శేషః.

౧౨౪-౧౨౫

(వానరాణాం స్వయంప్రభాబిలప్రవేశః)

కాంచనాని విమానాని రాజతాని తథైవ చ.

తపనీయగవాక్షాణి ముక్తాజాలావృతాని చ,

౩౦౪

† హైమరాజతభౌమాని వైడూర్యమణిమంతి చ.

దదృశు స్తత్ర హరయో గృహముఖ్యాని సర్వశః,

౩౦౫

పుష్పితా నృలినో వృక్షాన్ ప్రవాళమణిసన్నిభాన్.

కాంచనభ్రమరాం శైవ్రవ మధూని చ సమంతతః,

౩౦౬

* మణికాంచనచిత్రాణి శయనా న్యాసనాని చ.

మహార్హాణి చ యానాని దదృశు స్తే సమంతతః,

౩౦౭

హైమరాజతకాంస్యానాం ఛాజనానాం చ సంచయాన్.

అగరుణాం చ దివ్యానాం చందనానాం చ సంచయాన్,

౩౦౮

శుచీ న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ.

మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవంతి చ,

౩౦౯

(కాంచనానీత్యాది.) హైమరాజతభౌమానీతి శేషః. గృహముఖ్యవిశేషణం వా.

౩౦౪-౩౦౫

(హైమేత్యాది.)

౩౦౬-౩౦౭

రామానుజీయం. హైమరాజతభౌమాని హేమరజతమయభూప్రదేశాని.

* రామానుజీయం. 'మణికాంచనచిత్రాణి శయనా న్యాసనానిచే' త్యతః పరం - 'మహార్హాణి

చ పానాని మధూని రసవంతి చ. దివ్యానా మంబరాణాం చ మహార్హాణాం చ సంచయాన్, కంబానాం చ చిత్రాణా మణినానాం చ సంచయాన్. తత్ర తత్ర చ విన్యస్తాన్ దీప్తాన్ వైశ్వానరప్రభాన్. దదృశు ర్వానరా క్షుధ్రాన్ జాతరూపస్య సంచయాన్' ఇత్యేష పాశక్రమః.

తే నష్టసంజ్ఞా స్తుషితా స్సంభ్రాంతా స్సలిలార్ధినః.
పరిపేతు ర్భిలే తస్మి స్కంచితకాల మతంద్రితాః,

౨౧౪

తే కృశా దీనవదనాః పరిశ్రాంతాః ప్లవంగమాః.
అలోకం దదృశు ర్విరా నిరాశా జీవితే తదా,

౨౧౫

తత స్తం దేశ మాగమ్య సౌమ్యం వితిమిరం వసం.
దదృశుః కాంచనా స్వృజ్ఞా స్తీప్తవై శ్వానరప్రభాః,

౨౧౬

సాలాం స్తాలాం శ్చ పున్నాగా స్కకుఢా న్వంజులా న్ధవాః.
చంపకా న్నాగవృక్షం శ్చ కర్ణికారాం శ్చ పుష్పితాః,

౨౧౭

స్తబక్తైః కాంచనై శ్చిత్రై రక్తైః కిసలయై స్తథా.
ఆపీడైశ్చ లతాభిశ్చ హేమాభరణభూషితాః,

౨౧౮

తరుణాదిత్యసంకాశాః వై డూర్యకృతవేదికాః.
విద్రాజమానా న్నృపుషా పాదపాం శ్చ హిరణ్మయాన్,

౨౧౯

నీలవై డూర్యవర్ణా శ్చ పద్మినీః పతగావృతాః.
మహద్భిః కాంచనైః పద్మై ర్వృతా బాలార్కసన్నిభైః,

౨౨౦

జాతరూపమయై ర్మత్తైస్య ర్మహద్భిశ్చ సకచ్చపైః.
నళినీ స్తత్ర దదృశుః ప్రసన్నసలిలాపృతాః,

౨౨౧

(త ఇతి.) పరిపేతుః జగ్ముః. కంచి త్కాల మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ౨౨౨

(తే కృశా ఇతి.) అలోకం ప్రకాశం. ౨౨౩-౨౨౪

(ఆపీడైః) శేఖరైః, లతాభిశ్చ, ఉపశోభితా నిః శేషః. హేమాభరణభూషితా న్పులిత
హేమాభరణాః, పాదపాం శ్చ హిరణ్మయాః రజతమయాం శ్చ పృజ్ఞాః. ౨౨౪-౨౨౫

(నీలవై డూర్యేత్యాది) శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. ఉక్తవిశేషణయుక్తా నళినీ శ్చ దదృశు
చిత్త్యన్వయః, అతో న పునరుక్తిః. ౨౨౫-౨౨౬

(స్వయంప్రభయా వానరాణాం పరితోషణం)

తతో హనూమా నిరిసన్నికాశః కృతాంజలి స్తా మభివాద్య వృద్ధాం,
వప్రచ్ఛ కా త్వం భవనం బిలం చ రత్నాని హేమాని వదస్వ కస్య,

౪౧౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, పంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకపంచాశ స్సర్గః

ఇత్యుక్త్వా హనుమాం స్తత్ర పునః కృష్ణాజినాంబరాం,
అబ్రవీ త్తాం మహాభాగాం తావసీం ధర్మచారిణీం.

౧

ఇదం ప్రవిష్టా స్సహసా బిలం తిమిరసంవృతం,
క్షత్తిపాసాపరిశ్రాంతాః పరిభిన్నా శ్చ సర్వశః.

౨

మహా ధరణ్యా వివరం ప్రవిష్టాః స్మ పిపాసితాః,
ఇమాం స్తేవంవిధా న్భావా వివిధా నద్భుతోపమాః.

౩

పప్రచ్ఛే త్యర్థస్య వివరణం (తతో హనుమా నితి.) అస్మి స్మగ్గే సార్థైకచత్వారింశ
చ్ఛ్లోకాః.

౪౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకపంచాశ స్సర్గః

అథ స్వయంప్రభయా ఋషిబిలవృత్తాంతో క్తి రేకపంచాశే. (ఇత్యుక్తేవైత్యాది.) పరిభిన్నాః
అధ్వశ్రమభిన్నాః, క్షత్తిపాసాపరిశ్రాంతత్వేఽపి పిపాసైవ ప్రవేశహేతు రిత్యాశయేనోక్తం పిపాసితా
ఇతి. భావా న్పదార్థా, ప్రవృత్తితాః కిమిద మసురాదిమాయేతి సంజాతవ్యథాః, నష్టచేతనః కర్తవ్య

దివ్యానా మంబరాణాం చ మహార్వాణాం చ సంపయాన్.

కంబళానాం చ చిత్రాణా మజినానాం చ సంపయాన్,

3౬౪

తత్ర తత్ర చ విస్యస్తా న్దీప్తా నైస్వశ్వాసరప్రభాన్.

దదృశు ర్వాసరా శ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సంపయాన్,

3౭౪

తత్ర తత్ర విచిన్వంతో బిలే తస్మి నృహాబలాః.

దదృశు ర్వాసరా శ్శూరాః త్రియం రాంచి దదూరతః,

3౮౪

❖ తాం దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తా శ్చీరకృష్ణాజినాంబరాం.

తాపసీం నియతాహారాం జ్వలంతీ మివ తేజసా,

3౯౪

* విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవతిష్ఠంత సర్వశః.

౪౦

ప్రప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాఽసి త్వం కస్య వా బిలం,

౪౦౪

(శుభ్రాన్) నిర్మలాన్.

3౬౪-3౮౪

(తాం దృష్ట్వేతి.) వ్యవతిష్ఠంత, దూరే స్థితా ఇత్యర్థః.

3౯౪-౪౦౪

❖ రామానుజీయం. 'తాం దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తా' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవతిష్ఠంత సర్వశః' ఇత్యతః పరం -

'ప్రప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాఽసి త్వం కస్య వా బిల' మిత్యర్థం కేషుచి త్కోశేష దృశ్యతే-
తేన వినాపి కథాసంగతే రవిరోధః.

(స్వయంప్రభాబిలవృత్తాంతః)

* స తు వర్షసహస్రాణి తపస్తస్త్వా మహావనే.

పితామహో ద్వరం లేభే సర్వ మౌశనసం ధనం,

౧౨౩౭

వనం విధాయ బలవా న్సర్వకామేశ్వరస్తదా.

ఉవాస సుఖితః కాలం కంచి దస్మిన్ మహావనే,

౧౨౩౮

త మప్సరసి హేమాయాం సక్తం దానవపుంగవం.

౧ విక్రమ్యైవాఽశనిం గృహ్య జఘానేశః పురందరః,

౧౨౩౯

ఇదం చ శ్లో బ్రహ్మణా దత్తం హేమాయై కాయ ముత్తమం.

శాశ్వతాః కామభోగా శ్చ గృహం చేదం హిరణ్మయం,

౧౨౪౦

దుహితా మేరుసావర్ణే రహం తస్యా స్వయంప్రభా.

ఇదం రజ్జమి భవనం హేమాయా వానరోత్తమ,

౧౨౪౧

మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్తగీతవికారదా.

తయా దత్తవరా చాఽస్మి రజ్జమి భవనోత్తమం,

౧౨౪౨

మాయాయుక్తః, దానవర్షభ ఇత్యనేన నాయ మసురతక్షో మయ ఇతి సూచితం.

౧౨౪౩

(త మితి.) తం స్వపుత్రీం మందోదరీం రావణాయ దత్తవంతం, ఏకాంతే హేమాయాం

సక్తం విదిత్వా, ఈశః త్రైలోక్యాధిపతిః, అశనిం వజ్రం, గృహీత్వా జఘాన.

౧౨౪౪

(ఇదం చేతి) మయనాశానంతరం, ఇదం వనం బ్రహ్మణా హేమాయై దత్తం. ౧౨౪౪-౧౨౪౫

(మమేతి.) సేదానీం బ్రహ్మసదనం గతే త్యాశయే నాహ (నృత్తేతి.)

౧౨౪౫

* (స త్వతి.) భాశనసం ధనం విచిత్రనిర్మాణప్రతిపాదకశిల్పకావ్యజ్ఞానం. శిల్పిప్రోశనసా ప్రణీతత్వా తద్దనత్వవ్యవధేశః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

౧ రామానుజీయం. (విక్రమ్యేతి.) గృహ్య గృహీత్వా.

౨ అత్ర బ్రహ్మ శబ్దో దానవవిశ్వకర్మమయవాచీ ఇతి తత్త్వదీపికా.

దృష్ట్వా వయం ప్రవ్యథితా స్సంభ్రాంతా నష్టచేతనః,
క న్యైతే కాంచనా వృక్షై స్తరుణాదిత్యసన్నిభాః.

౪

శుచీ న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ పలాని చ,
కాంచనాని విమానాని రాజతాని గృహాణి చ.

౫

తపనీయగవాక్షిణి మణిజాలావృతాని చ,
పుష్పితాః ఫలవంతశ్చ పుణ్యా స్సురభిగంధినః.

౬

ఇమే జాంబూనదమయాః పాదపాః కన్య తేజసా,
కాంచనాని చ పద్మాని జాతాని విమరే జలే.

౭

కథం మత్యైశ్చ సౌవర్ణ్య శ్చరంతి సహ కచ్చపైః,
ఆత్మాన మనుభావం చ కన్య చైత త్రపోబలం.
అజానతాం న స్సర్వేషాం సర్వ మాఖ్యాతు మర్హసి,

౮-౪

ఏవ ముక్తా హనుమతా తాపసీ ధర్మచారిణీ.
ప్రత్యువాచ హనుమంతం సర్వభూతహితే రతా,

౯-౪

మయో నామ మహాతేజా మాయావీ దానవర్షభః.
తేనేదం నిర్మితం సర్వం మాయయా కాంచనం వనం,

౧౦-౪

పురా దానవముఖ్యానాం విశ్వకర్మా బభూవ హ.
యేనేదం కాంచనం దివ్యం నిర్మితం భవనోత్తమం.

౧౧-౪

బుద్ధిరహితాః, మణిజాలావృతాని రత్నమయజాలకాని, జాలకగవాక్షయో ర్భేద ఉక్తః. ఆత్మానం త్వాం, అనుభావం ప్రభావం, కన్య చైత త్రపోబలం త చేచ్ఛత్యర్థః.

౪-౯-౪

(మయో నామేతి.) మయో నామ త్రిపురాధిపతి త్రిపురే నష్టే స్వరక్షణార్థ మిదం బలం కృతవా నితి మాత్యపురాణే త్రిపురదహనప్రస్తావేఽభిహితం. మాయయా విచిత్రశక్త్యా, మాయావీ

(హనుమతా స్వయంప్రభామై స్వవృత్తాంతవిజ్ఞాపనం)

తస్యా స్త ద్వీచనం శ్రుత్వా హనుమా న్మారుతాత్మజః,
ఆర్జవేన యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే.

౩.

రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః,
రామో దాశరథి శ్రీమా న్నప్తివిష్టో దండకావనం.

౪.

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యో చాపి భార్యయా,
తస్య భార్యా జనస్థానా ద్రావణేన హృతా బలాత్.

౫.

* వీర స్తస్య సఖా రాజ్ఞు స్సుగ్రీవో నామ వానరః,
రాజా వానరముఖ్యానాం యేన ప్రస్థాపితా వయం.
అగ స్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం యమరక్షితాం,

౬. ౪.

సహౌభి ర్యానరై ర్హోరై రంగదప్రముఖై ర్వయం.
రావణం సహితా స్సర్వే రాక్షసం కామరూపిణం,

౭. ౪.

సీతయా సహ వైదేహ్య మార్గధ్వ మితి చోచితాః.

౮.

౯ విచిత్ర తు వయం సర్వే సమగ్రాం దక్షిణాం దిశం,
బుభుక్షితాః పరిశ్రాంతా వృక్షమూల ముపాశ్రితాః.

౯.

(తస్యా ఇతి.) ఆర్జవేన ఆకవచేన.

౩-౫

(వీర ఇతి.) దక్షిణా మాశాం యేన ప్రస్థాపితాః, స రాజా స్తీతి పూర్వేణాన్వయః.

౬-౯

* 'రామానుజీయం 'వీర స్తస్య సఖా రాజ్ఞు' ఇతి పాఠః, 'అగ స్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం యమరక్షితా' మిత్యన్య యేన ప్రస్థాపితా వయ మిత్యనేన సంబంధః.

౧ రామానుజీయం. (విచిత్రేతి.) 'బుభుక్షితాః పరిశ్రాంతా వృక్షమూల ముపాశ్రితా' ఇతి పాఠః.

శ్రీమద్రామాయణే, గోవిందరాజీయవిశిష్టే

కిం కార్యం కస్య వా హేతోః కాంతారాణి ప్రపశ్యథ.
కథం చేదం వనం దుర్గం యుష్మాభి రుపలక్షితం.

౧౮౪

ఇమా న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ.
భుక్త్వా పీత్వా చ పానీయం సర్వం మే వక్తు మర్హథ,

౧౮౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధకాండే, ఏకవచ్ఛాశ స్సర్గః.

అథ ద్వివచ్ఛాశ స్సర్గః

అథ తా నబ్రవీ త్సర్వా నివక్రాంతా స్త్వరిపుంగవాః,
ఇదం వచన మేకాగ్రా తాపసీ ధర్మచారిణీ.

౧

వానరా యది వః ఖేదః ప్రణష్టః ఫలభక్షణాత్,
యది చైత స్మయా శ్రావ్యం శ్రోతు మిచ్ఛామి కథ్యతాం.

౨

(కి మితి.) కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం ? కస్య హేతోః కస్మాత్ ప్రయోజనాత్ ? అస్మిన్
సర్గే సార్థకోనవింశతిశ్లోకాః.

౧౮౪-౧౮౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధకాండవాఖ్యానే.
ఏకవచ్ఛాశ స్సర్గః

అథ ద్వివచ్ఛాశ స్సర్గః

అథ హనుమతా స్వాగమనహేతు రుద్యతే ద్విపంచాతే. (అథేత్యాది.)

౧౮౬

(స్వయంప్రభయా వానరాణాం బహిర్నయనం)

ఏవ ముక్తా తు సర్వజ్ఞా వానరై నై స్వయంప్రభా-
ప్రత్యువాచ తత స్సర్వా నిదం వానరయాథపాఞ్,

౧౮౪

సర్వేషాం పరితుష్టాఽస్మి వానరాణాం తరస్వినాం.
చరంత్యా మమ ధర్మేణ న కార్య మిహ కేనచిత్,

౧౯౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

ఏవ ముక్త శ్శుభం వాక్యం తాపస్యా ధర్మసంహితం,
ఉవాచ హనుమా న్వాక్యం తా మనిందితచేష్టితాం.

౧

(ఏవ మితి.)

౧౮౪

(సర్వేషా మితి) సంబంధసామాన్యే వక్షి.

౧౯౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ బిలా దుత్తీర్ణానాం వానరాణాం నిర్వేద త్రిపంచాశే. (ఏవ ముక్త ఇత్యాది.)

౧

వివర్ణవడనా స్సర్వే సర్వే ధ్యానపరాయణాః,
నాఽధిగచ్ఛామహే పారం మగ్నా శ్చింతామహార్ణవే.

౧౦

చారయంత స్తత శ్చక్షు ర్ద్వష్టవంతో వయం బిలం,
లతాపాదపసంచన్నం తిమిరేణ సమావృతం.

౧౧

అస్మా ధంసా జలాక్లిన్నాః పక్షై స్సలిలవిస్రవైః.
కురరా స్సారసా త్రైచివ నిష్పతంతి పతత్రిణః.
సాధ్వత్ర ప్రవిశామేతి మయా తుక్తాః స్లవంగమాః,

౧౨౪

తేషా మపి హి సర్వేషా మనుమాన ముపాగతం.
గచ్ఛామ ప్రవిశామేతి భర్తృకార్యత్వరాన్వితాః,

౧౩౪

తతో గాఢం నిపతితా గృహ్య హస్తా పరస్పరం.
ఇదం ప్రవిషా స్సహసా బిలం తిమిరసంవృతం,

౧౪౪

ఏత న్నః కార్య మేతేన కృత్యేన వయ మాగతాః.
త్వాం చై వోపగతా స్సర్వే పరిద్యూనా బుభుక్షితాః,

౧౫౪

ఆతిభ్యధర్మదత్తాని మూలాని చ ఫలాని చ.
అస్మాభి రుపభుక్తాని బుభుక్షేపరిపీడితైః,

౧౬౪

య త్వయా రక్షితా స్సర్వే మ్రియమాణా బుభుక్షయా.
బ్రూహి ప్రత్యుపకారార్థం కిం తే కుర్వంతు వానరాః,

౧౭౪

(తేషా మితి.) అనుమాన ముపాగతం, జలవరసత్త్వ దర్శనేన జలబుద్ధి ర్భూతే త్యర్థః.
యద్వా, (తేషా మపీతి.) భర్తృకార్యత్వరాన్వితా స్సంతో గచ్ఛామః, బిలద్వార మితి శేషః. బిలం
ప్రవిశామ ఇతి, అనుమానం అంగీకరణం.

౧౦-౧౪౪

(ఏత.దితి.) పరిద్యూనాః పరిక్షితాః.

౧౫౪-౧౭౪

(వానరాణాం నిరీతకాలవ్యత్యయాత్ విషాదః)

* వానరాస్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖాస్తదా,
నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దుత్తారితాస్తయా. ౧౦

తతస్తాన్వానరాః సర్వాంస్తాపసీధర్మచారిణీ,
నిస్సృతాన్విషమాత్తస్మాత్సమాశ్వాన్యేదమబ్రవీత్. ౧౧

ఏషవింధ్యోగిరిశ్రీమూఽన్నానాద్రుమలతాకులః,
ఏషప్రసవణశైలస్సాగరోఽయం మహాదధిః. ౧౨

స్వస్తివోఽస్తుగమిష్యామి భవనం వానరక్షణాః,
ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం శ్రీమత్ప్రవివేశస్వయంప్రభా. ౧౩

తతస్తేదదృశుర్హారం సాగరం వరుణాలయం,
అపారమభిగర్జతం ఘోరైరూర్మిభిరావృతం. ౧౪

మయస్య మాయావిహితం గిరిదుర్గం విచిన్వతాం,
తేషాం మాసో వ్యతిక్రాంతో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః. ౧౫

వింధ్యస్య తు గిరేః పాదే సంప్రపుష్పితపాదపే,
ఉపవిశ్య మహాత్మానశ్చింతా మాపేదిరే తదా. ౧౬

(తత ఇతి.) విషమాత్సంకటప్రదేశాత్. ౧౦-౧౫

(వింధ్యస్యేతి.) పాదే దక్షిణపార్శ్వే, దక్షిణపార్శ్వకోటా విత్యర్థః. 'హిమవద్వింధ్యశైలాభ్యాం ప్రాయో వ్యాప్తా వసుంధరే' తి భేషజకల్పక్రి. ౧౬

* రామానుజీయం. 'వానరాస్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖాస్తదా, నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దుత్తారితాస్తయే' తి పాఠః.

† రామానుజీయం. ధర్మచారిణీ యాః బిలా దుత్తరయామాస, తాః సమాశ్వాన్య ఇద మబ్రవీదితి సంబంధః.

శరణం త్వాం ప్రపన్నా స్మృ స్మర్వే వై ధర్మచారిణీ,
యః కృత స్సమయోఽస్మాకం సుగ్రీవేణ మహాత్మనా.

౨

స చ కాలో హ్యతిక్రాంతో బిలే చ పరివర్తతాం,
సా త్వ మస్మా ద్భిలా ధ్వోరా దుత్తరయిత మర్హసి.

౩

తస్మా త్సుగ్రీవచనా దతిక్రాంతా న్గతాయుషః,
త్రాతు మర్హసి న స్సర్వాః సుగ్రీవభయకర్మితాః.

౪

మహా చ్చ కార్య మస్మాభిః కర్తవ్యం ధర్మచారిణీ,
తచ్ఛాపి న కృతం కార్య మస్మాభి రిహ వాసిభిః.

౫

ఏవ ముక్తా హనుమతా తాపసీ వాక్య మబ్రవీత్,
జీవతా దుష్కరం మన్యే ప్రవిష్టేన నివర్తితుం.

౬

తపసస్తు ప్రభావేన నియమోపార్జితేన చ,
సర్వా నేవ బిలా దస్మా దుద్ధరిష్యామి వానరాః.

౭

నిమీలయత చక్షుంషి సర్వే వానరపుంగవాః,
న హి నిష్క్రమితుం శక్య మనిమీలితలోచనైః.

౮

తత స్సంమీలితా స్మర్వే సుకుమారాంగుళైః కరైః,
సహసాఽపిదధు ర్దృష్టిం హృష్టా గమనకాంక్షయా.

౯

(శరణ మిత్యాది.) 'బిలే చ పరివర్తతా' మిత్యనేన బహుకాలం వానరై ర్పిలే స్థిత మితి

(వానరాణాం నిర్ణీతకాలవ్యత్యయాత్ విషాదః)

* వానరాస్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖాస్తదా,
నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దుత్తారితాస్తయా. ౧౦

తతస్తాన్వానరాన్ సర్వాంస్తావసీధర్మచారిణీ,
నిస్సృతాన్విషమాత్తస్మాత్సమాశ్వాన్యేదమబ్రవీత్. ౧౧

ఏష వింధ్యో గిరి శ్రీమూన్ నాన్ద్రుమలతాకులః,
ఏష ప్రసవణ శైల సాగరోఽయం మహాదధిః. ౧౨

స్వస్తి వోఽస్తు గమిష్యామి భవనం వానరర్షభా,
ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం శ్రీమత్ ప్రవివేశ స్వయంప్రభా. ౧౩

తతస్తేదదృశుర్హారం సాగరం వరుణాలయం,
అపార మభిగర్జితం ఘోరై రూర్మిభి రావృతం. ౧౪

మయస్య మాయావిహితం గిరిదుర్గం విచిన్వతాం,
తేషాం మాసో వ్యతిక్రాంతో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః. ౧౫

వింధ్యస్య తు గిరేః పాదే సంప్రపుష్పితపాదపే,
ఉపవిశ్య మహాత్మాన శ్చింతా మాపేదిరే తదా. ౧౬

(తత ఇతి.) విషమా త్సంకటప్రదేశాత్. ౧౦-౧౫

(వింధ్యస్యేతి.) పాదే దక్షిణపార్శ్వే, దక్షిణసశ్చిమకోటా విత్యర్థః. 'హిమవద్వింధ్య శైలాభ్యాం ప్రాయో వ్యాప్తా వసుంధరే' తి భేషజకల్పోక్తిః. ౧౬

* రామానుజీయం. 'వానరాస్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖాస్తదా, నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దుత్తారితాస్తయే' తి పాఠః.

† రామానుజీయం. ధర్మచారిణీ యా బిలా దుత్తరయమాన, తా సమాశ్వాన్య ఇద మబ్రవీ దితి సంబంధః.

శరణం త్వం ప్రపన్నా స్మృ స్సర్వే వై ధర్మచారిణి,
యః కృత స్సమయోఽస్మాకం సుగ్రీవేణ మహాత్మనా.

౨

స చ కాలో హ్యతిక్రాంతో బిలే చ పరివర్తతాం,
సా త్వ మస్మా ద్భిలా ధ్వోరా దుత్తరయిత మర్హసి.

౩

తస్మా త్సుగ్రీవవచనా దతిక్రాంతా న్గతాయుషః,
త్రాతు మర్హసి న స్సర్వాన్ సుగ్రీవభయకర్షితాన్.

౪

మహా చ్చ కార్య మస్మాభిః కర్తవ్యం ధర్మచారిణి,
తచ్ఛాపి న కృతం కార్య మస్మాభి రిహ వాసిభిః.

౫

ఏవ ముక్తా హనుమతా తాపసీ వాక్య మబ్రవీత్,
జీవతా దుష్కరం మన్యే ప్రవిష్టేన నివర్తితుం.

౬

తపసస్తు ప్రభావేన నియమోపార్జితేన చ,
సర్వా నేవ బిలా దస్మా దుద్ధరిష్యామి వానరాన్.

౭

నిమీలయత చక్షుంషి సర్వే వానరపుంగవాః,
న హి నిష్క్రమితుం శక్య మనిమీలితలోచనైః.

౮

తత స్సంమీలితా స్సర్వే సుకుమారాంగుళైః కర్తైః,
సహసాఽపిదధు ర్దృష్టిం హృష్టాః గమనకాంక్షయా.

౯

(శరణ మిత్యాది.) 'బిలే చ పరివర్తతా' మిత్యనేన బహుకాలం వానరై ర్భిలే స్థిత మితి

(అంగదాదీనాం ప్రాయోపవేశసన్నాహః).

వయ మాశ్వయుజే మాసి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః,
ప్రస్థితా సోఽపి చాఽతీతః కి మతః కార్య ముత్తరం.

౨౨

భవంతః ప్రత్యయం ప్రాప్తా నీతిమార్గవిశారదాః,
హితే వ్యభిరతా భర్తు ర్నిస్పృహ్య స్సర్వకర్మసు.

౨౩

కర్మ స్వప్రతిమా స్సర్వే దిక్ష విశ్రుతపౌరుషాః,
మాం పురస్కృత్య నిర్వాతాః పింగాక్షప్రతిచోదితాః.

౨౪

ఇదానీ మకృతార్థానాం మర్తవ్యం నాఽత్ర సంశయః,
హరిరాజస్య సందేశ మకృత్వా క స్సుఖీ భవేత్.

౨౫

తస్మి న్నతీతే కాలే తు సుగ్రీవేణ కృతే స్వయం,
ప్రాయోపవేశనం యుక్తం సర్వేషాం చ వనాకసాం.

౨౬

(వయ మాశ్వయుజే మాసీతి.) కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః కాలసంఖ్యాయా నియమితాః, వయం ఆశ్వయుజే మాసి హనుమచ్ఛాపితేన సుగ్రీవేణ పంచదశరాత్ర సంఖ్యాయా నియమ్య సమాహూతాః. తతో మార్గశీరే లక్ష్యణచోదితేన తేన దశరాత్ర సంఖ్యాయా సమాహూతాః. తత స్సీతాన్వేషణే పౌష మాస మవధిం కృత్వా తేన ప్రేషితాః. ఏవ మాశ్వయుజమాస మారభ్య కాలసంఖ్యా వ్యవస్థితానా మస్మాకం కాలవిస్మరణం న యుక్త మిత్యర్థః. అన్యే త్వాహుః - ఆశ్వయుజే మాసి “దశమ్యా ముత్థితాయా” మితివ త్సామీపికాధికరణవివక్షయా సప్తమీ. తేన ‘కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణనధే యత’ ఇత్యుక్తకాలాతిక్రమణప్రయుక్తరామకోపదర్శనా త్కార్తికాంతో వివక్షితః. సోఽపి చాఽతీతః. న మార్గజావధిభూత మార్గశీర్షమాసః, అపి చే త్యాభ్యాం పదాభ్యాం తదనంతర భూతో పౌషమాసౌ సముచ్చీయేతే. అతశ్చ ఫాల్గున ఏవ ప్రాప్త ఇతి భావ ఇత్యాహుః. అత ఉత్తరం కిం కార్యం?

౨౭

(భవంత ఇతి.) ప్రత్యయం విశ్వాసం. నీతిమార్గే. విశారదాః ప్రగల్భాః, నిస్పృహాః, దక్ష ఇతి యావత్.

౨౮-౩౦

(తస్మి న్నితి.) ప్రాయాయ అంతగమనాయ, ఉపవేశనం శయనం ప్రాయోపవేశనం.

౩౧

తతః పుష్పాతిభారాగ్రాఽ లతాశతసమావృతాః,
ద్రుమా న్వాసంతికా స్థృష్ట్యా బభూవు ర్భయశంకితాః.

౧౭

* తే వసంత మనుప్రాప్తం ప్రతిబుద్ధ్యా పరస్పరం,
నష్టసందేశకాలార్థా నిపేతు ర్ధరణీతలే.

౧౮

తత స్తా న్కపివృద్ధాం స్తు శిష్టాం శ్రైవ వనౌకసః,
వాచా మధురయాఽఽభాష్య యథావ దనుమాన్య చ.

౧౯

స తు సింహవృషస్కంధః పీనాయతభుజః కపిః,
యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః అంగదో వాక్య మబ్రవీత్.

౨౦

శాసనా త్కపిరాజస్య వయం సర్వే వినిర్గతాః,
మాసః పూరో బిలస్థానాం హరయః కి న్న బుద్ధ్యతే.

౨౧

(తత ఇతి.) పుష్పాతిభారాగ్రాఽ - పుష్పై రతిభారాణి అగ్రాణి యేషాం తాః, వాసంతికా
న్యసంతఫలిన శ్శూతాదీః, యే వసంతే ఫలంతి తే శిరే పుష్ప్యంతి. భయశంకితాః సుగ్రీవా ద్భయ
విషయశంకావంతః.

౧౭

(త ఇతి.) వసంతం, అనుప్రాప్తం ప్రత్యాసన్నం, తదాసీం హి శిరః. తథాహి -
శరత్కాలాంతే మార్గశీరే నేనాం సన్నిధావ్య పౌషమాస మవధిం కృత్వా ప్రస్థాపితవాః,
స పౌషో మాఘ శ్చాఽతీతః, ఫాల్గున ఏవ ప్రవృత్త ఇతి. తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న
ఏవ, న ప్రాప్తః.

౧౮-౨౦

(శాసనా దిత్యాది.)

౨౧

* (తే వసంత మితి.) వసంతం ప్రాప్తం వసంతకాలం ప్రత్యాసన్నం, తదాసీం శిరః
కథం? తథాహి - శరత్కాలాంతే సుగ్రీవో మార్గశీరే నేనాం సన్నిపాత్య, పౌషమాస మవధిం
దత్వా సీతాన్వేషణార్థ మస్మాక్ ప్రస్థాపితవాః. స పౌషోఽతీతః. మాఘః ప్రవృత్త ఇతి. తేన వసంతః
ప్రత్యాసన్న ఏవ న ప్రాప్త ఇతి మంతవ్యం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(అంగదాదీనాం ప్రాయోపవేశసన్నాహః)

ఏత చ్ఛ్చుత్వా కుమారేణ యువరాజేన భాషితం.

సర్వే తే వానరశ్రేష్ఠాః కరుణాం వాక్య మబ్రువన్,

౩౩౪

తీక్షణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవః ప్రియాస క్తశ్చ రాఘవః.

అదృష్టాయాం తు వై దేహ్యం దృష్ట్వా చైవ సమాగతాః,

౩౩౫

రాఘవప్రియకామార్థం ఘాతయిష్య త్యసంశయం.

స క్షమం చాపరాధానాం గమనం స్వామిపార్శ్వతః,

౩౩౬

ఇహైవ సీతా మన్విష్య ప్రవృత్తి ముపలభ్య వా.

నో చే ద్గచ్ఛామ తం వీరం గమిష్యామో యమక్షయం,

౩౩౭

స్వంగమానాం తు భయార్దితానాం శ్రుత్వా వచ స్తార ఇదం బభాషే.

అలం విషాదేన బిలం ప్రవిశ్య వసామ సర్వే యది రోచతే వః,

౩౩౮

ఇదం హి మాయావిహితం సుదుర్గమం ప్రభూతవృక్షోదకభోజ్యపేయకం,

ఇహోఽస్తి నో నైవ భయం పురందరా న్న రాఘవా ద్వా నరరాజితోఽపి వా, ౩౩౯

శ్రుత్వాఽంగదస్యాపి వచోఽసుకూల మూచుశ్చ సర్వే హరయః ప్రతీతాః.

యథా న హింస్యేమ తథా విధాన మనక్త మద్యైవ విధేయతాం నః.

౩౪౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, త్రిపంచాశ స్సర్గః.

(ఇహైవేతి.) సీతా మన్విష్య, తస్యాః ప్రవృత్తిం వృత్తాంత ముపలభ్య, వీరం తం గచ్ఛామః. నో చే దిహైవ, యమక్షయం యమగృహం, గమిష్యామః. ౩౩౪-౩౩౭

(శ్రుత్వేతి.) అంగదస్యా వ్యసుకూలం తారస్య వచనం శ్రుత్వే త్యన్వయః. విధానం కార్యం. కర్మణి ల్యుట్. ఆసక్తం అవిశంబం, అస్మిన్ సర్గే సాధైకోనవత్పారింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౪౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే.

త్రిపంచాశ స్సర్గః.

తీక్షణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవ స్సాస్వామిభావే వ్యవస్థితః,
న క్షమిష్యతి న స్సర్వా నపరాధకృతో గతాః.

౨౭

అప్రవృత్తై చ సీతాయాః పాప మేవ కరిష్యతి,
తస్మా త్క్షమ మిహౌద్వైవ ప్రాయోపవిశనం హి నః.

౨౮

త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ ధనాని చ గృహాణి చ,
* ధ్రువం నో హింసితా రాజా సర్వా నృతిగతా నితః.
వధేనాప్రతిరూపేణ శ్రేయా న్మృత్యు రిహైవ నః.

౨౯౫

న చాహం యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవేణాభిషేచితః.
నరేంద్రేణాభిషిక్తోఽస్మి రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా,

౩౦౫

స పూర్వం బద్ధవైరో మాం రాజా దృష్ట్వా వ్యతిక్రమం.
ఘాతయిష్యతి దండేన తీక్షణ కృతనిశ్చయః,

౩౧౫

కిం మే సుహృద్భి ర్య్వసనం పశ్యద్భి ర్జీవితాంతరే.
ఇహైవ ప్రాయ మాసిష్యే పుణ్యే సాగరరోధసి,

౩౨౫

(అప్రవృత్తా మితి.) అప్రవృత్తై అవార్తాయాం. ప్రాయోపవిశన మితి గుణాభావ

ఆర్షః.

౩౭౨౯౫

త్వాం యౌవరాజ్యే కృతవా స్సుగ్రీవః కథం హింస్యా? దిత్వత్రాహ (న చాహ మితి.) ౩౦౫

(కి మితి.) మే, జీవితాంతరే జీవితావధౌ, వ్యసనం పశ్యద్భి సుహృద్భిః కిం? సుహృదో
మద్వ్యసనప్రదర్శనేన క్షేళయిత్వా మమ కిం ప్రయోజన? మిత్యర్థః.

౩౧౫-౩౨౫

* రామానుజీయం. 'ధ్రువం' నో హింసితా రాజా సర్వాః నృతిగతా నితః, వధేనాప్రతి
రూపేణ శ్రేయా న్మృత్యు రిహైవ నః' ఇతి పాఠః.

(హనుమతా అంగదాభిప్రాయభేదనం)

భర్తు రథే పరిశ్రాంతం సర్వశాస్త్రవిదాం వరం,
అభినంధాతు మారేభే హనుమా నంగదం తతః.

౫

స చతుర్థా ముపాయానాం తృతీయ ముపవర్ణయన్,
భేదయామాస తాన్ సర్వా న్వానరా న్వాక్యసంపదా.

౬

తేషు సర్వేషు భిన్నేషు తతోఽభీషయ దంగదం,
భీషణై ర్పహుభి ర్వాక్యైః కోపోపాయసమన్వితైః.

౭

త్వం సమర్థతరః పిత్రా యుద్ధే తారేయ వై ధురం,
దృఢం ధారయితుం శక్తః కపిరాజ్యం యథా పితా.

౮

నిత్య మస్థిరచిత్తా హి కపయో హరిపుంగవ,
నాఽఽజ్ఞాప్యం విషహిష్యంతి పుత్రదారాః వినా త్వయా.

౯

యద్వా, కస్యాంచి దవస్థాయాం హిత ముపవిశత శ్శుక్రస్య వచనం పురందర శ్శుతవా ని త్యవగ
గమ్యతే, 'గురో రివ పురందర' మితి క్వచి త్ప్రతః. అభినంధాతుం అనుకూలయితుం.

౧౦

(స ఇతి.) చతుర్థాం సామాదీనాం, తృతీయం భేదం, 'సామ దానం చ భేద శ్చ దండ
శ్చేతి యథాక్రమ' మితి క్రమనియమాత్.

౧౧

(తేష్యితి.) కోపరూప ఉపాయః కోపోపాయః దండః, తత్సమన్వితైః.

౧౨

(త్వ మితి.) పిత్రా పితూః.

౧౩

(నిత్య మితి.) ఆజ్ఞాప్యం ఆజ్ఞాపనం. భావే కృత్యవత్ప్రయః. పుత్రదారా న్వినా పుత్రదారై
చివరహితాః, త్వయేతి కర్తరి తృతీయా. అస్య ఆజ్ఞాప్య మిత్యనేన సంబంధః.

౧౪

అథ చతుఃపఞ్చాశ సర్గః

తథా బ్రువతి తారే తు తారాధిపతివర్చసి,

అథ మేనే హృతం రాజ్యం హనుమా నంగదేన తత్. ౧

బుద్ధ్యా హ్యష్టాంగయా యుక్తం చతుర్బలసమన్వితం,

చతుర్దశగుణం మేనే హనుమా న్వాళిన స్సుతం. ౨

ఆపూర్యమాణం శశ్వచ్ఛ తేజోబలపరాక్రమైః,

శశినం శుక్లపక్షదౌ వర్ధమాన మివ శ్శియా. ౩

బృహస్పతిసమం బుద్ధ్యా విక్రమే సదృశం పితుః,

శుశ్రూషమాణం తారస్య శుక్రస్యేవ పురందరం, ౪

అథ చతుఃపఞ్చాశ సర్గః

అథ హనుమతా అంగదమతభేదనపూర్వక మంగదస్య సుగ్రీవసమీపగమనాయ నియోజనం చతుఃపంచాశే. (తథేత్యాది.) రాజ్యం హృతం మేనే. రాజ్యం కర్తుం సామర్థ్య మస్తీతి మేన ఇత్యర్థః. ౧

(బుద్ధ్యా హీతి.) అష్టాంగయా 'గ్రహణం ధారణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం, ఊహోఽప్రోహోఽర్చ విజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః' ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా, చతుర్బలసమన్వితం బాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలయుక్తం. చతుర్దశగుణం 'దేశకాలజ్ఞతా దార్ద్ర్యం సర్వక్షేశసహిష్టుతా, సర్వవిజ్ఞానితా దాక్ష్య మూర్ఛ స్సంవృతమంత్రతా. అవినంవాదితా శౌర్యం శక్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా. శరణాగతవాత్సల్య మమర్షత్వ మవాపల' మిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం. ౨

(ఆపూర్యమాణ మిత్యాది.) తారస్య శుశ్రూషమాణం. నటస్య శృణోతీతివ త్కారక శేషత్వాత్ షష్ఠీ. ౩

(శుక్రస్యేవ పురందర మితి.) పురందశబ్దసన్నిధానా దత్ర శుక్రశబ్దో బృహస్పతిపరః.

(హనుమతా అంగదాభిప్రాయభేదనం)

లక్ష్మణస్య తు నారాచా బహవ స్సంతి తద్విధాః,
వజ్రాశనిసమస్పర్శా గిరీణా మపి దారణాః.

౧౫

అవస్థానే యదైవ త్వ మాసిష్యసి పరంతప,
తదైవ హరయ స్సర్వే త్యక్ష్యంతి కృతనిశ్చయాః.

౧౬

స్మరంతః పుత్రదారాణాం నిత్యోద్విగ్నా బుభుక్షితాః,
భేదితా దుఃఖశయ్యాభి స్త్వాం కరిష్యంతి పృష్టతః.

౧౭

న త్వం హీన స్సుహృద్భిశ్చ హితకామై శ్చ బంధుభిః,
తృణా దపి భృశోద్విగ్నా స్సృందమానా ద్భవిష్యసి.

౧౮

న చ జాతు న హింస్య స్త్వాం ఘోరా లక్ష్మణసాయకాః,
అపవృత్తం జిఘాంసంతో మహావేగా దురాసదాః.

౧౯

అస్మాభి స్తు గతం సార్థం వినీతవ దుపస్థితం,
ఆనుపూర్వ్యా త్తు సుగ్రీవో రాజ్యే త్వాం స్థాపయిష్యతి.

౨౦

(లక్ష్మణస్యేతి.) తద్విధాః తాదృశాః, అపరిచ్ఛిన్నవైభవా ఇతి యావత్. గిరీణా మపి దారణాః, బిలస్య కిముతేతి భావః.

౧౫

(అవస్థాన ఇతి.) అవస్థానే బిలే, యద్వా, విగృహ్యేఽవస్థానే, ఆసిష్యసి స్థాస్యసి, విగృహ్యేఽవస్థానం యదాఽధ్యవసిష్యసి త్యర్థః.

౧౬-౧౮

(న చేతి.) లక్ష్మణసాయకాః, అపవృత్తం వృత్తహీనం, స్వకార్యాకర మిత్యర్థః. త్వాం చ హింస్య రితి న, హింస్య రేవే త్యర్థః.

౧౯

(అస్మాభి రితి.) ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తేః.

౨౦

త్వాం నై తే హ్యనుయుంజేయుః ప్రత్యక్షం ప్రవదామి తే,
యథాఽయం జాంబవా స్నీల సుహృతోత్రశ్చ మహాకపిః.

౧౦

న హ్యహం త ఇమే సర్వే సామదానాదిభి ర్ముఖైః,
* దండేన వా త్వయా శక్యా స్సుగ్రీవా దపకర్షితుం.

౧౧

విగృహ్యోఽననమ ప్యాహు ర్దుర్బలేన బలీయసః,
ఆత్మరక్షకర స్తస్మా న్న విగృహీత దుర్బలః.

౧౨

యాం చేమాం మన్యసే ధాత్రి మేత ద్బిల మితి శ్రుతం,
ఏత ల్లక్ష్మణబాణానా మీషత్కార్యం విదారణే.

౧౩

స్వల్పం హి కృత మింద్రేణ క్షిపతా హ్యశనిం పురా,
లక్ష్మణో నిశితై ర్భాణై ర్భింద్యా త్పత్రపుటం యథా.

౧౪

(త్వా మితి.) అయం జాంబవా స్నీల సుహృతోత్ర శ్చ ఏతే, త్వాం యథా నాఽనుయుంజేయుః
నాఽనువ ర్తేత్, తథాఽహ మపి నాఽనువ ర్తే హి. త ఇమే సర్వే సామదానిభిః సుగ్రీవా
దపకర్షితుం న శక్యాః.

౧౦

(విగృహ్యసన మితి.) బలీయసః ప్రబలస్య, దుర్బలేన సమం విగృహ్య, ఆనన మ
ప్యవస్థానమపి, క ర్తవ్య మాహుః, న తు దుర్బలస్య బలీయసా. తస్మాత్ ఆత్మరక్షకరః, స్వక్షేమకామ
ఇతి యావత్. దుర్బలః, బలీయసా, న విగృహీత విగృహ్య నాఽఽసీత.

౧౨

స్వతో బలాభావేఽపి దుర్గబల మస్తీ త్యాశంక్యాహ (యాం చేతి.) యా మిమాం గుహం,
ధాత్రిం రక్షకం, మన్యసే. ఏత ద్బిల మితి తారా చ్ఛ్రితం ఏతత్ ఋక్షబిలం, విదారణే విషయే,
లక్ష్మణబాణానా మీషత్కార్యం, ఆయత్నసాధ్య మిత్యర్థః.

౧౩

(స్వల్ప మితి.) పురా బలవాసినం మయ ముద్దిశ్యాఽశనిం వజ్రం, క్షిపతేంద్రేణ, స్వల్పం
కృతం ద్వారమాత్రం కృతం, లక్ష్మణ స్తు నిశితై ర్భాణైః పత్రపుట మివ భింద్యా ద్ధి.

౧౪

(అంగదస్య ప్రాయోపవేశసన్నాహః)

భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం,
ధర్మేణ మాతరం య స్తు స్వీకరోతి జుగుప్సితః.

౩

కథం స ధర్మం జానీతే యేన భ్రాత్రా మహాత్మనా,
యుద్ధాయాఽభినియుక్తేన బిలస్య పిహితం ముఖం.

౪

సత్యా త్పాణిగృహీత శ్చ కృతకర్మా మహాయశాః,
విస్మృతో రాఘవో యేన స కస్య తు కృతం స్మరేత్.

౫

లక్ష్మణస్య భయా ద్యేన నాఽధర్మభయభీరుణా,
అదిష్టా మార్గితుం సీతాం ధర్మ మస్మి స్కంధం భవేత్.

౬

తస్మి న్నాపే కృతఘ్నే తు స్మృతిహీనే చలాత్మని,
ఆర్యః కో విశ్వసే జ్ఞాతు తత్కులీనో జిజీవిషుః.

౭

మనశ్శౌచాభావ ముపపాదయతి (భ్రాతు రితి.) స కథం ధర్మం జానీతః ఇతి వక్ష్యమాణః
మాకృష్ణ్యతే. జీవత ఇత్యనేన భ్రాతు ర్మరణానంతరం తద్భార్యాపరిగ్రహః కులధర్మ ఇత్యవగమ్యతే.
ఆన్యశంస్యాభావ ముపపాదయతి (యుద్ధాయేతి.) యుద్ధాయాఽభినియుక్తేన, ద్వారా స్మిగ్ధతస్య శత్రోః
యుద్ధాయ వాలినా నియుక్తేనే తస్యః.

౩-౪

ఆర్జువాభావ ముపపాదయతి (సత్యా దితి.) పాణిగృహీతః పాణౌ గృహీతః.

౫

కథం కర్మి సేనా మానీతవాఙ్మస్మగ్రీవః ఇత్యాశంక్త్యాహ (లక్ష్మణస్యేతి.) నాఽధర్మ
భయభీరుణా. భయశద్దోఽత్ర భయహేతుపరః. అధర్మరూపభయహేతో ర్భీరుణా స చ, కింతు
లక్ష్మణస్య భయాత్ లక్ష్మణదండనిమిత్తభయా దిత్యర్థః.

౬-౭

ధర్మకామః పితృవ్య స్తే పీఠికామో దృఢవ్రతః,
కుచి స్సత్యవ్రతిజ్ఞః శ్చ న త్వాం జాతు జిఘాంసతి.

౨౧

ప్రియకామ శ్చ తే మాతు స్తదర్థం చాఽస్య జీవితం,
తస్యాఽపత్యం చ నా స్త్యన్య త్తస్మా దంగద గమ్యతాం.

౨.౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం,
స్వామిసత్కారసంయుక్త మంగదో వాక్య మబ్రవీత్.

౧

స్థైర్య మాత్మమనశ్శౌచ మాన్మశంస్య మథాఽర్జవం,
విక్రమ శ్చైవ ధైర్యం చ సుగ్రీవే నోపపద్యతే.

౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డాఖ్యాఖ్యానే,
చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ హరీజాం ప్రాయోపవేశః పఞ్చపఞ్చాశే, (శ్రుత్వేత్థాది.)

౧

(స్థైర్య మితి,) స్థైర్యం స్థిరబుద్ధితా, అత్మమన శ్శౌచం. ఆత్మన శ్శౌచం, అంతః
కరణకుద్దిశ్చై త్యర్థః. ధైర్యం గాంభీర్యం.

౨

(సకలవానరాణాం ప్రాయోపవేశనం)

వాచ్యస్తాతో యవీయా నేమి సుగ్రీవో వానరేశ్వరః, ౧౩౪

అరోగ్యపూర్వం కుశలం వాచ్యా మాతా రుమా చ మే.
మాతరం చైవ మే తారా మాశ్వాసయితు మర్హథ, ౧౩౫

ప్రకృత్యా ప్రియపుత్రా సా సానుక్రోశా తపస్వినీ.
వినష్ట మిహ మాం శ్రుత్వా వ్యక్తం హాస్యతి జీవితం, ౧౩౬

ఏతావ దుక్త్వా వచనం వృద్ధాం స్తా నభివాద్య చ.
వివేశ చాఽంగదో భూమా రుద స్థర్భేషు దుర్మహాః, ౧౩౭

తస్య సంవిశత స్తత్ర రుదంతో వానరర్షభాః.
శయనేభ్యః ప్రముముచు రుష్టం వై వారి దుఃఖితాః, ౧౩౮

సుగ్రీవం చైవ నిందంతః ప్రశంసంత శ్చ వాలినం.
పరివార్యాఽంగదం సర్వే వ్యవస న్ప్రాయ మాసితం. ౧౩౯

మతం త ద్వాలిపుత్రస్య విజ్ఞాయ ప్లవగర్షభాః.
ఉపస్పృ శ్యోదకం తత్ర ప్రాజ్ఞుభౌ స్సముపావిశన్, ౧౪౦

దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తిరం సమాశ్రితాః.
ముమూర్షవో హరిశ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమ మితి స్మ హ ౨౦౪

(ప్రకృత్యేతి.) తపస్వినీ శోచనీయా. ౧౩౪-౧౩౫

(తస్య సంవిశత) స్తస్మి న్సంవిశతి. సంవేశః శయనం. ౧౩౬-౧౩౭

(మతం త చితి.) తత్ర వింద్యే. ఉదక్తిరం సముద్రస్యోత్తరతీరం. ఏతత్ ప్రాయోప
వేశనం. (క్షమ మితి.) మత్సేతి శేషః. ౧౪౦-౨౦౪

రాజ్యే పుత్రః ప్రతిష్ఠాప్య స్సగుణో నిర్గుణోఽపి వా,
కథం శత్రుకులీనం మాం సుగ్రీవో జీవయిష్యతి.

౮

భిన్నమంత్రోఽపరాధ శ్చ హీనశక్తిః కథం హ్యహం,
కిష్కిందాం ప్రాప్య జీవేయ మనాథ ఇవ దుర్బలః.

౯

ఉపాంశుదండేన హి మాం బంధనేనోపపాదయేత్,
శరః కూరో నృశంస శ్చ సుగ్రీవో రాజ్యకారణాత్.

౧౦

బంధనా ద్వాఽవసాదా న్మే శ్రేయః ప్రాయోపవేశనం,
అనుజానీత మాం సర్వే గృహం గచ్ఛంతు వానరాః.

౧౧

అహం వః ప్రతిజానామి నాఽఽగమిష్యా మ్యహం పురీం,
ఇహైవ ప్రాయ మాసిష్యే శ్రేయో మరణ మేవ మే.

౧౨

అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ,
అభివాదనపూర్వం తు రాజా కుశల మేవ చ.

౧౩

తవ యౌవరాజ్యస్థాపనం కిం విస్మృతోఽసీ త్యత్రాహ (రాజ్య ఇతి.) పుత్రః జగిష్యమాణః
స్వపుత్రః.

౮

(భిన్నేతి.) భిన్నమంత్రః ప్రకాశితవిగృహ్యవస్థానమంత్రః, అపరాధః కృతాపరాధః.
యద్వా, పితృహింసనేన సంజాతాపరాధః.

౯

(ఉపాంశ్వేతి.) ఉపాంశుదండేన రహస్యదండరూపేణ, ఉపపాదయేత్ ప్రాపయేత్.

౧౦

(బంధనా ద్వాఽవసాదా న్మ ఇతి.) వేతి ప్రసిద్ధౌ, బంధనరూపావసాదాత్.

౧౧

(అభివాదనేతి.) రాఘవౌ కుశలం వాచ్యా విత్యనుషంగః.

౧౩

* రామానుజీయం. 'అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ, అభివాదనపూర్వం
తు రాజా కుశలమేవ చ. వచ్య స్తాతో యవీయా న్మే సుగ్రీవో వానరేశ్వర' ఇతి పాఠశ్రమః.

(వానరైః సంపాతిదర్శనం)

సంపాతి రామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః.

ఛాతా జటాయుష శ్రీమహా ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః.

౨

కందరా దభినిష్క్రమ్య స వింధ్యస్య మహాగిరేః.

ఉపవిష్టా స్థరీ స్థుష్టా హృష్టాత్మా గిర మబ్రవీత్.

౩

విధిః కిల సరం లోకే విధానేనానువర్తతే.

యథాఽయం విహితో భక్త్య శ్చిరా స్మహ్య ముపాగతః.

౪

౧ * పరం పరాణాం భక్షిష్యే వానరాణాం మృతం మృతం.

ఉవాచేదం వచః పక్షీ తాన్నిరీక్ష్య స్థవంగమా.

౫

(సంపాతి రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

౨, ౩

(విధి రితి.) విధిః దైవం. విధానేన యోగక్షేమసంపాదనేన. యథా యస్మాత్పూరణాత్.

౪

(పర మితి.) పరాణాం వానరాణాం మధ్యే మృతం మృతం పరం వానరం భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచే త్యన్వయః.

౫

౧ రామానుజీయం. పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే. పరం వానరం. మృతం మృతం మారయిత్వా మారయిత్వా. భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః. పూర్వత్ర 'హరీచాం భయ మాగత' మితి వచనస్య. పరత్ర 'పశ్య సీతాపదేశేనే' ర్వాద్యంగదనిర్వేదవచనస్య చ స్వయం మృతభక్షణే అనుపపన్నత్వాత్ మారయిత్వా మారయిత్వేతి వ్యాఖ్యాతం.

* (పర మితి.) పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే. పరం ముఖ్యం వానరం. మృతం మృతం హత్వా హత్వా భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః. అన్యథా స్వయం మృతభక్షణే పూర్వం వానరాణాం భయ మాగత మితి సంపాతినిమిత్తభయాయాగమవచనం 'పశ్య గృధ్రాపదేశే' నేతి వక్ష్యమాణ మంగదనిర్వేదవచనం చ నోపపద్యతే. నహి స్వయం మృతభక్షిణః పక్ష్య దయో భయహేతవో భవంతి. కించ ఊధితః తదానీ మామిషార్థం నిర్గత స్సః తేషాం స్వయం మరణం నాఽపేక్షతే. అతో హత్వా హత్వేతి వ్యాఖ్యాతం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

రామస్య వనవాసం చ క్షయం దశరథస్య చ.

జనస్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుషః,

౨౧౪

హరణం చైవ వైదేహ్యో వాలిన శ్చ వధం రణే.

రామకోపం చ వదతాం హరీణాం భయ మాగతం,

౨౨౫

స సంవిశద్భి ర్భూభి ర్మహీధరో మహాద్రికూటప్రతిమైః స్లవంగమైః,

బభూవ సన్నాదితనిర్దరాంతరో భృశం నదద్భి ర్జలదైరి వోల్బణైః.

౨౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, పంచపంచాశ సర్గః.

అథ షట్పంచాశ సర్గః

ఉపవిష్టా స్తు తే సర్వే యస్మి న్నాయం గిరిస్థతే,

హరయో గృధ్రరాజశ్చ తం దేశ ముపవక్రమే.

౧

(రామస్మేత్యాది.) జనస్థానవధం జనస్థానస్థరక్షోవధం, ఆగతం భయం ప్రాయోపవేశ రూపభయనిమిత్తం చ. వదతాం వదత్సు చ. స మహీధరో భృశం సన్నాదితనిర్దరాంతరో బభూవే ఘృతరేణాఽన్వయః. అస్మిన్ సర్గే సార్వత్రయోవింశతి శ్లోకాః.

౨౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే,

పంచపంచాశ సర్గః.

అథ షట్పంచాశ సర్గః

అథ సంపాతినంవాదః షట్పంచాశే. (ఉపవిష్టా ఇత్యాది.) ఉపవక్రమే ప్రాప్తు ముప

క్రమాంతః.

౧

(అంగదసంపాత్యః సంభాషణం)

స సుఖీ గృధ్రరాజ స్తు రావణేన హతో రణే.

ముక్త శ్చ సుగ్రీవభయా ద్గత శ్చ పరమాం గతిం,

౧౩౪

జటాయుషో వినాశేన రాజ్ఞో దశభస్య చ.

హరణేన చ వై దేహ్యో స్సంశయం హరయో గతాః,

౧౪౪

రామలక్ష్మణయో ర్వాస అరణ్యే సహ సీతయా.

రాఘవస్య చ బాణేన వాలిన శ్చ తథా వధః,

౧౫౪

రామకోపా దశేషాణాం రాక్షసానాం తథా వధః.

తై రేయాః పరదానేన ఇదం హి వికృతం కృతం,

౧౬౪

* త దసుఖ మనుకీర్తితం వచో ధువి పతితాంశ్చ సమీక్ష్య వానరాః.

భృశచలితమతి ర్మహామతిః కృపణ ముదాహృతవా స్స గృధ్రరాట్,

౧౭౪

త త్తు శ్రుత్వా తదా వాక్య మంగదస్య ముఖోద్గతం.

అబ్రవీ ద్వచసం గృధ్ర స్తీక్ష్ణతుందో మహాస్వనః,

౧౮౪

(త దసుఖ మితి.) సమీక్ష్య, జ్ఞాత్వే త్యర్థః. జ్ఞానం చ వచనశ్రవణం, వానరాణాం దర్శనం

చ, అన్య శ్లోకస్యానంతరం చ సర్గసమాప్తి ర్భవితు మ్నాతి.

౧౩౪-౧౭౪

(త త్త్వితి.) తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః. 'వక్త్రాస్యే వదనం తుండ' మిత్యమరః. అత్ర

* రామానుజీయం. (త దసుఖ మితి.) శ్రుత్వేతి శేషః. స గృధ్రరా డితి సమ్యక్. అన్యథా

వృత్తభంగ స్సాస్యత్. కేమ చి త్కోశే ష్వస్య శ్లోకస్యానంతరం సర్గకరణం దృశ్యతే. కేమచి త్సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వా దితి శ్లోకస్యానంతరం దృశ్యతే. ప్రాయేణ సర్గసమాప్తిద్యోతకవృత్తభేద సద్భావాత్ 'తదసుఖ' మితి శ్లోకానంతరం సర్గకరణ ముపపన్న మితి ప్రతీయతే.

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా భక్ష్యబుద్ధిస్య పక్షిణః,
అంగదః పర మాయస్తో హనుమంత మథాబ్రవీత్.

౬

పశ్య సీతాపదేశేన సాక్షా ద్వైవస్యతో యమః,
† ఇమం దేశ మనుప్రాప్తో వానరాణాం విపత్తయే.

౭

రామస్య న కృతం కార్యం రాజ్ఞో న చ వచః కృతం,
* హరీణా మియ మజ్ఞాతా విపత్తి స్సహసాబ్రవీత్.

౮

వై దేహ్యః ప్రియకామేన కృతం కర్మ జటాయుషా,
గృధరాజేన య త్రత్ర శ్రుతం వ స్త దశేషతః.

౯

తథా సర్వాణి భూతాని తిర్యగ్యోనిగతా న్యపి,
ప్రియం కుర్వంతి రామస్య త్యక్త్వా ప్రాణా న్యథా వయం.
అన్యోన్య ముపకుర్వంతి స్నేహకారుణ్యయంతితాః,

౧౦౪

తేన తస్యోపకారార్థం త్యజతాబ్రహ్మణ మాత్మనా.
ప్రియం కృతం హి రామస్య ధర్మజ్ఞేన జటాయుషా,

౧౦౫

రాఘవాధే పరిశ్రాంతా వయం సంత్యక్తజీవితాః.

కాంతాగాణి ప్రపన్నా స్మై న చ పశ్యామ మైఘిలీం,

౧౦౬

(తస్యేతి.) పరమాయస్తః. పరమోద్విగ్న ఇత్యర్థః. అజ్ఞాతా అచింతితా. స్నేహకారుణ్యయంతితాః స్నేహకారుణ్యాభ్యాం బద్ధాః. అన్యోన్యం ప్రత్యేకం ప్రత్యేకం. పరమాం గతిం, ముక్తి మిత్యర్థః. (రామలక్ష్మణయో రిత్యాది.) రామవనవాస మారభ్య ప్రాయోపవేశపర్యంతం య దస్మి త తస్మిన్న మిదం వికృతం కై కేయ్యా వరదానేన కృతం హీతి సంబంధః. ఇత్యంగదోబ్రవీ దితి సంబంధః.

౬-౧౦౬

† రామానుజీయం. ఇమం దేశ మనుప్రాప్త ఇతి సమ్యక్.

* రామానుజీయం. 'హరీణా మియ మజ్ఞాతా విపత్తి' రితి పాఠః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

శోకా ద్రుష్టస్వర మపి శ్రుత్వా తే హరియాథపాః,

శ్రద్ధధు రైవ తద్వాక్యం కర్మణా తస్య శంకితాః.

౧

తే ప్రాయ ముపవిష్టౌ స్తు దృష్ట్వా గృధ్రం ప్లవంగమాః,

చక్రీ ద్బుద్ధిం తదా రౌద్రాం సర్వా న్నో భక్షయిష్యతి.

౨

సర్వథా ప్రియ మాసీనా న్యది నో భక్షయిష్యతి,

కృతకృత్యా భవిష్యామః క్షిప్రం సిద్ధి మితో గతాః.

౩

ఏతాం బుద్ధిం తత శ్చక్రీ స్సర్వే తే వానరక్షణాః,

౩౪

అవతార్య గిరే శ్శృంగాత్ గృధ్రీ మాహాఽంగద స్తదా.

౪

ఐభూషర్షరణా నామ వానరేంద్ర్యః పృతాపవాన్,

మమూఽఽర్యః పార్థివః పక్షీన్ ధార్మిక స్తస్య చాఽత్మజౌ.

౫

సుగ్రీవ శ్చైవ వాలీ చ పుత్రా వోఘబలా పుథౌ.

రోకే విశ్రుతకర్మాఽఘా ద్రాణా వాలీ పితా మమ.

౬

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

అథ సంపాతిప్రశ్నోత్తరం సప్తపంచాశే. (శోకా దిత్వాది.) కర్మణా హింసాకర్మణా.

౧

(త ఇతి.) రౌద్రాం ఆత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూరాం.

౨-౪

(ఐభూవే త్యాది.) అర్యః పితామహః, ఆత్మజౌ ఔరసౌ, ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ.

ఓఘసంఖ్యా చ పూర్వోక్తా.

౫-౬

కోఽయం గిరా ఘోషయతి ప్రాణైః ప్రియతమస్య మే.
జటాయుషో వధం భ్రాతుః కంపయన్నివ మే మనః,

౧౯౫

కథ మాసీ జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః.
నామధేయ మిదం భ్రాతు శ్చిరస్యాఽద్య మయా శ్రుతం,

౨౦౪

ఇచ్ఛేయం గిరిదుర్గా చ్చ భవద్భి రవతారితుం.

౨౦౫

యవీయసో గుణజ్ఞస్య శ్లాఘనీయస్య విక్రమైః,
అతిదీర్ఘస్య కాలస్య తుష్టోఽస్మి పరికీర్తనాత్.

౨౦౬

త దిచ్ఛేయ మహం శ్రోతుం వినాశం వానరర్షభాః,
భ్రాతు ర్జటాయుష స్తస్య జనస్థాననివాసినః.

౨౦౭

తస్యైవ చ మమ భ్రాతు స్సఖా దశరథః కథం,
యస్య రామః ప్రియః పుత్రో జ్యేష్ఠో గురుజనప్రియః.

౨౦౮

సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వా న్న శక్నో మ్యుపసర్పితుం,
ఇచ్ఛేయం పర్వతా దస్మా దవతర్తు మరిందమాః.

౨౦౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, షట్పఞ్చాశ సర్గః.

‘కథ మాసీ జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః. సఖా దశరథః కథ’ మిత్యేవ మనువాదాత్ పూర్వ
మిద మ ప్యంగదేనోక్త మితి ధ్యేయం. అస్మిన్ సర్గే పంచవింశతిశ్లోకాః.

౧౮౪—౨౦౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాభ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవాఙ్మయ్యానే,
షట్పఞ్చాశ సర్గః.

(అంగదేన ఆత్మవృత్తాంతకథనం)

స రాజ్యే స్థాపిత స్తేన సుగ్రీవో వానరాధిపః.

రాజా వానరముఖ్యానాం యేన పరిస్థాపితా వయం,

౧౪౪

ఏవం రామప్రియుక్తా స్తు మార్గమాణా స్తతస్తతః.

వై దేహీం నాఽధిగచ్ఛామో రాత్రౌ సూర్యప్రభా మివ,

౧౪౫

తే వయం దండకారణ్యం విచిత్త్య సునమాహితాః.

అజ్ఞానా త్తు పరివిష్టా స్మై ధర్మిణ్యా వివృతం బిలం,

౧౪౬

మయస్య మాయావిహితం త ద్బిలం చ విచిన్వతాం.

వ్యతీత స్తత్ర నో మాసో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః,

౧౪౭

తే వయం కపిరాజస్య సర్వే వచనకారిణః,

కృతాం సంస్థా మతిక్రాంతా థయా త్రాప్తయ ముపాస్మహే.

౧౪౮

క్రుద్ధే తస్మిం స్తు కాకుత్స్థే సుగ్రీవే చ సలక్షణే,

గతానా మపి సర్వేషాం తత్ర నో నాస్తి జీవితం.

౧౪౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, సప్తపంచాశ స్సర్గః.

(తే వయ మితి.) సంస్థాం వ్యవస్థాం.

౧౪౪-౧౪౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే.

సప్తపంచాశ స్సర్గః

రాజా కృత్స్నస్య జగత ఇక్ష్వాకూణాం మహారథః,
రామో దాశరథి శ్రీమాన్ పరివిష్టో దండకావనం.

౭

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వై దేహ్యో చాపి భార్యయా,
పితు ర్నిర్దేశనిరతో ధర్మ్యం పంథాన మాశ్రితః.
తస్య భార్యా జనస్థానా ద్రావణేన హృతా బలాత్,

౮౫

* రామస్య తు పితు ర్మిత్రం జటాయు రామ గృధ్ధరాట్.
దదర్శ సీతాం వై దేహీం హిరయమాణాం విహాయసా,

౯౫

రావణం విరథం కృత్వా స్థాపయిత్వా చ మైథిలీం.
పరిశ్రాంత శ్చ వృద్ధ శ్చ రావణేన హతో రణే,

౧౦౫

ఏవం గృధ్రో హత స్తేన రావణేన బలీయసా.
సంస్కృత శ్చాపి రామేణ గత శ్చ గతి ముత్తమాం,

౧౧

తతో మమ పితృవ్యేణ సుగ్రీవేణ మహాత్మనా,
చకార రాఘవ స్సఖ్యం సోఽవధీ త్పితరం మమ.
మమ పిత్రా విరుద్ధో హి సుగ్రీవ స్సచివై స్సహ.

౧౩

నిహత్య వాలినం రామ స్తత స్త మభిషేచయత్,

౧౩౫

(రామస్య త్వితి.) 'రామస్య తు పితు ర్మిత్ర' మితి కథనాత్ మైత్రీప్రకారం తు న జానా
మీత్యుక్తం భవతి.

౭-౧౩

(నిహత్యేతి.) అభిషేచయత్ అభ్యషేచయత్.

౧౩౫

* రామానుజీయం. (రామస్యేతి.) మమ భ్రాతృ స్సఖా దశరథః కథ మితి మైత్రీప్రకారే.
పృష్టే మిత్రత్వమాత్రం వదతోఽంగదస్య మైత్రీప్రకారం న జానామీతి తాత్పర్యం.

(సంపాతినా స్వవృత్తాంతకథనమ్)

త మహం భ్రాతరం దృష్ట్వా సూర్యరశ్మిభి రర్దితం,
పక్షిణ్యం ఛాదయామాస స్నేహో త్పరమవిహ్వలః.

౩

నిర్దగ్ధపక్షః పతితో వింధ్యేఽహం వానరర్షభాః,
అహ మస్మి న్వస న్నాథుః ప్రవృత్తిం నోపలక్షయే.

౪

జటాయుష స్తేష ముక్తో భ్రాత్రా సంపాతినా తదా,
యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః ప్రత్యువాచాఽంగద స్తదా.

౫

జటాయుషో యది భ్రాతా శ్రుతం తే గదితం మయా,
అభ్యాహి యది జానాసి నిలయం తస్య రక్షనః,

౬

అదీర్ఘదర్శనం తం వై రావణం రాక్షసాధిపం,
అంతికే యది వా దూరే యది జానాసి శంస నః.

౭౦

తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా జ్యేష్ఠో భ్రాతా జటాయుషః,
అత్మానురూపం వచనం వానరా న్సంప్రహర్షయన్.

౭౧

నిర్దగ్ధపక్షో గృధ్రోఽహం హీనవీర్యః శ్లవంగమాః,
వాఙ్మాత్రేణ తు రామస్య కరిష్యే సాహ్య ముత్తమం.

౭౨

* జానామి వారుణా న్లోకా న్విష్ణో నైవిక్రమా నపి.

(త మితి.) ఛాదయామాస అచ్ఛాదయం.

౭౬

(అదీర్ఘ దర్శన మితి.) అదీర్ఘ దర్శనం అగామ్యనర్థానవేక్షకం,

౭౦-౭౨

(జానామీతి.) వారుణా లోకా అతలవితలాదిలోకా, తైవిక్రమాః. త్రివిక్రమ

* రామానుజీయం. తైవిక్రమాః త్రివిక్రమమితాః. గోబరీవర్ధన్యాయేన త్రివిక్రమశబ్దఉపరితన
చోకమాత్రవాచి.

అథ అష్టపంచాశ శ్లోకః

ఇత్యుక్తః కరుణం వాక్యం వానరై స్త్యుక్తజీవితైః.

* సబాషో వానరా స్సృధ్రః ప్రత్యువాచ మహాస్వనః.

౧

యవీయా నృమ స భ్రాతా జటాయు ర్నామ వానరాః.

య మాఖ్యాత హతం యుద్ధే రావణేన బలీయసా.

౨

వృద్ధభావా దపక్షత్వా చృణ్వన్ తదపి మర్షయే.

స హి మే శక్తి రస్త్వద్య భ్రాతు రైవవిమోక్షణే.

౩

పురా వృత్రవధే వృత్తే పరస్పరజయైషిణౌ,

ఆదిత్య ముపయాతౌ స్వో జ్వలంతం రశ్మిమాలినం.

౪

ఆవృత్యాఽఽకాశమగ్రే తు జవేన స్మ గతౌ భృశం,

మధ్యం ప్రాప్తే దినకరే జటాయు రవసీదతి.

౫

అథ అష్టపంచాశ శ్లోకః

అథ సంపాతిని సీతాస్థానకథన మష్టపంచాశే. (ఇత్యుక్త ఇత్యాది.)

౧

(యవీయా నితి.) ఆఖ్యాత. భూతే లోట్.

౨-౩

(పురేతి.) పరస్పరవేగాతిశయఖ్యావనవరా విత్యర్థః. ఆదిత్య ముపయాతౌ సూర్య

సమీపం గతౌ స్వః.

౪

(ఆవృత్యేతి.) ఆవృత్యా మండలగత్యా, నృశబ్దస్య అవసీదతీ త్యనేన సంబంధః.

౫

* 'స బాష్పం ఛరయ స్కుర్ధ' ఇతి పాఠే క్రోధో రావణవిషయః ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సంపాతినా సీతానివాసస్థానకథనమ్)

జాంబూనదమయై ద్వాపరై శ్చిత్రైః కాంచనవేదితైః,
ప్రాకారేణాఽర్కవర్ణేన మహతా సుసమావృతా.

౨౧

తస్యాం వసతి వై దేహీ దీనా కౌశేయవాసిని,
రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభి స్సురక్షితా.

౨౨

జనకస్యాఽఽతృణాం రాజ్ఞ స్తత్ర ద్రక్ష్యథ మైథిలీం,
లంకాయా మథ గుప్తాయాం సాగరేణ సమంతతః.

౨౩

సంప్రాప్య సాగరస్యాఽంతం సంపూర్ణం శతయోజనం,
ఆసాద్య దక్షిణం తీరం తతో ద్రక్ష్యథ రావణం.

౨౪

తత్రైవ త్వరితాః క్షిప్రం విక్రమధ్వం ప్లవంగమాః,
జ్ఞానేన ఖలు పశ్యామి దృష్ట్వా ప్రత్యాగమిష్యథ.

౨౫

ఆద్యః పంథాః కులింగానాం యే చాఽన్యే ధాన్యజీవినః,
ద్వితియో బలిభోజానాం యే చ వృక్షఫలాశినః.

౨౬

భాసా స్తృతీయం గచ్ఛంతి క్రౌంచా శ్చ కురరై స్సహ,
శ్యేనా శ్చతుర్థం గచ్ఛంతి గృధ్రా గచ్ఛంతి పంచమం.

౨౭

(తత్త్రవేతి.) విక్రమధ్వం. 'వేః పాదవిహరణ' ఇత్యాత్మనేపదం. జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన. ౨౫

దురస్థదర్శనం భవతః కుతో జాతం? తత్రాహ (ఆద్య ఇత్యాదినా.) కులింగానాం భూమి ప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం, ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః కులింగాః, 'యే చాన్యే ధాన్యజీవినః' ఇతి వచనాత్. బలిభోజానాం కాకానాం.

౨౮

(భాసా ఇతి.) భాసాః జలవాయసాః. 'భాస స్తు జలవాయస' ఇతి నిఘంటుః. శ్యేనవిశేషాః ఇత్యప్యాహుః.

౨౯

మహాసురవిమర్దా న్వా ప్యమృతస్య చ మంథనం. ౧౪

రామస్య య దిదం కార్యం కర్తవ్యం ప్రథమం మయా,
జరయా చ హృతం తేజః ప్రాణాశ్చ శిథిలా మమ. ౧౫

తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా,
హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన దురాత్మనా. ౧౬

క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ భామినీ,
భూషణా న్యపవిధ్యంతీ గాత్రాణి చ విధూన్వతీ. ౧౭

* సూర్యప్రభేవ శైలాగ్రే తస్యాః కౌశేయ ముత్తమం,
అనితే రాక్షసే భాతి యథా వా తటి దంబుదే. ౧౮

తాం తు సీతా మహం మన్యే రామస్య పరికిర్తనాత్,
శ్రూయతాం మే కథయతో నిలయం తస్య రక్షసః. ౧౯

పుత్రో విశ్రవస స్సాక్షి ద్భ్రాతా వైశ్రణస్య చ,
అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో నామ రాక్షసః. ౨౦

ఇతో ద్వీప స్సముద్రస్య సంహర్ణే శతయోజనే,
తస్మిన్ లంకాపురీ రమ్యా నిర్మితా విశ్వకర్మణా. ౨౧

మితా నుపరితనలోకా నిత్యర్థః. మహాసురవిమర్దా దేవాసురసంగ్రామా. ౧౩-౧౪

(తరుణీ త్యాది.) అపవిధ్యంతీ ఛేదయంతీ. ౧౫-౧౬

(పుత్ర ఇతి.) అధ్యాస్తే - 'అధిశీజ్ స్థాసాం కర్మే' తి నగర్యాః కర్మత్వం. ౧౭-౨౦

* రామానుజీయం. (సూర్యప్రభేతి.) తస్యా ఉత్తమం కౌశేయం అనితే రాక్షసే, శైలాగ్రే సూర్యప్రభేవ భాతి, అంబుద ఇవా అనితే రాక్షసే విద్యు ద్యథా తథా భాతీతి యోజనా.

(వానరైః సంపాతేః సముద్రతీరప్రావణం)

* గర్హితం తు కృతం కర్మ యేన స్మ పిశితాశినా.

ప్రతీకార్యం చ మే తస్య వైరం భ్రాతుః కృతం భవేత్.

౩౨౪

ఉపాయో దృశ్యతాం కశ్చి ల్లంఘనే లవణాంభసః.

అభిగమ్య తు వై దేహీం సమృద్ధార్థా గమిష్యథ,

౩౩౪

సముద్రం నేతు మిచ్ఛామి భవద్ధి ర్వరుణాలయం.

ప్రదాస్యా మ్యుదకం భ్రాతు స్సర్వగతస్య మహాత్మనః,

౩౪౪

తతో నీత్వా తు తం దేశం తీరం నదనదీపతేః.

నిర్దగ్ధపక్షం సంపాతిం వానరా స్సుమహాజనః,

౩౫౪

(గర్హిత మితి.) యేన పిశితాశినా, గర్హితం కర్మ సీతాపహరణరూపం, కృతం, మే భ్రాతృత్వే, ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతం భవేత్, భవద్ధి రితి శేషః. అయం శ్లోకః చరణయోధినా మిత్యనంతరం నివేశనీయ ఇత్యాహుః.

౩౨౪

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృత మాహ (ఉపాయ ఇతి.) గమిష్యథే త్యత్ర కిష్కింధా మితి శేషః.

౩౩౪

(సముద్ర మితి.) నేతు మిచ్ఛామి. మా మితి శేషః. భవద్ధి రితి కరణే తృతీయా.

౩౪౪

(తత ఇత్యాది.) తీరం దేశం, తీరప్రదేశ మిత్యర్థః. తం దేశం సంపాత్వావానభూతం దేశం.

* రామానుజీయం. 'గర్హితం తు కృతం కర్మే' తస్య శ్లోకస్య 'వృత్తి శ్చరణయోధినా' మిత్యస్యానంతర మవస్థానే కథాయా స్సుసంగతత్వా తత్రైవాఽయం ద్రష్టవ్యః.

బలవీర్యోపపన్నానాం రూపయోవనశాలినాం,

షష్ఠస్థు పంథా హంసానాం వై నతేయగతిః పరా,

౨౮౩

వై నతేయా చ్చ నో జన్మ సర్వేషాం వానరర్షభాః,

౨౮౪

ఇహస్థోఽహం ప్రపశ్యామి రావణం జానకీం తథా.

అస్మాక మపి సౌవర్ణం దివ్యం చక్షు ర్పలం తథా,

౨౮౫

తస్మా దాహారవీర్యేణ నిసర్గేణ చ వానరాః.

ఆ యోజనశతా త్సాగ్రా ద్వయం పశ్యామ నిత్యశః,

౩౦౪

అస్మాకం విహితా వృత్తి ర్నిసర్గేణ చ దూరతః.

విహితా పాదమూలే తు వృత్తి శ్చరణయోధినాం,

౩౦౫

(బలేశ్వరి.) వై నతేయాత్ గరుడాత్, నః అస్మాకం, జన్మ ఉత్పత్తిః. తేన తస్య యా
సప్తమి గతిః నైవాస్మాక మపీ త్యర్థః. నన్వారణ్యకాండే - 'ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణః
ఏవ చ, తస్మా జ్ఞాతోఽహ మరుణా త్సంపాతిస్తు మమాఽగ్రజః' ఇతి పంచనేన జటాయుషోక్తేనేదం
విరుద్ధ మతి చేత్ నః వై నతేయా దిత్యస్య వినతాపుత్రా దరుణా దిత్యర్థ ఇత్యదోషాత్. వై నతేయగతి
రిత్యత్ర వై నతేయయో రరుణగరుడయో ర్గతి రిత్యర్థః. అనేన దివ్యజ్ఞానహేతు ర్జన్మోత్కర్ష
ఉక్తః.

౨౮౩-౨౮౪

న కేవలం దివ్యజ్ఞానం, దివ్యచక్షుర ప్యస్తీత్యాహ (ఇహస్థ ఇతి.) అపిశబ్దో భిన్నక్రమః,
చక్షు రిత్యనేన సంబధ్యతే. సౌవర్ణ మిత్యనేన విశేషణేనాతిదూరదర్శిత్వ ముక్తం. ఆహారవీర్యేణ,
చక్షుష్యాహరణలేనేత్యర్థః. నిసర్గేణ సౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన.

౨౮౪-౩౦౪

(అస్మాక మితి.) వృత్తిః భిక్ష్యగ్రహణం, చరణయోధినాం కుక్కుటానాం, పాదమూలే
పాదవికీర్ణప్రదేశే, వృత్తిః జీవనం.

౩౦౫

(సంపాతినా ఆత్మనః సీతాహరణపరిజ్ఞానకథనం)

జాంబవా న్వానరశ్రేష్ఠ స్సహ సర్వైః ప్లవంగమైః,
భూతలా త్సహసోథ్థాయ గృధ్రరాజ మథాబ్రవీత్.

❖ క్వ సీతా కేన వా దృష్టా కో వా హరతి మైథిలీం,
త దాఖ్యాతు భవా స్సర్వం గతి ర్భవ వనాకసాం.

కో దాశరథిబాణానాం వజ్రవేగనిపాతినాం,
స్వయం లక్ష్మణముక్తానాం న చింతయతి విక్రమం.

* స హరీ స్ప్రితినంయుక్తాః సీతాశ్రుతినమాహితాః,
పున రాశ్వాసయన్ ప్రీత ఇదం వచన మబ్రవీత్.

శ్రూయతా మిహ వైదేహ్యో యథా మే హరణం శ్రుతం,
యేన చాపి మమాబలభ్యాతం యత్ర వాబలయతలోచనా.

అహ మస్మి నిరౌ దుగ్ధే బహుయోజన మాయతే,
చిరాన్నిపతితో వృద్ధః క్షీణప్రాణపరాక్రమః.

తం మా మేవం గతం పుత్ర స్సుపార్శ్వో నామ నామతః,
అహరేణ యథాకాలం బిభర్తి పతతాం వరః.

తీక్ష్ణకామా స్తు గంధర్వా స్తీక్ష్ణకోపా భుజంగమాః,
మృగాణాం తు భయం తీక్ష్ణం తత స్తీక్ష్ణకుధా వయం.

❖ రామానుజీయం. అథ జాంబవాన్ మ్లానపక్షః కందరాంతర్గత స్సంపాతిః దూరనిర్విప్రత్తం
సీతాపహరణాదికం కేన |పకారేణావగతవా? నితి మత్వా విశేషతోఽవగంతం పృచ్ఛతి
(క్వ సీతేత్యాదినా.)

* రామానుజీయం. (స హరీ నితి.) సీతాశ్రుతినమాహితాః సీతావృత్తాంతశ్రవణేన
సమాహితాః.

పునః ప్రత్యానయిత్వా చ తం దేశం పతగేశ్వరం.

బభూవు ర్వాసరా హృష్టాః ప్రవృత్తి ముపలభ్య తే.

3౬౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, అష్టపంచాశ సర్గః.

అథ ఏకోనషష్ఠితమ సర్గః

* తత స్త దమృతాస్వాదం గృధ్రరాజేన ఛాపితం.

నిశమ్య ముదితా హృష్టా స్తే వచః ప్లవగర్షభాః.

౧

పునః ప్రత్యానయిత్వా, ప్రవృత్తిం వృత్తాంతం, ఉపలభ్య, తే వాసరాః, హృష్టా బభూవుః. ౩౫౪-౩౬౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండ్యాఖ్యానే,

అష్టపంచాశ సర్గః.

అథ ఏకోనషష్ఠితమ సర్గః

‘తత స్త దమృతాస్వాద’ మిత్యారభ్య పంచ సర్గాః ప్రక్షిప్తాః, సర్వకోశే వ్యవర్చనాత్, తాన్వినాపి కథాసంపుటనాత్, పూర్వోక్తార్థవిరోధస్ఫోరకత్వా చ్చ. తథాపి తే వ్యాఖ్యాన్యంతే. (తత ఇత్యాది.) హృష్టాః రోమాంచాచితాః, బభూవు రితి శేషః.

౧

* రామానుజీయం. ‘తత స్తదమృతాస్వాద’ మిత్యారభ్య ‘అభిజిదభిముఖా దిశం యయు ర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖా’ ఇత్యంతాః పంచ సర్గాః కేషుచి తోక్తేషు న చ్యుత్యంతే, కేషుచి ద్వ్యుత్యంతే, తేషు పూర్వోక్తార్థవిరోధ స్ఫురతి. తాన్వినాఽపి కథాఽపి సంగచ్ఛతే. తథాపి స్థితస్య గతి స్థిత ఫియేతి న్యాయేన తే వ్యాఖ్యాన్యంతే.

(సంపాతినా అత్యునః సీతాహరణపరిజ్ఞానకథనం)

దిష్ట్యా జీవసి తాతేతి హ్యబ్రువ న్మాం మహర్షయః,
కథంచి తస్యకశత్రోఽసౌ గత స్తే స్వస్త్వసంశయం.

౧౯

ఏవ ముక్త స్తతోఽహం తై సిద్ధైః పరమశోభనైః.

౧౯౫

స చ మే రావణో రాజా రక్షసాం ప్రతివేదితః.

హరణ౯ దాశరథే ర్భార్యాం రామస్య జనకాత్మజాం,

౨౦౪

* భ్రష్టాభరణకౌశేయాం శోకవేగపరాజితాం.

రామలక్ష్మణయో ర్నామ క్రోశంతీం ముక్తమూర్ధజాం,

౨౧౫

ఏష కాలాత్యయ స్తావ దితి కాలవిదాం వరః.

ఏత మర్థం సమగ్రం మే సుపార్శ్వః ప్రత్యవేదయతే,

౨౨౪

త చ్చుత్వాఽపి హి మే బుద్ధి ర్నాసీ త్కాచి త్వరాక్రమే.

అపక్షో హి కథం పక్షీ కర్మ కించి దుపక్రమే,

౨౩౫

యత్తు శక్యం మయా కర్తుం వాగ్బుద్ధిగుణవర్తినా.

శ్రూయతాం త త్రప్రవక్ష్యమి భవతాం పౌరుషాశ్రయం,

౨౪౫

(దిష్ట్యేతి.) అసౌ. సకశత్రః సరక్ష్యవర్గః. అతః కథంచి ధృతః, అతస్మై స్వస్త్వాసీత్.

అసంశయం. ఇతి మాం మహర్షయోఽబ్రువన్ నితి యోజనా.

౧౯-౧౯౫

(స చేతి.) మే మయా. ప్రతివేదితః జ్ఞాతః, సుపార్శ్వవచన మిదం.

౨౦౫-౨౧౫

(ఏష ఇతి.) కాలాత్యయః కాలాతిక్రమహేతుః, రావణదర్శన మితి భావః. ౨౨౫-౨౩౫

- ౧ స కదాచిత్ జుధార్తస్య మమాఽఽహారాభికాంక్షిణః,
గతసూర్యోఽహని ప్రాప్తో మమ పుత్రో హ్యనామిషః. ౧౦
- స మయా వృద్ధభావా చ్చ కోపా చ్చ పరిభర్తితః,
జ్ఞత్విపాసాపరీతేన కుమారః పతతాం వరః. ౧౧
- స మా మాహారసంరోధా త్పీడితం ప్రీతివర్ధనః,
అనుమాన్య యథాతత్త్వ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౨
- అహం తాత యథాకాల మామిషార్థీ ఖ మాప్లుతః,
మహేంద్రస్య గిరే ర్ద్వార మావృత్య చ సమాప్తితః. ౧౩
- తత స్సత్త్వసహస్రాణాం సాగరాంతరచారిణాం,
పంథాన మేకోఽధ్యవసం సన్నిరోద్ధు మవాజ్మఖః. ౧౪
- తత్ర కశ్చి న్మయా దృష్ట స్సూర్యోదయసమప్రభాం,
త్రియ మాదాయ గచ్ఛ న్వై ఖిన్నాంజనచయప్రభః. ౧౫
- * సోఽహ మభ్యవహారార్థీ తౌ దృష్ట్వా కృతనిశ్చయః,
తేన సామ్నా విసీతేన పంథాన మభియాచితః. ౧౬
- స హి సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా విద్యతే క్వచిత్,
నీచే ష్యపి జనః కశ్చి త్క్ర మంగ బత మద్విధః. ౧౭
- స యాత స్తేజసా వ్యోమ సంక్షిప్త్వా వేగతః,
అథాఽహం ఖచరై ర్భూతై రభిగమ్య సభాజితః. ౧౮

(స యాత ఇతి.) సభాజితః పూజితః.

౧౦-౧౮

౧ రామానుజీయం. (స ఇతి.) జుధార్తస్య మమ, నమీప మితి శేషః.

* రామానుజీయం. 'సోఽహ మభ్యవహారార్థీ' తి సమ్యక్.

అథ షష్టితమ స్సర్గః

తతః కృతోదకం స్నాతం తం గృధ్రం హరియూథపాః,
ఉపవిష్టా గిరౌ దుగ్ధే పరివార్య సమంతతః.

౧

త మంగద ముపాసీనం తై స్సర్వై ర్హరిభి ర్వృతం,
జనితవ్రత్యయో హర్షా త్సంఘాతిః పున రబ్జివీత్.

౨

కృత్వా నిశ్శబ్ద మేకాగ్రా శ్శృణ్వం తు హరయో మమ,
త త్త్వం సంకీర్తయిష్యామి యథా జానామి మైఖిలీం.

౩

అన్య వింధ్యస్య శిఖరే పతితోఽస్మి పురా వనే,
సూర్యాతపపరీతాంగో నిర్దగ్ధ సూర్యరశ్మిభిః.

౪

లబ్ధసంజ్ఞ స్తు షడ్భాత్రా ద్వివశో విహ్వల నివ,
వీక్షమాణో దిశ స్సర్వా నాభిజానామి కించన.

౫

* తత స్తు సాగరా శ్చైలా న్నదీ స్సర్వా స్సరాంసి చ,
వనా న్యుదధివేలాం చ సమీక్య మతి రాగమత్.

౬

అథ షష్టితమ స్సర్గః

(తతః కృతోదక మిత్యాది.)

౧

(త మితి.) జనితవ్రత్యయః జనితవిశ్వాసో యథా భవతి తథా. అబ్రవీ దితి యోజనా.
వానరదర్శనరూపస్వకార్యతో జనితవిశ్వాస ఇత్యర్థః.

౨-౪

(లబ్ధసంజ్ఞ స్తితి.) విహ్వలన్నివ మూర్ఛన్నివ విశ్చల.

౫-౬

* రామానుజీయం. 'తతస్తు సాగరా' నిత్యత్ర సాగర మిత్యర్థః. వింధ్యవ్రదేశపతితస్య
సకలసాగరదర్శనస్య అనుపపన్నత్వాత్. మతిః వ్రత్యభిజ్ఞా.

వాఙ్మతిభ్యాం తు సర్వేషాం కరిష్యామి ప్రియం హి వః.

యద్ధి దాశరథేః కార్యం మమ త స్నాఽత్ర సంశయః,

౨౩౪

తే భవంతో మతిశ్రేష్ఠా బలవంతో మనస్వినః.

ప్రేషితాః కపిరాజేన దేవై రపి దురాసదాః,

౨౩౫

రామలక్ష్మణబాణా శ్చ నిశితాః కంకపత్రిణః.

త్రయాణా మపి లోకానాం పర్యాప్తా స్త్రాణనిగ్రహే,

౨౩౬

కామం ఖలు దశగ్రీవ స్తేజోబలసమన్వితః.

భవతాం తు సమర్థానాం న కించి దపి దుష్కరం,

౨౩౭

త దలం కాలసంగేన క్రియతాం బుద్ధినిశ్చయః.

న హి కర్మసు సజ్జంతే బుద్ధిమంతో భవద్విధాః.

౨౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

(వాగితి.) సర్వేషాం, వః యష్మాకం. వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియం కరిష్యామి హి. దాశరథే ర్య త్కార్యం త న్యమైవ.

౨౩౪-౨౩౫

(త దితి.) కాలసంగేన కాలవిశంబేన.

౨౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముత్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

(సంపాతేః పక్షదాహకథా)

తతః ప్రాప్త మృషిం జ్ఞాత్వా తాని సత్త్వాని వై యయుః,
ప్రవిష్టే రాజని యథా సర్వం సామాత్యకం బలం.

౧౬.

ఋషి స్తు దృష్ట్వా మాం ప్రీతః ప్రవిష్ట శ్చాశ్రమం పునః,
ముహూర్తమాత్రా నిష్క్రమ్య తతః కార్య మవృచ్ఛత.

౧౭.

సౌమ్య వై కల్యతాం దృష్ట్వా రోహం తే నాఽవగమ్యతే,
అగ్నిదగ్ధా విమా పక్షౌ త్వ కైచ్చవ ప్రణితౌ తన్వ.

౧౮.

గృధ్రౌ ద్వౌ దృష్టపూర్వౌ మే మాతరిశ్వనమౌ జవే,
గృధ్రాణాం చైవ రాజానౌ భ్రాతరౌ కామరూపిణౌ.

౧౯.

జ్యేష్ఠో హి త్వం తు సంపాతే జటాయు రనుజ స్తవ,
మానుషం రూప మాస్థాయ గృహీతాం చరణౌ మమ.

౨౦.

కిం తే వ్యాధినముత్థానం పక్షయోః పతనం కథం,
దందో వాఽయం కృతః కేన సర్వ మాఖ్యాహి పృచ్ఛతః.

౨౧.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, షష్టితమ స్సర్గః.

(సౌమ్యేతి.) వికల ఏవ వైకల్యం. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యణ్. తస్య భావో
వైకల్యతా. ప్రణితా సంజాతప్రణా, తే నాఽవగమ్యత ఇత్యత్ర త ఇతి భిన్నపదం. హే సౌమ్య, తే
రోహం వైకల్యతాం దృష్ట్వా నాఽవగమ్యతే. రోమవికలత్వహేతుస్వరూప మితి శేషః. (అగ్ని
దగ్ధా వితి.) దృశ్యేతే ఇతి శేషః. ప్రణితే త్వత్ర దృశ్యత ఇతి శేషః.

౧౮-౨౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే.

షష్టితమ స్సర్గః.

(మధ్యమం పాదం)

హృష్టపక్షిగణాకీర్ణః కందరాంతరకూటవాన్,
దక్షిణ సోదధే స్తీరే వింధ్యోఽయ మితి నిశ్చయః.

౭-

ఆసీ చ్చాఽత్రాఽఽశ్రమం పుణ్యం సురై రపి సుపూజితం,
ఋషి ర్నిశాకరో నామ యస్మి న్నుగ్రతపా భవత్.

౮

అష్టా వర్షసహస్రాణి తేనాఽస్మి నృషిణా వినా,
వసతో మమ ధర్మజ్ఞా స్వర్గతే తు నిశాకరే.

౯

అవతీర్య చ వింధ్యాగ్రా త్కృచ్చ్రేణ విషమా చ్చనైః,
తీర్ణ్ణదర్భాం వసుమతీం దుఃఖేన పున రాగతః.

౧౦

త మృషిం ద్రిష్టుకామోఽస్మి దుఃఖేనాఽభ్యాగతో భృశం,
జటాయుషా మయా చైవ బహుశోఽభిగతో హి సః.

౧౧

తస్యాఽఽశ్రమపదాభ్యాశే వపు ర్వాతా స్సుగంధినః,
వృక్షో వాఽపుష్పితః కశ్చి దఫరో వా న విద్యతే.

౧౨

ఉపేత్య చాఽశ్రమం పుణ్యం వృక్షమూల ముపాశ్రితః,
ద్రష్టుకామః ప్రతీక్షేఽహం భగవంతం నిశాకరం.

౧౩

అథాఽపశ్య మదూరస్థ మృషిం జ్వలితతేజసం,
కృతాభిషేకం దుర్ధర్ష ముపావృత్త ముదజ్జుఖం.

౧౪

త మృక్షే స్సృమరా వ్యాఘ్రా సింహా నాగా స్సరీసృపాః,
పరివా ర్యోపగచ్ఛంతి ధాతారం ప్రాణినో యథా.

౧౫

(హృష్టేతి.) అభూ దితి శేషః.

౭

(ఆసీ దితి.) భవత్ అభవత్.

౮

(అష్టా వితి.) వర్షసహస్రాణి, గతాసీతి శేషః.

౯-౧౦

(సంపాతేః పక్షదాహకథా)

హిమవాం శైచివ వింధ్య శ్చ మేరు శ్చ సుమహా న్నగః,
భూతలే సంప్రకాశంతే నాగా ఇవ జలాశయే.

తీవ్ర స్వేద శ్చ భేద శ్చ భయం చాఽఽసీ త్తదాఽఽవయోః,
సమావిశతి మోహ శ్చ తమో మూర్ఖా చ దారుణా.

న ది గ్విజ్ఞాయతే యామ్యా నాఽఽగ్నేయా న చ వారుణీ,
యుగాంతే నియతో లోకో హతో దగ్ధ ఇవాఽగ్నినా.

* మనశ్చ మే హతం భూయ స్సన్నివర్త్య తు సంశ్రయం,
యత్నేన మహతా హ్యస్మిన్ పున స్సంధాయ చక్షుషి.
యత్నేన మహతా భూయో రవి స్సమవలోకితః,

తుల్యః పృథ్వీప్రమాణేన ఛాస్కరః ప్రతిఛాతి నా.

(తీవ్ర ఇతి.) మోహః చిత్తవిభ్రమః, మూర్ఖా ఇంద్రియై స్సహ మనస ఉపస్థవః,
తమః అజ్ఞానం.

(న దిగితి.) యామ్యేత్యాదికం దిగంతరాణా ముపలక్షణం. నియతో లోకః నియతసన్ని
వేశో లోకః, యుగాంతే అగ్నినా దగ్ధో హత ఇవ, అదృశ్యతేతి శేషః,

(మన శ్చేత్యాది.) సంశ్రయం ఆశ్రయభూతం చక్షురింద్రియం, సన్నివర్త్య స్వేన విప్ర
యుజ్య, భూయో భృశం. హతం మే మనః మహతా యత్నేన అస్మిన్ చక్షుషి పున స్సంధాయ
మహతా యత్నేన భూయో రవి స్సమవలోకిత ఇతి సంబంధః.

* రామానుజీయం. 'మనశ్చ మే హతం భూయ స్సన్నివర్త్య తు సంశ్రయమ్, యత్నేన
మహతా హ్యస్మిన్ పున స్సంధాయ చక్షుషి. యత్నేన మహతా భూయో రవి స్సమవలోకితః'
ఇతి పాఠః.

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః

తత స్త ద్దారుణం కర్మ దుష్కరం సాహసా త్కృతం,
అచచక్షే మునే స్సర్వం సూర్యానుగమనం తదా.

౧

భగవన్ప్రణయక్తత్వా ల్లిజ్జయా వ్యాకులేంద్రియః,
పరిశ్రాంతో న శక్నోమి వచనం ప్రతిభాషితుం.

౨

అహం చైవ జటాయు శ్చ సంఘర్షా ద్ధర్షమోహితౌ,
అకాశం పతితౌ వీరౌ జిజ్ఞాసంతౌ పరాక్రమం.

౩

త్రైలాసశిఖరే బద్ధ్వా మునీనా మగ్రతః పణం,
రవి స్స్యా దనుయాతవ్యో యావ ద్దస్తం మహాగిరిం.

౪

అథాఽఽవాం యుగప త్రాప్తౌ వపశ్యావ మహీతలే.
రథచక్రప్రమాణాని నగరాణి పృథక్పృథక్.

౫

క్వచి ద్వాదిత్రమోషాంశ్చ బ్రహ్మమోషాం శ్చ శుశ్రువః,
గాయతీ శ్చాంగనా బహ్వీః పశ్యావో రక్తవాససః.

౬

తూర్ణ ముత్పత్య చాఽఽకాశ మాదిత్యపథ మాశ్రితౌ,
ఆవా మాలోకయావ స్త ద్వనం శాద్వలనన్నిధం.

౭

ఉపలై రివ సంఛన్నా దృశ్యతే భూ శ్శిలోచ్చయైః,
అపగాభి శ్చ సంవీతా సూత్రై రివ వసుంధరా.

౮

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

(తత స్త దిత్యాది.)

౧౨

(అహ మితి.) పతితౌ ప్రాప్తౌ.

౧౩

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

ఏవ ముక్త్యా మునిశ్రేష్ఠ మరుదం దుఃఖితో భృశం,
అథ ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు భగవా నిద మబ్రవీత్.

౧

పక్షౌ చ తే ప్రపక్షౌ చ పున రన్యో భవిష్యతి,
ప్రాణాశ్చ చక్షుషీ చైవ విక్రమశ్చ బలం చ తే.

౨

పురాణే సుమహా త్కార్యం భవిష్యతి మయా శ్రుతం.
దృష్టం మే తపసా చైవ శ్రుత్వా చ విదితం మమ.

౩

రాజా దశరథో నామ కశ్చి దిక్ష్వాకునందనః,
తస్య పుత్రో మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి.

౪

అరణ్యం చ సహ భ్రాతృ లక్ష్మణేన గమిష్యతి,
అస్మి న్నర్థే నియుక్త స్సౌ పితృ సత్యపరాక్రమః.

౫

నైర్మతో రావణో నామ తస్య ధార్యాం హరిష్యతి,
రాక్షసేంద్రో జనస్థానా దవధ్య స్సురదానవైః.

౬

సా చ కామైః ప్రలోభ్యంతీ భక్త్యై ర్ఘోక్ష్యైశ్చ మైథిలీ,
న భోక్త్యతి మహాభాగా దుఃఖే మగ్నా యశస్వినీ.

౭

పరమాన్నం తు వై దేహ్యో జ్ఞాత్వా దాస్యతి వాసవః,

౮౪

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

(ఏవ ముక్త్యైత్యాది.)

౧-౪

(అరణ్య మితి.) అస్మి న్నర్థే అరణ్యగమనే.

౫-౬

(సా చేతి.) కామ్యంత ఇతి క్షామః, కామైః అపేక్షణీయైః, ప్రలోభ్యంతీ ప్రలోభ్యమానా.

(పరమాన్న మితి.) జ్ఞాత్వా. అనశనా మితి శేషః.

౮౪

జటాయు ర్మా మనాపృచ్ఛ్య నిపపాత మహీం తతః,
తం దృష్ట్వా తూర్ణ మాకాశా దాత్మానం ముక్తవా నహం.

౧౮

పక్షిభ్యాం చ మయా గుప్తో జటాయు ర్న ప్రదహ్యతే,
ప్రమాదా త్తత్ర నిర్దగ్ధః పత న్వాయుపథా దహం.

౧౯

అశంకే తం నిపతితం జనస్థానే జటాయుషం,
అహం తు పతితో వింధ్యే దగ్ధపక్షో జడీకృతః.

౧౯

రాజ్యేన హీనో భ్రాత్రా చ పక్షిభ్యాం విక్రమేణ చ,
సర్వథా మర్తు మేవేచ్ఛన్ పతిష్యే శిఖరా ద్గిరేః.

౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

(జటాయు రితి.) నిపపాత మహీం, మహీం ప్రతి నిపపాతే త్యర్థః. పతంతం దృష్ట్వా, అహ మాకాశా త్సూర్యాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్, ఆత్మానం తూర్ణం ముక్తవాన్, జటాయుషో రక్షణార్థం తమపరి సత్వర మాగచ్ఛ మిత్యర్థః.

౧౮

(పక్షిభ్యా మితి.) ప్రమాదా త్సూర్యో ధక్యతీతి బుద్ధ్యవదానాభావాత్.

౧౯-౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవాఖ్యానే,
ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

ఏతై రన్యైశ్చ బహుభి ర్వాక్యైః ర్వాక్యవిదాం వరః,
మాం ప్రశస్యాలభ్యనుజ్ఞాప్య ప్రవిష్ట స్స స్వ మాశ్రమం.

* కందరాత్తు విసర్పిత్యా పర్వతస్య శనై శ్శనైః.
అహం వింధ్యం సమారుహ్య భవతః ప్రతిపాలయే.

౨

అద్య త్వేతస్య కాలస్య సాగ్రం వర్షశతం గతం,
దేశకాలప్రతీక్షోఽస్మి హృది కృత్వా మునే ర్వచః.

౩

మహాప్రస్థాన మాసాద్య స్వర్గతే తు నిశాకరే,
మాం నిర్వహతి సంతాపో వితర్కై ర్బహుభి ర్వృతం.

౪

ఉత్థితాం మరణే బుద్ధిం మునివాక్యైః ర్నివర్తయే,
బుద్ధి ర్వా తేన మే దత్తా ప్రాణానాం రక్షణాయ తు.
సా మేఽవసయతే దుఃఖం దీప్తేవాఽగ్నిశిఖా తమః,

౫౪

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

(ఏతై రిత్యాది.)

౧-౨

(అద్య శ్శీత్వితి.) పూర్వం నిశాకరమునిప్రయాణానంతరం అష్టౌ వర్షసహస్రాణి వ్యతీతా
నేత్యుక్తవాః. అత సాగ్రం వర్షశతం గత మిత్యేత దష్టవర్షసహస్రోపలక్షణం.

౩

(మహాప్రస్థాన మితి.) వితర్కైః వివిధ విచారైః.

౪-౫౪

* రామానుజీయం. 'కందరాత్తు విసర్పిత్యా పర్వతస్య శనైశ్శనై' రితి పాఠః.

య దన్న మమృతప్రఖ్యం సురాణా మపి దుర్లభం.

త దన్నం మైథిలీ ప్రాప్య విజ్ఞాయేంద్రా దిదం త్వితి,

అగ్ర ముద్భృత్య రామాయ భూతలే నిర్వపిష్యతి.

౮౪

యది జీవతి మే భర్తా లక్ష్మణేన సహ ప్రభుః,

దేవత్యం గచ్ఛతో ర్వాపి తయో రన్న మిదం త్వితి.

౧౦

ఏష్యం త్యన్వేషకా స్తస్యా రామదూతాః స్లవంగమాః,

అఘ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమ.

౧౧

సర్వథా హి న గంతవ్య మీదృశః క్వ గమిష్యసి,

దేశకాలౌ ప్రతీక్షస్వ పక్షే త్వం ప్రతిపత్స్యసే.

౧౨

నోత్సహేయ మహం కర్తు మద్యైవ త్వం సపక్షకం,

ఇహస్థ స్త్వం తు లోకానాం హితం కార్యం కరిష్యసి.

౧౩

త్వయాఽపి ఖలు త త్కార్యం తయో శ్చ నృపపుత్రయోః,

బ్రాహ్మణానాం సురాణాం చ మునీనాం వాసవస్య చ.

౧౪

ఇచ్చా మ్యహ మపి ద్రష్టుం భ్రాతరో రామలక్ష్మణౌ,

నేచ్చే చిరం ధారయితుం ప్రాణాం స్త్యక్ష్యే కశేబరం.

మహర్షి స్త్వబ్రవీ దేవం దృష్టత త్త్వార్థదర్శనః.

౧౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

(త్వయాఽపీతి.) నృపపుత్రయోః, తత్ప్రియౌజనం, త్వయాఽపి, కార్యం కర్తవ్యం.
బ్రాహ్మణానాం చ కార్య మితి సంబంధః.

౮౪-౧౫౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాణవాఖ్యానే,
ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

(వానరాణాం సాగరతీరగమనం)

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా ప్రీతినంహృష్టమానసాః.

బభూవు ర్హరిశార్దూలా విక్రమాఘ్యదయోన్ముఖాః,

౧౪౫

అథ పవనసమానవిక్రమాః స్లవగవరాః ప్రతిలబ్ధిపౌరుషాః.

* అభిజిదభిముఖా దిశం యయు ర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖాః.

౧౪౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

అభ్యాతా గృధ్రరాజేన సముత్పత్య స్లవంగమాః.

సంగమ్య ప్రీతినంయుక్తా వినేదు సింహవిక్రమాః.

౧౪౭

(అథేతి.) అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః.

౧౪౫-౧౪౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాభ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే,

త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

ఏవం ప్రక్షిప్తాః పంచస్థా గతాః. ఏవం కృతోదకం సంపాతిం స్వప్తాన మాసీయ
ప్రకృతకార్యాయ వానరా గతా ఇత్యాహ (అభ్యాతా ఇతి.) సముత్పత్య హర్షేణ తత్ర లంఘనం
కృత్వా, సంగమ్య పున రన్యోన్యం సమేత్య, వినేదుః.

౧౪౮

* 'సూర్యా చ్చతుర్థకం లగ్న మభిజి త్పరికి ర్రితం, నర్వదోషహరం చైవ ప్రశస్తం
'శుభకర్మస్వి' తి జ్యోతిశ్శాస్త్రే. ఇతి టీకా.

* బుధ్యతా చ మయా పీర్యం రావణస్య దురాత్మనః.

పుత్ర స్సంతర్జితో వాగ్వి ర్న త్రాతా మైథిలీ కథం.

౬౪

తస్యా విలపితం శ్రుత్వా తో చ సీతాం వినా కృతౌ.

స మే దశరథస్నేహ త్పుత్రేణోత్పాదితం ప్రియం.

౭౪

తస్య త్వేవం బ్రువాణస్య సంపాతే ర్వానరై స్సహ.

ఉత్పేతతు స్తదా య పక్షో సమక్షం వనచారిణాం,

౮౪

స దృష్ట్వా స్వాం తనుం పక్షై రుద్గతై రరుణచ్ఛదైః.

ప్రహర్ష మతులం లేభే వానరాం శ్చేద మబ్రవీత్,

౯౪

ఋషే ర్నిశాకరన్యైవ ప్రభావా దమితాత్మనః.

ఆదిత్యరశ్మినిర్దగ్ధౌ పక్షో మే పున రుత్థితౌ,

౧౦౪

యావనే వర్తమానస్య మమాఽఽసీ ద్యః పరాక్రమః.

త మేవాఽద్యానుగచ్ఛామి బలం పౌరుష మేవ చ,

౧౧౪

సర్వథా క్రియతాం యత్న సీతా మధిగమిష్యథ.

పక్షలాభో మమాఽయం వ స్సిద్ధిప్రత్యయకారకః,

౧౨౪

ఇత్యుక్త్వా స హరీ న్సర్వా న్సంపాతిః పతగోత్తమః.

ఉత్పపాత గిరే శ్శృంగా జ్జిజ్ఞాసుః ఖగమాం గతిం,

౧౩౪

(స దృష్టేతి.) అరుణచ్ఛదైః అరుణబహిష్పత్రైః.

౬౪-౧౩౪

* రామానుజీయం. 'బుధ్యతా చ మయా పీర్య' మితి పాఠః.

య పక్షవితి ప్రపక్షయో రుపలక్షణం, అన్యథా ఉత్తరత్ర పక్షై రితి బహువచనాయోగాత్.

ఇతి టీకా.

(వానరాణాం సాగరతీరగమనం)

విషణ్ణాం వాహినీం దృష్ట్వా సాగరస్య నిరీక్షణాత్,
ఆశ్వానయామాస హరీ స్ఫుయార్తా హరిసత్తమః.

౯

తా నిషాదేన మహతా విషణ్ణా న్వానరర్షభాః,
ఉవాచ మతిమా న్కారే వాలిసూను ర్మహాబలః.

౧౦

న విషాదే మనః కార్యం విషాదో దోషసత్తమః,
విషాదో హంతి పురుషం బాలం క్రుద్ధ ఇవోరగః.

౧౧

విషాదోఽయం ప్రసహతే విక్రమే పర్యుపస్థితే,
తేజసా తస్య హీనస్య పురుషారో న సిద్ధ్యతి.

౧౨

తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మంగదో వానరై స్సహ,
హరివృద్ధై స్సమాగమ్య పున ర్మంత్ర మమంత్రయత్.

౧౩

సా వానరాణాం ధ్వజినీ పరివార్యాఽంగదం బభౌ,
వానవం పరివార్యేవ మరుతాం వాహినీ స్థితా.

౧౪

కోఽన్య స్తాం వానరీం సేనాం శక్త స్తస్మింభయితుం భవేత్,
అన్యత్ర వాలితనయా దన్యత్ర చ హనూమతః.

౧౫

తత స్తా హరివృద్ధాం శచ తచ్చ నైన్య మరిందమః,
అనుమాన్యాఽంగద శ్శ్రీమా న్వాక్య మర్థవ దబ్రవీత్.

౧౬

క ఇదానీం మహాతేజా లంఘయిష్యతి సాగరం,
కః కరిష్యతి సుగ్రీవం సత్యసంధ మరిందమం.

౧౭

(విషాదేన) విషాదకారణేన, విషాదోఽయం, ప్రసహతే అభిభవతి, న సిద్ధ్యతి త్యనంతరం ఇతికరణం బోధ్యం.

సంపాతే ర్వచనం శ్రుత్వా హరయో రావణక్షయం,
హృష్టా సాగర మాజగ్ము స్సీతాదర్శనకాంక్షిణః.

౨

అభిక్రమ్య తు తం దేశం దదృశు ర్భీమవిక్రమాః,
కృత్స్నం లోకస్య మహతః ప్రతిబింబ మివ స్థితం.

౩

దక్షిణస్య సముద్రస్య సమాసాద్యోత్తరాం దిశం,
సన్నివేశం తత శ్చక్ర వర్తరిపీరా మహాబలాః.

౪

సత్త్వై ర్మహద్భి ర్వికృతైః క్షీడద్భి ర్వివిధై ర్జలే,
వ్యాతాన్యై స్సుమహాకాయై రూర్మిభి శ్చ సమాకులం.

౫

ప్రసుప్త మివ చాన్యత్ర క్షీడంత మివ చాన్యతః,
కృచి త్పర్వతమాత్రై శ్చ జలరాశిభి రావృతం.

౬

సంకులం దానవేంద్రై శ్చ పాతాళతలవాసిభిః,
రోమహర్షకరం దృష్ట్వా విషేదుః కపికుంజరాః.

అకాశ మివ దుష్పారం సాగరం ప్రేక్ష్య వానరాః,
విషేదు స్సహసా సర్వే కథం కార్య మితి ఋవన్.

౮

(సంపాతే రితి.) హరయ స్సంపాతే ర్వచనం శ్రుత్వా సీతాదర్శనకాంక్షిణ స్సంతః,
రావణక్షయం రావణనిలయభూతం లంకాద్వీప ముద్దిశ్య, సాగరం తన్మార్గభూతం సాగరం,
ఆజగ్ము రితి సంబంధః.

౨

(అభిక్రమ్యేతి.) ప్రతిబింబ మివ ప్రతినిధి మివ, ఇదం తటవిశేషణం. సర్వలోకస్థసమస్త
వస్తుసంపూర్ణ మిత్యర్థః. 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా, ప్రతికృతి
చర్చా పుంసి ప్రతినిధి రుపమోపమానం స్యా' దిత్యమరః.

౩

(దక్షిణస్యేతి.) సన్నివేశం స్థానం.

౪

(సత్త్వై రిత్యాది.)

౫-౭

అథ పञ్చషష్ఠితమ స్కంధః

తతోఽంగదవచ శ్శ్చిత్వా సర్వే తే వానరోత్తమాః,

* స్వం స్వం గతో సముత్సాహ మాహు స్తత్ర యథాక్రమం.

గణో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః,

† మైంద శ్చ ద్వివిద త్రైవి సుషేణో జాంబవాం స్తథా.

ఆబఘాషే గజ స్తత్ర ప్లవేయం దశయోజనం,

గవాక్షో యోజనా న్యాహ గమిష్యామీతి వింశతిం.

‡ గవయో వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హ,

ప్రతిశతం తు గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః.

అథ పञ్చషష్ఠితమ స్కంధః

(తతోఽంగదవచ ఇత్యాది.) గతో గమనవిషయే, యద్యపి గజాద యోజపి శతయోజన
లంఘనే శక్తాః 'భూతలే సాగరే వాపి త్రైలేషు చ వనేషు చ, పాతాశస్యాపి మధ్యే చా న
మనూఽఽచ్చిద్యలే గతి' రితి సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూతప్తైః స్వస్వశక్తైః ఖ్యాపితత్వాత్, 'న హి
వో గమనే సంగః కదాచి త్కన్యచి త్కన్యచి' దితి పూర్వ మంగవోక్తేశ్చ. తథాపి రావణాధిష్ఠితలంకా
ప్రవేశసీతాన్వేషణాదికం దుష్కర మన్యేనేతి తత్సాధకహనుమత్ప్రొత్సాహనాయ తథోక్తవంత
ఇతి ద్యేయం.

* రామానుజీయం. 'స్వం స్వం గతో సముత్సాహ' మితి పాఠః.

† రామానుజీయం. 'సుషేణో జాంబవాం స్తథే' తి పాఠః.

‡ రామానుజీయం. 'గవయో వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హే'తి పాఠః.

తో వీరో యోజనశతం లంఘయే చ్చ ప్లవంగమాః,
ఇమాం శ్చ యూథపా స్సర్వా న్మోక్షయే త్కో మహాభయాత్. ౧౮

కస్య ప్రభావా ద్దరాం శ్చ పుత్రాం శ్చైవ గృహాణి చ,
ఇతో నివృత్తాః పశ్యేమ సిద్ధార్థా సుఖినో వయం. ౧౯

కస్య ప్రసాదా ద్రామం చ లక్ష్మణం చ మహాబలం,
అభిగచ్ఛేమ సంహృష్టా సుగ్రీవం చ మహాబలం. ౨౦

యది కశ్చి త్సమర్థో వ స్సాగరప్లవనే హరిః,
స దదా త్విహ స శ్శేషం పుణ్యా మభయదక్షిణాం. ౨౧

అంగదస్య వచ శ్శృత్వా న కశ్చ త్కించి ధ్రువీత్,
స్త్రీమితే వాఽభవ త్సర్వా తత్ర సా హరివాహినీ. ౨౨

పునరేవాఽంగదః ప్రాహ తా హరీ స్తరిస త్తమః,
సర్వే బలవతాం శ్రేష్ఠా భవంతో దృఢవిక్రమాః. ౨౩

వ్యవదేశ్యకులే జాతాః పూజితా శ్చా ప్యభీక్ష్యశః,
స హి వో గమనే సంగః కదాచి త్కుస్యచి త్కుచిత్. ౨౪

బ్రువధ్వం యస్య యా శ క్తిః ప్లవనే ప్లవగర్షభాః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, చతుష్షష్ఠితమ స్సర్గః.

(పునరేవేత్యాది,) సంగః ప్రతిహతిః, బ్రువధ్వ మిత్యార్థో నిర్దేశః.

౮-౨౫౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండ్యాఖ్యానే,
చతుష్షష్ఠితమ స్సర్గః.

(సాగరలంఘనే వానరైః స్వస్వశక్తివరీలనం)

సాంప్రతం కాలభేదేన యా గతి స్తాం నిబోధత,

నవతిం యోజనానాం తు గమిష్యామి న సంశయః.

౧౩

తాంస్తు సర్వా హరిశ్రేష్ఠా జాంబవా మ్మన రబ్రవీత్,

౧౩౪

న ఖిల్వేతావదేవాఽసీ ద్గమనే మే పరాక్రమః.

మయా మహాబలే శ్రైచ్చ వ యజ్ఞే విషు స్సనాతనః,

ప్రదక్షిణీకృతః పూర్వం క్రమమాణ ధృ త్త్రివిక్రమం.

౧౫

స ఇదానీ మహం వృద్ధః ప్లవనే మందవిక్రమః,

యావనే చ తదానీ న్మే బల మప్రతిమం పరైః.

౧౬

సంప్ర త్యేతావతీం శక్తిం గమనే తర్కయా మ్యహం,

నైతావతా చ సంసిద్ధిః కార్యస్యాఽస్య భవిష్యతి.

౧౭

అథోత్తర ముదారార్థ మబ్రవీ దంగద స్తదా,

అనుమాన్య మహాప్రాజ్ఞం జాంబవంతం మహాకపిః.

౧౮

అహ మేత ద్గమిష్యామి యోజనానాం శతం మహత్,

నివర్తనే తు మే శక్తి స్స్యా న్న వేతి న నిశ్చితా.

౧౯

* త మువాచ హరిశ్రేష్ఠం జాంబవా న్వాక్యకోవిదః,

౧౯౪

(న ఖల్విత్యాది.) శ్రయాణాం విక్రమాణాం సమాహార త్త్రివిక్రమం.

౧౯౫

ధృ రామానుజీయం. త్రివిక్రమం త్రి విక్రమా స్వీక్షితు మితి భావః.

* 'త మువాచ హరిశ్రేష్ఠో జాంబవా న్వాక్యకోవిదః'. హరిశ్రేష్ఠ ఇతి జాంబవతో వ్యవదేహో హరిసాధర్యాత్. అల్ప మంతరం ఋషిణాం హరిణాం చ. అత ఏవాఽసౌ హర్యుక్షన త్తమే త్యంగదం మంబోధయతి. సజాతీయస్య హి నిర్ధారణం భవతి. 'న నిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసస్య విషేదేఽపి ముగిప్రయోగా త్సాధుత్వం. సప్తమీసమాసో 'వా. ఇతి త త్త్వదీపికా.

౧ శరభ స్తా నువాచ౭థ వానరా న్వానరర్షభః,
చత్వారింశ ధ్గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః.

౫౯

వానర స్తు మహాతేజా అబ్రవీ ధ్గంధమాదనః,
యోజనానాం గమిష్యామి పంచాశ త్తు న సంశయః.

౬౦

మైంద స్తు వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హ,
యోజనానాం పరం షష్ఠి మహం ప్లవితు ముత్సహే.

౬౧

తత స్తత్ర మహాతేజా ద్వివిదః ప్రత్యభాషత,
గమిష్యామి న సందేహ స్సప్తతిం యోజనా న్యహం.

౬౨

* సుషేణ స్తు హరిశ్శేష్ఠః ప్రోక్తవా న్కపిస త్తమాః,
అశీతిం యోజనానాం తు ప్లవేయం ప్లవగేశ్వరాః.

౬౩

తేషాం కథయతాం తత్ర సర్వాం స్తా ననుమాన్య చ,
తతో వృద్ధతమ స్తేషాం జాంబవా స్ప్రిత్యభాషత.

౬౪

పూర్వ మస్మాక మ ప్యాసీ త్కశ్చి ధ్గతిపరాక్రమః,
తే వయం వయసః పార మసుప్రాప్తా స్మి సాంప్రతం.

౬౫

కింతు నైవం గతే శక్య మిదం కార్య ముపేక్షితుం,
యదర్థం కపిరాజ శ్చ రామశ్చ కృతనిశ్చయౌ.

౬౬

(తేషా మితి.) తేషాం కథయతాం తేషు కథయత్సు నత్సు.

౬౭

౧ రామానుజీయం. 'శరభస్తా నువాచ౭థ వానరా న్వానరర్షభ' ఇతి పాఠః.

* రామానుజీయం. 'సుషేణస్త్వ కపి స్తత్ర ప్రోక్తవాః కపిస త్తమ' ఇతి పాఠః.

(లంకాగమనాయ ఘానుమతోత్సాహనం)

తద్భవా నన్య కార్యన్య సాధనే సత్యవిక్రమ,

బుద్ధివికృమసంపన్నో హేతు రతశ్చ పరంతప.

౨౬

గురుశ్చ గురుపుత్రశ్చ త్వం హి నః కపిసత్తమ,

భవంత మాశ్రిత్య వయం సమర్థా హ్యర్థసాధనే.

౨౭

ఉత్తవాక్యం మహాప్రాజ్ఞం జాంబవంతం మహాకపిః,

ప్రత్యువా చోత్తరం వాక్యం వాలిసూను రథాఽంగదః.

౨౮

యది నాఽహం గమిష్యామి నాఽన్యే వాసరపుంగవాః,

పునః ఖల్విద మస్మాభిః కార్యం ప్రియోపవేశనం.

౨౯

స హ్యకృత్వా హరివతే స్సందేశం తస్య భీమతః,

తత్ప్రేక్షి గత్వా ప్రాణానాం పశ్యామి పరిరక్షణం.

౩౦

స హి ప్రసాదే చాఽత్యర్థం * కోపే చ హరి రీశ్వరః,

అతీత్య తస్య సందేశం వినాశో గమనే భవేత్,

౩౧

త ద్యథా హ్యన్య కార్యన్య న భవ త్యన్యథా గతిః,

త ద్భవా నేవ దృష్టార్థ స్సంచింతయితు మర్హతి.

౩౨

సోఽంగదేన తథా వీరః ప్రత్యుక్తః స్లవగర్వభః,

జాంబవా నుత్తరం వాక్యం పోషివాచేదం తతోఽంగదం.

౩౩

అన్య తే వీర కార్యన్య స కించి త్పరిహీయతే,

ఏష సంచోదయా మ్యేవం యః కార్యం సాధయిష్యతి.

౩౪

* రామానుజీయం. 'కోపే చ హరి రీశ్వర' ఇతి సమ్యక్.

జ్ఞాయతే గమనే శక్తి స్తవ హర్యుక్షనత్తమ.

౨౦

కామం శతం సహస్రం వా న హ్యేష విధి రుచ్యతే,
యోజనానాం భవా న్యుక్తో గంతుం ప్రతినివర్తితుం.

౨౧

స హి ప్రేషయితా తాత స్వామీ ప్రేష్యః కథంచన,
భవతాఽయం జన స్సర్వః ప్రేష్యః ప్లవగసత్తమ.

౨౨

భవా న్కశత్ర మస్మాకం స్వామిభావే వ్యవస్థితః,
స్వామీ కశత్రం నైన్యస్య గతి రేషా వరంతవ.

* తస్మా త్కశత్రవ త్రైత ప్రతిపాల్య స్సదా భవాన్,

౨౩

అపి చైతస్య కార్యస్య భవా న్మూల మరిందమ.
మూల మర్థస్య సంరక్ష్య మేష కార్యవిదాం నయః,
మూలే హి సతి సిద్ధ్యంతి ఛి గుణాః పుష్పఫలోదయాః.

౨౪

(జ్ఞాయత ఇతి.) హర్యుక్షనత్తమేతి. ఋక్షత్వం వానరావాంతరజాతిః. అత స్సుగ్రీవాదేః
ఋక్షరాజత్వ మితి.

౨౦

(కామ మితి.) భవాన్ యోజనానాం శతం సహస్రం వా గం తుం ప్రతినివర్తితుం చ
కామం శక్తః. ఏష విధిః భృత్యైః స్వామిప్రస్తావనం, నోచ్యతే న విధీయతే.

౨౧

తదేవ వివృణోతి (న హితి.)

౨౨

(భవా నితి.) కశత్రం రక్షణీయం వస్తు.

౨౩-౨౪

* రామానుజీయం. 'తస్మా త్కశత్రవ త్రైత ప్రతిపాల్య' ఇతి పాఠః.

ఛి రామానుజీయం. 'గుణాః పుష్పఫలోదయా' ఇతి సమ్మేక్ష.

(హనుమ జన్మవృత్తాంతః)

అరిష్టనేమినః పుత్రో వైనతేయో మహాబలః,
గరుత్మా నితి విఖ్యాత ఉత్తమ స్మర్వపక్షిణాం.

౪

బహుశో హి మయా దృష్ట స్సాగరే స మహాబలః,
భుజగా నుద్ధర నృక్షీ మహావేగో మహాయశాః,

౫

పక్షయో ర్య ద్బలం తస్య తావ ద్భుజబలం తవ.
విక్రమ శ్చాపి వేగశ్చ న తే తేనావహీయతే.

౬

బలం బుద్ధిశ్చ తేజశ్చ సత్త్వం చ హరిపుంగవ,
విశిష్టం సర్వభూతేషు కి మాత్మానం న బుద్ధ్యసే.

౭

అస్సరాఽస్సరసాం శ్రేష్ఠా విఖ్యాతా పుంజికన్థలా,
అంజనేతి పరిఖ్యాతా పత్నీ కేసరిణో హరేః.

౮

విఖ్యాతా త్రిషు లోకేషు రూపేణాఽప్రతిమా భువి,

* అభిశాపా దభూ త్తాత వానరీ కామరూపిణీ.

దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మనః,

౯

(అరిష్టనేమిన ఇతి.) అరిష్టనేమినః కాశ్యపస్య, నకారాంతస్వ మాన్షం.

౪-౫

(పక్షయో రితి.) అత్ర సమానపద మధ్యాహార్యం. విక్రమాదికం తేన గరుత్మతా సమానం.
నావహీయతే న న్యూనం భవతి. తేనేతి పంచమ్యర్థే తృప్తియా.

౬

(బల మితి.) విశిష్టం శ్రేష్ఠం.

(అస్సరేతి) నిర్దేశ ఆర్షః.

౮-౯

* రామానుజీయం. 'అభిశాపా దభూ త్తాత వానరీ కామరూపిణీ, దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మనః' ఇతి పాఠక్రమః.

* తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠ మేకౌత మాశ్రిత్య సుఖోపవిష్టం,
సంచోదయామాస హరిప్రవీరో హరిప్రవీరం హనుమంత మేవ.

౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాండే, పంచషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్ఠితమ స్సర్గః

అనేకశతసాహస్రీం విషణ్ణాం హరివాహినీం,

జాంబవా నృముదీక్ష్యైవం హనుమంత మథాబ్రవీత్.

౧

వీర వానరలోకస్య సర్వశాస్త్రవిశారద,

తూష్టి మేకాంత మాశ్రిత్య హనుమన్కిం న జల్పసి.

౨

హనుమన్తైరిరాజస్య సుగ్రీవస్య సమో హ్యసి,

రామలక్ష్మణయో శ్చాపి తేజసా చ బలేన చ.

౩

(తత ఇతి.) ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం.

౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్ఠితమ స్సర్గః

(అనేకేత్యాది.)

౧-౩

* రామానుజీయం. 'తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠ' మితి పాఠః. ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం.

(హనుమజ్జన్మవృత్తాంతః)

ఏర్వవా న్బుద్ధిసంపన్న స్తవ పుత్రో భవిష్యతి,
మహాసత్త్వో మహాతేజా మహాబలపరాక్రమః.
లంఘనే స్లవనే చైవ * భవిష్యతి మయా సమః,

౧౯౫

ఏవ ముక్తా తత స్తుష్టా జననీ తే మహాకపే.
గుహాయాం త్వాం మహాబాహో ప్రజిజ్ఞే స్లవగర్షభం,

౨౦౫

అభ్యుత్థితం తత స్సూర్యం బాలో దృష్ట్వా మహావనే.
ఫలం చేతి జిఘృక్ష స్త్వ ముత్ఫుల్లత్యాఽభ్యుద్గతో దివం,

౨౧౫

శతాని త్రీణి గత్వాఽథ యోజనానాం మహాకపే.
తేజసా తస్య నిర్ధూతో న విషాదం గత స్తతః,

౨౨౫

తావ దాపరత స్తూర్ణ మంతరిక్షం మహాకపే.
క్షిప్త మింద్రేణ తే వజ్రం క్రోధావిష్టేన ధీమతా,

౨౩౫

తత శ్చైలాగ్రశిఖరే వామో హను రభజ్యత.
తతో హి నామధేయం తే హనుమా నితి కీర్త్యతే,

౨౪౫

(శతానీతి.) శతాని త్రీణి, ఏత దనేకశతయోజనానా ముపలక్షణం. 'బహుయోజనసాహస్రం
క్రూమ త్యేష' ఇత్యుత్తరకాండే వక్ష్యమాణత్వాత్.

౧౯౫-౨౩౫

* రామానుజీయం. 'భవిష్యతి మయా సమః' ఇత్యతః పరం 'ఏవ ముక్తా' 'గుహాయాం'
'అభ్యుత్థితం' 'ఫలం చేతి జిఘృక్ష స్త్వ' మితి పాఠక్రమః. గుహాయాం మందరగుహాయాం.

౧ రామానుజీయం. 'తతో హి నామధేయం తే హనుమా నితి కీర్త్యతే' ఇత్యతః పరం
'తత స్త్వాం త్రైలోక్యే' 'సంప్రాంతాశ్చ' 'ప్రసాదయంతి' 'ప్రసాదితే చ' 'అశత్రువధ్యతాం' 'వజ్రస్య చ'
'సహస్రనేత్రః' 'స్వచ్ఛందశశ్చ' 'సత్యం కేసరిణః' 'మారుతస్యారసః పుత్ర స్తేజసా చాపి తక్ష్మమ'
'ఇత్యేష పాఠక్రమః. అన్యస్థు లేఖకప్రమాదకృతః.

కపిత్యే చారుసర్వాంగీ కదాచి త్కామరూపిణీ.

మానుషం విగ్రహం కృత్వా రూపయోవనశాలినీ, ౧౦౫

విచిత్రమాల్యాభరణా మహర్హక్షౌమవాసినీ.

అచర త్పర్వతస్యాఽగ్రే ప్రావృడంబుదసన్నిభే, ౧౦౬

తస్యా వస్త్రం విశాలాఙ్గ్యః పీతం రక్తదళం శుభం.

స్థితాయాః పర్వతస్యాఽగ్రే మారుతోఽపహర చ్చన్ద్రైః, ౧౦౭

స దదర్శ తత స్తస్యా వృత్తా వూరూ సుసంహతౌ.

స్తనౌ చ పీనౌ సహితౌ సుజాతం చారు చాఽఽననం, ౧౦౮

తాం విశాలాయతశ్రోణీం తనుమధ్యాం యశస్వినిం.

దృష్ట్వైవ శుభసర్వాంగీం పవనః కామమోహితః, ౧౦౯

స తాం భుజాధ్యాం దీర్ఘాధ్యాం పర్యష్వజత మారుతః.

మన్మథావిష్టసర్వాంగో గతాత్మా తా మనిందితాం, ౧౧౦

సా తు తత్రైవ సంభ్రాంతా సువృత్తా వాక్య మబ్రవీత్.

ఏకపత్నివ్రత మిదం కో నాశయితు మిచ్ఛతి, ౧౧౧

అంజనాయా వచ శ్శృత్వా మారుతః ప్రత్యభాషత.

౧౧౨

స త్వాం హింసామి సుశ్రోణి మా భూత్తే సుభగే భయం.

మనసాఽస్మి గతో య త్త్వాం పరిష్వజ్య యశస్వినిం. ౧౧౩

(తస్యా ఇతి.) రక్తదళం రక్తాగ్రం.

౧౦౫-౧౦౬

(స తా ఇతి.) దాం, గతాత్మా తద్గతచిత్తః. తాం పర్యష్వజతేతి సంబంధః.

౧౦౭-౧౦౮

(స ర్వా ఇతి.) స హింసామి పాతివ్రత్యా న్న ప్రవ్యావయామి. స కేవలం పాతివ్రత్యభంగా

భావః. శ్రేయోఽపి భవిష్యతి త్యాహ (వీర్యవా నితి.)

౧౦౯

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

స ఇదానీ మహం వృద్ధః పరిహీనపరాక్రమః.

సాంప్రతం కాల మస్మాకం భవా స్సర్వగుణాన్వితః,

౩౪౪

త ద్విజృంభస్య విక్రాంతః ప్లవతా ముత్తమో హ్యసి.

౩౪౫

త్వద్వీర్యం ద్రష్టుకామేయం సర్వవానరవాహినీ,

ఉత్తిష్ట హరిశార్దూల లంఘయస్య మహార్ణవం,

౩౪౬

పరా హి సర్వభూతానాం హనుమ న్యా గతి స్తవ,

విషణ్ణా హరయ స్సర్వే హనుమ నిగ్మ ముపేక్షసే.

విక్రమస్య మహావేగో విష్ణు శ్రీ నివక్రమా నివ.

౩౪౭

తత స్తు వై జాంబవతా ప్రచోదితః ప్రతీతవేగః పవనాత్మజః కపిః,

ప్రహర్షయం స్తాం హరివీరవాహినీం * చకార రూపం మహ దాత్మన స్తదా. ౩౪౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కింధాకాండే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

మృధివీమాత్రప్రదక్షిణం కృతవా నితి ప్రసిద్ధిః. అన్య తస్య మతిరోహితార్థం.

౩౪౮-౩౪౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభాషణే, ముక్తాహారాఖ్యానే, కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే.

షట్షష్టితమ స్సర్గః.

* రామానుజీయం. 'చకార రూపం మహ దాత్మన స్తదే' తి పాఠః.

తత స్త్రావం నిహతం దృష్ట్వా వాయు ర్గంధవహ స్స్వయం.

త్రైలోక్యే భృశసంక్రుద్ధో న వవౌ వై ప్రభంజనః.

౨౫౪

సంభ్రాంతా శ్చ సురా స్సర్వే త్రైలోక్యే ఖోభితే సతి.

ప్రసాదయంతి సంక్రుద్ధం మారుతం భువనేశ్వరాః.

౨౬౪

ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మ తుభ్యం వరం దదౌ.

అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమ,

౨౭౪

వజ్రస్య చ నిపాతేన విరుజం త్వాం సమీక్ష్య చ.

సహస్రనేత్రః ప్రీతాత్మా దదౌ తే వర ముత్తమం,

స్వచ్ఛందత శ్చ మరణం తే భూయా దితి వై ప్రభో.

౨౮౪

స త్వం కేశరిణః పుత్రః క్షేత్రజ్ఞో భీమవిక్రమః,

మారుత స్మారసః పుత్ర స్తేజసా చాపి తత్సమః.

౩౦

త్వం హి వాయుసుతో వత్స ప్లవనే చాపి తత్సమః.

వయ మద్య గతప్రాణా భవా న్న స్త్రాతు సాంప్రతం.

దాక్ష్యవిక్రమసంపన్నః పక్షిరాజ ఇవాపరః.

౩౧౪

త్రివిక్రమే మయా తాత సశై లవనకాననా.

త్రిస్సప్తకృత్వః పృథివీ పరిక్రాంతా ప్రదక్షిణం,

౩౨౪

తథా చౌషధయోఽస్మాభి స్సంచితా దేవశాసనాత్.

నిష్పన్న మమృతం యాభి స్త దాసీ న్నో మహ ద్బలం.

౩౩౪

(త్రివిక్రమ ఇతి.) పృథివీ త్వనేనాండకటాహమధ్య ఉక్తః. తస్యా త్రిస్సప్తకృత్వః క్రమణం మధ్యప్రదేశే. యద్వా. యావత్తీ మహాబలిభూమిః తావత్ పృథివ్యత్ర వివక్షితా. తస్యాః ప్రదక్షిణం తద్బహిఃప్రదేశే న సంగచ్ఛతే. యద్వా. క్రమణాంతరం జాంబవా నిజయమౌషధార్థం.

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

అశోభత ముఖం తస్య జృంభమాణస్య ధీమతః,
అంబరీష మివాఽఽదీప్తం విధూమ ఇవ పావకః.

౭

హరీణా ముత్థితో మధ్యా త్సంప్రహృష్టతనూరుహః,
అభివాద్య హరీ స్పృధ్ధా హనుమా నిద మబ్రవీత్.

౮

అరుణ త్పర్వతాగ్రాణి హుతాశనసభోఽనిలః,
బలవ్యానప్రమేయ శ్చ వాయు రాతాశగోచరః.

౯

యస్యాఽహం శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రగస్య మహాత్మనః,
మారుత స్యారసః పుత్రః ప్లవనే నాఽస్తి మత్సమః.

౧౦

ఉత్సహేయం హి విస్తీర్ణ మాలిఖంత మివాఽంబరం,
మేరుం గిరి మసంగేన పరిగతుం సహస్రశః.

౧౧

బాహువేగప్రణున్నేన సాగరేణాఽహ ముత్సహే,
సమాప్లావయితుం లోకం సపర్వతనదీహదం.

(అశోభతేతి.) ఆదీప్త మంబరీష మివ స్థితం జృంభమాణస్య తస్య ముఖం విధూమః
పావక ఇవ అశోభత. అంబరీషం భ్రాష్ట్రం, 'క్లిబేఽంబరీషం భ్రాష్ట్రో' నే' త్యమరః.

౮

(అరుణ దిత్వాది.) అనిలః గమనశీలః, 'అన ప్రాణనే' ఇత్యస్మా దౌణాదిక ఇలప్రత్యయః.
శీఘ్రవేగస్య - శీఘ్రః వై నతేయాదయః, తేషాం వేగ ఇన వేగో యస్య నః, తస్య. తత్సామ్య
మనహమాన స్తతోఽప్యాధిక్య మాహ (శీఘ్రగన్యేతి.) యవా. శీఘ్రవేగస్య. అత ఏవ
శీఘ్రగస్య.

౯-౧౦

(ఉత్సహేయ మితి.) విస్తీర్ణ మితి మేరువిశేషణం, వానరసేనాభయవిన్మత్తార్థం స్వోత్కర్ష
మపి స్వయం నివేదయతి.

౧౧-౧౨

అథ సప్తషష్ఠితమ స్కంధః

* తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే క్రమితం శతయోజనం,
వీర్యేణాఽఽపూర్యమాణం చ సహసా వానరోత్తమం.

౧-

సహసా శోక ముత్సృజ్య ప్రహర్షేణ సమన్వితాః,
వినేదు స్తుప్తువు శ్చాపి హనుమంతం మహాబలం.

౨

ప్రహృష్టా విస్మితా శ్చైవ వీక్షంతే స్మ సమంతతః,
త్రివిక్రమకృతోత్సాహం నారాయణ మివ ప్రజాః.

౩

సంస్తాయమానో హనుమాః వ్యవర్ధత మహాబలః,
సమావిధ్య చ లాంగూలం హర్షా చ్చ బల మేయివాః.

౪

తస్య సంస్తాయమానస్య వృద్ధై ర్వానరపుంగవైః,
తేజసా పూర్యమాణస్య రూప మాసీ దనుత్తమం.

యథా విజృంభతే సింహో వివృద్ధో గిరిగహ్వరే,
మారుత స్యౌరసః పుత్రస్తథా సంప్రతి జృంభతే.

౫

అథ సప్తషష్ఠితమ స్కంధః.

(తం దృష్ట్వాత్వాది.) జృంభమాణం వర్ధమానం.

౧-౬

* రామానుజీయం. 'తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే' 'వీర్యేణ' 'సహసా' 'వినేదుః' 'ప్రహృష్టాః' 'త్రివిక్రమకృతోత్సాహం నారాయణ మివ ప్రజాః' ఇతి పాఠక్రమః. ఏషాం శ్లోకానాం కేమచి త్కోశేష భంశో లేఖకప్రమాదకృతః.

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

ఉత్సహేయ మతిక్రాంతం సర్వా నాకాశగోచరాః,

౧౬౫

సాగరం శోషయిష్యామి దారయిష్యామి మేదినిం.

పర్వతాం శూర్ణయిష్యామి ప్లవమానః ప్లవంగమాః

౧౬౬

హరిష్యా మ్యూరువేగేన ప్లవమానో మహర్ణవం,

౧౬౭

లతానాం * వివిధం పుష్పం పాదపానాం చ సర్వశః,

అనుయాన్యంతి మా మద్య ప్లవమానం విహాయసా.

౧౬౮

భవిష్యతి హి మే పంథా స్సాన్వితేః పంథా ఇవాఽంబరే,

౧౬౯

చరంతం ఘోర మాకాశ ముత్పతిష్యంత మేవ వా.

ద్రక్ష్యంతి నిపతంతం చ సర్వభూతాని వానరాః.

౧౭౦

మహామేఘప్రతీకాశం మాం చ ద్రక్ష్యథ వానరాః.

దివ మావృత్య గచ్ఛంతం గ్రసమాన మివాఽంబరం,

౧౭౧

విధమిష్యామి జీమూతా న్కంపయిష్యామి పర్వతాః.

సాగరం క్షోభయిష్యామి ప్లవమాన స్సమాహితః,

౧౭౨

(ఉత్సహేయ మితి.) ఆకాశగోచరాః గ్రహనక్షత్రాదీః.

౧౬౫-౧౭౫

(లతానా మితి.) (పుష్ప మితి.) జాత్యేకపచనం.

౧౬౮

(భవిష్యతీతి.) స్సాన్వితేః పంథాః పరిపూర్ణతారాచ్ఛాయావధః.

౧౭౦-౧౭౨

* మమోరుజంఘవేగేన భవిష్యతి సముత్థితః,

సముచ్చితమహాగ్రాహ స్సముద్రో వరుణాలయః.

౧౩

పన్నగాశన మాకాశే పతంతం పక్షిసేవితే,

వైనతేయ మహం శక్తః పరిగంతుం సహస్రశః.

౧౪

ఉదయా తృప్తితం వాఽపి జ్వలంతం రశ్మిమాలినం.

అనస్తమిత మాదిత్య మభిగంతుం సముత్సహే.

౧౫

తతో భూమి మనంస్పృశ్య పున రాగంతు ముత్సహే,

ప్రవేగేనైవ మహతా భీమేన స్లవగర్వణాః.

౧౬

(పన్నగేతి.) పన్నగాశనం స్వోచితాహారలాభాయ నిరవధికత్వరాసంపన్నం. యద్వా, ఆహార గ్రహణత్వరయా సర్వేషాం భయావహం పతంతం. న తు వర్తమానం. ఆకాశే స్వోచితక్షేత్రే, పక్షిసేవిత ఇతి స్వపరికరసంపత్తి రుచ్యతే. వైనతేయం వినతాపుత్రం, అనేన కౌమారావస్థాయాం బలవేగోత్కర్ష సూచ్యతే, అహం తస్యాపి ప్రాణదాతుః పుత్రః, పరిగంతుం పరితో గంతుం ప్రదక్షిణీకర్తుం, సహస్రశః ఏకయత్నేన సహస్రశః పరిగంతుం శక్తః, ఆజానసిద్ధసామర్థ్యోఽస్మి. ౧౪

(ఉదయా దితి.) ఉదయాత్ ప్రస్థితం ఉదయగిరే ర్నిర్గచ్ఛంతం. ఆదిత్యం స్వస్థానాత్ ప్రాప్య, తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య, తతః పూర్వ మేవాఽన్తగిరి మాసాద్యాఽనస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలిన మాదిత్య, మభిగంతుం ప్రత్యుద్గంతుం, సముత్సహే. జ్వలంత మిత్యనేన మధ్యాహ్న ఏవాఽభిగమనం సూచ్యతే. ౧౫

(తత ఇతి.) తతః సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం, భూమి మనంస్పృశ్యకుత్రా న్యవిశ్రమ్య, భీమేన మహతా, ప్రవేగేన ప్రారబ్ధివేగేనైవ, పున రాగంతుం పునరప్యేకవారం సూర్య మభిగంతు, ముత్సహ ఇత్యర్థః. శత మోజసస్థాం లంకాం గంతుం కిముతేతి భావః. ౧౬

* (మమేతి.) ఉరూ చ జంఘే చ ఉరుజంఘం, తస్య వేగేన - స్థాన్యంగత్వా దేకవద్భావః. ఇతి టీకా.

(హనుమతః సాగరలింఘనసన్నాహః)

వీర కేసరిణః పుత్ర హనుమ స్మారుతాత్మజః.

జ్ఞాతీనాం విపుల శౌక స్త్వయా తాత వినాశితః,

౩౨౫

తవ కల్యాణరుచయః కపిముఖ్యా స్సమాగతాః.

మంగళం కార్యసిద్ధ్యర్థం కరిష్యంతి సమాహితాః,

౩౩౫

ఋషీణాం చ ప్రసాదేన కపివృద్ధమతేన చ.

గురూణాం చ ప్రసాదేన ప్లవస్త్వ త్వం మహార్ణవం,

౩౪౫

* స్థాస్యామ త్రైచికపాదేన యావ దాగమనం తవ.

త్వద్గతాని చ సర్వేషాం జీవితాని వనౌకసాం,

౩౫౫

తత స్తు హరిశార్దూల స్తా సువాచ వనౌకసః.

౩౬

నేయం మమ మహీ వేగం లంఘనే ధారయిష్యతి,

ఏతా నీహ నగస్యాఽస్య శిలాసంకటశాలినః.

శిఖరాణి మహేంద్రస్య స్థిరాణి చ మహంతి చ,

౩౭౫

(స్థాస్యామ ఇతి.) స్థాస్యామ త్రైచికపాదేన, తథా సత్వరాః స్మే త్యర్థః.

౩౨౫-౩౪౫

(నేయ మిత్యాది.) శిలాసంకటశాలినః శిలాశుంగ్రవదేశభూయిష్టస్య, 'సంకటో దంతురే

తుంగే విపద్రోగవిశేషయో' రితి విశ్వః.

౩౫౫-౩౭౫

* రామానుజీయం. 'స్థాస్యామ త్రైచికపాదేన' 'త్వద్గతాని' 'తత స్తు' 'నేయం మమ' ఇతి

పాఠక్రమః. అనయో ర్మద్యే 'స వేగవా' నితి శ్లోక స్సర్గకరణం చ లేఖకప్రమాదకృతం.

వై నతేయస్య సా శక్తి ర్మమ యా మారుతస్య వా. ౨౩

ఋతే * సుపర్ణరాజానం మారుతం వా మహాజవం,
న త ద్భూతం ప్రపశ్యామి య న్మాం స్థిత మనువ్రజేత్. ౨౪

నిమేషాంతరమాత్రేణ నిరాలంబన మంబరం,
సహసా నిపతిష్యామి ఘనా ద్విద్యు ది వోత్థితా. ౨౫

భవిష్యతి హి మే రూపం ప్లవమానస్య సాగరే,
విష్ణో ర్విక్రమమాజస్య పురా త్రీ విక్రమా నివ. ౨౬

ఋద్ధ్యా చాఽహం ప్రపశ్యామి మన శ్చేష్టా చ మే తథా,
అహం ద్రక్ష్యామి వై దేహీం ప్రమోదధ్వం ప్లవంగమాః. ౨౭

మారుతస్య సమో వేగే గరుడస్య సమో జవే,
అయుతం యోజనానాం తు గమిష్యా మితి మే మతిః, ౨౮

వాసవస్య సవజ్రస్య బ్రహ్మణో వా స్వయంభవః,
విక్రమ్య సహసా హస్తా దమృతం త దిహోఽఽనయే.
లంకాం వాఽపి సముత్క్షిప్య గచ్ఛేయ మితి మే మతిః, ౨౯

త మేవం వానరశ్రేష్ఠం గర్జత మమితోజనం.
ప్రహృష్టా హరయ స్త త్ర సముదైక్షంత విస్మితాః, ౩౦

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా జ్ఞాతీనాం శోకనాశనం,
ఉవాచ పరిసంహృష్టో జాంబవాః హరిసత్తమం, ౩౧

(వై నతేయస్యేతి.) మమ యా శక్తిః సా మారుతస్య వై నతేయస్య వేతి సంబంధః. ౨౩

(హనుమతః సాగరలంఘనసన్నాహః)

విత్రస్తమృగమాతంగః ప్రకంపితమహాద్రుమః,
నాగగంధర్వమిభునైః పానసంసర్గకర్కశైః.

౪౬

ఉత్పతద్భి శ్చ విహగై ర్విద్యాధరగణై రపి,
త్యజ్యమానమహాసాను స్సంనిలీనమహోరగః.

౪౭

చలశృంగశిరోద్ధౌత స్తదాఽభూ త్స మహాగిరిః,

౪౮

నిశ్శ్వసద్భి స్తదాఽఽరైస్తు భుజంగై రర్ధనిస్సృతైః.
సపతాక ఇవాఽఽఘాతి స తదా ధరణీధరః,

౪౯

ఋషిభి స్త్రాసనంధ్రాంతైః * త్యజ్యమాన శ్శిరోచ్ఛయః,
నీద స్మహతి కాంతారే సార్థహీన ఇవాఽధ్వగః,

౫౦

(విత్రస్తమృగమాతంగ ఇత్యాది.) పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృశైః. 'కర్కశం కఠినం కూరం కఠోరం నిఘ్రం దృఢ' మిత్యమరః. పానప్రవృత్తౌ దృఢాభినివేత్తై రిత్యర్థః. ఉద్ధృతః సమూహః.

౪౬-౪౮

(ఋషిభి రితి.) సార్థహీనః, అభూ దితి శేషః.

౫౦

చలశృంగశిరోద్ధౌతః - చలనాం శృంగాణాం శిలానాం చ ఉద్ధృతా ఆహతయో యస్మిన్ స తథోక్తః. ఇతి టీకా.

ఋ (ఋషిభి రితి.) సార్థహీనః సహాయహీనోఽధ్వగః పథిక ఇవాఽభూ దితి శేషః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* రామానుజీయం. 'త్యజ్యమాన శ్శిరోచ్ఛయ' ఇతి పాఠః.

శ్లో ఏషు వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరే ష్వహం,
నానాద్రుమవికీర్ణేషు ధాతునిష్ఠ్యందశోభిషు.

౩౮౫

ఏతాని మమ నిష్పేషం పాదయోః ప్లవతాం వరాః.
ప్లవతో ధారయిష్యంతి యోజనానా మిత శృతం.

౩౯౫

తత స్తం మారుతప్రఖ్య స్స హరి ర్మారుతాత్మజః.
ఆరురోహ నగశ్రేష్ఠం మహేంద్ర మరిమద్దనః.

౪౦౫

వృతం నానావిదై ర్బృత్తై ర్మృగసేవితశాద్వలం.
లతాకుసుమసంబాధం * నిత్యపుష్పఫలద్రుమం,

౪౧౫

సింహశార్దూలచరితం మత్తమాతంగసేవితం.
మత్తద్విజగజోద్భుష్టం శ్చ సలిలోత్పీడనంకులం,

౪౨౫

మహద్భి రుచ్చితం శృంగై ర్మహేంద్రం స మహాబలః.
విచచార హరిశ్రేష్ఠో మహేంద్రసమవిక్రమః,

౪౩౫

పాదాభ్యాం పీడిత స్తేన మహాశైలో మహాత్మనః,
రరాజ సింహాభిహతో మహా నృత్త ఇవ ద్విపః.

౪౪౫

ముమోచ సలిలోత్పీడా నివప్రకీర్ణశిలోచ్చయః.

౪౫౫

(వృత మిత్యాది.) సలిలోత్పీడైః సలిలప్రవాహైః, సంకులం.

౩౮౫-౪౫౫

శ్లో రామానుజీయం. 'ఏషు వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరే ష్వహ' మిత్యతఃపరం
'నానాద్రుమవికీర్ణేషు' 'ఏతాని మమ' 'ప్లవతో ధారయిష్యంతి' 'తత స్తం' ఇతి పాఠక్రమః.

* రామానుజీయం. 'నిత్యపుష్పఫలద్రుమ' మితి పాఠః.

శ్చ రామానుజీయం. 'సలిలోత్పీడనంకుల' మితి సమ్యక్.